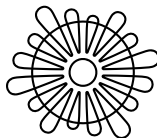

CROATICA et SLAVICA IADERTINA

VOL. 22/1

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

IZDAVAČ / *Publisher*
Sveučilište u Zadru / *University of Zadar*
Mihovila Pavlinovića 1, 23000 Zadar, Hrvatska

POVJERENSTVO ZA IZDAVAČKU DJELATNOST / *Publishing Committee*
Lena Mirošević (predsjednica / *Chair*)

GLAVNA I ODGOVORNA UREDNICA / *Editor in Chief*
Miranda Levanat-Peričić

ZAMJENICA GLAVNE UREDNICE / *Deputy Editor-in-Chief*
Marina Radčenko

IZVRŠNA UREDNICA / *Executive Editor*
Eugenija Čuto

UREDNIŠTVO / *Editorial Board*

Marijana Bašić (Zadar), Eugenija Čuto (Zadar), Sandra Hadžihalilović (Zadar), Kornelija Kuvač (Zadar),
Miranda Levanat-Peričić (Zadar), Krystyna Pieniążek-Marković (Poznań),
Antonia Pintarić (Zadar), Marina Radčenko (Zadar), Ljudmila Vasiljeva (Lavov)

ZNANSTVENI SAVJET / *Scientific Board*

Maciej Falski (Varšava), Sibelan Forrester (Swarthmore), Martin Henzelmann (Greifswald), Elena
Koriakowcewa (Siedlce), Boris Lanin (Poznań), Andrea Lešić-Thomas (Sarajevo), Tijmen Pronk (Leiden),
Andrey N. Sobolev (Marburg), Petr Stehlík (Brno), Enrique J. Vercher Garcíá (Madrid), Stijn Vervaeet (Oslo),
Slobodanka Millicent Vladiv-Glover (Melbourne)

ADRESA UREDNIŠTVA / *Address of the Editorial Board*

Croatica et Slavica Iadertina, časopis Odjela za kroatistiku i Odjela za rusistiku Sveučilišta u Zadru
Obala kralja Petra Krešimira IV. 2, 23000 Zadar, Hrvatska / Croatia
Tel. +385(0)23/200-553 e-mail: csi.unizd@gmail.com

GRAFIČKO OBLIKOVANJE / *Graphic design*
Sveučilište u Zadru

ČASOPIS IZLAZI DVAPUT GODIŠNJE / *Published twice a year*

ISSN 1849-0131 (Online)

Časopis se referira u Linguistics and Language Behavior Abstracts (LLBA), Linguistic Bibliography,
Bibliography of Slavic Linguistics, Humanities International Index, Humanities Source Ultimate i European
Reference Index for the Humanities and the Social Sciences (ERIH PLUS), DOAJ – Directory of Open Access
Journals, Scopus

Publikacija se objavljuje financijskom potporom Ministarstva znanosti i obrazovanja.

Croatica et Slavica Iadertina podržava DOAJ načela otvorenoga pristupa (<https://doaj.org>). Autori zadržavaju autorska prava nad svojim radom i pravo na objavljivanje bez ograničenja. Korisnici elektroničke verzije časopisa smiju besplatno i bez odgode čitati, preuzimati, kopirati, distribuirati, tiskati, pretraživati ili stavljati poveznice na članke te ih mijenjati ili koristiti na druge zakonite načine, uz obavezno citiranje izvornika, sukladno CC BY 4.0 licenci.

Croatica et Slavica Iadertina supports the DOAJ principle of open access (<https://doaj.org>). Authors retain the copyright of their work and the right to publish without limitation. Users of the electronic version of the journal are allowed, free of charge and without delay, to read, download, copy, distribute, print, search, or link to articles, as well as to modify or use them in other lawful ways, with obligatory citation of the original, in accordance with the CC BY 4.0 license.

SVEUČILIŠTE U ZADRU
UNIVERSITAS STUDIORUM JADERTINA
Odjel za kroatistiku i Odjel za rusistiku

CROATICA
et SLAVICA
IADERTINA

VOL. 22/₁

Sveučilište u Zadru
Zadar, 2026.

KAZALO / CONTENTS

TEMAT

UVODNIK	8-10
---------	------

MIRJANA BORUCINSKY, MARGARETA ČANŽAR Detection of Machine-Translated Croatian–English Phrases: Do Translators Agree in Their Assessment?	11-29
---	-------

OLGA IERMACHKOVA, ANDREA SPIŠIAKOVÁ Перевод названий русскоязычных фильмов на английский язык	30-46
--	-------

ADRIANA S. PAGANO, IRENA STANIĆ RAŠIN Diminutives and Augmentatives in Translation: An Exploratory Systemic-Functional Study of Dubravka Ugrešić's Novel <i>Baba Yaga Laid an Egg</i>	47-67
--	-------

JASMINA JELČIĆ ČOLAKOVAC Uloga jezičnog prijenosa u glagolsko-imeničkim kolokacijama na primjeru autentičnih tekstova iz područja pomorstva	68-84
--	-------

TERÉZIA SERESOVÁ Взаимодействие словацкого и украинского языков в процессе интеграции украинских мигрантов в Словакии	85-103
--	--------

OLEH TYSHCHENKO, ALINA URAZBEKOVA Occasionalism and Neoderivatives as a Reflection of Linguistic Creativity (Based on the Comments on YouTube Social Network)	104-130
--	---------

DANIELA JEŽIĆ Psihološki učinci tekstne vrste <i>intervju</i> u hrvatskoj predizbornoj kampanji	131-147
--	---------

MARIJA VUKŠIĆ PUČAR, LUCIJA LUKIĆ JAKOPČEVIĆ Navigating Medical Language: Challenges and Importance of Clear Communication Between Physicians and Patients within the Croatian Healthcare System	148-170
---	---------

ANDRZEJ NARLOCH

Языковая картина подземного мира Мезерицкого укрепленного района:
анализ избранных концептов 171-189

MARIANNA FIGEDYOVÁ

Адаптация произведения Н. В. Гоголя «Повесть о том, как поссорился
Иван Иванович с Иваном Никифоровичем» в репертуаре Словацкого
национального театра 190-204

VARIA

UVODNIK 206-208

TOMISLAV FRLETA, ZRINKA FRLETA

Ovladavanje sustavom osobnih zamjenica i poteškoće u učenju i
poučavanju hrvatskog kao inog jezika 209-229

PERINA VUKŠA NAHOD, DUBRAVKA IVŠIĆ MAJIĆ, TOMISLAVA BOŠNJAK BOTICA
Etnički stereotipi u hrvatskim dijalektnim frazemima 230-248

MARCO JAKOVLJEVIĆ

Kako neprijatelj postane zvijer: prikazi neprijatelja u dječjim romanima
Hrvoja Hitreca *Smogovci u ratu* i *Kanjon opasnih igara* 249-273

ANTE JERIĆ

Zavodljivo pripovijedanje: hipoteza Geoffreyja Millera o ulozi seksualne
selekcije u evoluciji pripovjednog stvaralaštva 274-294

MIRELA ŠUŠIĆ

Characterisation in the Novel *Knjiga gorkog prijekora*
(*The Book of Bitter Reproach*) by Ivan Aralica 295-314

KAZALO / CONTENTS

VASILIJ PAVLOVICH MOSKVIN

«Стихи о неизвестном солдате» Осипа Мандельштама:
опыт медленного прочтения

315-350

PRIKAZI

MARTIN HENZELMANN

Novi uvid u strukturu bosanskog jezika

352-355

| **TEMAT** |

UVODNIK

TEMAT

Tematski blok ovoga broja časopisa *Croatica et Slavica Iadertina* rezultat je rada na projektu „Jezik prava i poslovna komunikacija” (LLBC) i izlaganja predstavljenih na Drugoj međunarodnoj znanstvenoj konferenciji *Jezik, prijevod i međukulturna komunikacija*, održanoj od 17. do 19. listopada 2024. godine na Filozofskome fakultetu u Puli. Projekt je okupio istraživače različitih filoloških, kulturoloških i interdisciplinarnih usmjerenja te otvorio prostor za raspravu o suvremenim izazovima jezika, prevođenja i međukulturne komunikacije u kontekstu ubrzanih društvenih i tehnoloških promjena. U tematskome je dijelu časopisa deset priloga koje potpisuje ukupno petnaest autora.

Tematski blok započinje radom Mirjane Borucinsky i Margarete Čanžar *Detection of Machine-Translated Croatian–English Phrases: Do Translators Agree in Their Assessment?* (Prepoznavanje strojno prevedenih engleskih izraza na hrvatski jezik: slažu li se prevoditelji u procjeni?) koji problematizira razlikovanje strojno i ljudski prevedenih tekstova. Rezultati istraživanja pokazuju da ni stručni procjenitelji ne postižu visoku razinu suglasja u identifikaciji podrijetla prijevoda na razini fraze, što ukazuje na sve veću sofisticiranost strojno generiranih prijevodnih rješenja i potrebu preispitivanja kriterija njihove evaluacije.

U istome prevoditeljskom okviru, ali s naglaskom na kulturnu i pragmatičnu prilagodbu, rad Olge Iermachkove i Andree Spišiakove *Перевод названий русскоязычных фильмов на английский язык* (Perevod nazvanij ruskojazyčnyh fil'mov na anglijskij jazyk / Prijevod filmskih naslova s ruskoga jezika na engleski jezik) analizira engleske prijevode ruskih filmskih naslova. Autorice pokazuju da prevoditelji najčešće primjenjuju adaptacijske strategije kako bi naslove učinili razumljivima i privlačnima ciljnoj publici, pri čemu se prednost daje pragmatičnoj adekvatnosti nad formalnom ekvivalencijom.

U isti se kontekst, ali na razini stilskih i semantičkih nijansi književnoga teksta, smješta rad Adriane S. Pagano i Irene Stanić Rašin *Diminutives and Augmentatives in Translation: An Exploratory Systemic-Functional Study of Dubravka Ugrešić's Novel „Baba Yaga Laid an Egg”* (Deminutivi u augmentativi u prijevodu: eksplorativna studija u okviru sistemske funkcionalne lingvistike romana Dubravke Ugrešić *Baba Jaga je snijela jaje*) o prevođenju umanjenica i uvećanica na primjeru romana Du-

bravke Ugrešić *Baba Jaga je snijela jaje*. Polazeći od sistemske funkcionalne lingvistike, autorice pokazuju kako se evaluativna značenja umanjenica i uvećanica prenose u različitim jezicima te kako prevoditeljske odluke utječu na interpretaciju likova i afektivnost teksta.

Slijede radovi koji fokus pomiču prema jezičnim praksama u društvenome i komunikacijskome kontekstu.

Jasmina Jelčić Čolakovac u radu *Uloga jezičnog prijenosa u glagolsko-imeničkim kolokacijama na primjeru autentičnih tekstova iz područja pomorstva* istražuje ulogu jezičnoga prijenosa u usvajanju kolokacija u pomorskome engleskom jeziku. Istraživanje potvrđuje važnost materinskoga jezika kao strategije učenja, ali i povezanost razine jezične kompetencije s uspješnošću u ovladavanju stručnim leksikom.

Terézia Seresová u radu *Взаимодействие словацкого и украинского языков в процессе интеграции украинских мигрантов в Словакии* (Interakcija slovačkog i ukrajinskog jezika u procesu integracije ukrajinskih migranata u Slovačkoj) analizira ulogu jezika u procesu integracije ukrajinskih migranata u Slovačkoj, naglašavajući da jezična kompetencija izravno utječe na društvenu uključenost, pristup institucijama i osjećaj pripadnosti zajednici.

Oleh Tyshchenko i Alina Urazbekova u radu *Occasionalisms and Neoderivatives as a Reflection of Linguistic Creativity (Based on the Comments on YouTube Social Network)* (Okazionalizmi i neoderivati kao odraz lingvističke kreativnosti (na materijalu komentara na društvenoj mreži *YouTube*)) analiziraju jezičnu kreativnost u digitalnome diskursu, s posebnim naglaskom na tvorbu okazionalizama i izražajne strategije u komentarima na društvenim mrežama, osobito u sociopolitičkome kontekstu.

Daniela Ježić u radu *Psihološki učinci tekstne vrste „intervju” u hrvatskoj predizbornoj kampanji* istražuje intervju kao žanr političke komunikacije, ukazujući na njegovu snažnu uvjeravačku i manipulativnu funkciju u predizbornim kampanjama te na važnost jezičnih strategija u oblikovanju percepcije birača.

Marija Vukšić Pučar i Lucija Lukić Jakopčević u radu *Navigating Medical Language: Challenges and Importance of Clear Communication Between Physicians and Patients within the Croatian Healthcare System* (Razumijevanje medicinskog jezika: izazovi i važnost jasne komunikacije liječnika i pacijenata u hrvatskome zdravstvenom sustavu) analiziraju medicinski jezik kao specijalizirani oblik komunikacije, ističući jaz između stručnoga i svakodnevnoga jezika kao ključnu prepreku u razumijevanju liječnika i pacijenata te naglašavajući važnost jasne i učinkovite komunikacije u zdravstvenome sustavu.

U završnome dijelu tematskoga bloka radovi se usmjeravaju na šire narativne i kulturne dimenzije jezika. Andrzej Narloch u radu *Языковая картина подземного*

мира Мезерицкого укрепленного района: анализ избранных концептов (Jazykova karta podzemnog mira Mezerickogo ukrepljonnog rajona: analiz izbrannyh konceptov / Jezična slika svijeta podzemnoga utvrđenog područja Międzyrzecz: analiza odabranih koncepata) analizira zidne natpise iz podzemnoga kompleksa u zapadnoj Poljskoj kao specifičan oblik jezične i kulturne produkcije, pokazujući kako oni tvore jezičnu sliku svijeta oblikovanu vrijednostima, iskustvima i samim prostornim okruženjem.

Tematski blok zaključuje rad Marianne Figedyove *Русская литература в репертуаре Словацкого национального театра: «Повесть о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем»* (Russkaja literatura v repertuare Slovačkog nacional'nogo teatra: «Povest' o tom, kak possorilsja Ivan Ivanovič s Ivanom Nikiforovičem» / Ruska književnost na repertoaru Slovačkoga nacionalnog kazališta: *Pripovijest o tome kako su se posvadili Ivan Ivanovič i Ivan Nikiforovič*), koji se bavi kazališnom adaptacijom Gogoljeva djela *Pripovijest o tome kako su se posvađali Ivan Ivanovič i Ivan Nikiforovič*, pokazujući kako se klasični književni tekst reinterpreтира u suvremenome kulturnome i političkome kontekstu te kako postaje sredstvo među-kulturnoga dijaloga i aktualizacije književne baštine.

Zajednički je nazivnik svih radova razumijevanje jezika kao dinamičnoga i višeslojnoga fenomena koji posreduje između društvenih, kulturnih i komunikacijskih razina. Jezik, u svim svojim oblicima i preobrazbama, ostaje prostor u kojemu se istodobno odražavaju i oblikuju naše znanje, kultura i razumijevanje svijeta. Ovaj tematski blok stoga daje značajan doprinos suvremenim istraživanjima jezika, prevođenja i među-kulturne komunikacije.

Na kraju zahvaljujem glavnoj urednici Mirandi Levanat-Peričić te Uredništvu časopisa *Croatica et Slavica Iadertina* na podršci i povjerenju u pripremi ovoga broja.

S poštovanjem

Irena Mikulaco, urednica

voditeljica Katedre za strane jezika Filozofskog fakulteta Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli, predsjednica Hrvatskoga društva nastavnika ruskoga jezika i književnosti

DETECTION OF MACHINE-TRANSLATED CROATIAN-ENGLISH PHRASES: DO TRANSLATORS AGREE IN THEIR ASSESSMENT?

MIRJANA BORUCINSKY
MARGARETA ČANŽAR

Faculty of Maritime Studies, University of Rijeka
Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Rijeka
mirjana.borucinsky@uniri.hr
margaretacanzar@gmail.com

UDK: 81'25:004.42
DOI: 10.15291/csi.5069
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 14. 10. 2025.
Prihvaćen za tisak: 26. 1. 2026.

This study examines the extent to which machine-translated and human-translated Croatian–English phrases can be distinguished by expert evaluators by analysing inter-rater agreement. For this purpose, a parallel corpus was compiled from four Croatian research articles in the fields of Education and Psychology, together with their human translations and machine translations produced using the online tool onlinedoctranslator.com. Two professional translators, native speakers of Croatian with extensive translation experience, were asked to classify selected English translations of Croatian phrases as either machine-translated or human-translated. The analysis shows a raw inter-rater agreement of 75 % for both machine-translated and human-translated phrase sets, indicating a moderate level of agreement between the raters. These results suggest that even expert translators do not consistently reach the same conclusions when judging the origin of short, decontextualised translated phrases. The findings support the view that, at the phrase level, machine-translated output is increasingly difficult to distinguish from human translation on the basis of surface linguistic features alone.

KEYWORDS:

Croatian–English, human evaluation, inter-rater agreement, machine translation

Authors are not charged for publication of papers by the journal. Authors retain the copyright to their paper and the right to publish without restrictions. Free of charge and without delay, users can read, download, copy, distribute, print, or search the material, provide links to it, as well as modify or use it in other legal ways with obligatory citation of the original source in accordance with the CC BY 4.0 licence.

1. INTRODUCTION

With the increasing integration of MT systems in everyday applications, assessing their quality and effectiveness has become critical, particularly for specific language pairs. As MT becomes increasingly fluent and natural, the distinction between machine-generated and human-produced translations is no longer self-evident. This development has raised new research questions within translation studies, shifting attention from traditional notions of translation quality to issues such as perception, detectability, and rater agreement.

Work done by Chichirau, Noord and Toral (2023) shows that advances in neural machine translation have made it increasingly difficult to distinguish machine-generated translations from human translations, even for classifiers trained specifically for this task. Using monolingual and multilingual language-model-based classifiers in multilingual scenarios, the authors demonstrate that while reliable discrimination is still possible, performance depends heavily on access to source-language information, document-level context, and multilingual training data. This growing indistinguishability is highly relevant for various NLP applications, corpus construction, and translation quality assessment (TQA), where the ability to identify machine-translated content is crucial for ensuring data reliability, avoiding evaluation bias, and maintaining the integrity of linguistic resources.

Rather than assessing translation quality directly, this study focuses on the ability of human evaluators to identify whether a translated phrase was produced by a machine or a human translator. Specifically, the paper investigates the extent to which professional translators agree in their judgments when classifying Croatian–English translated phrases as MT or HT. By applying inter-rater agreement measures, the study aims to provide an initial, exploratory contribution to research on MT detectability for a relatively under-researched language pair. The limitations of MT are especially pronounced for languages that are underrepresented or classified as low-resourced, such as Croatian. Due to the relatively small amount of available linguistic data, developing high-quality MT systems for such languages presents significant challenges. While MT systems have advanced considerably for widely spoken languages like English, German, or Spanish, this is not the case for under-resourced languages such as Croatian.

This paper builds on earlier work that examined acceptability and perception of MT among native and non-native speakers of English. The present study adopts a different methodological perspective by focusing exclusively on agreement between expert raters.

2. THEORETICAL BACKGROUND AND PREVIOUS WORK

Human translation has long been regarded as the gold standard in the translation industry due to its accuracy, cultural sensitivity, capacity to distinguish between various contexts and to deal with polysemy, connotations, implicatures, and similar phenomena. However, human translation is often costly and time-consuming. In response to these challenges, machine translation (MT) systems have emerged as a solution to facilitate communication and the transfer of meaning across languages. The term machine translation refers to the use of computers to automate (parts of) the process of translating from one language to another (cf. Dunder 2021). While MT has made significant advancements since its first serious and large-scale implementation, it remains limited in its ability to replace human translators entirely, particularly when it comes to more complex concepts, creativity, and specific types of texts.

One of the key points of using MT systems are realistic expectations, and closely related to that is the evaluation of MT systems. “However, there is no general agreement on the assessment of translation quality, as there are no standardised criteria for (translation quality) assessment and the process itself is a complex one involving both linguistic and extra-linguistic aspects” (cf. Borucinsky, Kegalj and Zagorec 2025: 196). MT evaluation can be performed automatically, semi-automatically, and by human evaluators. For a more detailed overview of MT evaluation methods, cf. Borucinsky, Kegalj and Zagorec (2025).

It should be pointed out that human evaluation comes with its own set of challenges, as it is both time-consuming and expensive, and often subject to individual bias. The subjective nature of human judgement introduces variability into the evaluation process, making it difficult to establish a universally agreed-upon metric for what constitutes a good machine translation. Despite these challenges, human input is essential in improving MT systems. In TQA, raters who can rate individually, in groups, or in a crowd are used (Castilho et al. 2018). Ideally, more than one rater is involved in TQA tasks and the inter-rater agreement between assessors is then calculated (Chatzikoumi 2020). Inter-rater agreement plays an important role in human evaluation studies, as it provides an indication of how consistently evaluators apply given criteria. Previous research has demonstrated that even expert raters may diverge in their assessments, especially when evaluation tasks involve subjective judgments or binary classifications. Measures such as Cohen’s kappa and Gwet’s AC1 have therefore been widely adopted to account for chance agreement and to provide a more robust estimate of reliability. The challenge remains to develop evaluation frameworks that can effectively detect differences in quality between machine-generated translations and human-pro-

duced gold standard translations, while also minimising the subjectivity inherent in human judgement.

Despite these complexities, human translators play a crucial role in improving MT systems by providing feedback that helps refine both the systems themselves and the metrics used to evaluate them. Seljan, Brkić and Kučič (2011: 331) point out that “evaluation from the user’s perspective helps producers, but also examines the translation problems”. They also add that evaluation of MT systems is usually performed for widely spoken languages, which means that under-resourced languages are neglected.

Previous research that has examined machine translation for Croatian across diverse domains focused on industry-specific texts (Dunder 2020), business correspondence and speech-to-text translation pipelines (Seljan and Dunder 2014), sociological-philosophical texts (Seljan and Dunder 2015a), as well as literary language such as poetry (Dunder et al. 2020; Seljan et al. 2020). These studies consistently show that domain-adapted MT systems outperform general-purpose systems, even when trained on relatively small in-domain corpora, and that acceptable levels of adequacy can be achieved in specialised domains. However, evaluations, particularly those involving human assessment, reveal persistent limitations in fluency, stylistic adequacy, and semantic precision, especially for creative and abstract text types such as poetry (Seljan et al. 2020). Moreover, several studies highlight a discrepancy between automatic evaluation metrics and human judgments of quality (Seljan and Dunder 2015a; Seljan et al. 2015b), indicating that widely used automatic metrics fail to capture domain-specific, pragmatic, and stylistic aspects of translation quality. This shows that there is a research gap in machine translation evaluation, namely the absence of robust, domain-sensitive, and language-specific evaluation frameworks that combine human assessment with improved automatic methods, particularly for low-resource languages such as Croatian. In the context of Croatian–English machine translation, existing studies have primarily focused on automatic metrics and error analysis. For example, Borucinsky, Kegalj and Zagorec (2025) evaluate the quality of Croatian-to-English machine translation of administrative texts using a triangulated approach that combines corpus-based analysis, automatic metrics (BLEU and WER), error analysis tools, and human evaluation. Their results show that while Google Neural Machine Translation produces generally comprehensible and relatively fluent translations (mean fluency score 3.8/5), adequacy remains lower (3.5/5), with significant deviations from human reference translations reflected in a low BLEU score (0.35) and high WER (64.8 %). The study highlights persistent issues related to stylistic unnaturalness, terminological inconsistency, and semantic adequacy, demonstrating that automatic metrics alone fail to capture key quality aspects and reinforcing the need for combined human and automatic evalua-

tion, especially for morphologically rich languages such as Croatian. However, relatively little attention has been devoted to the question of MT detectability, and from the perspective of expert translators. This study addresses this gap by examining whether professional translators agree in their judgments when asked to classify translations as machine-generated or human-produced without access to source context.

This paper builds on findings from earlier work by one of the authors. In an anonymous survey conducted via Google Forms in June 2023, Čanžar (2024) examined the ability of 20 native and 20 non-native speakers of English to distinguish between machine- and human-translated phrases, as well as native speakers' evaluations of the acceptability of machine translation. Although a slight majority of native speakers (54 %) rated human-translated phrases as more acceptable, the relatively small difference suggests that machine-translated phrases are often perceived as sufficiently acceptable. This finding indicates a narrowing perceived quality gap between human and machine translation, at least at the phrase level. With regard to non-native speakers, the results show only a marginal advantage in identifying machine-translated phrases, as approximately 52.38 % of respondents succeeded in doing so, while 47.6 % were unable to distinguish between the two. This near-even distribution suggests that non-native speakers' ability to reliably differentiate between machine- and human-translated phrases is limited, raising questions about the robustness of such judgments and the factors influencing translation perception.

3. RESEARCH QUESTION

Based on the identified research gap in the evaluation of MT for the language pair Croatian-English and on the previous findings described in the section above, this study addresses the following research question:

To what extent do professional translators agree when classifying Croatian-English translated phrases as machine-translated or human-translated?

This study is explicitly limited to examining agreement patterns among raters.

3.1. *METHODOLOGY*

3.2. *MATERIALS*

The initial phase of the study involved the compilation of corpora. For that purpose, three corpora were compiled: 1) a corpus consisting of four original texts written in Croatian counting 23,019 tokens, 750 sentences; 2) a corpus comprising the same

four texts translated from Croatian into English by a professional human translator with a total number of 28,661 tokens and 776 sentences; and 3) a corpus consisting of the four texts translated from Croatian into English using a neural machine translation system with 26,451 tokens and 757 sentences. The Croatian source texts were retrieved from the Portal of Croatian Scientific and Professional Journals, specifically from the 2022 issue of the Croatian Journal of Education. The selected articles address topics within the fields of Education and Psychology, including research on students' attitudes towards reading and assigned reading, gifted students with disabilities, and related issues. All texts are research articles written in a formal academic style and contain domain-specific terminology related to Education and Psychology. The machine-translated versions of the texts were produced using onlinedoctranslator.com, an online machine translation tool based on a neural MT engine, accessed via a web interface. No post-editing was applied.

3.3. *RATERS*

Two independent raters participated in the study. Both are professional translators, native speakers of Croatian, with graduate degrees in English Studies and more than ten years of professional translation experience. The homogeneity of the rater group was intentional in this pilot phase, with the aim of minimising variation due to language proficiency.

3.4. *PROCEDURE*

Sketch Engine (Kilgarrieff et. al 2014) was used to extract keywords and terms from each corpus that will be used in the evaluation stage later on. The terms are presented in Table 1 and are also published in Čanžar (2024).

Table 1. Croatian phrases and their MT and HT English equivalents.

CROATIAN	MT	HT
daroviti učenik	gifted student	gifted student
lektira	school reading	reading assignment
učenik s teškoćama učenja	student with learning disabilities	student with learning disabilities
čitalačka pismenost	reading literacy	reading literacy

CROATIAN	MT	HT
darovita djeca	gifted children	gifted children
teškoća učenja	learning difficulty	learning disability
nastava lektire	teaching of reading	reading assignment class
teorija odgoja	theory of education	theory of upbringing
daroviti učenik s ADHD-om	gifted student with ADHD	gifted student with ADHD
književni tekst	literary text	literary text
školsko postignuće	school achievement	school achievement
procjena darovitosti	assessment of giftedness	assessment of giftedness
nastava lektire	reading class	reading class
kognitivna sposobnost	cognitive ability	cognitive ability
lektirni naslov	reading title	reading assignment title
nedaroviti učenik	non-gifted student	non-gifted student
program za darovite	program for gifted students	gifted program
samostalno čitanje	independent reading	independent reading
književno djelo	literary work	literary work
teškoća učenja	learning disability	learning difficulty
obrazovna praksa	educational practice	educational practice
kritičko čitanje	critical reading	critical reading
razumijevanje pročitano	comprehension of the read	reading comprehension
temeljna obrazovna kompetencija	fundamental educational competence	basic educational competence
teškoća u verbalnoj obradi	difficulty in verbal processing	difficulty in verbal processing
motrenje razumijevanja pročitano	observing the comprehension of the read	monitoring reading comprehension
neatraktivni lektirni naslov	unattractive reading title	unattractive reading assignment title
učenik s teškoćama čitanja	student with reading difficulties	student with reading disabilities
lektirni naslov	reading title	literary title

CROATIAN	MT	HT
čitalačka kompetencija	reading competency	reading competency
Okvir nacionalnog kurikuluma	Framework of the National Curriculum	National Curriculum Framework
pedagog	pedagogue	pedagogue
odgoj	education	upbringing
gimnazija	high school	grammar school
obrazovni sustav	educational system	educational system
konotativno čitanje	connotative reading	connotative reading
samoregulacija učenja	self-regulation of learning	self-regulated learning
strategija učenja	learning strategy	learning strategy
strategija poučavanja	teaching strategy	teaching strategy
učeničko zalaganje	student efforts	students' commitment
procjena učenika	students' assessment	pupils' assessment
odgojno-obrazovni ciljevi	educational goals	educational aims
ishodi	outcomes	outcomes
odgajatelj	educator	educator
odgojno-obrazovni plan	educational plan	education plan
dvostruko izuzetni učenici	doubly exceptional students	twice-exceptional students
završan razred	final grade	final year
roditeljski sastanak	parent meeting	parent-teacher conference

From this list presented in Table 1, 24 Croatian phrases that had different MT and HT translations were selected and presented to the raters in tabular form. For each phrase, raters were instructed to classify the translation either as machine translation (MT) or human translation (HT). No training session was conducted prior to the task, and raters completed the classification independently. The raters were given the following instructions:

*The following table shows 24 Croatian ST phrases from the field of education and their English equivalents. Next to each phrase in English (column D) write **MT**, if you judge the phrase to have been translated by a machine and **HT** if you judge it to have been translated by a human translator.*

The raters were not told that the set contained equal numbers of MT and HT items. Inter-rater agreement was calculated for machine-translated and human-translated phrases using raw agreement, Cohen’s kappa (κ), and Gwet’s AC1. These measures were selected to account for chance agreement and to provide complementary perspectives on rater consistency.

3.5. INTER-RATER AGREEMENT

Once the raters had judged the phrases either as MT or HT, we calculated the inter-rater agreement, which is crucial for ensuring the reliability and validity of MT assessments.

First, we calculated the raw agreement between the two raters:

Raw agreement is a useful first approximation of the reliability of the rating. However, we need to consider the fact that some agreement between the raters would have been achieved even if both raters coded the cases randomly (Brezina 2021). More sophisticated inter-rater agreement measures such as Cohen’s Kappa (κ) or Gwet’s (2014) AC1 therefore take this agreement by chance into account and subtract it from the raw agreement (cf. Brezina 2021). As Brezina (2021) points out, Cohen’s κ has been traditionally used for nominal variables; however, recent studies recommend Gwet’s AC1 statistic. Both Cohen’s κ and Gwet’s AC1 are based on the same equation, but they differ, however, in the estimation of the agreement by chance. Fleiss κ is commonly used for calculating agreement among multiple raters, so it was not applied to this study.

4. RESULTS

Table 2 shows how raters judged the phrases.

Table 2. Rater evaluation of the selected Croatian-English phrases.

No.	Croatian	English (MT)	Rater 1	Rater 2	Cases of agreement	English (HT)	Rater 1	Rater 2	Cases of agreement
1.	lektira	school reading	MT	MT	AGREE	reading assignment	HT	HT	AGREE

No.	Croatian	English (MT)	Rater 1	Rater 2	Cases of agreement	English (HT)	Rater 1	Rater 2	Cases of agreement
2.	nastava lektire	teaching of reading	MT	MT	AGREE	reading assignment class	HT	HT	AGREE
3.	teorija odgoja	theory of education	HT	HT	AGREE	theory of upbringing	MT	MT	AGREE
4.	lektirni naslov	reading title	MT	MT	AGREE	reading assignment title	HT	HT	AGREE
5.	program za darovite	program for gifted students	MT	HT	DISAGREE	gifted program	HT	MT	DISAGREE
6.	teškoća učenja	learning disability	HT	HT	AGREE	learning difficulty	MT	MT	AGREE
7.	razumijevanje pročitanoga	comprehension of the read	MT	MT	AGREE	reading comprehension	HT	HT	AGREE
8.	temeljna obrazovna kompetencija	fundamental educational competence	MT	MT	AGREE	basic educational competence	HT	HT	AGREE
9.	motrenje razumijevanja pročitanoga	observing the comprehension of the read	MT	MT	AGREE	monitoring reading comprehension	HT	HT	AGREE
10.	neatraktivni lektirni naslov	unattractive reading title	MT	MT	AGREE	unattractive reading assignment title	HT	HT	AGREE

No.	Croatian	English (MT)	Rater 1	Rater 2	Cases of agreement	English (HT)	Rater 1	Rater 2	Cases of agreement
11.	učenik s teškoćama čitanja	student with reading difficulties	MT	MT	AGREE	student with reading disabilities	HT	HT	AGREE
12.	lektirni naslov	reading title	MT	HT	DISAGREE	literary title	HT	MT	DISAGREE
13.	Okvir nacionalnog kurikula	Framework of the National Curriculum	MT	MT	AGREE	National Curriculum Framework	HT	HT	AGREE
14.	pedagog	pedagogue	MT	MT	AGREE	pedagogue	MT	MT	AGREE
15.	odgoj	education	HT	HT	AGREE	upbringing	MT	MT	AGREE
16.	gimnazija	high school	MT	HT	DISAGREE	grammar school	HT	MT	DISAGREE
17.	samoregulacija učenja	self-regulation of learning	MT	MT	AGREE	self-regulated learning	HT	HT	AGREE
18.	učeničko zalaganje	student efforts	HT	MT	DISAGREE	students' commitment	MT	HT	DISAGREE
19.	procjena učenika	students' assessment	HT	HT	AGREE	pupils' assessment	MT	MT	AGREE
20.	odgojno-obrazovni ciljevi	educational goals	MT	HT	DISAGREE	educational aims	HT	MT	DISAGREE
21.	odgojno-obrazovni plan	educational plan	MT	HT	DISAGREE	education plan	HT	MT	DISAGREE

No.	Croatian	English (MT)	Rater 1	Rater 2	Cases of agreement	English (HT)	Rater 1	Rater 2	Cases of agreement
22.	dvo-struko izuzetni učenici	doubly exceptional students	MT	MT	AGREE	twice-ex-ceptional students	HT	HT	AGREE
23.	završni razred	final grade	MT	MT	AGREE	final year	HT	HT	AGREE
24.	rodi-teljski sastanak	parent meeting	MT	MT	AGREE	par-ent-teach-er confer-ence	HT	HT	AGREE

As can be seen from Table 2, when it comes to determining whether the phrases presented in column A are translated by a machine, rater 1 identified 19 out of 24 phrases correctly (79 %), rater 2 identified 15 out of 24 phrases (63 %) correctly as machine translated. In the second set, rater 1 identified 18 out of 24 (75 %) phrases correctly as translated by a human translator, and rater 2 identified 14 out of 24 (58 %) phrases correctly as human-translated. The raters agreed in 18 cases for both sets and disagreed in 6 cases. Hence, the raw agreement for both the machine-translated and human-translated phrases is 75 % (18/24; 18/24), indicating a consistent level of agreement among the raters

Cohen's Kappa (κ) for both the machine-translated and human-translated phrases is 0.5, whereas there is a slight difference in Gwet's AC1, suggesting moderate agreement for machine translations (AC1 = 0.574) and slightly lower agreement for human translations (AC1 = 0.550). The p values for machine-translated phrases ($p = 0.003$) and human-translated phrases ($p = 0.005$) indicate statistically significant results for AC1.

5. DISCUSSION

The results show a consistent level of inter-rater agreement across both machine-translated and human-translated phrase sets. A raw agreement of 75 %, together with moderate values of Cohen's kappa ($\kappa = 0.50$) and Gwet's AC1 (0.574 for MT and 0.550 for HT), indicates that professional translators do not consistently reach the same conclusions when classifying short Croatian–English translated phrases. Notably, agreement levels were almost identical for machine-translated and human-trans-

lated phrases, which suggests that uncertainty is not limited to machine translation but is also present when evaluating human translations.

Disagreement occurred in six cases in each category. These phrases were terminologically plausible, regardless of whether they were produced by a machine or a human translator. This finding supports the view that surface terminological plausibility, which is often associated with professional translation quality, can no longer be considered a reliable indicator for detecting machine translation at the phrase level.

A closer examination of the disagreement cases shows that ambiguity often arises when both machine and human translations provide acceptable domain-specific solutions. For example, the Croatian term *gimnazija* was translated as high school in the machine-translated version and as grammar school in the human-translated version. Both translations are fluent and broadly acceptable in English, but they reflect different cultural mappings, namely generalisation versus institution-specific equivalence. Such cases are difficult to classify because neither option contains features that would clearly indicate machine or human authorship. Instead, successful classification depends on assumptions about the translator's familiarity with the educational systems of both cultures. This example also illustrates the complexity of the translation process, which involves not only linguistic competence but also extensive cultural and contextual knowledge.

A similar pattern can be observed in the translation of the phrase *program za darovite*, rendered as *program for gifted students* (MT) and *gifted program* (HT). The machine-translated version is longer and more explicit, while the human translation is more compact and idiomatic. However, contemporary MT systems increasingly produce such idiomatic noun compounds, and human translators may also opt for more explicit formulations depending on the intended audience. As a result, stylistic differences between MT and HT outputs are becoming less pronounced, which may contribute to rater disagreement.

Another illustrative example is *učeničko zalaganje*, translated as *student efforts* (MT) and *students' commitment* (HT). Both translations are acceptable in academic discourse, but they differ slightly in meaning, with the former emphasising observable behaviour and the latter focusing more on motivational or attitudinal aspects. Without broader context, such subtle semantic distinctions are difficult to use as a basis for origin detection, as both variants are terminologically appropriate and do not contain obvious errors.

In contrast, items that elicited agreement often included translations with atypical or pragmatically marked phrasing. Examples such as *comprehension of the read* and *observing the comprehension of the read* are grammatically well-formed, but

they sound unnatural in English academic usage. These cases suggest that raters may rely on noticeable local irregularities, such as collocational unnaturalness, awkward nominalisations, or overly literal renderings, rather than on systematic indicators of translation origin.

Clear agreement was also observed in cases involving conventionalised institutional terminology. For instance, *roditeljski sastanak* was translated as *parent meeting* in the machine-translated version and as *parent-teacher conference* in the human translation. Although parent meeting is grammatically correct, it lacks the institutional specificity typical of educational discourse in English. The human translation, by contrast, corresponds to an established term and provides clearer pragmatic anchoring. Such cases indicate that raters consider not only fluency, but also culturally embedded lexical conventions when determining whether a translation was produced by a machine or a human.

The findings further highlight the importance of distinguishing between detectability and translation quality. A translation may be difficult to identify as machine-generated while still containing subtle issues related to semantic precision, pragmatic appropriateness, or discourse coherence. These aspects cannot be captured through phrase-level classification alone. At the same time, human translations in specialised domains may adopt literal or conventionalised formulations that resemble machine output in terms of brevity or compositional structure. For this reason, moderate agreement in detection tasks should not be interpreted as evidence that machine translation has reached parity with human translation quality. Rather, it suggests that surface-level cues used for attribution are becoming less reliable.

The results also point to limitations inherent in binary detection tasks used in human evaluation studies. While inter-rater agreement statistics provide information about reliability, they do not explain why raters arrive at different judgments. Human evaluation is influenced by multiple factors, including professional experience, implicit norms, exposure to machine translation, expectations regarding linguistic cues associated with MT, and familiarity with the domain.

These observations are consistent with broader critiques of MT evaluation practices that rely on isolated units, simplified rating schemes, and limited rater training. In contexts where machine translation output is already fluent, evaluation results may be increasingly affected by individual interpretation, bias, or random variation. This highlights the need for clearer operational definitions and evaluation designs that separate questions of translation origin from questions of translation quality.

The present study deliberately focuses on short, decontextualised phrases, which allows for the examination of lexical and terminological choices. However, such an

approach also removes information that becomes available at higher levels of textual organisation. At the sentence level, evaluators can assess syntactic integration and local coherence, while at the document level they can observe terminological consistency, discourse relations, register stability, and long-range cohesion. Many differences between machine and human translation, particularly those related to discourse and pragmatics, may therefore remain undetected in phrase-level tasks.

This leads to two important implications. First, moderate agreement at the phrase level may underestimate raters' ability to identify translation origin when more context is available. Second, human-like performance in short segments does not necessarily imply human-like performance at the document level, where consistency and discourse management play a crucial role. Future research should therefore compare agreement patterns across different levels of context and examine whether access to broader textual information leads to higher agreement.

Finally, the disagreement cases demonstrate the value of qualitative follow-up analyses. Approaches such as error typology or linguistic feature analysis could help identify which translation properties contribute most to uncertainty, including culturally specific institutional terms (e.g., *gimnazija*), competing acceptable collocations (e.g., student *efforts* vs. *students' commitment*), or differing degrees of explicitation (e.g., *program for gifted students* vs. *gifted program*). Combining quantitative agreement measures with qualitative analysis would improve interpretability and provide a more nuanced understanding of translation evaluation.

6. CONCLUSION

The aim of this study was to find out to what extent professional translators agree when classifying Croatian-English translated phrases as machine-translated or human-translated. To answer this research question, inter-rater agreement was calculated. The results show moderate level of agreement suggesting that phrase-level detectability of machine translation is limited, even among expert evaluators.

The growing difficulty in distinguishing between machine and human translations reflects significant advances in machine translation technology, particularly with regard to terminological adequacy in specialised domains. However, the results should not be interpreted as evidence that machine translation is equivalent in quality to human translation. Instead, they point to a distinction between perceptual detectability and underlying translation quality, reinforcing the view that judgments about translation origin cannot replace comprehensive quality evaluation.

The study provides empirical evidence from an under-researched language pair and highlights the importance of inter-rater agreement analysis in research on machine translation detectability. In this context, the study contributes to ongoing discussions on human evaluation methodologies in machine translation research. The observed moderate inter-rater agreement supports existing critiques of overly simplified evaluation approaches and underlines the importance of carefully designed, multi-dimensional assessment frameworks (cf. Toral 2020).

Although limited in scope, this pilot study provides initial insights into the detectability of machine translation for the Croatian–English language pair and highlights the relevance of inter-rater agreement analysis in human evaluation research. Future studies that combine agreement measures with qualitative and context-sensitive analyses are likely to contribute to the development of more robust and informative translation evaluation practices, particularly for under-resourced languages.

As a pilot study, this research has several limitations. The number of raters was small, and the rater group was relatively homogeneous. The dataset was limited to short phrases from a single domain and presented without context, which does not reflect real-world translation conditions. Future studies should include a larger and more diverse group of raters (such as crowd workers), expand the dataset, incorporate contextualised text, and combine detection tasks with qualitative and quantitative quality assessment measures.

DECLARATIONS

The authors declare that this paper has not been published previously and is not under consideration elsewhere. Generative AI tools were used for linguistic refinement only; the authors take full responsibility for the content.

REFERENCES

- BORUCINSKY, Mirjana, Jana KEGALJ and Dario ZAGOREC. 2025. "Translation Quality Evaluation of Croatian-to-English Machine-Translated Administrative Texts". *Journal of Language and Literary Studies* 51: 193–211.
- BREZINA, Vaclav. 2021. *Statistics in Corpus Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CASTILHO, Sheila, Stephen DOHERTY, Federico GASPARI and Joss MOORKENS. 2018. "Approaches to Human and Machine Translation Quality Assessment". In Joss Moorkens, Sheila Castilho, Federico Gaspari and Stephen Doherty (Eds.). *Translation Quality Assessment: From Principles to Practice*. Heidelberg: Springer: 9–38.
- CASTILHO, Sheila, Joss MOORKENS, Federico GASPARI, Rico SENNRICH, Vilemini SOSONI, Panayota GEORGAKOPOULOU, Pintu LOHAR, Andy WAY, Antonio Valerio MICELI-BARONE and Maria GIALAMA. 2017. "A Comparative Quality Evaluation of PBSMT and NMT using Professional Translators". In *Proceedings of Machine Translation Summit XVI: Research Track*. Nagoya: Machine Translation Summit: 116–131.
- ČANŽAR, Margareta. 2024. *Human Evaluation of Machine-Translated Texts*. Diplomski rad (MA thesis). Rijeka: University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences.
- CHATZIKOUMI, Eirini. 2020. "How to evaluate machine translation: A review of automated and human metrics". *Natural Language Engineering* 26 (2): 137–161.
- CHICHIRAU, Malina, Rik van NOORD and Antonio TORAL. 2023. "Automatic Discrimination of Human and Neural Machine Translation in Multilingual Scenarios". In *Proceedings of the 24th Annual Conference of the European Association for Machine Translation*. Tampere: European Association for Machine Translation: 217–226.
- DUNĐER, Ivan. 2020. "Machine Translation System for the Industry Domain and Croatian Language". *Journal of Information and Organizational Sciences* 44 (1): 33–50.
- DUNĐER, Ivan. 2021. "Pregled razvoja tehnologije automatskog strojnog prevođenja". *Polytechnic & Design* 9 (2): 90–100.
- DUNĐER, Ivan, Sanja SELJAN and Marko PAVLOVSKI. 2020. "Automatic Machine Translation of Poetry and a Low-Resource Language Pair". In *Proceedings of the 43rd International Convention on Information and Communication Technology, Electronics and Microelectronics (MIPRO 2020)*. Rijeka: MIPRO: 1034–1039.
- GWET, Kilem Li. 2014. *Handbook of Inter-Rater Reliability: The Definitive Guide to Measuring the Extent of Agreement Among Raters*. Gaithersburg, MD: Advanced Analytics.
- ONLINE DOC TRANSLATOR. N. D. "Online Doc Translator". (1 June 2024). (*online source*)
- SELJAN, Sanja and Ivan DUNĐER. 2014. "Combined Automatic Speech Recognition

- and Machine Translation in Business Correspondence Domain for English–Croatian”. *International Journal of Computer, Information, Systems and Control Engineering* 8: 1069–1075.
- SELJAN, Sanja and Ivan DUNĐER. 2015a. “Automatic Quality Evaluation of Machine-Translated Output in Sociological-Philosophical-Spiritual Domain”. In *Proceedings of the 10th Iberian Conference on Information Systems and Technologies (CISTI 2015)* 2: 128–131.
- SELJAN, Sanja and Ivan DUNĐER. 2015b. “Machine Translation and Automatic Evaluation of English/Russian–Croatian”. In *Proceedings of the International Conference “Corpus Linguistics – 2015” (CORPORA 2015)*: 72–79.
- SELJAN, Sanja, Marija BRKIĆ and Vlasta KUČIŠ. 2011. “Evaluation of Free Online Machine Translations for Croatian-English and English-Croatian Language Pairs”. In Clive Billenness, Annette Hemera, Vladimir Mateljan, Mihaela Stančić, Hrvoje Stančić and Sanja Seljan (Eds.). *The Future of Information Sciences—Information Sciences and e-Society*. Zagreb: Department of Information Sciences: 331–344.
- SELJAN, Sanja, Marko TUCAKOVIĆ and Ivan DUNĐER. 2015. “Human Evaluation of Online Machine Translation Services for English/Russian–Croatian”. In *WorldCIST’15 – 3rd World Conference on Information Systems and Technologies. Advances in Intelligent Systems and Computing*: 1089–1098.
- SELJAN, Sanja, Ivan DUNĐER and Angelina GAŠPAR. 2013. “From Digitisation Process to Terminological Digital Resources”. In *Proceedings of the 36th International Convention on Information and Communication Technology, Electronics and Microelectronics (MIPRO 2013)*: 1329–1334.
- SELJAN, Sanja, Nikolina ŠKOF ERDELJA, Vlasta KUČIŠ, Ivan DUNĐER and Mirjana PEJIĆ BACH. 2020. “Quality Assurance in Computer-Assisted Translation in Business Environments”. In *Natural Language Processing for Global and Local Business*. Hershey, PA: IGI Global: 247–270.
- SELJAN, Sanja, Ivan DUNĐER and Marko PAVLOVSKI. 2020. “Human Quality Evaluation of Machine-Translated Poetry”. In: *Proceedings of the 43rd International Convention on Information and Communication Technology, Electronics and Microelectronics (MIPRO 2020)*. Rijeka: MIPRO: 1040–1045.
- TORAL, Antonio. 2020. “Reassessing claims of human parity and super-human performance in machine translation at WMT 2019”. In *Proceedings of the 22nd Annual Conference of the European Association for Machine Translation*: 185–194.

PREPOZNAVANJE STROJNO PREVEDENIH ENGESKIH IZRAZA NA HRVATSKI JEZIK: SLAŽU LI SE PREVODITELJI U PROCJENI?

MIRJANA BORUCINSKY
MARGARETA ČANŽAR

SAŽETAK

U ovom se istraživanju ispituje je li moguće razlikovati strojni prijevod od prijevoda koji je izradio čovjek na primjeru prijevoda hrvatskih izraza na engleski jezik. Analizira se u kojoj mjeri se stručni ocjenjivači slažu u procjeni prijevoda kao strojnoga prijevoda ili prijevoda koji je izradio čovjek. U tu svrhu sastavljen je korpus znanstvenih radova iz područja obrazovanja i psihologije, koji se sastoji od triju potkorpusa: 1. korpus izvornih tekstova na hrvatskome, 2. korpus prijevoda izvornih tekstova na engleski jezik koje je preveo čovjek, 3. korpus strojno prevedenih hrvatskih tekstova na engleski. U zadatku prepoznavanja dva profesionalna prevoditelja, izvorni govornici hrvatskoga, razvrstavala su engleske prijevode odabranih hrvatskih izraza kao strojne ili one koje je preveo čovjek. Slaganje među ocjenjivačima iznosilo je 75 % uz umjerenu podudarnost. Rezultati pokazuju da se prevoditelji ne slažu u potpunosti pri procjeni, što podupire stav da postaje teže razlikovati strojno prevedene izraze od prijevoda koje je izradio čovjek.

KLJUČNE RIJEČI:

hrvatsko-engleski prijevod, prepoznavanje strojnog prijevoda, procjena, suglasnost među ocjenjivačima

ПЕРЕВОД НАЗВАНИЙ РУССКОЯЗЫЧНЫХ ФИЛЬМОВ НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК

OLGA IERMACHKOVA
ANDREA SPIŠIAKOVÁ

University of Ss. Cyril and Methodius in Trnava, Department
of Russian studies
Slovakia
olga.iermachkova@ucm.sk
andrea.spisiakova@ucm.sk

UDK: 81'25:791
DOI: 10.15291/csi.5070
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 14. 10. 2025.
Prihvaćen za tisak: 14. 1. 2026.

Перевод названий фильмов представляет собой особую лингвистическую и культурную задачу, требующую не только отличного знания языков, но и глубокого понимания менталитета целевой аудитории. Название фильма выполняет важную прагматическую функцию: оно привлекает зрителя, отражает содержание, создаёт некоторые ожидания и нередко определяет коммерческий успех киноленты. Целью настоящего исследования является анализ переводческих стратегий, используемых при передаче русскоязычных фильмонимов на английский язык, а также оценка степени их эквивалентности и адекватности. Материалом послужили названия фильмов, размещённых на платформе www.sovietmoviesonline.com. В ходе исследования¹ применялись методы сплошной выборки и качественного анализа. Выявлены как неадаптивные (дословный перевод, транскрипция, транслитерация), так и адаптивные стратегии (опущение, добавление, перестановка, жанровая адаптация, генерализация, конкретизация, грамматические и стилистические трансформации, транскреация). Подчёркивается важность учёта культурных реалий и жанровых особенностей при выборе варианта перевода.

Установлено, что в большинстве случаев переводчики

Ключевые слова:

дословный перевод, фильмоним, перевод, трансформация, эквивалентность

Autori zadržavaju autorska prava nad svojim radom i pravo na objavljivanje bez ograničenja. Korisnici smiju besplatno i bez odgode čitati, preuzimati, kopirati, distribuirati, tiskati, pretraživati ili stavljati poveznice na materijal te ga mijenjati ili koristiti na druge zakonite načine, uz obavezno citiranje izvornika, sukladno CC BY 4.0 licenci.

¹ Работа выполнена при финансовой поддержке проекта Erasmus+ KA220-HED № 2021-1-SK01-KA220-HED-000022917 *The innovation of the concept and curriculum of doctoral study programs and increasing their effectiveness.*

стремятся к прагматической адаптации названия, делая его понятным и привлекательным для англоязычного зрителя. Это позволяет сохранить коммуникативную функцию оригинального названия, даже при значительных лексико-грамматических преобразованиях. В результате анализа делается вывод, что адекватность перевода важнее буквальной эквивалентности, а успешная передача фильмонима требует творческого подхода, знания лингвокультурного контекста и соблюдения баланса между формой и содержанием.

1. ВВЕДЕНИЕ

Название фильма является своеобразной рекламой, предназначенной для привлечения внимания потенциального зрителя. Оно выступает в качестве первого контакта с произведением: даёт общее представление о содержании и смысловой нагрузке фильма и служит ориентиром при его выборе. После просмотра фильма название может также стать ключом к его интерпретации. Таким образом, перевод названий фильмов и сериалов представляет собой ответственную задачу и твёрдый орешек для переводчиков.

Переводы или эквиваленты названий фильмов и передач на иностранных языках часто критикуются за бессмысленность, путаницу значений или неточность перевода (Perez и Hodáková 2021: 11). Некоторые названия в переводе значительно искажаются, вызывая недоумение и не оправдывая ожиданий тех зрителей, которых привлекла именно эта версия названия. Для корректного перевода названия фильма необходимо не только свободное владение иностранным и родным языками, но и определённые экстралингвистические знания, а также креативность. Переводчик должен учитывать факт, что неудачная формулировка может повлиять на успех фильма и даже привести к его провалу.

Названия кинофильмов относятся к особому типу имён собственных. Для их обозначения в лингвистике используется термин *фильмоним*. Этот термин был введён в состав ономастической терминологии благодаря работе Ю. А. Подымовой «Названия фильмов в структурно-семантическом и функционально-прагматическом аспектах» (2006).

Перевод фильмонимов имеет свои особенности. Следует помнить, что заголовок является частью произведения, но в то же время он относительно автономен и способен функционировать самостоятельно (Mareš 1982: 128–129). Он должен соответствовать лингвокультурологическим особенностям страны и содержанию фильма. Учитывая различия в культуре и менталитете русскоязычной и англоязычной аудиторий справедливо возникает вопрос о том, каким образом эта информация может быть передана.

Целью настоящей статьи является исследование эквивалентности и адекватности перевода названий русскоязычных фильмов и некоторых сериалов на английский язык. В рамках исследования будут проанализированы отдельные стратегии перевода и выявлены их характерные особенности.

Актуальность данной проблематики обусловлена тем, что «перевод заголовков кинофильмов является важной этнолингвистической задачей и представляет собой серьёзный научный интерес ввиду современных тенденций глоба-

лизации, что обуславливает актуальность проведения подобных исследований» (Исмаилова 2017: 38).

Новизна данной работы заключается в том, что большинство исследований сосредоточено на переводе англоязычных фильмов на русский язык; подобных работ достаточно много, например, исследования В. Л. Алексеевой и Н. Е. Булаевой (2024), Л. Ю. Дондик (2024), А. Д. Бакиной (2025) и др. В то же время настоящее исследование посвящено противоположному направлению – переводу русскоязычных фильмов на английский язык, по которому нами был выявлен лишь один источник: работа Н. В. Лапшиной (2017).

Материал исследования был отобран методом сплошной выборки с интернет-сайта *sovietmoviesonline.com*. Этот ресурс представляет собой базу данных советских и российских фильмов различных жанров, созданную с целью обеспечения их доступности для широкого круга зрителей. Субтитры представлены на английском, русском, французском, испанском, немецком, турецком, китайском, арабском и других языках. Фильмы доступны по платной подписке как для онлайн-просмотра, так и для скачивания.

Точное количество фильмов, представленных на сайте, не указано в открытых источниках. Для целей исследования был сформирован авторский корпус, включающий 300 картин, соответствующих критериям наличия английских субтитров и доступности для просмотра. Из этого корпуса были выбраны 54 единицы для подробного анализа. Выбор этих единиц обусловливался их соответствием основным типам стратегий перевода, встречающихся во всём корпусе.

Необходимо отметить, что очень мало русскоязычных фильмов снабжено переводом на английский язык. Н. В. Лапшина разделяет русскоязычные фильмы на три группы:

- 1) Фильмы, которые дублируются на многие языки мира. Зачастую такие фильмы являются лауреатами мировых призов. Примером таких фильмов является «Москва слезам не верит» – *Moscow doesn't believe in tears* (1979).
- 2) Фильмы, которые имеют субтитры на английском языке (к данной группе относятся все примеры, анализируемые в настоящей работе).
- 3) Фильмы, которые не имеют дубляжа и субтитров, однако продюсеры сами включают английский перевод в свои фильмы, чтобы прорекламировать их по всему миру, представить фильмы аудитории, не владеющей русским языком (Лапшина 2017: 562–563). В сформированной нами базе данных такие фильмы отсутствуют.

Все анализируемые фильмы относятся к группе с английскими субтитрами. Сервис SovietMoviesOnline предоставляет советские и российские фильмы с оригинальной звуковой дорожкой с английскими субтитрами, что позволяет осуществлять точное сопоставление оригинальных названий с их англоязычными вариантами. В связи с этим наличие английских субтитров было выбрано в качестве основного критерия отбора, обеспечивающего прямой доступ к переводу исходного языка.

В случаях, когда у фильма существует несколько вариантов перевода названия на английский язык, все выявленные варианты фиксируются и учитываются в анализе.

Следует отметить, что в современных условиях название фильма нередко определяется не переводчиком, а компанией-дистрибьютором, и к моменту начала работы с текстом уже является утверждённым. В связи с этим в данной статье локализация фильмонимов рассматривается исключительно с точки зрения языка и перевода – как лингвистический и культурный процесс – без учёта маркетинговых факторов и иных влияний на выбор названия, выходящих за рамки настоящего исследования.

2. ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Для преодоления переводческих трудностей специалисту необходимо владеть основными переводческими приёмами и обладать широким кругозором. При переводе названий фильмов с одного языка на другой переводчик использует различные стратегии с целью достижения адекватности перевода. Выбор конкретной стратегии прежде всего определяется степенью понятности и привлекательности оригинального названия для англоязычного реципиента. Далее будут проанализированы отдельные приёмы перевода русскоязычных фильмонимов на английский язык и выявлены их особенности.

2.1. Дословный перевод

Сначала рассмотрим неадаптивный приём перевода – дословный перевод, который в наибольшей степени сохраняет формулировку оригинала. Дословный перевод может использоваться, «когда социокультурные неперебиваемые реалии и конфликты между формой и содержанием аудиовизуальной продукции отсутствуют» (Тертычная 2017: 84). В названии не содержатся неперебиваемые

инокультурные компоненты, как, например, экзотизмы, реалии и др. Примерами данного приёма являются фильмы: «Живи и помни» – *Live and Remember* (2008); «Серебряные коньки» – *Silver Skates* (2020); «Космические собаки» – *Space dogs* (2019); «Чёрный квадрат» – *Black square* (1992). Перевод подобных названий фильмов на английский язык, как правило, не вызывает сложностей.

В. И. Тертычная установила, что дословному переводу чаще всего подвергаются названия фильмов, которые сняты по литературным произведениям и имеют прецедентный феномен (2017: 84). «Прецедентные феномены – это единицы, характеризующиеся не только языковыми, но и этнокультурными значениями; они представляют собой специфические способы языковой репрезентации восприятия мира данной этнической группой, языковые коды этнокультуры» (Dulebová 2015: 25). Нередко сами названия фильмов со временем приобретают статус прецедентных феноменов.

Сложности не вызывают и фильмонимы, которые в оригинале передаются заимствованными словами из английского языка. Переводить их иначе бессмысленно, например, «Сталкер» – *Stalker* (1979); «Рэкетир» – *Racketeer* (2007). Перевод фильмонима «Духless» – *Soulless* (2012) также является удачным, так как передаёт основную идею фильма и сохраняет исходную грамматическую форму.

Следует отметить, что дословный перевод не всегда является оптимальным решением, поскольку имеет определённые ограничения. Проведённое исследование демонстрирует, что переводчики часто используют различные методы адаптации названий для англоязычной аудитории, то есть приспособляют название, делая его более понятным и сглаживая тем самым языковые и культурные особенности исходного и целевого языков. В таких случаях речь идёт о переводческих трансформациях.

Трансформации при переводе с исходного языка на целевой воспринимаются не как статичное явление, а как динамичный процесс, используемый переводчиком при работе с различными текстами, когда в целевом языке отсутствует прямой эквивалент или контекст не позволяет его применить (Галло 2010: 31).

2.2. Транскрипция и транслитерация

В. Н. Комиссаров (2002: 354) выделяет лексические, грамматические и комплексные лексико-грамматические трансформации, включая в свою класси-

фикацию транскрипцию, транслитерацию и калькирование. При этом именно с помощью транскрипции или транслитерации чаще всего передаются имена собственные, то есть имена персонажей. Примеры: «Айка» – *Ayka* (2018); «Инспектор Гулл» – *Inspector Goole* (1979); «Громозека» – *Gromozeka* (2011) (название было составлено из фамилий главных героев фильма: Громов, Мозеров и Каминский), дальше топонимы: «Топпи» (название села) – *Topi* (2021); «Дом на Трубной» – *The House on Trubnaya* (1928), и другие названия, например, «Байконур» – *Baikonur* (2011); «Гоголь. Вий» – *Gogol. Viy* (2018); «Салют-7» – *Salyut-7* (2017). Название, содержащее имя, которое также встречается в целевой культуре, может быть адаптировано к местной форме, как, например, в фильме «Матильда» – *Mathilde* (2017).

Не все имена собственные в названиях целесообразно передавать с помощью транскрипции или транслитерации. Так, при переводе фильмонима «Про Лёлю и Миньку» (2020) две краткие формы русских имён были заменены на *All About My Sister*. Такое решение представляется адекватным, поскольку новое название более понятно англоязычной аудитории, чем дословный перевод *About Lyolya and Minka*.

Название российской криминальной драмы «Фарца» о фарцовке (широко распространённое явление в СССР в 1950–1980 годы) переводчик перевёл с помощью транскрипции – *Fartsa* (2015). Такой подход может считаться адекватным решением при передаче советизма, не имеющего прямого аналога в английском языке, поскольку транскрипция сохраняет культурный колорит оригинала. Однако в данном случае этот вариант перевода может быть воспринят англоязычной аудиторией как комичный и не отражающий смысл фильма. Более удачным решением было бы использование функционального эквивалента *Smugglers*, что точнее передавало бы тему и содержание произведения. Хотя при этом теряется часть культурного колорита оригинала, такой перевод является более понятным и адекватным для англоязычной аудитории.

Кроме транскрипции и транслитерации мы выявили следующие приёмы при переводе фильмонимов на английский язык: добавление, жанровую адаптацию, опущение, перестановку, генерализацию, конкретизацию, описательный перевод, замену, морфологические, синтаксические и стилистические трансформации, а также транскреацию. Часто наблюдается сочетание нескольких способов. Рассмотрим отдельные приёмы трансформаций на конкретных практических примерах.

2.3. ДОБАВЛЕНИЕ И ЖАНРОВАЯ АДАПТАЦИЯ

Итак, при добавлении название дополняется одним словом или словосочетанием. Таким образом, переводчик может донести до зрителя тему киноленты, как, например, в фильме «Хардкор» – *Hardcore Henry* (2015). Приём добавления позволяет более полно раскрыть содержание фильма, создать интригу и повысить интерес аудитории. Отдельные субстантивные фразы дополняются к оригинальному названию преимущественно в рекламных целях.

Следующие примеры: «Три» – *III: The Ritual* (2015) и «Кочевник» – *Nomad: The Warrior* (2005) – можно благодаря добавлению отнести к приёму, называемому жанровой адаптацией, «при которой в переводе задействованы языковые единицы, соотносящие название фильма с определённым жанром, так сказать, эксплицирующие жанр» (Милевич 2007: 68). Добавление также позволяет решить проблему отсутствия грамматического выражения принадлежности рода в английском языке, например, «Чужая» – *Alien Girl* (2010); «Кроткая» – *A Gentle Creature* (2017); «Кроткая» – *The Meek One* (1960).

2.4. ОПУЩЕНИЕ

Путём опущения фильмоним немного сокращается. Удаляются лексически избыточные, с точки зрения переводчика, компоненты или те, которые легко восстанавливаются по контексту, например, «Полторы комнаты, или Сентиментальное путешествие на родину» – *Room and a Half* (2009); «Баллада о бомбере» – *The Bomber* (2011). По сравнению с русскими названиями, названия на английском языке кажутся более компактными (Тертычная 2017: 83), поэтому опущение может быть вполне оправданным приёмом перевода. В результате перевод теряет избыточность и приобретает определённую напряжённость.

2.5. ПЕРЕСТАНОВКА

Следующий способ – перестановка. Она часто используется в переводе с русского языка на английский, что обусловлено, как правило, различиями в грамматическом строе и особенностями языков. В основном наблюдаются различия в порядке слов (чаще всего в конструкции принадлежности). В ряде примеров применяется транспозиция, когда существительные выступают в роли прилагательных, например, «Гонки по вертикали» – *Vertical Races* (1982); «В созвездии быка» – *The Taurus Constellation* (2003); «День радио» – *Radio Day* (2008);

«Война Анны» – *Anna's War* (2018); минисериал «Охотники за караванами» – *Caravan Hunters* (2010); «Класс коррекции» – *Corrections Class* (2014). Эти приёмы можно считать эквивалентными и адекватными, поскольку они адаптируют фильмоним к нормам языка-реципиента.

2.6. ЗАМЕНА

Замена является продуктивным способом трансформации при переводе названий, позволяя максимально приблизить заголовок к культуре и менталитету целевой аудитории. Особые варианты замены включают приёмы генерализации и конкретизации, которые рассмотрим более подробно.

Генерализация представляет собой замену единицы с более узким значением в исходном языке на единицу с более широким значением в языке перевода. С этим приёмом мы сталкивались при передаче культурно-маркированной лексики, которая, как правило, требует адаптации. Генерализация является адекватным приёмом, поскольку более широкая единица сохраняет исходное значение, только в более широком понимании. При этом неизбежно теряются ассоциации, возникающие у носителей русского языка, однако при передаче с помощью транскрипции или транслитерации такие названия всё равно не нашли бы отклика в англоязычном культурном контексте.

Приведём примеры: «Поп» – *The Priest* (2009); «Домовой» – *The Ghost* (2008). Интересным примером генерализации является советизм «Пищеблок» (сокр. от *пищевой блок* – комплекс специальных помещений для хранения продуктов, приготовления и раздачи пищи), переведённый как *Kitchenblock* (2021). В английском языке термин *Kitchenblock* не является общеупотребительным и используется здесь для передачи оригинального советского концепта. Такой перевод преодолевает различия между исходной и целевой культурой, натурализуя перевод и сохраняя культурный контекст. При этом необычное название может привлечь внимание и заинтриговать англоязычного зрителя, побуждая его узнать больше о советской реальности.

Перевод с использованием обобщённого значения также позволяет решать проблему перевода безэквивалентной лексики, например: «Женитьба» – *Marriage* (1977) заполняет лауну лексемы со значением «вступления мужчины в брак» в английском языке.

Обратный процесс – конкретизация, то есть сужение значения. Этот приём наблюдается, например, в названиях «Второстепенные люди» – *Second Class Citizens* (2001) и «Лучше, чем люди» – *Better Than Us* (2018).

2.7. ГРАММАТИЧЕСКИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ

Иногда перевод фильмонима не требует применения вышеперечисленных приёмов и ограничивается изменением грамматической формы. Этот метод не меняет существенно смысл, но может привести к незначительной потере коннотаций. В нашей базе встречаются примеры, где в оригинале присутствуют уменьшительно-ласкательные формы, отсутствующие в переводе, например: «Соломенная шляпка» – *The Straw Hat* (1974). Фильм категории «трэш», запрещённый в Российской Федерации, «Зелёный слоник» (1999) представлен на английском языке в двух вариантах: *The Green Elephant* и *Green Elephant Calf*. Второй вариант перевода является более эквивалентным, так как адекватно передаёт и значение, и грамматическую форму.

Другие типы морфологических трансформаций могут включать изменение числа, например: «Белые росы» – *White Dew* (1983) и «Измены» – *Infidelity* (2015). Существительное *infidelity* может употребляться как исчисляемое и неисчисляемое (см. <https://dictionary.cambridge.org/>). В более общем контексте английская форма множественного числа остаётся *infidelity*, как в приведённом переводе. Однако в более конкретных контекстах допустима форма множественного числа *infidelities*, например, при упоминании различных видов измены.

Грамматическая трансформация подразумевает и изменение форм глагола, например: «Жить» – *Living* (2012), замену части речи «Нелюбовь» – *Loveless* (2017) или замену предлога, например, «Сказка про темноту» – *Tale in the Darkness* (2009), а также другие изменения, обусловленные различиями в грамматической структуре языков, например, «Я» – *I Am* (2009).

В случае двух разных кинокартин с идентичным значением переводчик может использовать артикль для различения фильмов, например «Жара» – *The Heat* (2006) и «Зной» – *Heat* (1962).

2.8. СИНТАКСИЧЕСКИЕ И СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ

Синтаксические трансформации представляют собой изменение типа предложения, например: «Ты забыл, во что мы играли» – *Have You Forgotten What We Used to Play?* (2010).

Так называемые стилистические трансформации подразумевают приобретение или утрату эмоционально-оценочных либо стилистических характеристик в процессе перевода. В качестве примера можно привести сериал «Училки в законе» – *Teachers in law* (2019). В оригинале фильмоним содержит жаргонное

название учительницы, выражающее презрительную окраску. В английском языке существует жаргонное слово *teach*, которое также может выражать оскорбительное отношение, однако его использование здесь было бы неудачным, поскольку у англоязычного зрителя оно прежде всего ассоциируется с деятельностью, а не с жаргонным обозначением учителя. В данном случае приоритетным является сохранение содержания, что естественно важнее передачи стилистических характеристик.

В следующем примере «Бабуся» – *Babushka* (2004) также наблюдается нейтрализация стилистической окраски, но по другой причине. Уменьшительно-ласкательная форма слова *бабушка* в оригинале на английский язык передаётся транскрипцией нейтрального варианта. Переводчик сознательно отказался от использования эквивалентов *Grandma* или *Granny*, которые сохранили бы уменьшительно-ласкательную окраску оригинала, и при этом удачно передал национально-культурную специфику и колорит фильма.

2.9. ТРАНСКРЕАЦИЯ (ЦЕЛОСТНОЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЕ)

Последний способ, которому следует уделить внимание, называется транскреацией и подразумевает комплексное преобразование фильмонима. Целостное преобразование названия может быть применено переводчиком не только для преодоления трудностей перевода, но и в целях прагматической адаптации названия фильма. Данный приём представляет собой лексико-грамматическую трансформацию. По мнению Н. В. Лапшиной, целостное преобразование является одним из наиболее распространённых приёмов перевода названий русскоязычных фильмов на английский язык (2017: 563).

Наша база данных также содержит несколько подобных примеров. Фильм «Движение вверх» (2017) носит название автобиографической книги Сергея Белова, выдающегося баскетболиста. Олимпийский матч 1972 года между командами США и Советским Союзом был решён в последние 3 секунды. Советский Союз тогда победил команду США с разницей в одно очко 51:50, благодаря броску Александра Белова. Известны две версии перевода этого фильма на английский язык, первая сохраняет буквальное название *Going Vertical*, вторая представляет собой целостное преобразование на основе сюжетной адаптации – *Three seconds*. Последний вариант перевода напрямую обращается к ключевому событию, которое американская аудитория запомнила именно благодаря решающим трём секундам матча.

Перевод *Three Seconds* также является примером динамической эквивалентно-

сти. Здесь мы опираемся на теорию американского лингвиста Ю. Найды (1964). Помимо формальной эквивалентности, которая строго следует текстовым образцам, он ввёл понятие так называемой динамической эквивалентности, одного из ключевых понятий в аудиовизуальном переводе (Рожков и др. 2022: 2047). Её суть заключается в передаче той же или сходной культурной функции текста в переводе, которую имел оригинал в своём первоначальном контексте, то есть она максимально сосредоточена на реакции среднестатистического адресата.

Приём транскреации находим и в фильмониме «Подмосковные вечера» (1994). Действие кинокартины происходит на даче в Подмосковье. Словосочетание *подмосковные вечера* вызывает у российских зрителей ассоциации, связанные с популярной песней, написанной в послевоенное время советским композитором Василием Соловьёвым-Седым. Дословный перевод, конечно, не передал бы эти ассоциации, поэтому переводчик решил обратить внимание англоязычного зрителя на имя героини киноленты *Katya Ismailova*. Однако такой перевод теряет поэтичность и атмосферу оригинала. Более подходящим вариантом мог бы быть дословный перевод *Evenings near Moscow*, который сохраняет дух и колорит исходного названия.

Чтобы выявить особенности транскреации фильма «Дорогой ценой» (1967), повествующего о трагической любви крепостных крестьян Соломии и Остапа, бежавших от произвола помещика, целесообразно обратиться к французскому переводу названия данной киноленты – «Плачущая лошадь». Именно под этим названием фильм получил известность на Западе и был удостоен ряда наград. В связи с этим неудивительно, что переводчик английской версии взял его за основу, осуществив морфологическую трансформацию в названии *The Horse That Cried*. Данный фильмоним восходит к сцене, в которой цыган продаёт лошадь на базаре, однако, стремясь выдать её за более молодую, подпиливает ей зубы и красит гриву. Обманутый покупатель избивает лошадь кнутом, вследствие чего у неё появляются слёзы. Именно эта сцена произвела сильное эмоциональное впечатление на французскую аудиторию.

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проблема перевода фильмонимов является сложной и неоднозначной. «Название должно не только помочь фильму войти в иное культурное пространство, но и раскрыть весь спектр смыслов, скрывающихся за ним» (Двинова 2022: 2693). При этом необходимо учитывать не только особенности исходного

и переводящего языков, а также менталитет, но в ряде случаев и требования продюсера и ожидания целевой аудитории.

Анализ названий русскоязычных фильмов, переведённых на английский язык, выявил достаточно разнообразный спектр переводческих приёмов, каждый из которых направлен на сохранение рекламной функции фильмонимов.

Были приведены примеры неадаптивных способов перевода, таких как дословный перевод, транскрипция и транслитерация, однако большинство фильмонимов потребовало адаптации для англоязычного зрителя с использованием иных приёмов. Переводчики располагают арсеналом стандартных, проверенных переводческих средств, позволяющих преодолеть различные трудности, включая опущение, добавление, перестановку, замену (в том числе генерализацию и конкретизацию), а также различные морфологические и стилистические трансформации. Ряд фильмонимов подвергся транскреации, то есть целостному преобразованию с целью прагматической адаптации названий кинолент. Как отмечает И. Милевич, «хотя современные традиции перевода названий и складываются подчас случайно и стихийно, однако заметно доминирует тенденция прагматического перевода» (Милевич 2007: 67).

Эквивалентность перевода названий фильмов не является решающим фактором, поскольку приоритетной задачей выступает обеспечение их адекватности в принимающей культуре. Проведённый анализ показал, что большинство рассмотренных фильмонимов соответствует данному критерию, что подтверждает доминирование прагматического подхода при их переводе на английский язык. Вместе с тем были выявлены отдельные менее удачные переводческие решения, для которых предложены альтернативные варианты, более полно учитывающие коммуникативную и рекламную функции названий фильмов.

ЛИТЕРАТУРА

- АЛЕКСЕЕВА, Ирина Сергеевна. 2004. *Введение в переводоведение: Учеб. пособие для студ. филол. и лингв. фак. высш. учеб. заведений*. Москва: Издательский центр «Академия». [ALEKSEEVA, Irina Sergeevna. 2004. *Vvedenie v perevodovedenie: Učeb. posobie dlâ stud. filol. i lingv. fak. vysš. učeb. zavedenij*. Moskva: Izdatel'skij centr «Akademiâ».]
- АЛЕКСЕЕВА, Валерия Лериевна, БУЛАЕВА, Наталья Евгеньевна. 2024. «Сложности перевода фильмонимов с английского языка на русский». *Время науки – The Times of Science* 3–1: 16–18. [ALEKSEEVA, Valeriâ Lerievna, BULAeva, Natal'â Evgen'evna. 2024. «Složnosti perevoda fil'monimov s anglijskogo âzyka na russkij». *Vremâ nauki – The Times of Science* 3–1: 16–18.]
- БАКИНА, Анна Дмитриевна. 2025. «К вопросу о прагматике перевода фильмонимов». *ТЯиМК* 3: 1–10. [BAKINA, Anna Dmitrievna. 2025. «K voprosu o pragmatike perevoda fil'monimov». *TÂiMK* 3: 1–10.]
- ДВИНОВА, Евгения Олеговна. 2022. «Лингвокультурологические особенности переводных названий русских кинофильмов». *Филологические науки. Вопросы теории и практики* 15: 2689–2694. [DVINOVA, Evgeniâ Olegovna. 2022. «Lingvokul'turologičeskie osobennosti perevodnyh nazvanij russkih kinofil'mov». *Filologičeskie nauki. Voprosy teorii i praktiki* 15: 2689–2694.]
- ДОНДИК, Людмила Юрьевна. 2024. «Стратегии перевода англоязычных фильмонимов на русский язык». *Филология: научные исследования* 1: 37–47. [DONDİK, Lûdmila Ūr'evna. 2024. «Strategii perevoda angloâzyčnyh fil'monimov na russkij âzyk». *Filologiâ: naučnye issledovaniâ* 1: 37–47.]
- ИСМАИЛОВА, Тамила Аслановна. 2017. «Перевод названий фильмов». *Вестник ВолГУ. Серия 9: Исследования молодых учёных* 15: 38–40. [ISMAILOVA, Tamila Aslanovna. 2017. «Perevod nazvanij fil'mov». *Vestnik VolGU. Seriâ 9: Issledovaniâ molodyh učenyh* 15: 38–40.]
- КОМИССАРОВ, Вилен Наумович. 2002. *Современное переводоведение: учебное пособие*. М.: ЭТС. [KOMISSAROV, Vilen Naumovič. 2002. *Sovremennoe perevodovedenie: učebnoe posobie*. M.: ÈTS.]
- ЛАПШИНА, Наталья Валентиновна. 2017. «Особенности перевода названий русскоязычных фильмов на английский язык». *Синергия наук* 15: 562–566. [LAPŠINA, Natal'â Valentinovna. 2017. «Osobennosti perevoda nazvanij russoâzyčnyh fil'mov na anglijskij âzyk». *Sinergiâ nauk* 15: 562–566.]
- МИЛЕВИЧ, Инга. 2007. «Стратегии перевода названий фильмов». *Русский язык за рубежом* 5: 65–71. [MILEVIČ, Inga. 2007. «Strategii perevoda nazvanij fil'mov».

- Russkij âzyk za rubežom* 5: 65–71.]
- ПОДЫМОВА, Юлия Николаевна. 2006. *Названия фильмов в структурно-семантическом и функционально-прагматическом аспектах*: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Майкоп. [PODYMova, Ŭliâ Nikolaevna. 2006. *Nazvaniâ fil'mov v strukturno-semantičeskom i funkcional'no-pragmatičeskom aspektah*: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. Majkop.]
- РОЖКОВ, Роман Александрович, ЗУБКОВА, Екатерина Владимировна, ФЕДОРОВА, Ирина Кимовна. 2022. «Типология ошибок при аудиовизуальном переводе субтитров с английского на русский язык». *Филологические науки. Вопросы теории и практики* 6: 2046–2050. [Rožkov, Roman Aleksandrovič, Zubkova, Ekaterina Vladimirovna, Fëdorova, Irina Kimovna. 2022. «Tipologiâ ošibok pri audiovizual'nom perevode subtitrov s anglijskogo na russkij âzyk». *Filologičeskie nauki. Voprosy teorii i praktiki* 6: 2046–2050.]
- ТЕРТЫЧНАЯ, Валерия Ильинична. 2017. «Вариативность перевода названий аудиовизуальной продукции». *Вестник ВолГУ. Серия 9: Исследования молодых учёных* 15: 82–85. [TERTYČNAÂ, Valeriâ Il'inična. 2017. «Variativnost' perevoda nazvanij audiovizual'noj produkcii». *Vestnik VolGU. Seriâ 9: Issledovaniâ molodyh učenych* 15: 82–85]
- Cambridge Dictionary. [Электронный ресурс] URL: <https://dictionary.cambridge.org>. (15. 12. 2024).
- DULEBOVÁ, Irina. 2015. *Precedentné fenomény súčasného ruského jazyka: interkultúrny a lingvodidaktický aspect*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave.
- DULEBOVÁ, Irina, CINGEROVÁ, Nina, HRČKOVÁ, Katarína. 2016. *Glosár ruských lingvoredlíi*. Bratislava: STIMUL.
- DULEBOVÁ, Irina, ŠTEFANČÍK, Radoslav, CINGEROVÁ, Nina. 2024. *Language and Security. The Language of Securitization in Contemporary Slovak Public Discourse*. Berlin, Bruxelles, Chennai, Lausanne, New York, Oxford: Peter Lang.
- GALLO, Ján. 2010. *Úvod do prekladateľskej analýzy pre študentov rusistiky*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre.
- Internet Movie Database (IMDb). [Электронный ресурс] URL: <http://imdb.com/>. (10. 12. 2024).
- MAREŠ, Petr. 1982. „O překládání titulu filmového díla”. *Naše řeč*. Roč. 65. 3: 11–129.
- NIDA, Eu. A. 1964. *Toward a Science of Translating*. Leiden: E. J. Brill.
- PEREZ, Emília, HOĐÁKOVÁ, Soňa. 2021. *Kontúry filmového prekladu a tlmočenia: základné teoretické koncepty a východiská*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre.
- Soviet Movies Online. URL: <https://sovietmoviesonline.com>. (07. 12. 2024).

TRANSLATION OF RUSSIAN-LANGUAGE FILM TITLES INTO ENGLISH

OLGA IERMACHKOVA
ANDREA SPIŠIAKOVÁ

ABSTRACT

The translation of film titles is a specific linguistic and cultural task that requires not only excellent command of both the source and target languages, but also a deep understanding of the target audience's mentality. A film title plays an important pragmatic role: it attracts viewers, reflects the content, creates certain expectations, and often determines the film's commercial success. The aim of this study is to analyse the translation strategies used in rendering Russian-language film titles (filmonyms) into English, and to assess their equivalence and adequacy.

The material for analysis consists of film titles, selected from the platform www.sovietmoviesonline.com. The study applies the methods of continuous sampling and qualitative analysis. Both non-adaptive (literal translation, transcription, transliteration) and adaptive strategies (omission, addition, transposition, genre adaptation, generalisation, specification, grammatical and stylistic transformations, transcreation) are identified. The importance of considering cultural realities and genre-specific features when choosing a translation strategy is emphasised.

The findings show that translators, in most cases, aim for pragmatic adaptation of the title to make it comprehensible and appealing to English-speaking viewers. This approach helps preserve the communicative function of the original title, even when significant lexical and grammatical transformations are applied. The analysis concludes that adequacy of translation is more important than formal equivalence, and that a successful translation of a film title requires a creative approach, awareness of the cultural context, and a careful balance between form and meaning.

KEYWORDS:

equivalence, filmonym, literal translation, transformation, translation

PRIJEVOD FILMSKIH NASLOVA S RUSKOG JEZIKA NA ENGLISKI JEZIK

OLGA IERMACHKOVA
ANDREA SPIŠIAKOVÁ

SAŽETAK

Prevođenje filmskih naslova poseban je jezični i kulturni izazov koji zahtijeva ne samo izvrsno poznavanje jezika već i duboko razumijevanje mentaliteta ciljne publike. Naziv filma ima važnu pragmatičnu funkciju: privlači gledatelja, odražava sadržaj, stvara neka očekivanja i često određuje komercijalni uspjeh filma. Cilj je ovog istraživanja analizirati prevoditeljske strategije kojima se koristi pri prijevodu filmova na ruskom jeziku na engleski jezik, kao i procijeniti stupanj njihove ekvivalencije i adekvatnosti.

Materijal za istraživanje čine naslovi filmova na digitalnoj platformi *Sovietmoviesonline*. Tijekom istraživanja korištene su tehnike kontinuiranog uzorkovanja i kvalitativne analize. Identificirane su i neprilagođene (doslovni prijevod, transkripcija, transliteracija) i adaptivne strategije (izostavljanje, dodavanje, permutacija, žanrovska prilagodba, generalizacija, konkretizacija, gramatičke i stilske transformacije, transkreacija). Naglašava se važnost uzimanja u obzir kulturnih specifičnosti i žanrovskih osobina pri odabiru varijante prijevoda.

Utvrđeno je da u većini slučajeva prevoditelji teže pragmatičnoj prilagodbi naslova, čineći ga razumljivim i privlačnim za gledatelje engleskoga govornog područja. To omogućuje očuvanje komunikacijske funkcije izvornog imena, čak i uz veće leksičko-gramatičke transformacije. Analizom se zaključuje da je adekvatnost prijevoda važnija od doslovne ekvivalencije, a uspješan prijevod filmskog naslova zahtijeva kreativan pristup, poznavanje lingvokulturnog konteksta i održavanje ravnoteže između forme i sadržaja.

KLJUČNE RIJEČI:

doslovni prijevod, film, prijevod, transformacija, ekvivalencija

DIMINUTIVES AND AUGMENTATIVES IN TRANSLATION: AN EXPLORATORY SYSTEMIC- FUNCTIONAL STUDY OF DUBRAVKA UGREŠIĆ'S NOVEL *BABA YAGA LAID AN EGG*

ADRIANA S. PAGANO

IRENA STANIĆ RAŠIN

*Graduate Programme in Linguistics and Applied Linguistics,
Laboratory for Experimentation in Translation, Federal Uni-
versity of Minas Gerais*

*Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Za-
greb, Postgraduate Doctoral Programme, Croatian Philology
in the Intercultural Context*

Av. Pres. Antônio Carlos,
6627 - Pampulha, Belo Horizonte - MG,
31270-901, Brazil

Ivana Lučića 3, HR – 10000 Zagreb

apagano@ufmg.br

istanicr@m.ffzg.hr

UDK: 81'255.4:81'367.622.22

81'373.611:81'255.4

DOI: 10.15291/csi.5076

Izvorni znanstveni članak

Primljen: 14. 10. 2025.

Prihvaćen za tisak: 9. 1. 2026.

This paper reports on an exploratory cross-linguistic study of the semantic domain of diminution and augmentation. Drawing on Systemic-Functional Linguistics (SFL), it investigates how meanings of smallness and largeness—realised through morphological and lexical resources such as diminutives and augmentatives—operate in narrative discourse. The study focuses on Dubravka Ugrešić's *Baba Jaga je snijela jaje*, more specifically the first part of the novel, which is characterised by the narrator's extensive use of expressions of diminution to depict her mother's personality and behaviour. These include both the narrator's evaluative stance and her representation of her mother's own speech, in which diminutives and augmentatives serve as linguistic markers of frailty, both physical and psychological. We compiled a corpus of 200 sentences retrieved from Part I of the Croatian novel and its translations into Spanish, English, Italian, and Portuguese. Sentences were pasted onto a spreadsheet for manual alignment and identification of expressions of

KEYWORDS:

*systemic-functional linguistics,
multilingual studies, translation
studies, semantic domain, dimi-
nution*

Authors are not charged for publication of papers by the journal. Authors retain the copyright to their paper and the right to publish without restrictions. Free of charge and without delay, users can read, download, copy, distribute, print, or search the material, provide links to it, as well as modify or use it in other legal ways with obligatory citation of the original source in accordance with the CC BY 4.0 licence.

diminution and augmentation in the original and translated samples. First, we carried out a context-level analysis of the original and translated texts. Subsequently, we classified each instance into two categories: (i) diminutive/augmentative translated as diminutive/augmentative, and (ii) diminutive/augmentative translated as non-diminutive/non-augmentative. We then computed the frequency of each class for each language pair (source–target language). Finally, we analysed the occurrences in terms of typological and registerial constraints and examined the data to identify translation choices potentially ascribable to the translator’s interpretive understanding of the source text. Our findings reveal that each language draws on distinct lexicogrammatical resources to express diminutive and augmentative meanings, with translators’ decisions shaping the representation of character and affect. More broadly, the study demonstrates how an SFL-based approach can illuminate the interplay between linguistic system, translation practice, and meaning-making across typologically diverse languages.

1. INTRODUCTION

Systemic-Functional Theory (SFT) (Halliday and Matthiessen 2014) conceives of “semantic domains” as “semantic systems that are realized by grammatical systems operating in more than one place in the grammar” (Halliday and Matthiessen 2014: 666). These systems are responsible for construing meanings pertaining to how speakers represent the outer world and the inner world of their consciousness (ideational meanings) and to how they assess those worlds and negotiate those assessments with their interlocutors (interpersonal meanings). One such semantic system is diminution/augmentation, which can be realised by diverse grammatical systems operating at different levels in the rank scale: morpheme, word, group, or clause. Depending on the language, diminution and augmentation meanings will be realised more at one level than the others and, in some cases, multiple grammatical systems will be recruited to construe them.

As diminution/augmentation implicate both ideational and interpersonal meanings and their construal relies on the resources afforded by each language, a multilingual approach can be insightful for several disciplines in linguistic studies, such as language description and comparison, foreign and second language learning, and translation studies (Matthiessen et al. 2008).

This paper reports on an exploratory study on the semantic domain of diminution/augmentation. Drawing on SFT, it examines occurrences of diminutive and augmentative meanings retrieved from a parallel corpus of a novel in Croatian and its translations into English, Spanish, Italian, and Portuguese.

We selected the first part of Dubravka Ugrešić’s *Baba Jaga je snijela jaje*, which foregrounds two narrative levels. At one level, the narrator uses diminutive expressions to portray her mother’s personality and behaviour. At another, the mother’s own reported speech reveals her use of diminutives and augmentatives, which are associated with her frail physical and mental health.

We manually segmented the original novel into sentences and aligned them with their translation counterparts. We located all instances of diminution and augmentation meanings and explored the distinct grammatical environments in which those meanings were construed. Our results point to the different lexicogrammatical resources on which each language draws in order to construe diminutive meanings and the impact of language choices on the representation of the novel’s character.

This paper is organised as follows. After this Introduction, we present the main tenets of Systemic-Functional Theory and its approach to the semantic domain of diminution and augmentation. We briefly review studies on diminution and augmentation

from other theoretical perspectives, as well as studies comparing Croatian and other languages. Subsequently, we present the Aim of our study and its research questions. The Methodology section describes the corpus compiled and the steps followed in our analysis. We report on our main findings in the Results section, followed by the Conclusion and References we consulted.

2. THEORETICAL FRAMEWORK

2.1. SYSTEMIC-FUNCTIONAL THEORY

Systemic-Functional Theory (SFT) (Halliday and Matthiessen 2014) models language as a system embedded in a more abstract system, which is Context, itself modelled at two levels of abstraction: Context of Culture and Context of Situation. By Context of Culture, we mean the socio-semiotic activities in which speakers engage and use language for a purpose. In the case of our corpus, novels are text types in which speakers recreate the socio-semiotic activities of the real world for the purposes of reflection and entertainment. Recreation operates at a level of second-order semi-sis (fiction recreates reality), and the language used is fabricated speech in the sense that it emulates real-world language. By Context of Situation, we map a combination of variables with their respective features that define characteristics of the field (representation), tenor (interaction), and mode (textual organisation) of the particular language situation. In a fictional text, as is the case with our corpus, Context of Situation comprises two levels: the social act of narration, that is, the interaction established between the writer and readers, and the social acts that form the content of the narration, that is, the interaction between the narrator and characters and the characters with each other (Halliday 1976). A text is said to be instantiated within a Context of Situation, which, in turn, is instantiated within a Context of Culture.

Along with instantiation, a further dimension in SFT's modelling is stratification, that is, language is stratified into a cycle of strata, each stratum realising the higher one, from phonetics to phonology to lexicogrammar to semantics, extending ultimately to context.

SFT also models language metafunctionally, encompassing three strands of meanings: ideational (language construes our world), interpersonal (language expresses social relationships and speakers' attitudes and evaluations), and textual meaning (language organises meanings in connected and cohesive text). Figure 1 illustrates the dimensions of stratification and metafunction.

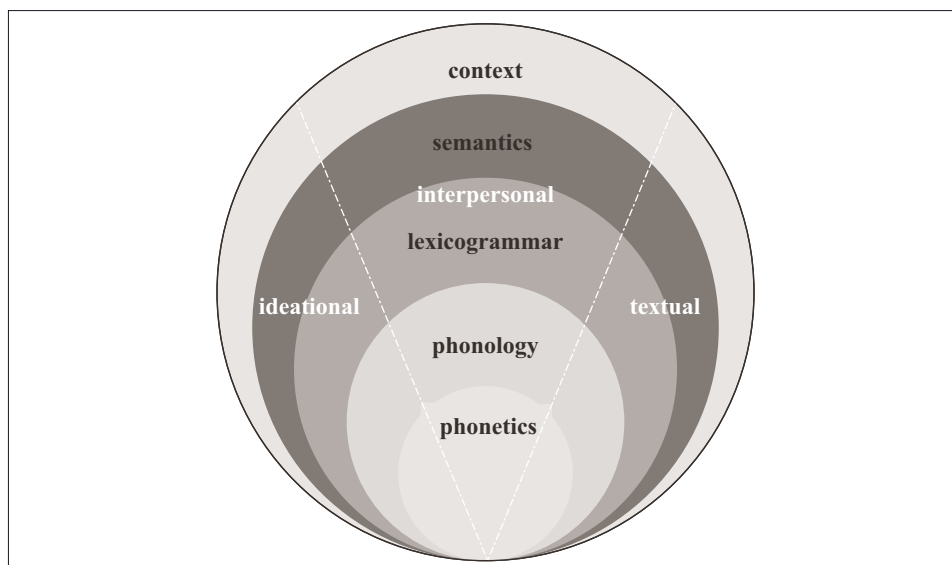

FIGURE 1. Dimensions of instantiation, stratification, and metafunction.

Source: The authors

If we adopt these three dimensions (instantiation, stratification, and metafunction) together with a rank analysis, we can map every language choice in relation to all its Context of Situation, Context of Culture, strata, and metafunctions in the system, as can be seen in an analysis of Example (1), one of the sentences in our corpus.

1. *Bio je to ogromaaaaan čovjek!*

In (1), the narrator in the novel reports an utterance by her mother, which illustrates how the old woman verbalises her view of the world and the people around her as alien and menacing to her. The sentence clearly shows how choices at the phonetic level, such as the lengthening of a vowel sound, here represented by the repetition of the letter *a* in *ogromaaaaan*, have an impact on phonology, lexicogrammar, and semantics, all of these strata ultimately working together to construe a particular meaning. *Ogromaaaaan čovjek* is a nominal group which construes both experiential meaning (a male person) and interpersonal meaning (somebody who is perceived as very tall and big from the speaker's perspective). Augmentation is construed through the choice of the epithet (realised by an adjective) *ogroman* and graphological emphasis to suggest phonetic lengthening, which further contributes to imply the speaker's apprehension. Example (1) is analysed at the rank level in Figure 2.

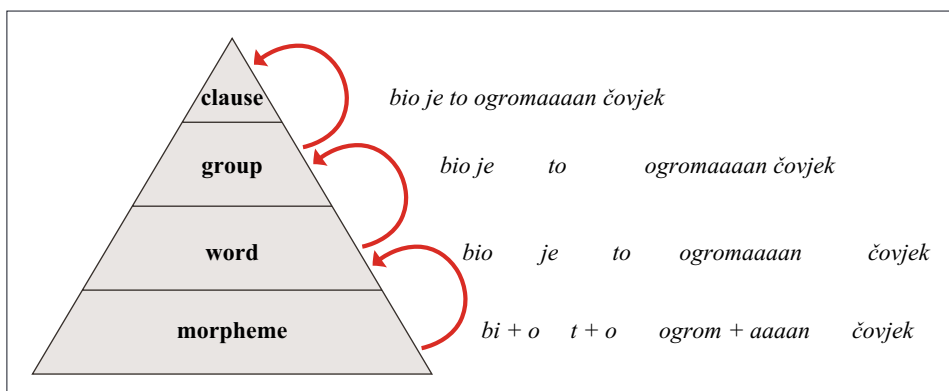

FIGURE 2. Analysis at rank level.

Source: The authors

The rank scale can be read either upwards or downwards. In Figure 2, we can see morphemes realising words, which, in turn, realise groups, each group functioning at the clause level. There are two nominal groups (*to* and *ogromaaaaan čovjek*) and a verbal group (*bio je*). Each group is realised by words and morphemes and realises a function in the clause, namely, Participant/Subject (*to*) and Participant/Complement (*ogromaaaaan čovjek*).

The clause is the unit of metafunctional analysis in SFT, and a full analysis of Example (1) is provided in Figure 3.

functional diversification					
stratification	context	Field	Tenor	Mode	
		low technicality	equal status between speaker and interlocutor; colloquial	written as spoken	
	semantics grammar	Ideational	Interpersonal	Textual	
		Relational process “biti” Carrier “to” Attribute “ogromaaaaan čovjek”	Finite “je” Subject “to” Complement “ogromaaaaan čovjek”	Theme “Bio je” Rheme “to ogromaaaaan čovjek”	
		ogromaaaaan čovjek		Reference “to” retrieves anaphoric referent animate:creature:human+male	
		delicacy	Denotation	Connotation	Lexical cohesion
			“čovjek” in taxonomy of things animate:creature:human+male +adult	“ogromaaaaan” appraisal affect	“čovjek” general noun
lexis					

FIGURE 3. Analysis in terms of stratification, instantiation, metafunction, and delicacy.

Source: The authors

Metafunctional diversification applies to both grammar and lexis, which are modelled in SFT not as separate domains but as two poles of a continuum, in what the theory terms delicacy, as represented in Figure 4.

FIGURE 4. Illustrative examples of lexicogrammatical realisations of augmentation at different points along the lexis–grammar continuum.

Source: The authors

Hence, augmentation can be construed both lexically, through the choice of an epithet (in our example *ogromaaaaan*) and grammatically, through an agnate (though never fully synonymous) choice in the language system, such as *čovjek je premašio standardne mjere za visinu i težinu*, which construes excessiveness through a clause with a verbal group (*premašiti*) and a classifier realised by an adjective (*standardne*).

In the Systemic-Functional approach to translation (Halliday 2001; Matthiessen 2001), stratification and metafunction, together with rank and delicacy, prove insightful ways of examining how meaning is construed in source and target texts. Following SFT, translation can be located within a series of related contextualisations defined by the dimensions of systemic functional theory (referred to as “environments” by Matthiessen 2001), which range from the most global environment of language (in context) to the most local ones. Environments of translation can be used to map out the resources of the source language and of the target language [...] to locate translation equivalences and translation shifts (Matthiessen 2001 drawing on Catford 1965). Adopting a metafunctional perspective on the evaluation of translated texts, Halliday (2001: 16) posits translation equivalence as defined primarily in ideational (referred to as experiential) terms: “if a text does not match its source text experientially, it does not qualify as a translation.” Bearing on this assumption, Halliday (2001: 16) adds:

For precisely this reason, one of the commonest criticisms made of translated texts is that, while they are equivalent ideationally, they are not equivalent in respect of the other metafunctions—interpersonally or textually, or both.

Steiner (2001) goes a step further and proposes sources of properties of translated texts, which he defines as typology of the languages, register (text type), and the translator's understanding of the source text.

Our work seeks to examine how text equivalence is performed, bearing in mind typological and registerial constraints, as well as the translator's understanding of the source text. Our study pursued such an approach, drawing on an SFT-informed study of expressions of diminution and augmentation retrieved from a multilingual parallel corpus of Croatian, Spanish, English, Italian, and Portuguese.

2.2. DIMINUTION AND AUGMENTATION

Traditionally, diminution and augmentation have been studied as morphological features (prefixation, infixation, suffixation, and reduplication), privileging synthetic (morphological) rather than analytical (paraphrastic) forms. From an SFT perspective, diminution and augmentation are resources for expressing attitude prosodically distributed throughout the grammatical system. These resources implicate mostly interpersonal (evaluative) meanings, that is, the speaker assumes the right to represent something as it affects them personally. Lexically, they operate in distinct environments, illustrated by (2) and (3) in a nominal group, (4) in a verbal group, and (5) in an adverbial group.

- (2) *moj jastučić*
- (3) *Malene, slatke stare gospođe.*
- (4) *Ona se smanjila.*
- (5) *Glas joj je bio malko napuknut.*

Within the SFT approach, lexis as well as grammar can be approached metafunctionally, and so can diminution and augmentation. Ideationally, lexis construes entities in a taxonomy of things (denotation); interpersonally, it signals affect (connotation); and textually, it builds cohesion. In nominal groups, for instance, an experiential epithet indicates a quality seen as an objective property, e.g., *malene gospođe*, and diminutive inflection can also express the speaker's subjective attitude, e.g., *moja pidžamica*. In expressions of diminution and augmentation, there is always a subjective attitude, which may converge with an objective property or not. Example (6) illustrates the speaker's affect regarding her shoes rather than a reference to the shoe size.

- (6) *Moje papučice.*

Each language system tends to select resources in particular environments. In English, for instance, diminutives and augmentatives relative to entities in discourse are frequently realised in nominal groups having an epithet (adjective), e.g., *little towel*. Unlike English, Croatian tends to construe diminution at the word level, through morphemes added to a noun, e.g., *ručničić*. Nevertheless, both languages have grammatical resources to construe diminution at other levels, as shown by Examples (2) to (5) above.

Studies on diminutives are traditionally approached from a morphological perspective and centre on nominal inflections (Bakema and Geeraerts 2004). Semantic approaches to diminution, including verbal forms of diminution, are still incipient in language studies (Audring Leufkens and van Lier 2021). Some studies have explored diminutives in Croatian (Katunar 2013; Kocijan et al. 2016). One study to date (Sarić and Lanović 2014) has compared expressions of diminution in texts in Croatian (a highly inflected language) and their translation into languages with a rich morphology (Spanish, Italian, and Portuguese), as well as those with fewer morphological inflections (English). Besides that, there are few studies on Croatian from the perspective of systemic-functional grammar (Dinković and Borucinsky 2016) and, to the best of our knowledge, no systemic-functional analysis of diminution has been carried out in a multilingual, parallel corpus of original and translated texts including the Croatian language.

3. AIM

The aforementioned gap in the literature motivated us to carry out the present study aiming to answer the following research questions:

1. How do diminutive and augmentative meanings contribute to the overall theme of the text?
2. How equivalent are the source and target texts in terms of meanings pertaining to diminution and augmentation?
3. How does language typology impact the choices of diminution and augmentation in the translated texts?
4. How does register impact the choices of diminution and augmentation in the translated texts?
5. How can the translator's understanding of the source text be said to impact the target text?

4. METHODOLOGY

We compiled a corpus of 200 sentences retrieved from Part I of the Croatian novel *Baba Jaga je snijela jaje* and its translations into Spanish, English, Italian, and Portuguese. Sentences were pasted onto a spreadsheet for manual alignment and identification of expressions of diminution and augmentation in the original sample and its translations. Manual alignment and annotation were adopted because the identification and interpretation of diminutive and augmentative meanings in literary discourse depend heavily on contextual and pragmatic cues that cannot be reliably captured through automatic procedures.

First, we carried out a context-level analysis of the original and translated texts. Subsequently, we classified expressions of diminution and augmentation into two classes: (i) diminutive/augmentative translated as diminutive/augmentative, and (ii) diminutive/augmentative translated as non-diminutive/non-augmentative. We computed the frequency of each class for each language pair (source-target language). Finally, we analysed the diminutives and augmentatives in terms of typological and registerial constraints and examined them to detect language choices potentially ascribable to the translator's understanding.

Since the study examines diminutive and augmentative meanings across different contextual levels of discourse, the novel proved particularly suitable for analysis, as it contains numerous instances of such expressions both in the narrator's discourse and in reported speech. While the corpus is drawn from a single literary work, it provides a focused dataset for exploring how these meanings are realised and translated in narrative discourse.

5. RESULTS

Our first research question examined how diminution and augmentation meanings contribute to the overall theme of the novel. From the perspective of the Context of Culture, a novel is a text pertaining to the socio-semiotic activity of the recreation of human experience. Regarding the Context of Situation, at Level 1, or the social act of narration, the novel is a piece of verbal art whose primary aim is to entertain through storytelling. In this case, it is a text that was written to be read. In Part I of *Baba Jaga je snijela jaje*, the writer adopts the role of recounter and impersonates the narrator in the novel (a first-person narrator). Expressions of diminution are used by the narrator to depict the appearance of elderly women, as shown in Examples (7) and (8); to car-

icature their habits, as illustrated in (9), (10), and (11); and to portray their physical frailty, as evidenced in (12). Augmentative expressions are absent from this textual level and appear exclusively in reported speech.

- (7) *Bluzica se istanjila i posivjela od pranja.*
- (8) *staromodan šeširić na glavi*
- (9) *tapkaju [...] koračaju sitnim mišjim koracima*
- (10) *Mrmljaju nešto sebi u bradu.*
- (11) *Kreću se u maloj formaciji, tri kokice*
- (12) *kosti stare, postaju lagane i šuplje*

With regard to Level 2 or the social acts in the content of the narration, the main theme concerns the narrator's argument: as women age, they become invisible; they develop idiosyncrasies; they resort to familiar forms of language, such as children's language. At this level, the narrator both reflects on her mother's gradual loss of memory and language skills and reports her own interaction with her mother. Reported dialogues represent instances of constructed spoken language embedded in the written narrative. Expressions of diminution are used to convey terms of address/endearment from daughter to mother (13), report the mother's language strategies to cope with memory loss and apprehension of becoming old (14), and portray the mother's viewpoint (15, 16).

- (13) *mamina stana*
- (14) *moja pidžamica, moj ručničić, moj jastučić, moja bočica, moje papučice*
- (15) *zmija je narastala u zmijurinu, ptica u ptičurinu*
- (16) *Bio je to ogromaaaaan čovjek!*

Our second research question inquired about translation equivalents and to what extent the choices in the target texts construed diminutive/augmentative meanings identified in the source text.

For the purposes of the quantitative comparison, instances were grouped into two broad categories: (i) diminutive/augmentative rendered as a diminutive/augmentative in the target language, and (ii) diminutive/augmentative rendered as a non-diminutive/non-augmentative form. This distinction captures whether the meanings of diminution and augmentation are realised through explicit lexicogrammatical marking in the target language. However, such meanings may also be construed through other resources (e.g., evaluative adjectives, register shifts, or contextual cues). These possi-

bilities were considered in the qualitative contextual analysis but were not included in the quantitative categorisation.

Figure 5 shows the proportion of diminutive meanings in Croatian realised by diminutive meanings in the translated texts.

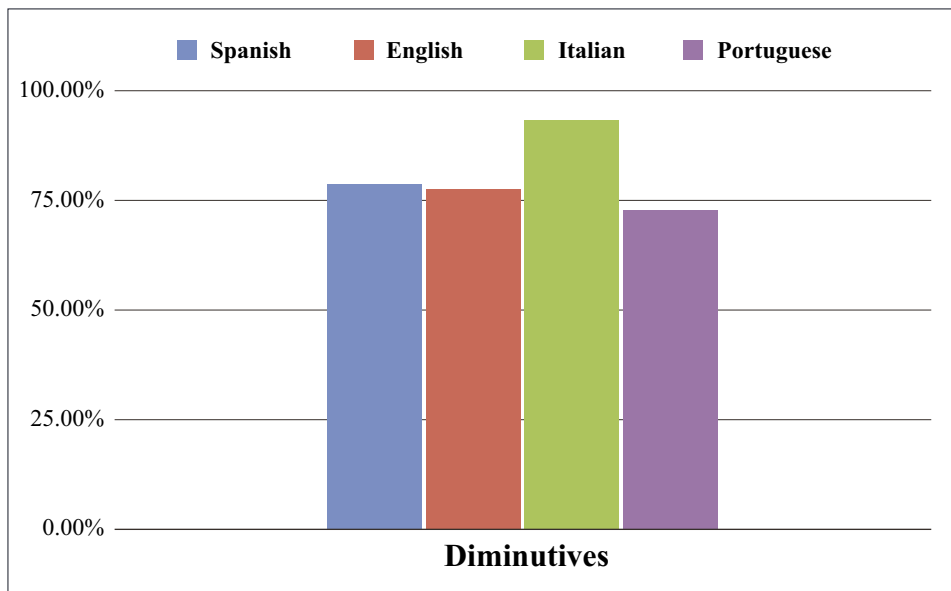

FIGURE 5. Frequency of instances of diminutives in the source text translated as diminutives in each target text.

Source: The authors

As Figure 5 shows, the Italian text was the text that realised the highest proportion of diminutive meanings (93.5 %), followed by the Spanish text (79.2 %), the English text (77.9 %), and the Portuguese text (72.7 %).

All expressions of augmentation in the Croatian original were realised as augmentation in Spanish, English, Italian, and Portuguese.

Regarding our third research question—how language typology impacts the choices of diminution and augmentation in the translated texts—as expected, Croatian, Spanish, Italian, and Portuguese make extensive use of morphological resources to construe most of meanings of diminution and augmentation with suffixes at the word level, whereas English tends to construe diminution and augmentation at the group level, with epithets (e.g., little, small, huge, big) in nominal groups. The reverse is also the case: diminution construed at the group level in Croatian and translated as diminution at the word and group levels. Table 1 illustrates both scenarios:

TABLE 1. Example of diminutives in the source text translated as diminutives in the target texts.

Croatian	Spanish	English	Italian	Portuguese
<i>bočica</i> bottle-DIM	<i>botellita</i> bottle-DIM	<i>little bottle</i> little bottle	<i>bottiglietta</i> bottle-DIM	<i>garrafinha</i> bottle-DIM
<i>malih ptica</i> small.GEN.PL bird.GEN.PL	<i>pequeños pájaros</i> small.PL bird.PL	<i>little birds</i> little bird.PL	<i>piccoli uccelli</i> small.PL bird.PL	<i>passarinhos</i> bird-DIM.PL
<i>Malene, slatke stare gospođe.</i> small.F.PL sweet.F.PL old.F.PL lady.PL	<i>Pequeñas y dulces señoras mayores.</i> small.PL and sweet. PL lady.PL old.PL	<i>Sweet little old ladies.</i> sweet little old lady.PL	<i>Piccole, dolci anziane signore.</i> small.F.PL sweet.F.PL elderly.F.PL lady.PL	<i>Doces velhinhas.</i> sweet old-DIM.PL

In some cases, the diminutive meaning is conveyed through lexical or contextual resources in the clause rather than through explicit diminutive morphology. Table 2 illustrates such cases.

TABLE 2. Example of diminution in the source text realised through lexical resources in the target texts.

Croatian	Spanish	English	Italian	Portuguese
<i>dvije majice boje mlade trave.</i> two shirt.PL colour young grass.GEN	<i>una de las dos blusas del color de la hierba fresca.</i> one of DEF.PL two blouse.PL of DEF colour of DEF grass fresh	<i>one of two blouses the colour of young grass.</i> one of two blouse.PL DEF colour of young grass	<i>due [maglie] color prato</i> two shirt. PL colour meadow	<i>duas blusas da cor da relva a nascer.</i> two blouse.PL of DEF colour of DEF grass INF sprout

The example in Table 2 shows a shift in the rendering of the phrase “boje mlade trave”. In Croatian, “mlade” (“young”) functions as an epithet within the nominal group, contributing an evaluative nuance associated with diminution by evoking

freshness, delicacy, and an early stage of growth. Rather than creating this nuance through diminutive morphology, the translations show lexical choices that foreground related semantic features. Spanish renders the phrase as “hierba fresca”, where the epithet “fresca” emphasises freshness as a quality of the grass. English retains the age-related attribute in “young grass”, maintaining the semantic focus on the early stage of growth. Portuguese (“relva a nascer”) reinterprets the meaning through a processual construction, highlighting the grass as emerging or being born. Although realised through different lexicogrammatical resources, these choices construe the evaluative meaning associated with youthfulness and freshness. This example illustrates how meanings related to diminution may be redistributed across different lexical and grammatical structures in translation. The Italian translation does not convey these meanings.

However, as Figure 5 indicates, not all meanings of diminution in Croatian are translated as diminutives in the target languages, despite the availability of linguistic resources to express them, as illustrated in Table 3.

TABLE 3. Example of diminutives in the source text not translated as diminutives in the target texts.

Croatian	Spanish	English	Italian	Portuguese
<i>neobičnu kapicu</i> unusual cap-DIM	<i>un gorro extraño</i> INDF.M.SG cap strange	<i>a peculiar cap</i> INDF peculiar cap	<i>un cappellino stravagante</i> INDF cap-DIM eccentric	<i>um toucado peculiar</i> INDF head-dress peculiar
<i>starinska dam-ska torbica</i> old-fashioned lady handbag-DIM	<i>un bolso de señora anticuado</i> INDF handbag of lady old-fashioned	<i>an old lady's handbag</i> INDF old lady.GEN handbag	<i>una borsetta da signora di foggia antiquata</i> INDF handbag-DIM of lady of style antiquated	<i>a bolsa duma velha senhora</i> INDF bag of.a old lady

Table 3 illustrates cases in which diminutive forms in the Croatian source text are not rendered as diminutives in the target languages. In “kapicu”, the Croatian diminutive suffix *-ica* introduces an attenuating and evaluative nuance that is not recreated morphologically in Spanish (“gorro extraño”), English (“a peculiar cap”), or Portuguese (“um toucado peculiar”). Instead, the translations shift the evaluative load to lexical modifiers such as *extraño* and *peculiar*, which characterise the object rather

than reproducing the diminutive form itself. A similar pattern can be observed in “torbica”, where diminution is not recreated in the translations (“bolso”, “handbag”, “bolsa”), which only render the description referring to age or style (e.g., “de señora anticuado”, “old lady’s”). The Italian translation uses an equivalent of diminutive suffixes, -ino (“capellino”) and -etta (“borsetta”). Also, the reference to the outdated (old) style, which in the original is directed to the handbag (“starinska”), is recreated only in Spanish (“anticuado”) and Italian (“di foggia antiquata”), whereas in English and Portuguese it refers to the lady (“old lady’s” and “duma velha senhora”, respectively).

Our fourth research question examined how register, that is, the type of text, impacted the choices of diminution and augmentation in the translated texts. Our analysis shows that translated texts successfully convey affect in the mother’s reported speech (written language emulating spoken interaction). Affect is construed mostly at the word level in Croatian and similarly in Spanish and Italian (see Table 4).

TABLE 4. Affect construed by diminutives realised at the word level (noun) in target texts.

Croatian	Spanish	Italian
<i>moj ručnićić</i>	<i>mi toallita</i>	<i>il mio asciugamanino</i>
1SG.POSS towel-DIM	1SG.POSS towel-DIM	DEF 1SG.POSS towel-DIM

In English, affect is construed mostly at the group level, typically through one or two epithets within a nominal group, as seen in Table 5:

TABLE 5. Affect construed by diminutives realised at the group level (epithet in a nominal group) in target texts.

Croatian	English
<i>moja pidžamica</i>	<i>my sweet pyjamas</i>
1SG.POSS pyjamas-DIM	1SG.POSS sweet pyjamas
<i>moj jastučić</i>	<i>that nice little pillow</i>
1SG.POSS pillow-DIM	DEM.DIST nice little pillow
<i>moje papučiće</i>	<i>those comfy little slippers</i>
1SG.POSS slipper-DIM.PL	DEM.DIST.PL comfy little slipper.PL

In Portuguese, affect is construed both at the group level (epithet) and word level (nominal diminutive morpheme), as shown in Table 6.

TABLE 6. Affect construed by diminutives realised at the word level (noun) and group level (epithet in a nominal group) in the target text.

Croatian	Portuguese
<i>moja pidžamica</i> 1SG.POSS pyjamas-DIM	<i>o meu pijaminha macio</i> DEF 1SG.POSS pyjamas-DIM soft
<i>moj ručničić</i> 1SG.POSS towel-DIM	<i>minha toalha girinha</i> 1SG.POSS towel cute-DIM

As regards augmentation, all translated texts succeed in conveying fear and repulsion in the mother's reported speech (written language emulating spoken language). Fear and repulsion are construed at the word level in Croatian, Spanish, and Italian (Table 7). In the original in Croatian and in Italian, the choice of verb, *narastati* and *gonfiare*, respectively, further contributes to the meaning of augmentation.

TABLE 7. Affect construed by augmentatives realised at the word level (noun) in target texts.

Croatian	Spanish	Italian
<i>zmija je narastala u zmijurinu, ptica u ptičurinu.</i> snake AUX grow into snake-AUG bird into bird-AUG	<i>una víbora devenía en «viborona», un pájaro en «pajarote»</i> INDF viper become into viper-AUG INDF bird into bird-AUG	<i>il serpente si era gonfiato in un serpentone, l'uccello in un uccellaccio.</i> DEF snake REFL AUX swell into snake-AUG DEF bird into bird-AUG

Interestingly, as Table 8 shows, in English and Portuguese, fear and repulsion are construed at the group level with two epithets in a nominal group, one of which construes size and the other a negative quality that construes negative affect. Like Croatian, the choice of verbs *grow* and *crescer* respectively also contributes to construing augmentation.

TABLE 8. Affect construed by augmentatives realised at the group level (epithets in a nominal group) in target texts.

Croatian	English	Portuguese
<i>zmija je narastala u zmi-jurinu, ptica u ptičurinu.</i>	<i>a snake grew to be a big bad snake, a bird into a fat old bird.</i>	<i>uma serpente crescia até ser uma grande serpente má, um pássaro até ser um gordo pás-saro velho.</i>
snake AUX grow into snake-AUG bird into bird-AUG	INDF snake grow to be INDF big bad snake INDF bird into INDF fat old bird	INDF snake grow until be INDF big snake bad INDF bird until be INDF fat bird old

As Table 9 shows, all target texts use graphological repetition of the letter *a* to represent the lengthening of a vowel sound, thereby further contributing to the construal of augmentation and the frailty and old age of the narrator’s mother.

TABLE 9. Example of graphological resource to represent phonetic lengthening of sound in augmentation meaning.

Croatian	Spanish	English	Italian	Portuguese
<i>Bio je to ogro-maaaaan čovjek!</i>	<i>¡Era un hombre enooorme!</i>	<i>He was a huuuuuuge man!</i>	<i>Era un uomo enooooorme!</i>	<i>Era um homem enooooooooorme!</i>
AUX.PST DEM huge man	AUX.IPFV INDF man huge	3SG.M be.PST INDF huge man	AUX.IPFV INDF man huge	AUX.IPFV INDF man huge

Our final research question examined which translation choices might be attributed to the translator’s interpretive decisions rather than to typological or register-related constraints. In this respect, although Portuguese possesses linguistic resources for expressing diminutive meanings, the lower proportion of diminutives observed in the Portuguese translation (Figure 5) may reflect the translator’s interpretive choices. At the same time, this pattern may also relate to broader pragmatic conventions governing the use of diminutive forms in Portuguese literary discourse.

Since the meanings of diminution and augmentation are closely related to the central theme of the novel, their realisation in the translated texts is relevant to the construction of the narrative as verbal art. In this sense, variation across the translations—including the Portuguese version—contributes to shaping how affect and characterisation are conveyed in each target text.

6. CONCLUSION

This study is explicitly exploratory in nature. The corpus comprises 200 sentence-level translation pairs drawn from a single literary work and its translations into four languages and therefore does not aim to support broad generalisations about the use of diminutives or augmentatives in Croatian or the other languages analysed as linguistic systems. Rather, it identifies tendencies of meaning realisation within a specific translational and literary context, showing how interpersonal meanings are negotiated through micro-linguistic choices in translation.

Taken together, the findings show that meanings of diminution and augmentation play an important role in construing the interpersonal representation of ageing, fragility, and affect in the novel. From a systemic-functional perspective, these meanings are realised through different lexicogrammatical resources across languages, reflecting both typological tendencies and the interpretive choices involved in translation. While Croatian, Spanish, Italian, and Portuguese frequently construe diminution and augmentation through morphological resources at the word level, English tends to realise similar meanings through nominal group modification at the group level.

At the same time, the comparison of the translations suggests that translators may vary in the extent to which they reinterpret diminutive meanings present in the source text. Such variation highlights the role of translation as an interpretive practice in which linguistic resources, textual register and translator choices interact in shaping how interpersonal meanings are realised in the target texts.

REFERENCES

- AUDRING, J., LEUFKENS, S. and van LIER, E. 2021. "Small events. Verbal diminutives in the languages of the world". *Linguistic Typology at the Crossroads* 1 (1): 223–256.
- BAKEMA, P. and GEERAERTS, D. 2004. "Diminution and augmentation". In: G. Booij, C. Lehmann, J. Mugdan, S. Skopeteas & W. Kesselheim (Ed.), 2. *Halbband: Ein internationales Handbuch zur Flexion und Wortbildung*. Berlin, New York: De Gruyter Mouton: 1045–1052.
- CATFORD, J. C. 1965. *A Linguistic Theory of Translation*. London: Longman.
- DINKOVIĆ, I. Z. and BORUCINSKY, M. 2016. "On Determiners in Croatian from the Perspective of Systemic Functional Grammar". *Jezikoslovlje* 17: 7–22.
- HALLIDAY, M. A. K. 2001. "Towards a theory of good translation". In: Steiner, E., and Yallop, C. *Exploring Translation and Multilingual Text Production: Beyond Content*. Berlin, Boston: De Gruyter: 13–18.
- HALLIDAY, M. A. K. and MATTHIESSEN, C. M. I. M. 2014. *An Introduction to Functional Grammar*. London - New York: Routledge.
- KATUNAR, D. 2013. "Diminutives in Action: A cognitive account of diminutive verbs and their suffixes in Croatian". *Suvremena lingvistika* 39 (75): 1–23.
- KOCIJAN, K., JANJIĆ, M. and LIBRENJAK, S. 2016. "Recognizing diminutive and augmentative Croatian nouns". In: *Automatic Processing of Natural-Language Electronic Texts with NooJ: 10th International Conference, NooJ 2016, České Budějovice, Czech Republic, June 9–11, 2016, Revised Selected Papers* 10: 23–36. Springer International Publishing.
- MATTHIESSEN, C. M. I. M. 2001. "The environments of translation". In: Steiner, E. and Yallop, C. *Exploring Translation and Multilingual Text Production: Beyond Content*. Berlin, Boston: De Gruyter.
- SARIĆ, Daliborka and LANOVIĆ, Nina. 2014. "Adjetivos com sufixos diminutivos em português e seus equivalentes em croata". *Revista Portuguesa de Humanidades – Estudos linguísticos* 18 (1): 115–126.
- STEINER, Erich. 2001. "Translations English-German: Investigating the relative importance of systemic contrasts and of the text type 'translation'". *SPRIKreports* 7: 1–49.
- UGREŠIĆ, D. 2008. *Baba Jaga je snijela jaje*. Beograd: Geopoetika; Zagreb: Vuković-Runjić.
- UGREŠIĆ, D. 2008. *Baba Yagá puso un huevo*. Translated by Luisa Fernanda Garrido and Tihomir Pištelek. Madrid: Impedimenta.
- UGREŠIĆ, D. 2009. *Baba Yaga Laid an Egg*. Translated by Ellen Elias Bursać, Celia

Hawkesworth and Mark Thompson. Edinburgh: Canongate.

UGREŠIĆ, D. 2010. *Baba Yaga pos um ovo*. Translated by Paula Reis. Lisbon: Teorema.

UGREŠIĆ, D. 2011. *Baba Jaga ha fatto l'uovo*. Translated by Milena Djokovic. Rome: Edizioni Nottetempo.

**DEMINUTIVI I AUGMENTATIVI U PRIJEVODU:
EKSPLOLATIVNA STUDIJA U OKVIRU SISTEMSKE FUNKCIONALNE LINGVISTIKE
ROMANA DUBRAVKE UGREŠIĆ *BABA JAGA JE SNIJELA JAJE***

ADRIANA S. PAGANO
IRENA STANIĆ RAŠIN

SAŽETAK

Ovaj rad donosi prikaz eksplorativnoga međujezičnoga istraživanja semantičke domene deminucije i augmentacije. U teorijskome okviru sistemske funkcionalne lingvistike (SFL) ispituje se način na koji se značenja deminutivnosti i augmentativnosti, izražena morfološkim i leksičkim sredstvima poput umanjjenica i uvećanica, realiziraju u narativnome diskursu. Analiza se temelji na romanu Dubravke Ugrešić *Baba Jaga je snijela jaje*, tj. na njegovu prvome dijelu, u kojemu se pripovjedačica učestalo koristi deminutivnim izrazima kako bi oblikovala prikaz osobnosti i ponašanja svoje majke. Ti izrazi obuhvaćaju evaluativni stav pripovjedačice i njezin prikaz majčina govora, pri čemu umanjjenice i uvećanice funkcioniraju kao jezični pokazatelji fizičke i psihičke krhkosti majke. Sastavljen je korpus od 200 rečenica iz prvoga dijela hrvatskoga izvornika i njegovih prijevoda na španjolski, engleski, talijanski i portugalski jezik. Rečenice su unesene u proračunsku tablicu radi usklađenosti i identifikacije deminutiva i augmentativa u izvorniku i prijevodima. Najprije je provedena kontekstualna analiza izvornoga teksta i prevedenih tekstova. Zatim je svaka pojava razvrstana u dvije kategorije: (1) umanjjenica/uvećanica prevedena kao umanjjenica/uvećanica i (2) umanjjenica/uvećanica prevedena kao neumanjjenica/neuvećanica. Učestalost svake kategorije izračunata je za svaki jezični par (izvorni – ciljni jezik). U završnoj fazi provedena je analiza prema tipološkim i registarskim ograničenjima, uz razmatranje prevoditeljskih izbora koji se mogu pripisati prevoditeljevu interpretativnu razumijevanju izvornoga teksta. Rezultati upućuju na to da se pojedini jezici naslanjanju na različite leksičke i gramatičke resurse za izražavanje deminucije i augmentacije, pri čemu prevoditeljske odluke imaju značajnu ulogu u oblikovanju prikaza lika i afektivnosti. U širemu smislu, istraživanje pokazuje da pristup utemeljen na sistemskoj funkcionalnoj lingvistici omogućuje dublje razumijevanje međuodnosa jezičnoga sustava, prevoditeljske prakse i stvaranja značenja u tipološki različitim jezicima.

KLJUČNE RIJEČI:

augmentacija, deminucija, područje semantike, prevoditeljske studije, sistemska funkcionalna lingvistika, višejezična istraživanja

ULOGA JEZIČNOG PRIJENOSA U GLAGOLSKO-IMENIČKIM KOLOKACIJAMA NA PRIMJERU AUTENTIČNIH TEKSTOVA IZ PODRUČJA POMORSTVA¹

JASMINA JELČIĆ ČOLAKOVAC

Sveučilište u Rijeci, Pomorski fakultet
Studentska 2
51 000 Rijeka
jasmina.jelcic@pfri.uniri.hr

UDK: 81'243(=163.42=111):
656.61
DOI: 10.15291/csi.5077
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 14. 10. 2025.
Prihvaćen za tisak: 28. 1. 2026.

U ovome radu istražuje se uloga jezične kompetencije i prijenosa značenja iz prvog jezika (J1, hrvatski) u drugi jezik (J2, engleski) kod studenata pomorskoga engleskog jezika. Sudionici su u zadatku leksičke odluke ocjenjivali prihvatljivost glagolsko-imeničkih (GI) kolokacija u autentičnom kontekstu. Sam zadatak sastojao se od 18 GI kolokacija iz drugog jezika (J2) koje su prikazane u tri uvjeta: *daJ1* (prihvatljivo u J1), *daJ2* (prihvatljivo u J2) i *neJ1/J2* (neprihvatljivo u oba jezika). Za procjenu jezične kompetencije u J2 korišten je test *LexTALE* koji mjeri ukupno poznavanje vokabulara engleskog jezika. Rezultati pokazuju da su ispitanici češće ocjenjivali izraze koji postoje u prvom jeziku (J1) kao prihvatljive te da je prijenos značenja iz prvog jezika često korištena strategija u procesu učenja kolokacija. Međutim, Pearsonov test korelacije pokazao je slabu do umjerenu pozitivnu povezanost uspjeha na *LexTALE* testu i rezultata na zadatku leksičke odluke, što može značiti da uporaba prijenosa iz prvog jezika (J1) kao strategije učenja nije strogo vezana uz razinu jezične kompetencije u J2. Studenti s višom razinom poznavanja engleskog jezika imaju veću sposobnost primjene drugih strategija poput pogađanja značenja s pomoću konteksta, dok oni s nižom razinom češće koriste prijenos značenja iz J1 kao pomoćnu strategiju.

KLJUČNE RIJEČI:

glagolsko-imeničke kolokacije, jezični prijenos, pomorski engleski, poučavanje stranog jezika, prijenos značenja

Autori zadržavaju autorska prava nad svojim radom i pravo na objavljivanje bez ograničenja. Korisnici smiju besplatno i bez odgode čitati, preuzimati, kopirati, distribuirati, tiskati, pretraživati ili stavljati poveznice na materijal te ga mijenjati ili koristiti na druge zakonite načine, uz obavezno citiranje izvornika, sukladno CC BY 4.0 licenci.

¹ Ovaj je rad financiran u okviru projektne linije ZIP UNIRI Sveučilišta u Rijeci, za projekt UNIRI-ZIP-2103-18-22.

Nadalje, potvrđena je povezanost poznavanja drugog jezika (J2) i uspješnog prepoznavanja J2 GI kolokacija, što ima implikacije za unapređenje metodologije poučavanja vokabulara u području jezika struke. Ovo istraživanje doprinosi teorijskim saznanjima o jezičnom prijenosu te praktičnim spoznajama za unapređenje obrazovnih pristupa poučavanju vokabulara za specifična područja poput pomorstva, gdje je precizno i funkcionalno poznavanje stručnog vokabulara ključno za komunikaciju u profesionalnom okruženju.

1. Uvod

Višerječni izrazi dio su naših svakodnevnih interakcija u mnogo većoj mjeri nego što smo vjerojatno svjesni. U literaturi su zabilježeni nebrojeni pokušaji kategorizacije višerječnih izraza koji su nerijetko i metaforički (primjerice, pridjevsko-imeničke kolokacije *zlatno tele* u hrvatskom ili *white elephant* u engleskom jeziku). Podjele višerječnih izraza obično se temelje na stupnju fleksibilnosti izraza, pa tako Sag i sur. (2002) koriste kategorije leksikaliziranih (engl. *lexicalized*) i institucionaliziranih fraza (engl. *institutionalized phrases*). Leksikalizirane je fraze dalje moguće podijeliti na fiksne (engl. *fixed*), polufiksne (engl. *semi-fixed*) te sintaktički-fleksibilne (engl. *syntactically-flexible*) izraze (Sag i sur. 2022: 3). Prema navedenoj podjeli, glagolsko-imeničke (GI) kolokacije (npr. engl. *make a mistake* / hrv. ‘učiniti pogrešku’) pripadale bi skupini sintaktički fleksibilnih izraza, i to podskupini laganih glagola (engl. *light verbs*). U ovom radu usredotočit ćemo se upravo na spomenute kolokacije koje studentima stranih jezika predstavljaju velik izazov zbog svoje velike zastupljenosti, ali i leksičke produktivnosti. To nije iznenađujuće uzmemo li u obzir dvije glavne značajke kolokacija, a to su ograničena međupojavnost (engl. *restricted co-occurrence*) i relativna semantička transparentnost (engl. *relative semantic transparency*) koje Patekar (2022) spominje u kontekstu dvaju dominantnih pristupa u proučavanju kolokacija – frazeološkog pristupa i drugoga temeljenog na čestoci pojavljivanja. Ograničena međupojavnost i relativna semantička transparentnost čine kolokacije ponešto ograničenijima od slobodnih kombinacija, ali svejedno slobodnijima od drugih vrsta višerječnih izraza poput poslovice (Laufer i Waldman 2011) ili frazema (Jelčić 2014). Iako neki autori primjenjuju šire definicije kolokacija (primjerice, Nation (2001) u kolokacije ubraja i neke frazeme poput *kick the bucket*), većina ipak smatra da su kolokacije zasebna vrsta višerječnih izraza (npr. Nesselhauf 2003; Boers 2006; Laufer i Waldman 2011; Siyanova-Chanturia i Martinez 2014 i dr.). Primjerice, engleski izraz *black sheep* (hrv. ‘crna ovca’) može se tumačiti kao kolokacijska sveza pridjeva i imenice s obzirom na to da odgovara Bensonovoj (1990) definiciji koja se temelji isključivo na čestoci riječi te kolokaciju vidi kao „arbitrarnu rekurentnu kombinaciju riječi” (Dias i sur. 1999). Međutim, u udžbenicima stranih jezika gotovo se uvijek navodi kao primjer frazema (Selyem 2023; Jelčić Čolakovac 2024). Nadalje, osim što je teško razlučiti koji višerječni izraz pripada kojoj vrsti, njihov status u poučavanju stranih jezika također je dugo bio kamen spoticanja te je njihova zastupljenost u udžbenicima bila marginalizirana (Wray 1999). S vremenom se to stajalište ipak promijenilo nakon što su brojna istraživanja pokazala da je poučavanje višerječnih izraza i metaforičkog jezika općenito neizbježno ako je cilj ostvariti visoku razinu sposobnosti korištenja

stranim jezikom (vidi, primjerice, Laufer i Waldman 2011 i Boers i Lindstromberg 2012). U kontekstu jezika struke (engl. *Language for Specific Purposes, LSP*) posebnu važnost nosi poučavanje vokabulara koji je vezan uz određeno područje (npr. medicinsko nazivlje u medicinskoj struci ili ekonomsko nazivlje u ekonomskoj struci). S obzirom na takvu terminološku opterećenost studenata jezika struke, često se u praksi zanemaruje poučavanje općejezičnog vokabulara, naročito višerječnih izraza (Molina-Plaza i Allani 2022). Međutim, važno je razumjeti da se jedno nužno naslanja na drugo te da je teško da će student ostvariti kompetentnost u stručnoj terminologiji sa siromašnim općim vokabularom drugog jezika (J2). Drugim riječima, sposobnost ovladavanja novim riječima, odnosno metaforička kompetentnost i poznavanje višerječnih izraza, u pozitivnoj je korelaciji s općim poznavanjem J2 (Laufer 2000; Wray 2000). Nadalje, u ovladavanju novim vokabularom prvi jezik (J1) također igra važnu ulogu, posebice u odnosu na opće poznavanje drugog jezika (vidi Cooper 1999) te je zato nužno dalje istražiti njegovu ulogu u ovladavanju višerječnim izrazima.

1.1. CILJEVI I METODOLOGIJA

Vodeći se navedenim pretpostavkama, ovaj rad usmjeren je na istraživanje GI kolokacija kao primjer višerječnih izraza iz J2 s ciljem utvrđivanja prirode njihova ovladavanja u kontekstu jezika struke. Cilj je ovog istraživanja ispitati jezični prijenos iz J1 (hrvatski) u J2 (engleski) i to radi unaprjeđivanja metodologije poučavanja vokabulara u jeziku struke. Pritom ćemo naglasak staviti na ulogu prvog jezika u razumijevanju GI kolokacija u autentičnom kontekstu te na ulogu općeg poznavanja J2 u prepoznavanju primjerenih višerječnih izraza u J2. U sljedećem poglavlju objasniti ćemo posebnost glagolsko-imeničkih kolokacija te navesti glavne zaključke dosadašnjih istraživanja jezičnog prijenosa u ovladavanju vokabularom iz J2. U metodi ćemo objasniti dizajn provedenog istraživanja i opisati instrument kojim smo se koristili da dobijemo rezultate koje ćemo nastojati protumačiti kroz zaključke prijašnjih istraživanja. Svrha takva eksperimentalnog dizajna bila je ispitati sljedeće hipoteze:

H1: *Jezični prijenos GI kolokacija iz J1 u pozitivnoj je korelaciji s razinom općeg poznavanja jezika J2.*

H2: *U kontekstu J2 jezični prijenos iz J1 utječe na razinu prihvatljivosti GI kolokacija u uvjetu da J1.*

Naše prijedloge za daljnje korake u području poučavanja vokabulara u jeziku struke navest ćemo u zaključku ovoga rada.

1.2. JEZIČNI PRIJENOS I RAZINA POZNAVANJA JEZIKA

Istraživanja u području poučavanja vokabulara stranog jezika pokazala su da studenti pribjegavaju različitim strategijama učenja. Cooper (1999) je u svom istraživanju ovladavanja frazemima nastojao ustanoviti koje se strategije koriste prilikom ovladavanja frazemima iz J2. Ustanovio je da se one mogu podijeliti u dvije skupine, i to pripremne (engl. *preparatory strategies*) te strategije pogađanja (engl. *guessing strategies*). Primjeri pripremnih strategija uočenih u ovom istraživanju uključivale su ponavljanje i parafraziranje izraza, a strategije pogađanja odnosile su se na pogađanje s pomoću konteksta, primjenu doslovnog značenja izraza (engl. *literal meaning*), primjenu pozadinskog znanja te dosjećanje usporedivog frazema iz J1 što je ujedno i od najvećeg značenja za naše istraživanje. U proučavanju uloge J1 u ovladavanju višerječnim izrazima iz J2 moramo imati u vidu facilitatorni učinak J1. Takav učinak podrazumijeva pozitivan utjecaj prvog jezika na ovladavanje vokabularom iz drugog jezika te pretpostavlja da slične strukture iz J1 i J2 pridonose prepoznavanju i pamćenju višerječnog izraza iz J2. Tako će, primjerice, student pomorskog engleskog jezika lakše ovladati frazemom poput *sail under false colors* ('predstavljati se lažno, prikrivati pravi identitet') čija prijevodna istovrijednica (hrv. 'jedriti pod lažnom zastavom') postoji u hrvatskome (J1) nego što će zapamtiti značenje izraza *batten down the hatches* ('osigurati se protiv opasnosti') za koji u hrvatskome ne postoji jednakovrijedan izraz. Nadalje, facilitatorni učinak ovisi o više različitih faktora. Tako, primjerice, Türker (2016) na temelju rezultata svoje studije zaključuje da je utjecaj J1 uvelike određen općom razinom poznavanja jezika J2 (engl. *language proficiency*). U svojoj studiji autorica je utvrdila da J1 utječe na obradu izraza J2, čak i u slučajevima visoke razine poznavanja jezika, te da je prijenos iz J1 drukčiji ovisno o količini ponuđenoga rečeničnog konteksta. Drugim riječima, studenti su se manje oslanjali na J1 kad bi uz izraz bio ponuđen i kontekst nego što su to činili bez rečeničnog konteksta. Carrol i sur. (2016) istražili su prijenos iz J1 kod švedskih studenata s višom razinom poznavanja engleskog jezika. U svom eksperimentu koristili su se frazemima koji postoje samo u J2, prijevodima frazema koji postoje samo u J1 te istovrijednim frazemima koji u istom ili sličnom obliku postoje u oba jezika (engl. *congruent idioms*). Na temelju dobivenih rezultata zaključili su da postojanje istovrijednog izraza u J1 doprinosi razumijevanju izraza u J2, ali da ono uvelike ovisi i o drugim faktorima poput značajki samog zadatka u kojem je izraz upotrijebljen te individualnih čimbenika poput razine poznavanja stranog jezika.

Kad govorimo o samim kolokacijama, broj istraživanja koja su se njima bavila u kontekstu prijenosa iz J1 ipak su nešto rjeđa. Samim se kolokacijama u kontekstu po-

učavanja J2 inače pristupa na tri različita načina. To su uobičajena analiza pogrešaka na određenom uzorku teksta, korištenje različitih tehnika dobivanja kolokacija (engl. *elicitation techniques*) te korpusne analize (Laufer i Waldman 2011: 649). Danas su izvori kolokacija za engleski jezik raznoliki, od velikih korpusa jezika poput COCA-e ili BNC-a, do mrežnih kolokacijskih rječnika poput COBUILD-a ili mrežnih baza kolokacija (npr. ColloCaid i sl.). U slučaju hrvatskog jezika brojnost dostupnih alata ipak je značajno manja nego u slučaju engleskog jezika. Istraživačima je trenutačno dostupna *Kolokacijska baza hrvatskoga jezika* (Hudeček i Mihaljević 2020 i Blagus Bartolec 2024) te korpusi hrvatskog jezika poput hrWaC-a ili novijeg korpusa Ma-CoCu. Zato je od iznimne važnosti provesti što veći broj istraživanja kolokacija koja se koriste metodama prikupljanja kolokacija kroz različite zadatke produkcije ili prepoznavanja (što je slučaj i u našem istraživanju). Laufer i Waldman (2011) pokušale su istražiti upotrebu GI kolokacija u pisanju kod hebrejskih učenika engleskog jezika koji su bili podijeljeni u tri različite skupine na temelju razine poznavanja engleskog jezika te su primijetile da je prijenos iz J1 bio zastupljen čak i kod učenika s višom razinom poznavanja jezika. Istraživanje se usmjerilo na glagolsko-imeničku podskupinu kolokacija uzimajući u obzir iznimnu produktivnost i zastupljenost te skupine kolokacija u engleskom jeziku. Valja napomenuti da je to potvrđeno i u slučaju hrvatskog jezika (vidi Načinović Prskalo i Brkić Bakarić 2022 i Stojić i Košuta 2022) pa smo se u našoj studiji opredijelili za istu podskupinu kolokacija. Drugu važnu studiju GI kolokacija provela je Lee (2021) na studentima s nižom srednjom te naprednom razinom poznavanja engleskog jezika. Nama je ovo istraživanje važno s obzirom na to da se također istraživao odnos prijenosa iz J1 i razine poznavanja jezika J2 na temelju zadatka leksičke odluke. Zadatak je sadržavao engleske GI kolokacije (npr. engl. *ride a bike* (hrv. 'voziti bicikl'), engl. *miss an opportunity* (hrv. 'propustiti priliku') i sl., a rezultati ovog istraživanja pokazali su da razina poznavanja jezika J2 ne utječe na prepoznavanje neprihvatljivih kombinacija kolokacija kao ni na prepoznavanje postojećih kolokacija u J2.

U Republici Hrvatskoj također je provedeno nekoliko istraživanja kolokacijske kompetencije kod studenata jezika struke. Duplančić Rogošić (2014) studentima poslovnoga engleskog jezika zadala je zadatke prevođenja koji su sadržavali kolokacije iz prethodno prikupljena korpusa kolokacija. Rezultati su pokazali da je izražen prijenos iz engleskog jezika (J2) prilikom prevođenja na hrvatski (J1), što autorica smatra da bi se moglo smanjiti poticanjem studenata na korištenje jednojezičnim i dvojezičnim rječnicima. Pavičić Takač i Miščin (2013) provele su istraživanje među hrvatskim studentima engleskog jezika medicine koristeći se instrumentom koji je uključivao četiri vrste zadataka: višestruki izbor, zadatak nadopunjavanja, zadatak

prijeвода iz J1 u J2 te zadatak prijevoda iz J2 u J1. Zadaci su sadržavali različite primjere GI kolokacija (npr. *get weight, receive a kidney, suffer pain* i sl.), a autorice su svoju analizu usmjerile na proučavanje najčešćih pogrešaka koje su ispitanici činili prilikom rješavanja zadataka. Oslanjanje na J1 (odnosno doslovno prevođenje postojećih kolokacija u J1) te aproksimacija zabilježeni su kao najčešće pogreške ispitanika. Pritom se pod aproksimacijom misli na korištenje riječi sličnog, ne nužno i istovrijednog značenja (primjerice, korištenje glagola *accept* umjesto *admit* u kolokaciji *admit to hospital*) (Pavičić Takač & Miščin 2013: 247).

U kontekstu jezika struke svakako se pokazalo ključnim predstaviti kolokacije u širem kontekstu (Tabak i Pavičić Takač 2023). Istraživanja su također pokazala različite rezultate za kolokacije iz J2 čije istovrijednice postoje u J1 i obratno (npr. Yigit 2021). Međutim, uloga poznavanja jezika još uvijek nije dovoljno istraжена da bi se sa sigurnošću tvrdilo da je u pozitivnoj korelaciji s kolokacijskom kompetencijom u drugom jeziku. Upravo zato smo u našem istraživanju odlučili kontrolirati i tu varijablu kako bismo mogli izvesti zaključke o suodnosu poznavanja jezika i razumijevanja kolokacija u rečeničnom kontekstu, kao i zastupljenost prijenosa iz J1 kao strategija učenja kolokacija.

2. METODA

U istraživanju su sudjelovala 52 studenta (46 studenata i 6 studentica prosjeka starosti $M = 18,71$) prijediplomskog studija Nautike i tehnologije pomorskog prometa s Pomorskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci (troje ispitanika isključeno je u inicijalnoj obradi podataka zbog nepotpunih odgovora i/ili nepravilnog slijeđenja uputa). S obzirom na cilj ovoga istraživanja sastavljen je instrument od dva dijela. Prvi dio bio je test poznavanja engleskog jezika (engl. *Lexical Test for Advanced Learners of English – LexTALE*) kojem su ispitanici pristupili preko poveznice na kojoj je test dostupan u slobodnom pristupu.² Sam test sastoji se od jednostavnog zadatka leksičke odluke (ukupno 60 čestica) u kojem ispitanici moraju odlučiti je li riječ prikazana na ekranu engleska ili nije engleska (neengleska). Osim što je jednostavan za primjenu u učionici, također je i dokazano valjan pokazatelj općeg znanja engleskog jezika (Lemhöfer i Broersma 2012). Drugi dio instrumenta podijeljen je ispitanicima preko aplikacije *Google Forms*. On se sastojao od pitanja vezanih uz opći jezični profil ispitanika (engl. *Language Learner Profile - LLP*) nakon kojih je uslijedio zadatak

² LexTALE. <https://www.lextale.com/takethetest.html>. Pristupljeno 2. 10. 2024.

prosudbe prihvatljivosti izraza (engl. *Phrase acceptability judgement task*) koji je uključivao ukupno 54 čestice. Zadatak prosudbe ispitivao je prijenos na primjeru 9 J2 GI kolokacija s istovrijednim izrazom u J1 te 9 J2 GI kolokacija bez istovrijednice u J1 (ukupno 18 GI kolokacija). S obzirom na kolokacijsku produktivnost engleskog jezika, odlučili smo se ograničiti na pretraživanje J2 GI kolokacija s kolokatorima *do* ('činiti'), *make* ('napraviti') i *take* ('uzeti') vodeći se činjenicom da su to jedni od najproduktivnijih glagolskih kolokatora u engleskom jeziku. Pregledom dostupnih mrežnih kolokacijskih baza te korpusa engleskog jezika enTenTen21 sastavljen je inicijalni popis J2 GI kolokacija. Korpus smo pretraživali koristeći se platformom *SketchEngine* (SkE) i dostupnom funkcijom *Word Sketch* koja omogućava pretragu kolokatora prema vrsti gramatičkih odnosa (*gramrel*). Slika 1. prikazuje dio kolokacijskog profila na primjeru glagola *take* (hrv. 'uzeti').

modifiers of 'take'	subjects of 'take'	'take' and/or...	prepositional phrases	infinitive objects of 'take'	-ing objects of 'take'	complements of 'take'	adjectives after 'take'	usage patterns
objects of 'take'	particles after 'take'	particles after 'take' with object	pronominal objects of 'take'	pronominal subjects of 'take'				
place take place concentrated in Irish domain 1	over took over concentrated in sports 1 concentrated in reference/encyclopaedia 1	away take away concentrated in religion 1 concentrated in sex 1 concentrated in fiction 1 show more (2)	me took me concentrated in sex 1 concentrated in hobbies 1 concentrated in fiction 1	it it takes he took concentrated in culture & entertainment 1 concentrated in sports 1 concentrated in arts 1 show more (3)				
care take care of concentrated in pets & animals 1 concentrated in home & family & children 1 concentrated in sex 1 show more (1)	off took off concentrated in sex 1 concentrated in hobbies 1 concentrated in fiction 1	out take out concentrated in hobbies 1 concentrated in games 1 concentrated in sex 1 show more (3)	us take us concentrated in travel & tourism 1	she she took concentrated in sex 1 concentrated in pets & animals 1 concentrated in home & family & children 1 show more (3)				
advantage take advantage of concentrated in religion 1	away take away concentrated in religion 1	off take off concentrated in sex 1 concentrated in home & family & children 1 concentrated in beauty & fashion 1 show more (3)	him took him concentrated in culture & entertainment 1 concentrated in pets & animals 1 concentrated in arts 1 show more (3)	we we take concentrated in pets & animals 1 concentrated in travel & tourism 1				
look take a look at concentrated in cars & bikes 1 concentrated in technology & IT 1	up taken up concentrated in Indian domain 1	on take on concentrated in history 1 concentrated in Indian domain 1	it take it concentrated in health 1	you you take concentrated in games 1 concentrated in home & family & children 1 concentrated in health 1				
time take time	down taken down concentrated in games 1 concentrated in history 1	down take down concentrated in games 1 concentrated in arts 1 concentrated in sex 1 show more (3)	them take them concentrated in health 1					
action take action concentrated in nature & environment 1 concentrated in politics & government 1 concentrated in legal 1 show more (1)	out taken out of concentrated in beauty & fashion 1 concentrated in travel & tourism 1	along take along concentrated in beauty & fashion 1 concentrated in travel & tourism 1						
part take part in concentrated in history 1 concentrated in UK domain 1 concentrated in Irish domain 1	in take in and							

SLIKA 1. *Word Sketch* profil kolokatora *take* iz korpusa enTenTen21 u SkE.

Tijekom pregleda kolokacijskih profila glagolskih kolokatora u J2, analizu smo usmjerili na gramrel *take* + *object* kako bi se stekao uvid u to koje se GI kolokacije ostvaruju uz glagolski kolokator *take* u engleskom korpusu. Nakon toga koristili smo se korpusima hrvatskog jezika Macocu i hrWaC kako bi se ustanovilo koje GI kolokacije s popisa imaju istovrijedni izraz u J1. Koristili smo se mrežnim korpusima, a ne objavljenim rječnicima s obzirom na to da nas nisu zanimali prijevodi u onoj mjeri u kojoj su nas zanimale istovrijedne GI kolokacije u J1 (npr. *make a mistake* u rječnicima može se jednostavno objasniti hrvatskim glagolom 'pogriješiti', dok će korpus ponuditi i podatke o učestalosti GI kolokacije 'učiniti pogrešku' u hrvatskome). Usporedno s korpusnom pretragom provedena je i provjera GI kolokacija u

autentičnim tekstovima. U tu svrhu korištena je platforma *Feedspot* koja omogućuje pristup velikom broju stručnih tekstova iz različitih područja poput ekonomije ili pomorstva.³ Provedena je ručna pretraga tekstova iz područja pomorstva kako bi se ustanovilo kojim se GI kolokacijama s inicijalnog popisa koristi u autentičnom kontekstu. Primjeri pojavljivanja GI kolokacija u autentičnome pomorskom kontekstu navedeni su niže:

(a) *The degrees of autonomy identified for the purpose of the scoping exercise were: Degree one: Ship with automated processes and decision support. Seafarers are on board to operate and control shipboard systems and functions. Some operations may be automated and at times be unsupervised but with seafarers on board ready to **take control**.*⁴

(b) *At sea, walking up and down to **take temperature** is not always safe, which is why it's done only every few hours. With this system, a technician will know in advance if a reefer is in trouble before making their rounds.*⁵

Na konačan popis uključeno je 18 GI kolokacija koje su se ispitanicima prikazivale u tri različita uvjeta (izraz je prihvatljiv u engleskom jeziku (*daJ2*), izraz je prihvatljiv u hrvatskom jeziku (*daJ1*), izraz nije prihvatljiv ni u hrvatskom ni u engleskom jeziku (*neJ1/J2*)). Konačan popis GI kolokacija prema uvjetima vidljiv je u Tablici 1.

TABLICA 1. Popis engleskih GI kolokacija (N = 18) s (n = 9) i bez istovrijednog izraza u J1 (n = 9) iz zadatka jezičnog prosuđivanja po uvjetima (n = 3).

Uvjet	s istovrijednicom J1		bez istovrijednice J1	
<i>daJ2</i>	take a position	take control	take temperature	make a comment
<i>daJ1</i>	build a position	set control	shorten temperature	throw a comment
<i>neJ1/J2</i>	land a position	make control	make temperature	place a comment
<i>daJ2</i>	make a mistake	make progress	do chores	take advantage
<i>daJ1</i>	do a mistake	do progress	break chores	pull advantage
<i>neJ1/J2</i>	set a mistake	complete progress	make chores	do advantage

³ Feedspot.com. <https://www.feedspot.com/reader/all>. Pristupljeno 20. 8. 2024.

⁴ *Autonomous Shipping*. International Maritime Organization. <https://www.imo.org/en/mediacentre/hottopics/pages/autonomous-shipping.aspx> Pristupljeno: 20. 8.2024.

⁵ *Safer for Ship's Crew*. Wireless Links. <https://wlius.com/applications/temperature-monitors-for-ship-ping-containers/>. Pristupljeno: 20. 8. 2024.

Uvjet	s istovrijednicom J1		bez istovrijednice J1	
daJ2	do damage	make a choice	take a hit	make an effort
daJ1	make damage	do a choice	suffer a hit	invest an effort
neJ1/J2	mark damage	take a choice	hold a hit	do an effort
daJ2	take cover	make a change	take ownership	make a decision
daJ1	occupy cover	do a change	earn ownership	bring a decision
neJ1/J2	bring cover	fill a change	make ownership	take a decision
daJ2	take charge		make a complaint	
daJ1	hand charge		give a complaint	
neJ1/J2	make charge		do a complaint	

U zadatku prosudbe bilo je potrebno odlučiti koliko je masno otisnut izraz prihvatljiv u engleskom jeziku na skali od 1 (*u potpunosti neprihvatljiv*) do 5 (*u potpunosti prihvatljiv*). Primjer čestice iz upitnika prikazan je na Slici 1.

She said she was appalled to see the comments online from “armchair admirals, people who * will never have to make decisions which mean life or death for their subordinates”.					
	1	2	3	4	5
u potpunosti neprihvatljiv	☐	☐	☐	☐	☐ u potpunosti prihvatljiv

SLIKA 2. Primjer čestice za kolokaciju *make a decision* u uvjetu daJ2.

Primjerice, engleska GI kolokacija *make a decision* prikazana je u autentičnome engleskom kontekstu (slika 2), kao izravan prijevod hrvatske prijevodne istovrijednice (‘donijeti odluku’ – engl. **bring a decision*) te s kolokatorom *take* (hrv. ‘uzeti’) koji je neprihvatljiv u oba jezika (**take a decision*). Svrha ovakva eksperimentalnog dizajna bila je ispitati hipoteze navedene u uvodnom dijelu ovoga rada: H1 (*Jezični prijenos GI kolokacija iz J1 u pozitivnoj je korelaciji s razinom općeg poznavanja jezika J2*) te H2 (*U kontekstu J2 jezični prijenos iz J1 utječe na razinu prihvatljivosti GI kolokacija u uvjetu daJ1*).

U sljedećem poglavlju raspravlja se o dobivenim rezultatima u kontekstu postavljenih hipoteza te dosadašnjih spoznaja u području jezičnog poučavanja višerječnih izraza, jezičnog prijenosa te utjecaja poznavanja jezika na ovladavanje GI kolokacijama.

3. REZULTATI I RASPRAVA

Rezultati LLP upitnika pokazali su da je većina ispitanika (više od 80 %) engleski jezik počela učiti u vrtićkoj dobi. Uz engleski jezik tijekom formalnog obrazovanja najčešće su učili talijanski i njemački jezik (45,50 %). Od četiriju vještina na engleskom jeziku ispitanici su najčešće birali odgovor *često zahtjevano* za usmenu komunikaciju (govorenje) i pisanje (10,90 %) dok su najmanje zahtjevnim procijenili čitanje engleskih tekstova (preko 40 % ispitanika). Ne uključujući formalno obrazovanje, ispitanici su najčešće usvajali engleski jezik gledanjem filmova (92,7 %), gledanjem kraćih formi poput videa na YouTubeu i Instagramu (85,5 %), slušanjem glazbe (65,5 %) i čitanjem kraćih formi poput blogova i foruma (63,6 %). Procjena poznavanja engleskog jezika na testu LexTale pokazala je ispodprosječni rezultat ($M = 67,14$ %) u odnosu na prosječni rezultat koji je na LexTaleu ostvarila reprezentativna grupa korejskih i nizozemskih učenika engleskog jezika (70,7 %) na temelju istraživanja Lemhöfer i Broersma (2012).

Ispitanici su GI kolokacije bez istovrijednica u hrvatskom jeziku ocijenili nešto prihvatljivijim ($M = 3,19$) nego GI kolokacije čiji istovrijedan izraz postoji u J1 ($M = 3,14$) (vidi tablicu 2).

TABLICA 2. Prosječni odgovori za engleske GI kolokacije bez istovrijednog izraza u J1 ($n = 9$) i s istovrijednim izrazom u J1 ($n = 9$) po uvjetima ($n = 3$)

Uvjet	s istovrijednicom J1	bez istovrijednice J1	Ukupno
<i>daJ2</i>	3,04	4,00	3,52
<i>daJ1</i>	3,15	3,05	3,10
<i>neJ1/J2</i>	3,21	2,54	2,87
Ukupno	3,14	3,19	3,17

Gledajući rezultate kroz prizmu triju različitih uvjeta, možemo reći da su GI kolokacije koje ne postoje ni u J1 ni u J2 ocijenjene kao najmanje prihvatljivi izrazi u autentičnom kontekstu J2, dok su postojeće J2 GI kolokacije ocijenjene kao najprihvatljivije. U kontekstu jezičnog prijenosa, možemo vidjeti da su ispitanici češće ocijenili prihvatljivim one izraze koji postoje u J1 (uvjet *daJ1*) nego one koji ne postoje ni u engleskom ni u hrvatskom jeziku. Ovi rezultati daju naslutiti da je naša druga hipoteza točna – izgleda da je prijenos iz J1 strategija kojoj studenti struke često pribjegavaju i na koju se oslanjaju prilikom prosuđivanja leksičke prihvatljivosti višerječnih izraza poput kolokacija. Pearsonovim testom korelacije nastojali smo pronaći odgovor i na prvu hipotezu u kojoj smo pretpostavili da je opće poznavanje jezika u pozitivnom

odnosu s učestalošću korištenja strategije prijenosa iz J1. Međutim, suprotno očekivanjima, Pearsonova korelacija pokazala je slabu do umjerenu pozitivnu vezu između uspjeha na LexTaleu i rezultata na zadatku leksičkog prosuđivanja, $r(50) = 0,393$, $p = 0,005$.

Promotrimo li rezultate prijašnjih studija, možemo uočiti da su ispitanici u dosta istraživanja bili uspješniji u prepoznavanju ili produkciji kolokacija čija prijevodna istovrijednica postoji u J1 (engl. *congruent expressions*) (Yamashita i Jiang 2010). Međutim, važno je napomenuti da bi ta uspješnost imala tendenciju pada u slučajevima gdje je zadatak uključivao i širi kontekst. Primjerice, Türker (2016: 41) je uočila da su se izrazi s istovrijednicama u J1 pokazali lakšima samo u zadacima bez konteksta, dok je ta razlika bila znatno manja u zadacima s ponuđenim kontekstom. Kontekst bi mogao objasniti i rezultate dobivene u našoj studiji gdje su se GI kolokacije s istovrijednicama pokazale čak i ponešto zahtjevnijim u zadatku leksičke odluke ($M = 3,14$) nego GI kolokacije bez istovrijednice ($M = 3,19$). Izgleda da je prijenos iz J1 aktiviran češće u slučajevima u kojima studentima nije dostupan kontekst, a kada je isti dostupan, onda pribjegavaju pogađanju iz konteksta kao strategiji razumijevanja prikazane GI kolokacije. Slijedeći zaključke Carrol i sur. (2016: 413), možemo reći da je postojanje istovrijedne GI kolokacije u J1 relevantan čimbenik u samom razumijevanju izraza, ali ta relevantnost ovisi o različitim čimbenicima od kojih je jedan i razina poznavanja jezika J2 (Wolter i Gyllstad 2011). U našoj studiji utvrdili smo slabu do umjerenu povezanost općeg poznavanja jezika i rezultata na zadatku leksičkog prosuđivanja što daje naslutiti da poznavanje jezika J2 vjerojatno nije jedini čimbenik koji utječe na kolokacijsku kompetentnost kod studenata jezika struke. Suprotno zaključcima ranijih istraživanja (npr. Hajebi 2018), naša studija pokazala je da opće poznavanje jezika nije nužno jedina varijabla koja utječe na konačne rezultate te da vjerojatno postoje drugi čimbenici poput vrste zadataka ili čak samog testa poznavanja jezika koji je primijenjen u studiji koji će u konačnici utjecati na dobivene podatke.

4. ZAKLJUČAK

Cilj ovog istraživanja bio je ispitati jezični prijenos iz J1 (hrvatski) u J2 (engleski) na uzorku 18 glagolsko-imeničkih kolokacija. Koristeći se zadatkom leksičkog prosuđivanja, nastojali smo ispitati prihvatljivost izraza u tri različita uvjeta: izraz je prihvatljiv u J2, izraz je prihvatljiv u J1 te izraz nije prihvatljiv ni u J1 ni u J2. Rezultati su pokazali da je prijenos iz J1 strategija kojom se studenti struke svakako kori-

ste prilikom prosuđivanja višerječnih izraza u kontekstu engleskog jezika, međutim, slaba korelacija općeg poznavanja jezika i prosudbe prihvatljivosti izraza u uvjetu *daJ1* daju naslutiti da jezični prijenos nije nužno vezan uz opću jezičnu sposobnost te da prijenos vjerojatno nije najzastupljenija strategija učenja kojoj studenti struke pribjegavaju prilikom razumijevanja vokabulara iz J2, posebice oni studenti s višom razinom poznavanja engleskog jezika. Sljedeći korak u istraživanju trebao bi ispitati upravo koje su to druge strategije zastupljene u ovladavanju stranim vokabularom u kontekstu jezika u struci. Nadalje, valjalo bi ispitati i prirodu veze između opće razine poznavanja stranog jezika te učestalosti upotrebe određenih strategija ovladavanja terminologijom iz J2. Pritom bi valjalo pripaziti na ograničenja trenutačnog istraživanja koje je bilo usmjereno samo na ispitivanje prijenosa u autentičnome rečeničnom kontekstu. Valjalo bi ispitati ulogu prijenosa kod višerječnih izraza bez ponuđenog konteksta kako bi bili sigurni da nema drugih faktora koji utječu na rezultate (npr. korisnost ponuđenog konteksta, ranije poznavanje riječi u kontekstu i sl.). Podaci prikupljeni ovim istraživanjem doprinijet će metodici nastave jezika struke i općenito teoriji jezičnog prijenosa u dvojezičnom kontekstu, s konačnim ciljem boljeg razumijevanja uloge prijenosa značenja u kontekstu jezika struke.

LITERATURA

- BENSON, Morton. 1990. „Collocations and General-Purpose Dictionaries”. *International Journal of Lexicography* 3(1): 23–34.
- BLAGUS BARTOLEC, Goranka. 2024. „Kolokacijska baza hrvatskoga jezika”. *Anatomija rječnika. Hrvatski mrežnik rječnik – Mrežnik*. Ur. Lana Hudeček, Milica Mihaljević i Željko Jozić. Zagreb: Institut za hrvatski jezik: 626–633.
- BOERS, Frank, Jane EYCKMANS, Helene KAPPEL, Isabelle STENGERS i Murielle DEMECHELEER. 2006. „Formulaic Sequences and Perceived Oral Proficiency: Putting a Lexical Approach to the Test”. *Language Teaching Research* 10: 245–261.
- BOERS, Frank i Seth LINDSTROMBERG. 2012. „Experimental and Intervention Studies on Formulaic Sequences in a Second Language”. *Annual Review of Applied Linguistics* 32: 83–110.
- BRKIĆ BAKARIĆ, Marija, Lucija NAČINOVIĆ PRSKALO i Maja MATETIĆ. 2023. „Insights into Automatic Extraction of Metaphorical Collocations”. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 49(1): 1–32.
- CARROL, Gareth, Kathy CONKLIN i Henrik GYLLSTAD. 2016. „Found in Translation: The Influence of the L1 on the Reading of Idioms in a L2”. *Studies in Second Language Acquisition* 38(3): 403–443.
- COOPER, Thomas C. 1999. „Processing of Idioms by L2 Learners of English”. *TESOL Quarterly* 33(2): 233–262.
- DIAS, Gaël, Sylvie GUILLORÉ i José Gabriel PEREIRA LOPES. 1999. „Multilingual Aspects of Multiword Lexical Units”. *Proceedings of the Workshop Language Technologies—Multilingual Aspects*: 11–21.
- DUPLANČIĆ ROGOŠIĆ, Gorana. 2014. „Lexical Collocations as a Building Block in Teaching ESP”. *Contemporary Issues in Economy and Technology, CIET 2014*. Ur. Bože Plazibat i Silvana Kosanović. Split: Sveučilišni odjel za stručne studije Sveučilišta u Splitu: 171–180.
- Feedspot.com. <https://www.feedspot.com/reader/all> (20. 8. 2024.)
- HAJEBI, Mustapha. 2018. „Language Proficiency, Collocational Knowledge and the Role of L1 Transfer: A Correlational Study of Iranian EFL Learners”. *International Journal of English Language & Translation Studies* 5(4): 141–148.
- HUDEČEK, Lana i Milica MIHALJEVIĆ. 2020. „Collocations in the Croatian Web Dictionary-Mrežnik”. *Slovenščina 2.0: Empirične, aplikativne in interdisciplinarne raziskave* 8(2): 78–111.
- JELČIĆ, Jasmina. 2014. „Croatian EFL Learners’ Comprehension of Idiom Use: Context, Decomposability and Age Factors”. *Jezikoslovlje* 15(2–3): 373–393.

- JELČIĆ ČOLAKOVAC, Jasmina. 2024. „Metaphorical Collocations through the Prism of Language Teaching: Why and How They Should Be Included in ESP Vocabulary Instruction”. *10th International e-Conference on Studies in Humanities and Social Sciences: Conference Proceedings*. Ur. Tatyana V. Petkova i Vladimir S. Chukov. Beograd: COAS: Center for Open Access in Science: 1–12.
- Kolokacijska baza hrvatskoga jezika. 2026. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. <http://ihjj.hr/kolokacije/>
- LAUFER, Batia. 2000. „Avoidance of Idioms in a Second Language: The Effect of L1-L2 Degree of Similarity”. *Studia Linguistica* 54(2): 186–196.
- LAUFER, Batia i Tina WALDMAN. 2011. „Verb-Noun Collocations in Second Language Writing: A Corpus Analysis of Learners’ English”. *Language Learning* 61(2): 647–672.
- LEE, Senyung. 2021. „L1 Transfer, Proficiency, and the Recognition of L2 Verb-Noun Collocations: A Perspective from Three Languages”. *International Review of Applied Linguistics in Language Teaching* 59(2): 181–208.
- LEMHÖFER, Kristin i Mirjam BROERSMA. 2012. „Introducing LexTALE: A Quick and Valid Lexical Test for Advanced Learners of English”. *Behavior Research Methods* 44: 325–343.
- MišČIN, Evelina i Višnja PAVIČIĆ TAKAČ. 2014. „The Role of Collocations in Second Language Vocabulary Acquisition: A Study of Croatian EFL Learners”. *Strani jezici* 43(2): 125–138.
- MOLINA-PLAZA, Silvia i Samira ALLANI. 2022. „Teaching Keywords and Their Collocational Profiles in Marine Engineering English: A Qualitative and Quantitative Approach”. *Lidil. Revue de Linguistique et de Didactique Des Langues* 65: 1–19.
- NAČINOVIĆ PRSKALO, Lucija i Marija BRKIĆ BAKARIĆ. 2022. „Identification of Metaphorical Collocations in Different Languages—Similarities and Differences”. *International Conference on Text, Speech, and Dialogue*. Ur. Elmar Nöth, Aleš Horák i Petr Sojka. Brno: Springer: 102–112.
- NATION, Ian S. P. 2001. *Learning Vocabulary in Another Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- NESSSELHAUF, Nadja. 2003. „The Use of Collocations by Advanced Learners of English and Some Implications for Teaching”. *Applied Linguistics* 24(2): 223–242.
- PATEKAR, Jakob. 2022. „What is a Metaphorical Collocation?” *Fluminensia: časopis za filološka istraživanja* 34(1): 31–49.
- PAVIČIĆ TAKAČ, Višnja i Evelina MIŠČIN. 2013. „Exploring the Collocational Competence of Non-Native Users of Medical English”. *Jahr – European Journal of Bioethics* 4(1): 235–256.

- SAG, Ivan A., Timothy BALDWIN, Francis BOND, Ann COPESTAKE, i Dan FLICKINGER. 2002. „Multiword Expressions: A Pain in the Neck for NLP”. *International Conference on Intelligent Text Processing and Computational Linguistics*. Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg: 1–15.
- SELYEM, Alexandru Cornel. 2023. „What Would One Do If They Were the Black Sheep?”. *Bulletin of the Transilvania University of Braşov, Series IV: Philology & Cultural Studies* 16(1): 79–84.
- SIYANOVA-CHANTURIA, Anna i Ron MARTINEZ. 2014. „The Idiom Principle Revisited”. *Applied Linguistics* 35(5): 549–568.
- STOJIC, Aneta i Nataša KOŠUTA. 2022. „Izrada inventara metaforičkih kolokacija u hrvatskome jeziku na primjeru imenice *godina*”. *Fluminensia* 34(1): 9–29.
- TABAK, Mihaela i Višnja PAVIČIĆ TAKAČ. 2023. „Relationship Between Collocational Competence and Collocation Learning Strategies in an English for Specific Purposes Context”. *International Journal of TESOL Studies* 5(2): 113–131.
- TÜRKER, Ebru. 2016. „The Role of L1 Conceptual and Linguistic Knowledge and Frequency in the Acquisition of L2 Metaphorical Expressions”. *Second Language Research* 32(1): 25–48.
- WOLTER, Brent i Henrik GYLLSTAD. 2011. „Collocational Links in the L2 Mental Lexicon and the Influence of L1 Intralexical Knowledge”. *Applied Linguistics* 32(4): 430–449.
- WRAY, Alison. 1999. „Formulaic Language in Learners and Native Speakers”. *Language Teaching* 32(4): 213–231.
- WRAY, Alison. 2000. „Formulaic Sequences in Second Language Teaching: Principle and Practice”. *Applied Linguistics* 21(4): 463–489.
- YAMASHITA, Junko i Nan JIANG. 2010. „L1 Influence on the Acquisition of L2 Collocations: Japanese ESL Users and EFL Learners Acquiring English Collocations”. *Tesol Quarterly* 44(4): 647–668.
- YIGIT, Gökhan. 2021. „The Influence of L1 on the Acquisition of L2 Collocations: Turkish ELT Students”. *The Electronic Journal for English as a Second Language TESL-EJ* 25(3).

THE ROLE OF LINGUISTIC TRANSFER IN VERB-NOUN COLLOCATIONS ON THE EXAMPLE OF AUTHENTIC MARITIME TEXTS

JASMINA JELČIĆ ČOLAKOVAC

ABSTRACT

This paper explores the role of foreign language proficiency and meaning transfer from the first language (L1, Croatian) to the second language (L2, English) among Maritime English students. The study informants were asked to evaluate the acceptability of verb-noun (VN) collocations presented in authentic maritime context by means of a lexical decision task. The task included 18 L2 collocations presented under three separate conditions: *daJ1* (acceptable in L1), *daJ2* (acceptable in L2), and *neJ1/J2* (unacceptable in both languages). To assess L2 language proficiency, an online *LexTALE* test was used that estimates the overall vocabulary knowledge of English. Results show that the expressions existing in Croatian were rated more often as acceptable, suggesting that meaning transfer from the first language is frequently used as a learning strategy for collocations. However, the Pearson correlation test revealed a weak to moderate positive relationship between success on the *LexTALE* test and correct responses on the lexical decision task, suggesting that the use of L1 transfer as a learning strategy is not dictated by the level of L2 language proficiency. The students with higher knowledge of English applied other strategies such as guessing from the context, while those with lower proficiency relied more on L1 transfer as a supportive strategy. This suggests that the connection between L2 proficiency and successful recognition of L2 collocations was confirmed, which has implications for improving vocabulary teaching methodology in the field of LSP (*Languages for Specific Purposes*). This research contributes to theoretical insights on language transfer and practical knowledge for improving vocabulary instruction in specialised fields such as the maritime profession, where precise and functional knowledge of technical vocabulary is crucial for professional communication.

KEYWORDS:

foreign language teaching, language transfer, Maritime English, meaning transfer, verb-noun collocations

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ СЛОВАЦКОГО И УКРАИНСКОГО ЯЗЫКОВ В ПРОЦЕССЕ ИНТЕГРАЦИИ УКРАИНСКИХ МИГРАНТОВ В СЛОВАКИИ

TERÉZIA SERESOVÁ

*Bratislava University of Economics and Business, Faculty
of Applied Languages, Department of Roman and Slavic
Languages*
Slovak republic
terezia.seresova@euba.sk

UDK: 81'272:314.151.3-
054.72(437.6=161.2)
DOI: 10.15291/csi.5075
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 14. 10. 2025.
Prihvaćen za tisak: 5. 1. 2026.

В данной статье основное внимание уделяется культурным и социальным аспектам интеграции мигрантов в принимающее общество, с особым акцентом на украинцев, прибывших в Словакию перед началом войны. Исследование направлено на анализ того, как языковая компетенция влияет на успешность адаптации мигрантов, их включённость в общественные отношения, а также на формирование чувства принадлежности к новой социокультурной среде. В условиях возрастающей иммиграции в Центральной Европе вопрос о взаимосвязи между языковыми навыками и интеграционными процессами приобретает особую актуальность, поскольку язык выступает не только инструментом коммуникации, но и важным элементом идентичности и культурного самоопределения. В первой части статьи представлен теоретический обзор понятия культурной интеграции в научном дискурсе. Эмпирическая часть исследования основана на серии полуструктурированных интервью с украинскими мигрантами, проживающими в различных регионах Словакии. Данный метод позволяет не только выявить общие тенденции, но и уловить индивидуальные различия в восприятии интеграции, мотивации к изучению языка, а также в оценке собственного опыта взаимодействия с местным сообществом. Интервью демонстрируют, что уровень владения словацким языком напрямую влияет на качество социальных связей, доступ к рынку труда и

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА:

интеграция мигрантов, украинские мигранты, словацкий язык, украинский язык

Autori zadržavaju autorska prava nad svojim radom i pravo na objavljivanje bez ograničenja. Korisnici smiju besplatno i bez odgode čitati, preuzimati, kopirati, distribuirati, tiskati, pretraživati ili stavljati poveznice na materijal te ga mijenjati ili koristiti na druge zakonite načine, uz obavezno citiranje izvornika, sukladno CC BY 4.0 licenci.

системе образования и даже на самооценку мигрантов. Те, кто активно изучает язык и использует его в повседневной коммуникации, отмечают более высокий уровень доверия со стороны местных жителей и ощущают себя частью общества.

1. Введение

Славянские языки¹, происходящие от общего праславянского языка, демонстрируют значительную лексическую и грамматическую общность, обусловленную их генетической близостью. Однако длительная историческая изоляция и внешние языковые влияния привели к существенным различиям между отдельными ветвями славянской языковой семьи. Словацкий язык, представляющий западнославянскую группу, демонстрирует несколько более высокую лексическую совместимость с украинским языком (около 66 %) (Русанівський, Тараненко 2000: 201), что объясняется географической близостью и историческими контактами между носителями этих языков. На лексику украинского языка также оказали значительное влияние соседние славянские языки, прежде всего польский и белорусский (Oravec, Bajžíkova, Furdík 1988: 27).

Одной из наиболее ярких черт славянских языков, в том числе украинского и словацкого, является развитая система склонения и спряжения. Оба языка относятся к индоевропейской языковой семье и характеризуются высокой степенью синтетизма, т. е. выражением грамматических значений внутри слова посредством флексий. Исторически языковые контакты между украинцами и словаками происходили в западном Закарпатском Прешовском регионе. Там они затронули (южные) диалекты лемков и прилегающие к ним украинские карпатские и восточнословацкие диалекты, а также местные варианты литературных языков. Словацкий язык демонстрирует относительно высокую степень сохранения праславянского лексического фонда по сравнению с украинским, в котором отмечается значительное количество заимствований из других языков. Анализ семантических отношений между лексическими единицами, а также соотношения исконно славянской и заимствованной лексики позволит выявить специфические характеристики лексических систем обоих языков и определить степень их языковой близости и различия (Жарко, Шпітько 2014; Шпітько 2020: 180–190).

Согласно мнению ряда исследователей, владение языком принимающего населения является одним из ключевых факторов успешной интеграции иммигрантов, оказывая влияние на различные аспекты их жизни. Интеграция мигрантов представляет собой сложный, многоаспектный процесс, предполагающий активное взаимодействие как самих иммигрантов, так и принимающего общества. Владение языком страны назначения выступает важным условием

¹ Работа выполнена при финансовой поддержке МОИРМ СР, Миграционный дискурс в странах V4 через призму политической лингвистики, проект АПВВ 23-0040

успешной интеграции, выполняя функцию своего рода социального маркера. Владение языком страны назначения, наряду с приобретением гражданства и адаптацией к культурным нормам принимающего общества, является одним из ключевых индикаторов успешной интеграции (Kymlicka 1995).

Современная миграционная политика западноевропейских государств в значительной степени опирается на языковой критерий при отборе мигрантов, дифференцируя категории лиц, для которых создаются условия интеграции, и тех, чья интеграция считается нецелесообразной. Подобный подход, по оценкам ряда учёных, способствует укреплению социальной сплочённости и может приносить взаимные выгоды как мигрантам, так и принимающему сообществу (Laurentsyeva, Venturini 2017: 285–292).

Целью данной статьи является изучение важного аспекта интеграции украинских мигрантов в Словацкой Республике, а именно влияния языковой близости украинского и словацкого языков на процесс интеграции. Как отмечалось ранее, овладение языком принимающего общества является одним из ключевых факторов успешной интеграции. В рамках настоящего исследования рассматривается процесс освоения словацкого языка украинскими мигрантами в Словакии на основе анализа данных, полученных в ходе качественного исследования, включающего полуструктурированные интервью с отобранными респондентами из числа украинских мигрантов.

2. Интеграция мигрантов в автохтонное общество

Международная организация по миграции определяет интеграцию мигрантов как ключ к эффективному и комплексному подходу к управлению миграцией. Она определяет её как процесс взаимного приспособления между принимающим обществом и самими мигрантами, как отдельными людьми, так и группами (МОМ 2013). Успешная интеграция важна не только для внешней миграции, но и для принимающего автохтонного общества, причём не только с точки зрения экономических выгод от миграции, но и для благополучия мигрантов, а также безопасности, стабильности, социальной гармонии и процветания принимающего общества. Эксперты и организации, работающие с мигрантами, разделяют понимание того, что понятие *интеграция* воспринимается по-разному в зависимости от страны и контекста (Štefančík, Lenč 2012). Для успеха политики интеграции учёные считают важным, чтобы взаимное приспособление принимающего общества и мигрантов и их диалог были основаны на общих ценно-

стях (Baršová, Barša 2005: 90).

Интеграция представляет собой многоаспектный процесс включения иммигрантов в принимающее общество. Специалисты в области интеграции акцентируют внимание на том, что овладение языком принимающего общества является одним из ключевых факторов успешной интеграции, оно оказывает существенное влияние на трудоустройство и интеграцию на рынке труда, что, в свою очередь, способствует полноценной интеграции в общество в целом (Goodman 2010: 753–772). С целью обеспечения успешной интеграции государства или правительства разрабатывают и реализуют интеграционную политику, включающую комплекс мер и целевых установок.

Роль интеграционной политики заключается в создании правил, позволяющих иммигрантам наиболее эффективно стать частью общества страны назначения и участвовать в его создании и формировании. Успешная интеграция важна не только для мигрантов, но и для принимающего автохтонного общества, не только с точки зрения экономических выгод от миграции, но и для благополучия мигрантов, а также безопасности, стабильности, социальной гармонии и процветания принимающего общества. Язык является одним из основных инструментов межкультурного диалога, который необходим для успешной интеграции (Štefančík, Lenč 2012). Многие европейские страны требуют от прибывающих мигрантов знания языка коренного общества для получения въездной визы, постоянного места жительства или гражданства. Некоторые европейские страны предоставляют мигрантам языковые курсы, которые в некоторых странах дополняются курсами по культурным знаниям автохтонного общества (Extramiana, Pulinx, and Van Avermaet 2014). Фактическому получению гражданства предшествует экзамен по языку и культурно-историческим знаниям конкретной страны, в которой мигрант желает получить гражданство. Таким образом, язык стал центральным элементом иммиграционной и интеграционной политики европейских стран, и Словацкая Республика не является исключением.

В современной практике интеграционная политика западноевропейских государств основывается на тезисе о владении языком страны назначения как фундаментальном условии успешной интеграции. Владение национальным языком рассматривается европейскими государствами в качестве критерия дифференциации между мигрантами, которым будет предоставлена возможность интеграции, и теми, чья интеграция представляется маловероятной (Garcia 2017).

В 2014 году правительство Словацкой Республики приняло документ «Интеграционная политика Словацкой Республики» (MPSVR SR. 2014), целью которого является обеспечение комплексной и равноправной интеграции мигрантов

в семи ключевых сферах: самоуправление, жильё, культурная и общественная интеграция, здравоохранение, образование, занятость и социальная защита, гражданство СР. Документ подчёркивает необходимость координированной системы инструментов и мероприятий, включая институт первого контакта, консультационные центры и участие мигрантов в интеграционных процессах. Основными принципами политики являются равенство, справедливость и уважение человеческого достоинства.

Особое внимание уделяется владению словацким языком, которое определяется как один из важнейших факторов успешной интеграции. Языковая компетенция влияет на доступ мигрантов к образованию, трудоустройству, жилью и медицинским услугам. Несмотря на это, документ не содержит отдельной главы, посвящённой языковой интеграции, а лишь отмечает её значимость в рамках отдельных направлений. В сфере здравоохранения указывается на языковой барьер как препятствие для получения услуг, в сфере занятости – на связь между знанием языка, квалификацией и успешной профессиональной адаптацией, а культурная и общественная интеграция включает освоение языка, ценностей и норм принимающего общества (MPSVR SR. 2014: 20).

Наиболее подробно разработана область образования, где подчёркивается необходимость оказания языковой поддержки детям мигрантов и подготовки педагогов по преподаванию словацкого как иностранного языка. Для взрослых мигрантов отмечается отсутствие системы бесплатных языковых курсов и необходимость их стандартизации в соответствии с Европейской системой языковых компетенций. Предлагается создание регионально доступных курсов, учебных материалов и методических пособий (MPSVR SR. 2014: 25).

В целом «Интеграционная политика СР» (2014) подтверждает ключевую роль языковой компетенции в процессе интеграции мигрантов, однако в документе отсутствует самостоятельная и системная языковая стратегия, необходимая для эффективной интеграционной политики.

3. Метод исследования

Для изучения процесса интеграции украинских мигрантов в словацкое общество было проведено качественное исследование на основе полуструктурированных интервью с 25 респондентами, проживающими в Словакии более трёх лет. Качественный подход был выбран для углублённого анализа сложных культурных аспектов интеграции, которые требуют детального изучения и по-

нимания. Освоение языка автохтонного общества является частью культурных аспектов интеграции мигрантов.

Полуструктурированные интервью представляют собой один из четырёх типов методов сбора качественных данных. Вопросы в этом типе интервью часто бывают открытыми, что позволяет исследователю и интервьюеру гибко реагировать на темы, которые респондент может затронуть в ходе разговора. Стронники качественных исследований указывают на валидность и надёжность, которыми обладают качественные исследования. В защиту выбора вышеуказанного метода важно отметить, что решение о выборе количественного или качественного исследования зависит от конкретной цели исследования (Halfpeny 1979: 795). Нашей целью было узнать, улучшает ли взаимодействие словацкого и украинского языков интеграцию украинцев в словацкое общество.

Интеграция представляет собой сложный и многоаспектный процесс включения иммигрантов в автохтонное общество, что обуславливает необходимость его более глубокого научного анализа. Предполагается, что именно применение качественных методов исследования позволяет обеспечить более детальное и всестороннее изучение феномена интеграции. Следует подчеркнуть, что выбор количественного либо качественного подхода определяется специфическими целями и задачами конкретного исследования (Tegan 2022). По мнению экспертов в области качественных исследований, специалисты, изучающие повседневное поведение, жизненный опыт или судьбы конкретной группы людей, должны выбирать именно качественные исследования (Blatter, Janning, Wagemann 2007).

В контексте полуструктурированных интервью Витцель (2000) выделяет четыре основных инструмента проведения исследовательского интервью: вводный опросник, сценарий, аудиозапись и постскрипtum. Вводный опросник предназначен для предварительного сбора информации о респонденте, что позволяет исследователю избежать необходимости задавать базовые вопросы во время самого интервью. Одновременно он обеспечивает гибкость в формулировке и последовательности вопросов в зависимости от ответов участника. Аудио- или видеозапись способствует точной и аутентичной фиксации хода интервью, включая его атмосферу, эмоциональные реакции и невербальные проявления, что повышает достоверность интерпретации полученных данных. Сценарий интервью, включающий набор тематических блоков, обеспечивает структурированное проведение беседы и возможность последующего сравнения результатов. Завершающий этап – постскрипtum, в котором исследователь фиксирует собственные наблюдения и размышления относительно коммуника-

тивного процесса, ситуативных факторов и невербальных аспектов взаимодействия с респондентом.

Основную часть исследования составляют полуструктурированные интервью, которые сочетают в себе элементы структурированного и неструктурированного интервью и представляют собой один из основных методов сбора качественных данных. Исследователь заранее готовит набор вопросов, формулировку и порядок которых он может адаптировать в ходе интервью. Открытые вопросы позволяют гибко реагировать на темы, которые респондент спонтанно развивает, что увеличивает глубину и аутентичность полученной информации (Kajornboon 2005).

Поскольку интеграция мигрантов является сложным процессом, неоднозначной политикой, заслуживающей глубокого исследования, основанного, в первую очередь, на коммуникации с мигрантами, важна связь с коренным населением, которая даёт исследователю более широкое представление о текущем состоянии дел в области интеграции.

4. Взаимодействие словацкого и украинского языков в процессе интеграции

В качестве респондентов для нашего исследования интеграции мигрантов мы выбрали украинских трудовых мигрантов, поскольку они представляют собой самую многочисленную диаспору среди мигрантов, проживающих в Словакии, и их интеграция может представлять собой более сложный процесс из-за граждан третьих стран.

Данные для нашего исследования были собраны в 2022 и 2023 годах. В ходе исследования мы сосредоточились на количестве респондентов, а именно на двадцати пяти, чтобы соблюсти стандартное количество для качественного метода (Cresswell 2010). Помимо проведения интервью, исследование включало пилотное тестирование вопросов, реализованное перед началом основного этапа сбора данных. В пилотном тестировании приняли участие три респондента с Украины, проживающие на территории Словакии более двенадцати месяцев. Его целью было оценить релевантность и понятность заранее подготовленного набора вопросов, а также при необходимости дополнить тематические блоки, отсутствующие в первоначальной версии. Все участники находились в экономически активном возрасте: младшему из них был 21 год, старшему – 55 лет.

Интервью проводились в различных условиях: на рабочих местах респонден-

тов, по месту их жительства, а также онлайн через платформу *MS Teams* с включённой камерой. Последний формат применялся преимущественно в случаях, когда участники проживали в других населённых пунктах либо предпочитали дистанционное общение.

В начале каждого интервью респонденты были информированы о целях исследования и получили гарантии конфиденциальности: собранные записи и данные не передавались третьим лицам, правоохрательным органам или государственным учреждениям. Участникам разъяснялись принципы анонимности, их идентификация не требовалась, а в аналитической части исследования они обозначались вымышленными именами или буквенными кодами. Сообщение об анонимном характере интервью способствовало созданию доверительной атмосферы и положительно влияло на готовность респондентов к участию в исследовании.

При отборе респондентов основными критериями являлись их национальная принадлежность и владение родным языком, что облегчало коммуникацию и снижало вероятность недопонимания во время интервью. В качестве основной группы были выбраны граждане Украины, поскольку именно они представляют самую многочисленную категорию мигрантов, проживающих в Словакии, – как среди граждан третьих стран, так и среди мигрантов в целом. Дополнительным аргументом послужила возможность использования общего языка общения – русского, близкого к украинскому, что упрощало проведение интервью и обеспечивало более естественное взаимодействие. Часть респондентов владела обоими языками, что также способствовало эффективности коммуникации.

Вторым важным критерием отбора была длительность пребывания на территории Словацкой Республики – не менее двенадцати месяцев. Этот параметр был определён в соответствии с определением Международной организации по миграции (МОМ), согласно которому мигрантом считается лицо, проживающее за пределами страны своего гражданства в течение как минимум одного года. На основании данного критерия из исследования были исключены военные беженцы, прибывшие после 24 февраля 2022 года, поскольку на момент проведения исследования срок их проживания в Словакии не достигал установленного двенадцатимесячного периода, несмотря на то что значительная часть из них уже была трудоустроена в стране.

В связи с тем, что украинцы проживают не только в столице, но и на востоке Словакии, где наблюдается высокая концентрация украинских студентов, при выборе респондентов мы сосредоточились на различных городах и на западе страны, и на востоке, чтобы понять проблему интеграции мигрантов как в сто-

лице, так и в небольших районных городах.

Несмотря на значительную лексическую и грамматическую общность словацкого и украинского языков (до 66 % общих черт), респонденты, участвовавшие в исследовании, демонстрировали разнообразные подходы к задаче овладения словацким языком.

Восприятие близости языков, отмеченное респондентами, способствовало более быстрому освоению словацкой лексики и грамматики по сравнению с носителями других языков. Однако, осознавая необходимость углублённого изучения, большинство респондентов первоначально посещали языковые курсы. В дальнейшем, по мере достижения определённого уровня владения языком, они отмечали недостаточность стандартных программ для иностранцев и переходили к более интенсивным формам обучения.

Среди дополнительных методов изучения, упомянутых респондентами, были самостоятельные занятия с использованием аутентичных материалов (книги, журналы, телепередачи), а также коммуникация с носителями языка. Последний метод, по мнению респондентов, оказался наиболее эффективным для совершенствования разговорной речи и устранения ошибок в произношении и грамматике.

Результаты опроса респондентов единогласно указывают на отсутствие государственной поддержки в процессе освоения словацкого языка. Необходимая помощь оказывалась исключительно негосударственными организациями. Отсутствие языковых курсов в подразделениях полиции по делам иностранцев, являющихся первым государственным органом, с которым взаимодействуют иммигранты, свидетельствует о недостаточности государственной поддержки в этой сфере. Анализ предложений языковых курсов, предоставляемых как негосударственными организациями (МОМ, Марина), так и государственными или частными языковыми школами, также не выявил систематического государственного финансирования или координации. Таким образом, к 2022 году вопрос овладения словацким языком мигрантами оказался преимущественно в сфере интересов и инициатив отдельных субъектов, в том числе негосударственных организаций.

Авторы исследования считают необходимым активизировать роль государства в процессе интеграции мигрантов путём внедрения бесплатных языковых курсов или выделения квот на бесплатное посещение существующих курсов. Подобная практика успешно применяется в ряде соседних и западноевропейских стран, что подтверждается многочисленными исследованиями в области интеграции мигрантов.

Следует отметить, что украинские мигранты обладают определённым преимуществом в процессе изучения словацкого языка благодаря языковой близости. Однако, несмотря на это преимущество, они также нуждаются в систематической языковой поддержке со стороны государства.

Респонденты подчёркивали важность владения словацким языком как языком коренного населения. Они отмечали, что улучшение отношения со стороны местного сообщества наблюдалось после демонстрации ими знания словацкого языка.

Полученные данные свидетельствуют о том, что языковая компетенция мигрантов влияет на их социальную интеграцию и формирование межнациональных отношений. При этом респонденты указывали на значительную роль лингвистической близости украинского и словацкого языков в процессе освоения словацкого языка.

Однако, несмотря на языковую близость, некоторые участники исследования отмечали наличие определённых трудностей, связанных с особенностями словацкой грамматики, которые отличались от грамматических норм их родного языка. Это свидетельствует о том, что даже при наличии значительного сходства между языками процесс языковой адаптации может сопровождаться некоторыми сложностями.

В ходе исследования не было выявлено случаев дискриминации со стороны словацких работодателей по признаку недостаточного владения словацким языком на этапе собеседования. Большинство респондентов отметили, что работодатели осознают языковую близость украинского и словацкого языков и, как следствие, не предъявляют жёстких требований к уровню владения словацким языком на начальном этапе трудоустройства. Работодатели связывают это с возможностью быстрого освоения профессиональной лексики непосредственно на рабочем месте.

Иммиграционная полиция является первым государственным органом, с которым взаимодействуют мигранты при оформлении документов. Отсутствие обращений респондентов за помощью профессионального переводчика при посещении этих органов свидетельствует о том, что они, осознавая языковую близость украинского и словацкого языков, самостоятельно справлялись с процедурой оформления документов.

Несмотря на статус украинского языка как государственного, на Украине наблюдается значительное языковое разнообразие. В частности, на востоке страны проживает значительное количество русскоязычного населения, включая этнических русских. Результаты проведённого исследования демонстрируют,

что носители украинского языка, преимущественно проживающие в западных регионах Украины, граничащих со Словакией, демонстрируют более высокие темпы освоения словацкого языка.

Анализ данных свидетельствует о том, что носители украинского языка обладают более благоприятными лингвистическими предпосылками для изучения словацкого языка благодаря большой лексической и грамматической близости этих языков. Вследствие этого они достигают более высокого уровня владения словацким языком в более короткие сроки и с меньшим влиянием родного языка на произношение.

Полученные результаты подтверждают гипотезу о большей близости украинского и словацкого языков по сравнению с русским и словацким языками. Таким образом, исследование подтверждает предположение о том, что носители украинского языка обладают определёнными преимуществами при изучении словацкого языка.

5. Дискуссия и заключение

Сторонники качественного подхода в исследовании критикуют количественные методы за отсутствие учёта социальных и культурных переменных (Kirk & Miller 1986). Именно эти переменные легли в основу нашего исследования, поскольку обе они в определённой степени проявляются и в экономическом измерении интеграционного процесса. Противники качественной методологии упрекают её в субъективности и спекулятивности, тогда как сторонники, напротив, подчёркивают её гибкость, эмпирическую укоренённость и социально-политическую релевантность. Наибольшие разногласия вызывает именно вопрос гибкости: сторонники рассматривают её как фактор, стимулирующий инновационность и адаптивность исследования, тогда как оппоненты указывают на возможное отсутствие чёткой структуры и воспроизводимости полученных результатов.

Как и любой научный метод, полуструктурированное интервью обладает рядом ограничений, на которые обращают внимание прежде всего его критики. Одним из них считается низкий уровень валидности, обусловленный гибкостью метода и возможным отклонением от заранее подготовленного перечня вопросов. Кроме того, полуструктурированные интервью подвергаются критике за высокий риск искажения результатов, связанный как с предвзятостью интервьюера, так и с возможным искажением ответов со стороны респондентов, стре-

мящихся предоставить те сведения, которые, по их мнению, ожидает услышать исследователь. Подобная реакция может быть объяснена проявлением эффекта Хоторна (Perega 2021). Данный эффект заключается в повышении активности и продуктивности участников исследования под влиянием внимания со стороны исследователя или наблюдателя.

Дополнительной сложностью является необходимость поддержания баланса между заранее разработанными вопросами и спонтанными уточнениями, возникающими в процессе беседы. Отмечается также неоднородность респондентов в готовности делиться личным опытом и переживаниями. Для исследователя подобные обстоятельства создают методологический вызов – необходимость сохранять беспристрастность, обеспечивая при этом достаточную степень вовлечённости и стимулируя откровенность ответов.

Несмотря на то, что при использовании полуструктурированных интервью исследователь, как правило, работает с меньшей выборкой респондентов по сравнению с количественными методами сбора данных, именно глубинные интервью позволяют более детально раскрыть исследуемую проблематику. Проведение интервью в очной форме, лицом к лицу, способствовало установлению личного контакта между исследователем и респондентом, что в ряде случаев переводило беседу на более доверительный и неформальный уровень. В таких ситуациях участники проявляли большую открытость, делясь не только положительным, но и отрицательным опытом интеграции в автохтонное общество. Формирование атмосферы доверия и психологической безопасности в процессе взаимодействия позволило получить содержательные и аутентичные данные, имеющие существенное значение для анализа исследуемого феномена.

Первая плоскость научного вклада данного исследования определяется отсутствием научных трудов, посвящённых не только интеграции мигрантов, но и владению языком как ключевому элементу, своеобразной «альфе и омеге» всего интеграционного процесса. Большинство исследований в современном словацком научном дискурсе сосредоточено преимущественно на проблематике миграции, включая процессы эмиграции и иммиграции в Словакию. Однако именно вопрос интеграции мигрантов в настоящее время представляет собой неотъемлемую часть миграционной и интеграционной политики, что подчёркивает актуальность и значимость исследования, направленного на изучение данного феномена. Следует отметить, что в последние годы в словацком научном пространстве появляются отдельные работы, посвящённые интеграции украинских беженцев, преимущественно в контексте социальной работы (Kovalchuk, Baloghová 2024).

Вторая плоскость вклада исследования заключается в анализе конкретной национальной группы, которая ранее не становилась объектом системного изучения в словацком академическом и научном контексте. Украинское меньшинство ещё до начала войны представляло собой наиболее многочисленную группу мигрантов, проживающих на территории Словацкой Республики. После начала вооружённого конфликта численность этой группы значительно возросла. По этой причине представляется важным исследовать процесс интеграции и его неотъемлемую составляющую – овладение языком автохтонного населения, которое оказывает влияние не только на культурные и социальные аспекты интеграции, но и на её экономическое измерение.

Самым важным ограничением исследования выступает невозможность количественной оценки интеграции, от которой качественный подход по своей природе абстрагируется. Тем не менее, для комплексного понимания процессов интеграции проведение количественных исследований представляется необходимым и открывает перспективы для дальнейшего научного анализа. Несмотря на указанные ограничения, выбор качественной методологии следует признать оправданным, поскольку именно полуструктурированные интервью позволили получить ценные и детализированные сведения, основанные на доверительном взаимодействии между исследователем и респондентами.

Языковая интеграция мигрантов, то есть овладение ими языком принимающего общества, является одним из ключевых факторов успешной социальной адаптации и интеграции в различных сферах жизни. Язык выступает не только средством коммуникации, но и инструментом доступа к образованию, трудоустройству и участию в общественной жизни.

Лингвистическая компетенция мигрантов оказывает существенное влияние на их экономическую интеграцию, способствуя повышению их трудовой мобильности и конкурентоспособности на рынке труда. Кроме того, владение языком принимающего общества является одним из условий успешной политической и социальной интеграции, позволяя мигрантам активно участвовать в общественной жизни и формировать гражданское общество.

Украинские мигранты в Словакии обладают рядом преимуществ для успешной интеграции, обусловленных географической, культурной, религиозной и языковой близостью двух народов. Эти факторы способствуют более быстрому и эффективному процессу адаптации и интеграции украинских мигрантов в словацкое общество.

Лингвистическая близость украинского и словацкого языков оказывает существенное влияние на скорость и эффективность освоения словацкого языка

українськими мігрантами. Результати дослідження свідчать про те, що українці демонструють більш високі темпи освоєння словацького мови порівняно з представниками інших національностей. Ключовим фактором, що сприяє успішній мовній адаптації українських мігрантів, є сприйняття словацького мови як мови, близької за структурою та лексицею до рідної мови.

Респонденти відзначають, що володіння словацьким мовою є одним з пріоритетних умов успішної соціальної та професійної інтеграції. Здатність ефективно спілкуватися на мові приймаючого суспільства сприяє підвищенню якості життя мігрантів та зміцненню їх соціального статусу.

Незважаючи на наявність певних державних програм підтримки інтеграції мігрантів, респонденти вказують на недостатність заходів, спрямованих на надання мовної допомоги. Таким чином, перевага українських мігрантів у процесі мовної адаптації зумовлена не тільки державною політикою, а й об'єктивними лінгвістичними факторами.

ЛІТЕРАТУРА

- ЖАРКО, С. Ю., ШПІТЬКО, І. М. 2014. «Лексико-тематична парадигма „назви меблів для зберігання речей“ у словацькій і українській мовах». *Studia Slavistica*: 49–55. [ŽARKO, S. Ju., ŠPIT'KO, I. M. 2014. «Leksiko-tematična paradigma „nazvi mebliv dlja zberigannja rečej“ u slovackij i ukrajinskij movah». *Studia Slavistica*: 49–55.]
- РУСАНІВСЬКИЙ, В. М., ТАРАНЕНКО, О. О. 2000. *Українська мова. Енциклопедія*. К.: Видавництво „Українська енциклопедія“ ім. М. П. Бажана. [RUSANIVSKIJ, V. M., TARANENKO, O. O. 2000. *Ukrajinska mova. Enciklopedija*. K.: Vidavnictvo „Ukrajinska enciklopedija“ im. M. P. Bažana.]
- ШПІТЬКО, І. М. 2020. «Опозиція pytome – zapożyčene v leksyko-semantyčnych systemach slovackoji ta ukrajinskoji mov». In: PACHOMOVA, S., DŽOGANIK, J. (eds.). *Studia Slavistica* 19. Užhorod: Vydavnyctvo Oleksandry Harkuši: 180–190. [ŠPIT'KO, I. M. 2020. «Опозиція pytome – zapożyčene v leksyko-semantyčnych systemach slovackoji ta ukrajinskoji mov». In: PACHOMOVA, S., DŽOGANIK, J. (eds.). *Studia Slavistica* 19. Užhorod: Vydavnyctvo Oleksandry Harkuši: 180–190.]
- BARŠOVÁ, A. BARŠA, P. 2005. *Přistěhovalectví a liberální stát*. B.: Masarykova univerzita: 88–93.
- BLATTER, J. K., JANNING, K., WAGEMANN, C. 2007. *Qualitative Politikanalyse. Eine Einführung in Forschungsansätze und Methoden*. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften: 61–62. ISBN: 978-3-531-90716-1.
- CRESSWELL, J. 2010. *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing among five approaches*. Sage: Thousand Oaks.
- EXTRAMIANA, C., PULINX, R., VAN AVERMAET, P. 2014. *Linguistic integration of adult migrants: Policy and practice draft report on the 3rd Council of Europe Survey*. Strasbourg: Council of Europe.
- GARCÍA, O. 2017. «Problematising linguistic integration of migrants: The role of translanguaging and language teachers». *The linguistic integration of adult migrants/L'intégration linguistique des migrants adultes*: 11–26.
- GOODMAN, S. W. 2010. «Integration Requirements for Integration's Sake? Identifying, Categorising and Comparing Civic Integration Policies». *Journal of Ethnic and Migration Studies* 36 (5): 753–772.
- HALFPENY, P. 1979. «The Analysis of Qualitative Data». *Sociological Review* 27 (4): 790–800.
- IOM. *MOM Migration, Employment and Labour Market Integration Policies in the European Union*. B.: IOM, 2013.

- KAJORNBOON, A. B. 2005. «Using interviews as research instruments». *E-Journal for Researching Teachers (EJRT)*. <http://www.culi.chula.ac.th/e-Journal/bod/Annabel.pdf>: 6.
- KIRK, J., MILLER, M. L. 1968. *Reliability and Validity in Qualitative Research*. Newbury Park: SAGE Publications: 15. ISBN:9781412985659
- KOVALCHUK, Y., BALOGHOVÁ, B. 2024. «Integrácia ukrajinských utečencov optikou slovenskej sociálnej práce». *Journal Socioterapie* 9 (1): 7–19. ISSN: 2453-7543
- KYMLICKA, W. 1995. *Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights*. O.: Clarendon Press.
- LAURENTSYEVA, N. VENTURINI, A. 2017. «The Social Integration of Immigrants and the Role of Policy – A Literature Review». *Review of European Economic Policy* 57 (5): 285–292.
- MPSVR SR. 2014. *2Integračná politika Slovenskej republiky*. <https://www.employment.gov.sk/files/slovensky/uvod/informacie-cudzinci/integracna-politika.pdf> (20. 9. 2025).
- ORAVEC, J., BAJZÍKOVÁ, E., FURDÍK, J. 1988. *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia*. B.: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- PERERA, A. 2021. «What is the Hawthorne Effect?». *Simply Psychology*. <https://www.simplypsychology.org/hawthorne-effect.html> (10. 2. 2025).
- ŠTEFANČÍK, R., LENČ, J. 2012. *Mladí migranti v slovenskej spoločnosti. Medzinárodná migrácia, moslimovia, štát a verejná mienka*. B.: Tribun EU.
- TEGAN, G. 2022. «Semi-Structured Interview: Definition, Guide & Examples». *Scribbr*. <https://www.scribbr.com/methodology/semi-structured-interview/> (10. 2. 2025).
- WITZEL, A. 2000. «Das problemzentrierte Interview». *Forum: Qualitative Social Research* 1, Art. 22.

INTERACTION OF SLOVAK AND UKRAINIAN LANGUAGES IN THE PROCESS OF INTEGRATION OF UKRAINIAN MIGRANTS IN SLOVAKIA

TERÉZIA SERESOVÁ

ABSTRACT

This article focuses on the cultural and social aspects of migrant integration into the host society, with particular emphasis on Ukrainians who arrived in Slovakia before the beginning of the war. The study aims to gain a deep understanding of how language competence influences the success of migrants' adaptation, their participation in social relations, and the development of a sense of belonging within the new sociocultural environment. In the context of increasing migration in Central Europe, the relationship between language skills and integration processes becomes especially relevant, since language functions not only as a tool of communication but also as an important component of identity and cultural self-determination.

The first part of the article presents a theoretical overview of the concept of cultural integration in the academic discourse. The empirical section of the study is based on a series of semi-structured interviews with Ukrainian migrants residing in different regions of Slovakia. This method makes it possible not only to identify general trends but also to capture individual differences in the perception of integration, motivation to learn the language, and assessment of personal experiences in interaction with the local community. The interviews demonstrate that the level of proficiency in the Slovak language directly affects the quality of social connections, access to the labour market, the education system, and even migrants' self-esteem. Those who actively study the language and use it in daily communication report a higher level of trust from local residents and a stronger sense of belonging to society.

KEYWORDS:

integration of migrants, Ukrainian migrants, Slovak language, Ukrainian language

INTERAKCIJA SLOVAČKOG I UKRAJINSKOG JEZIKA U PROCESU INTEGRACIJE UKRAJINSKIH MIGRANATA U SLOVAČKOJ

TERÉZIA SERESOVÁ

SAŽETAK

Ovaj se članak usredotočuje na kulturne i društvene aspekte integracije migranata u društvo primatelja, s posebnim naglaskom na Ukrajince, koji su stigli u Slovačku prije početka rata. Cilj je istraživanja analizirati kako jezična kompetencija utječe na uspješnu prilagodbu migranata, njihovu uključenost u društvene odnose, kao i na stvaranje osjećaja pripadnosti novomu sociokulturnom okružju. U kontekstu sve veće imigracije u srednjoj Europi pitanje odnosa između jezičnih vještina i integracijskih procesa dobiva posebnu važnost jer jezik djeluje ne samo kao komunikacijski alat već i kao važan element identiteta i kulturnog samoodređenja. Prvi dio članka predstavlja teorijski pregled pojma kulturne integracije u znanstvenom diskursu. Empirijski dio studije temelji se na nizu polustrukturiranih intervjua s ukrajinskim migrantima koji žive u različitim regijama Slovačke. Ta metoda omogućuje ne samo prepoznavanje općih trendova već i izdvajanje individualnih razlika u percepciji integracije, motivaciji za učenje jezika, kao i u procjeni vlastitog iskustva interakcije s lokalnom zajednicom. Intervjui pokazuju da razina znanja slovačkog jezika izravno utječe na kvalitetu društvenih veza, pristup tržištu rada i obrazovnom sustavu, pa čak i na samopouzdanje migranata. Oni koji aktivno uče jezik i koriste se njime u svakodnevnoj komunikaciji primjećuju veću razinu povjerenja lokalnih stanovnika i osjećaj pripadnosti novom društvu.

KLJUČNE RIJEČI:

integracija migranata, ukrajinski migranti, slovački jezik, ukrajinski jezik

T. SERESOVÁ • ВЗАМОДІЙСТВІЄ СЛОВАКТОГО І УКРАЇНСЬКОГО МОВИ В ПРОЦЕСІ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ...

OCCASIONALISM AND NEODERIVATIVES AS A REFLECTION OF LINGUISTIC CREATIVITY (BASED ON THE COMMENTS ON YOUTUBE SOCIAL NETWORK)

OLEH TYSHCHENKO

ALINA URAZBEKOVA

University of Ss. Cyril and Methodius in Trnava, Department of Russian Studies

Námestie Jozefa Herdu 2, SK - 917 01 Trnava

oleh.tyshchenko@ucm.sk

urazbekova1@ucm.sk

UDK: 81'37

81'38

81'276.1

DOI: 10.15291/csi.5081

Izvorni znanstveni članak

Primljen: 6. 10. 2025.

Prihvaćen za tisak: 13. 11. 2025.

This paper investigates figurative linguistic expressions that reflect features of creative thinking, pragmatic potential, value stereotypes, and evaluative attitudes and opinions of participants in discussions of comment sections under video content. Here special consideration is given to the thematic polyphony of comments under socio-political videos, including remarks, dialogues, ideological and emotional narratives, as well as those associated with participants in communicative interaction speech acts and interjectional phraseology. This study investigates mechanisms behind the formation of neologisms, through the phenomena of affixations, contaminations, phraseological and nominal derivatives, and wordplays with precedent names. The resulting analysis suggests a high prevalence of complex derivative occasionalisms that emerge from slang, substandard language, and colloquial forms, all of which often carry a pejorative connotation.

The adopted methodology allows for identification of diverse strategies of language play in social media discourse, including semantic polysemy (combining literal and phraseological associated meanings), homonymy, wordformation and paronymic attraction, figures of double repetition, allusions, assonance, graphic hybridisation and deformation, as well as transformation of established expressions.

KEYWORDS:

comment, language play, linguo-creativity, occasionalism, social network

Authors are not charged for publication of papers by the journal. Authors retain the copyright to their paper and the right to publish without restrictions. Free of charge and without delay, users can read, download, copy, distribute, print, or search the material, provide links to it, as well as modify or use it in other legal ways with obligatory citation of the original source in accordance with the CC BY 4.0 licence.

1. INTRODUCTION

Contemporary scholars often consider the current milieu of the internet as a laboratory that organically “produces linguistic experiments”¹ (Ivanova and Klushina 2025: 75). Although several aspects on the phenomena of the formation of discourse on the internet have previously been described (e.g., Akhrenova 2017; Beloedova 2020; Goroshko 2012; Moshtyleva 2021), the focus on specifically documenting the evolution of the creative function of language in online communication has only recently emerged (Mesnyankina 2024; Ivanova and Klushina 2025). It is worth noting that several authors emphasise making a distinction between creativity in internet-discourse and language play, which are often discussed or used interchangeably by researchers: “We believe that these are not synonyms, since the playful function is merely derivative, whereas the creative function fulfils a fundamental role; it is more closely aligned with the poetic function, as understood by R. O. Jakobson” (Ivanova and Klushina 2025: 77). From this perspective, language play is understood to evolve from the realisation of the creative function of a language in internet communication (ibid).

This paper therefore examines a form of linguistic development found in contemporary internet communication that is often prevalent in interactions in comment sections under the Russian-speaking content of YouTube. This social media platform is a form of computer-mediated communication (mediated via an electronic (Galichkina 2004: 56) or digital (Kutuzov 2006: 310) channel) on which users are able to create a distinctive form of discourse that presents some unique characteristics.

According to the Oxford Learner’s Dictionary, a social network can be defined as any “social media site or application through which users can communicate with each other by adding information, messages, images, etc.”. Additionally, the definition offered by the Cambridge Dictionary supports this idea and supplements this with “a social network is a website or computer program that allows people to communicate and share information on the internet using a computer or mobile phone”. Thus, this paper contends that YouTube is considered to be a social network, which is a scientific opinion shared by both Russian-language and English-language scientific publications. For example, A. D. Dayanna considers YouTube “a social network that is used for online communications, social contacts, and self-presentations that is based on the ‘user-content-user’ model” (Dayanna 2019: 5). M. Wattenhofer et al. underline that “YouTube is, distinctly, as much a social network as it is a content-diffusion

¹ All the translations from Russian were done by the authors of this article.

platform” (Wattenhofer et al. 2021: 354). These authorities regard YouTube as “a new class of social network (...), a type that facilitates indirect socialisation via a gluing content layer in between directed users-to-user interaction” (ibid.) and finally acknowledge that “the content-driven nature of the YouTube social network differentiates itself from other ‘traditional’ social networks in terms of user linking and interaction behaviours” (Wattenhofer et al. 2021: 361).

2. THE RESEARCH MATERIAL AND AIMS

We analysed the texts posted under videos on the following socio-political channels:

Channel	Total number of comments	Number of comments with language play	Percentage of comments with language play
Антон Хардин @AntonHardin	8459 ²	16	0,19 %
	5520 ³	33	0,6 %
	8824 ⁴	52	0,59 %
вДудь @vdud ⁵	39547	21	0,05 %
И Грянул Грэм @i_gryanul_grem ⁶	2560	63	2,46 %
Максим Кац @Max_Katz	5149 ⁷	41	0,8 %
	9992 ⁸	12	0,12 %
МИНАЕВ LIVE @MINEVLIVE ⁹	1729	34	1,97 %
Обманутый Россиянин @ОбманутыйРоссиянин ¹⁰	21971	17	0,08 %
Осторожно: Собчак @sobchak ¹¹	19341	58	0,3 %

² URL: <https://www.youtube.com/watch?v=fZb9T4RNseI> (12. August 2025)

³ URL: <https://www.youtube.com/watch?v=231UHnZAxzA> (19. May 2025)

⁴ URL: https://www.youtube.com/watch?v=iUDsPRsZ1_0 (2. March 2025)

⁵ URL: <https://www.youtube.com/watch?v=WJhkHpDdDQ> (12. August 2025)

⁶ URL: <https://www.youtube.com/watch?v=sPHACFj1Zmk> (7. March 2025)

⁷ URL: <https://www.youtube.com/watch?v=PBmx7IErgy0> (19. May 2025)

⁸ URL: <https://www.youtube.com/watch?v=qxM1I7f8Axc> (9. March 2025)

⁹ URL: <https://www.youtube.com/watch?v=UETAPR24Onw> (28. February 2025)

¹⁰ URL: <https://www.youtube.com/watch?v=qvIcQHVF6N4> (8. March 2025)

¹¹ URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ltfddz9Eyi8> (26. May 2025)

Channel	Total number of comments	Number of comments with language play	Percentage of comments with language play
Популярная политика @Popularpolitics ¹²	10370	118	1,14 %
Послезавтра @posle_zavtra ¹³	6356	34	0,53 %
Редакция @redactsiya ¹⁴	3346	18	0,54 %
Руслан Усачев @usachevshow ¹⁵	903	8	0,89 %
Скажи Гордеевой @skazhigordeevoy ¹⁶	2205	23	1,04 %
Файб @faib ¹⁷	5564	31	0,56 %
Юрий Швец -- официальный канал @yuryshvets ¹⁸	3226	23	0,71 %
BBC News - Русская служба @bbcnewsrussian ¹⁹	1224	29	2,37 %
DW на русском @dwrussian ²⁰	1306	1	0,08 %
NEXTA Live @NEXTALive ²¹	2870	14	0,49 %
Om TV @omtvreal ²²	1063	22	2,07 %
The Breakfast Show @The_Breakfast_Show ²³	3958	29	0,73 %
Total number of comments	165483	Average percentage of comments with language play	0,83 %

¹² URL: <https://www.youtube.com/watch?v=bnoLYSqmElg> (6. March 2025)

¹³ URL: <https://www.youtube.com/watch?v=8DRpHQDJnWc> (24. June 2025)

¹⁴ URL: <https://www.youtube.com/watch?v=zmcNRulxMHE> (14. August 2025)

¹⁵ URL: <https://www.youtube.com/watch?v=LdcGnHODQj8> (4. July 2025)

¹⁶ URL: <https://www.youtube.com/watch?v=qVT4stpkvqY> (11. August 2025)

¹⁷ URL: https://www.youtube.com/watch?v=LuJYt_hXaI0 (26. June 2025)

¹⁸ URL: https://www.youtube.com/watch?v=xaaldIO_K3E (27. February 2025)

¹⁹ URL: <https://www.youtube.com/watch?v=jq8Lp2OieDk> (27. February 2025)

²⁰ URL: <https://www.youtube.com/watch?v=kXCNjdwXPX0> (8. March 2025)

²¹ URL: <https://www.youtube.com/watch?v=8fKmD3zLKAE> (23. May 2025)

²² URL: <https://www.youtube.com/watch?v=extra74kndAM> (11. August 2025)

²³ URL: <https://www.youtube.com/watch?v=U2wlpYSi3gs> (15. August 2025)

Within the framework of this article, we demonstrate the potential of internet word formation as represented in the comments found on the YouTube social media platform. This study examines fundamental derivational mechanisms that underscore the functioning of non-standard lexical innovations, including analogical formations, unconventional affixal derivatives, associated abbreviations, as well as their structural and semantic modelling. This is achieved through an analysis conducted from the perspective of wordplay, lexical and phraseological puns, and transformation of proper names. The study further illustrates how such units of secondary nomination could function as specific logo-epistemes and pragmemes that reflect values and anti-values within the virtual, communicative, and semiotic space of the internet.

3. METHODOLOGY AND THEORETICAL FRAMEWORK

For the purpose of this study, in addition to the method of structural transformations, several other methodological approaches also proved to be appropriate. With specific reference to the method of word-formation patterns which was developed through the works of N. Yanko-Trinitskaya, I. Ulukhanov, and others (see Tyshchenko 2002: 36, 101, 129), aimed at identifying productive synonymous derivational patterns of agent nouns, such as *заинтересант*, *подписант*, as well as formations like *надеждище*, which belong to paradigms of words with augmentative or diminutive suffixes conveying ironic or derogatory meanings (e. g., *европка*, *немчики*, etc.). Conversely, the method of structural and semantic modelling focuses on the systematic description of semantic fields and groups of figurative and evaluative nomination units within social media discourse (N. Alefirenko, D. Dobrovolsky, V. Koval, V. Mokienko, among others). In addition to purely considering semantic procedures (such as synonymy, variation, and motivation) and semantic-ideographic analysis (including thematic and conceptual word classes and derivational paradigms), this approach involves the application of linguocultural methodologies as developed by V. Maslova, N. Alefirenko et al., and thus draws on data from ethnography, ethnosemiotics, and, to some extent, ethnolinguistics. For example, the method of linguoculturemes, as proposed by V. Vorobyov, made it possible to identify national and culture-specific idioethnic connotations of ideologemes and realia that reveal the contextual experience and social status of commentators, as well as their cultural and pragmatic narratives and beliefs. Within the cognitively oriented discourse-analytic framework postulated in numerous studies, this research relies on the distinction between informemes (that is, meaning units that convey primarily intellectual, rational, and often linguopolitical

information) and pragmemes, which are understood to represent units designed to regulate human behaviour and therefore reflect phenomena of the emotional-volitional sphere of the human psyche (Mokienko 2016: 8). The latter is frequently associated with the processes of linguistic manipulation and the reproduction of established ideological narratives.

From the perspective of the proposed methodological toolkit engaged in this study, the technique of identifying logo-epistemes may also prove to have significant potential for future research. This terminology was introduced by V. Kostomarov and E. Vereshchagin and refers to symbols of underlying meanings that function as indicators of an individual's background knowledge, thus prompting the perception of a given text as condensed symbolism (Kostomarov and Burvikova 1999: 27, as cited in Maslova 2008: 138). The empirical material analysed in this study contains a wide range of allusions, precedent-related names, and intertextual images.

New models of social interaction and formation of virtual communities, which are largely established in online communication, represent changes in linguistic norms in such an active, large-scale, and global manner that some linguists speak of the emergence of a networked or electronic language (Badrakh and Shirnen 2015: 134). Russian-language social media discourse constitutes a hybrid phenomenon that combines features of both spoken and written communication and may be described as a “new functional substyle” (Valiakhmetova 2001: 8). Its specificity is determined by a range of technical parameters, including asynchronicity, the associated electronic mode of textual existence, multimodality, an unlimited number of participants in individual acts of communicative interaction, partial conditional anonymity, continuity, discreteness, and brevity. Galichkina (2021: 96) identifies the following constitutive features of internet discourse: bimodality, presentationality, polycode nature, linguistic creativity, juvenilisation, virtualisation, interactivity, and the mode of communication (instrumentality). The same type of discourse can be referred to as internet-mediated communication discourse (Chelak 2013: 197).

Texts in social media discourse are generally not intended to defend an academic or any other formal position; rather, they are geared towards encouraging clickbait to purposefully attract attention to themselves. These texts are not constrained by conventional grammatical rules and, therefore, readily engage in and invite language play, which results in an immediate and swift response to the current agenda. As it is known, “both the production and perception of the associative context (...) appeal to the linguistic reflexivity of speakers, i.e., the conscious effort to analyse the form and content of verbal cues” (Gridina and Talashmanov 2019: 32), which allows commentators to participate in the play at any stage of the discourse.

Compared to the time before social media platforms and engaging content became commonplace, the attitude towards correct speech has changed dramatically. Previously, any mistakes and lexical inaccuracy in unprepared speech might have been attributed to a low level of education, today “enlightened authors of numerous virtual jokes find in the effect of surprise and spontaneity of malapropisms an excellent opportunity to jest, deliberately violating phonetic norms and usage, replacing the correct with the incorrect, the logical with the illogical, and the neutral with the comic” (Mesnyankina 2024: 45). It should also be noted that the unserious form of communication (*non-bona fide*) is often related to, and may even be based on, the serious (*bona fide*) type (see Shilikhina 2019: 812–813). More importantly, language play is not limited by place, language (see Korshunova 2007, Baranov 2011), or time.

The perceived verbal liberties that emerge from the freedom, or non-regulation, of virtual platforms, thus encourage the emergence and development of linguistic innovations. As a consequence, this sets the trend for the evolution of language play in new directions. It is also a testament to the “creative initiative of the virtual personality, producing a real text that represents an existing referent in the light of a new lexical unit” (Mesnyankina 2024: 177). Language play found in YouTube comments in 2025 is not confined to a single sublanguage unique to previous user generations, such as the speech of kashchenites²⁴ or padonkaff²⁵, but is realised through a wide variety of strategies and models.

Researchers have identified several consistent trends in the development of online discourse. These tendencies include such examples as the intensification of “reactive” user interactions and a gradual increase in the degree of its synchronicity, conversational tone, and emotionality, as well as a high level of user engagement in the creation of informational and communicative content (Galichkina 2021). This type of discourse can be interpreted as distant and retail-like, where messages are addressed not to a specific recipient but to a simultaneously massive, dispersed, and unknown collective audience (G. Trofimova).

A marked trend in previous studies on online discourse (see Kakorina 2008: 552) highlights the thematic polyphony of video comments, its associated user-discussion

²⁴ Kashchenism is a style of communication on forums characterised by provocative, mainly ethnonationalistic, aggressively petty-bourgeois or psychiatric statements, and situational mockery of the interlocutor. The lexeme derives from the name of Moscow Psychiatric Hospital No. 1, which bore the name of Pyotr Kashchenko until 1994.

²⁵ Padonkaffsky jargon, also known as Olbanian, is the style of using the Russian language that spread on the Runet in the early 2000s, with phonetically almost correct, but deliberately incorrect spelling of words, frequent use of profanity and certain clichés characteristic of slang. It is most often used when writing comments on texts in blogs, chat rooms, and web forums.

forums, and similar platforms, as participants' replies may relate to different original messages or different parts of the same message, while posts themselves may contain references to other texts. Participants in the discussion may often directly address the author of the video, leading politicians, make remarks directed at a specific user in the discussion, or towards all commentators in the online interaction simultaneously. Typically, each message identifies the addressee and a thesis or remark from the original text that is subject to further discussion (*ibid*). The defining stylistic feature of the genre is its theme, which can be characterised as "current socio-political events and phenomena." In describing contemporary linguistic trends, N. Yudina makes particular note of the interplay of the following features: the democratisation and liberalisation of language that becomes intertwined with vulgarisation and criminalisation, as well as the emergence of internationality alongside barbarisation, creativity coupled with stereotyping, dynamism combined with the careless use of linguistic units, and (implied) intellectuality alongside a general decline in language culture (Yudina 2010: 127–128). Other characteristics include avalanche-like word formations that result from deliberate violations of existing orthographic norms and value stereotypes, puns, structural-semantic deformations, and other similar phenomena. The analysis of lexical innovations that have appeared in the Russian language over the past two decades allows N. Basko (Basko 2014: 80) to note the increased activity of word-formation methods such as affixation, abbreviation, and lexical-semantic derivation.

Recently, researchers have focused on both usual (suffixation, prefixation, prefixoidation, etc.) and unusual (contamination, graphic hybridisation) methods of word formation that are examined through the lens of structural-semantic and pragmatic analysis of new nominations (Zamaldinov 2019: 13). Additionally, this lens confronts the inherent and adherent evaluation of neologisms in the media and their differentiation according to various semantic-motivational and stylistic features (Ratsiburskaya and Toropkina 2013: 187–188), as well as reporting on word-formation patterns based on intertextual elements in Russian-language print media of the early twenty-first century (Fokina 2012: 100). Word-formation tools of rhetorical impact across several languages have also been considered in the context of information warfare (Kuznetsova 2025: 92). At the same time, several studies draw attention to the growing use of coarse expressions and suggestive language, allusions, and double entendres associated with obscene vocabulary. There has been an expansion of phraseological units from various stylistic layers and thematic fields, as well as the lexical composition of journalistic discourse which has become significantly more thematically and stylistically diverse, poly-evaluative, and stylistically dynamic. Elements of language play are increasingly present, often manifesting as familiarly rough, intrusive, or aggressive, with deliberate

ambiguity designed to create a humorous or ironic subtext (see Sternin 2003: 101).

In his time, I. Ulukhanov presented a detailed and comprehensive classification of word-formation methods, encompassing both usual and unusual vocabulary. The main advantage of this classification is that it allows for the observation of the wide array in which derived words are formed, including some that are used only once, rather than forcing all word-formation models into a relatively small set of previously identified types. Traditional methods of classification reflect frequent derivational processes and are also sufficient for typical vocabulary (Ulukhanov 2005).

As E. Zenskaya notes, the possibility of creating new words based on existing patterns or through analogy to a single word is virtually limitless. This potential is referred to as the word-formation potential, and the words that can be formed in this way are considered potential words (Zenskaya 2004). In the material under study, that is, the comment sections under socio-political videos, such neologisms include various affixal formations and contaminations. As N. Samylicheva aptly observes that “the emergence of occasionalisms marks an important stage in comprehending objective reality, which represents the peak of the process of renewing the cognitive-discursive potential of the Russian language, a stage of discursive mastery of the nominated objects and phenomena of reality and their features significant for human life. The creation of authorial nominations is a unique result of cognitive-discursive assimilation and interpretation of reality” (Samylicheva 2011: 4, as cited in Markova and Grigoryanova 2016: 113).

4. DESCRIPTIVE RESULTS

Cases of contaminated neologisms are rare (they may appear both in nicknames and in the text of comments), although most contaminated neologisms occur based on existing patterns or models. For example, @*Кинотизер* Он был учителем в начальной школе соус парка²⁶ {«Соус парка» - South Park}; here, an allusion stands out to the transliterated English lexeme *south* (“southern”) versus *соус*, a sauce served with a dish. As seen in interactive communication, such neologisms can often provoke confusion, indicate overt sarcasm, as well as other negative impressions or connotations among participants. This underscores the increasing role of emotionally expressive phraseology with a heightened evaluative significance and negative modality. At the

²⁶ Here and hereafter, quotations from comments posted under videos on YouTube channels are reproduced in the authors’ original spelling.

same time, the personal frame of reference for the participant related to wordplay is identified (cf. below *умач* as an evaluation of a person, their inherent intellectual abilities, and as a national reality or dish). In this context, one cannot fail to mention the non-standard derivatives that can be used to designate an agent or bearer of a trait, which are employed together with phraseological units. In the cognitive-image-ry structure of the latter, for example, the idea of something murky, impure, dirty, or involving clandestine activities and schemes is conceptualised: @МихаилК-39у Многие пишут, что (...) умный. Не могу понять в чем заключается его ум? В умении ловить рыбу в мутной воде? @Владислав-64и5г Зато ты умач до невозможного... @МихаилК-39у Умач это татарский суп. Что сказать то хотел? Lexical designations of individuals of a similar internal form can also be included in this category: @Sergei-е6х Заинтересантов это не устраивает. It is possible that this derivative emerged through an analogy with words such as *подписант* (signatory) and *similarly*.

In occasional word formation, formatives in verbs that express the result of an action can fulfil a unique function, formed through prefix-suffix methods or affixation (e. g., the prefix *про-* + the stem *рэн*). @Альбина_Скуфыня объясняю человеку, который ни одной ногой не был в музыкальной школе или прорэпил все уроки музыки в школе. It is evident that the evaluative pragmatics of this narrative is enhanced and amplified through the introduction of transformed phraseological expressions, such as “*ни ногой*” (never to set foot) and “*ни на йоту*” (not a jot), and carries negative connotations.

Verbal-derived nouns can also be engaged in creative wordplay due to the polysemy of their semantic structures, sometimes implying sexual-erotic subtext or presuppositions, particularly when activating slang based on word-formation (e. g., *маман*, *папан*). @АРТУР-29ц7е Распад Римской империи также до сих пор обсуждают) @А9хромов Можно обсуждать распад твоей маман под твоим папан.

Derogatory-augmentative affixes in nouns are not typical, but they play a significant role in expressing emotions, expressiveness, and the subjective modality of narrators. @введитеникнейм когда совсем плохо и снова накатывает - я просто вспоминаю о том, что я (...) ... Это нельзя изменить, в нашем времени нет. А значит, у меня есть не просто надежда, у меня НАДЕЖДИЩЕ и ГАРАНТ. Хэй, все, помните об этом! Conversely, occasional diminutives can be observed, for example, in the structure and semantics of well-wishes or optative replies. Sometimes such acts of speech are associated with indicating ethnic affiliation or a negative attitude towards EU citizens, often accompanied by a notable degree of irony and mockery. @odri23 это про нагиева правильно написали, пусть едет в европку

работать; @Петрович-на-Дону Немчики совсем разбушлатились! (here the implied meaning was replaced, “разбушевались”). Cf. also the adverb formed with both a diminutive-affectionate suffix and a prefix conveying the meaning of opposition: @NoaNaomi Так приятно было в этот раз слуш ать такое. Успокаивающе и антидепрессивненько. @АнаМ-о1r Информативненько...спасибо. Using a negative affix, a univerb hence also emerges to denote a specific typical, usually negative, phenomenon (model ending in -изм). @igornet5164 Наконец-то Максим уменьшил уровень Антироссиизма.

Individual instances of the *nomen agentis* model emerge based on phraseological expressions, for example *встать с колен* (to rise from one’s knees). @JuliaHomenko Сколеновставатель, тебе не понять. A similar word-formation mechanism underscores the nomination characterising a person (*вешать лапшу на уши*, translated literally “to hang noodles on someone’s ears” or to lie): @Владимир-ц5ь1d @АнатолийРуденко-с3и думает о «своём народе», население в категорию «свой народ» не попадает, лапшегон ты.

Another prime example of a neologism which originated from the participants of an online discourse, which is formed through distortion and syllable transposition, i. e., metathesis: @GalinaKabkova жить на что-то надо! Не все могут уехать. Спасибо, что не присоединяются к хору пропагандистов, как чичерина или облохастин. {About I. Okhlobystin, who, according to the commentator, is infested with fleas}. The phenomenon of paronomasia, bordering on phonetic syllable transpositions in rhyming word pairs, is clearly visible in contexts such as these: @ANTGPRO Хорошо разложил по полочкам. Особенно про политические аспекты бизнеса и их провал; @harry.cromberg ... и их порвал; @DemosKratos-ee2tz Несменяемая власть становится невменяемой. These also include a type of speech that expresses indignation and outrage: @ВалентинаПетровнаХакимова Это уму не растяжимо что происходит, сколько молодых ребят полегло, за что? да, жить становится не просто страшно, а очень страшно.

Interjectional phraseology is also capable of undergoing transformations. In the texts of comments found under socio-political videos, the pragmatics of wishing emerges as a thinly veiled insult that belies another meaning, with a clearly expressed pejorative modality (cf. the meaning of indifference combined with the modality of wanting to get rid of someone or something, presented in a transformed form): @Zakrity зори все пропадом. надоела такая жизнь. Upon closer inspection of this expression, a clear amalgamation of parts from two phraseological units is identified: *зори оно все синим пламенем* (let it all burn with a blue flame) + *пропади пропадом* (perish utterly).

In such communicative interactions and dialogues, a peculiar chaining of lex-

ical contaminants can be observed, formed through contraction and lexicalisation, cf. @laramiron8888 *Профиманипул! Улыбайтесь, господа, улыбайтесь!* {профи+манипулятор → профиманипул}; @PsyVitkova *ЛюБоль ... Грусть* {любовь+боль} etc. Without doubt, the following formation also emerged through fusion: @miketcduck78 *У меня тессть (80 лет), человек, воспитанный телевизором и «невсётакооднозначник» уже тоже говорит, что (...) ...* J. Miturska-Bojanowska provides several examples of what she terms “pandemic contaminants”: *ковидло*, whose meaning preserves only the semantic component *ковид* (COVID), while the second component *повидло* (jam) is used solely as a building material, cf.: *ковидло* ← *ковид* + *повидло* (Miturska-Bojanowska 2021: 409).

Researchers refer to these neosemantisms in different ways. For instance, I. Ulukhanov categorises these as “inter-word superposition (or merging)”, emphasising the expressive character of such associations (Ulukhanov 2005: 105). J. Miturska-Bojanowska suggests that such blended neologisms are created through amplification, that is, the superimposition of homonymous (isophonous) elements of the base components that form an inter-word graphical or phonetic overlay (Miturska-Bojanowska 2021: 409). Those who analyse them in the context of telescoping are also correct and thus describe a process in which “a new word usually consists of the initial part of the first word and the final part of the second, i. e., one word slides into another like a telescope” (Miturska-Bojanowska 2004: 427).

In emotional phraseology, such expressions can fulfil the function of exclamation, surprise, or indignation, quite often appearing alongside derogatory and offensive nicknames, invectives, and other negative markers. For example, through the use of slang vocabulary: @Wonders3.14 *И какого лешего их шлендры пасутся в запрещенной сети хвастограм???* Such composite contaminants also carry an evaluative load: @Ritta-fbs *Туфтоплем!* (“*плести (знать) туфты*” as a synonym for “*нести чушь*” (to talk nonsense) and similar expressions); @Sneplton *Фейкомёт* (from “*метать фейки*” – to spread fake news), obviously, having the corresponding base and derivational model. These linguistic facts support the view of N. Samylicheva that the most common methods of contemporary occasional word formation are through the creation of complex derivatives, and the formation of derivatives by occasional methods. According to the researcher, such non-standard word formation is associated with the liberation of language and the weakening of boundaries between different linguistic domains (Samylicheva 2012: 298).

Another productive type of language play in the comments under study is word-formation convergence, in particular the double repetition of cognate words and its various types of reduplication and precedent names that are often combined with phrase-

ological puns. Substandard, colloquial, and vernacular vocabulary is also frequently used in this context. As the material shows, proper names, anthroponyms, and toponyms are often drawn into such wordplay. According to N. Danilevskaya, this kind of creativity in linguistic structures can be regarded as a type of “speech behaviour of speakers based on (...) the destruction of linguistic norms in order to create non-canonical linguistic forms and structures, which acquire, as a result of this destruction, expressive value and the ability to evoke an aesthetic and, more generally, stylistic effect in the listener/reader” (Danilevskaya 2003: 657). Most often, this stylistic figure is associated with conveying comedic meanings in speech or with a desire to create a “fresh, new image” (ibid).

Similarly, this paper also investigates the polysemy of verbs, the clash of polysemantic word structures, or the combination of literal and phraseologically linked meanings. For example, @vv-cy5sk на кладбище ничего нельзя выбить) Если ты не заслуженный официально!) (Выбить можно только твои панталоны); @k7fcy-jgn Все кто принимает законы должны лечиться в Кащенко; @ElenaWaleryevna Особенно те, кто их принимает всерьез. И исполняет. A similar device is used in this ironic-derogatory or playful context: @ВеселыйВятскийПасечник Старая шутка: Те, кто должны принимать таблетки, у нас почему-то принимают законы. As Gridina aptly notes in this context, the effect of language play here is based on the associative potential of a word: its associative valence which allows variation when combining its expression plane and content plane (Gridina 1996: 33–63, as cited in Danilevskaya 2006: 658). Some researchers, in this case, refer to so-called vertical puns that are based on divergent polysemy when words split into homonyms, in particular the relationship between literal, nominative, and several metaphorical meanings of verbs, cf. *выбить* 2²⁷ and *выбить* 9²⁸. In contrast, in horizontal, motivational convergence, the attraction of the two associatively related elements occurs, forming the basis of a special type of pun, such as @pavelpavel7450 Трамп закончил Нью-Йоркскую военную академию, типа (...) мучилища {училища, в котором мучат—an educational institution marked by harsh treatment}. We should also mention the deliberate ambiguity, in which the figurative–metaphorical meaning of the comparative expression becomes more prominent over the course of the indirectly derived nomination of the verb *снести* (“to lay down” or “to demolish”). @TumaT-

²⁷ Перех. Ударяя, очищать от чего-л.; выколачивать (БАС 3 2005: 344) (By striking, to clean from something; to knock out).

²⁸ Перех. Прост. Получать, применив силу, путем принуждения. // С трудом, усилиями добиваться чего-л. (БАС 3 2005: 344) (To receive by using force, by coercion. // To achieve something with difficulty, effort.).

д2й Снесите29 ролик про Медичи?

Different types of homonyms are represented in the material. Full lexical homonyms, in particular, set an unusual, expressively marked tone in the narrative discourse of the comments under study, especially in dialogues. These are accompanied by allusions to the controversial well-known individual and contain corresponding intertextual insertions and phraseological units: @svak1961 *обещанного три года ждут. Но для соловья (...) это не срок, обычно смертный приговор заменялся 25-ю годами тюрьмы. Будет вам и белка, будет и свисток {А. Плещеев «Старик»}—дайте только30срок*. Without doubt, the poem refers to a period, but the context implies a prison theme. In connection with the negative perception in certain circles of the image of the person mentioned, the motive associated with the use of slang, *белочка* (“catch the squirrel”, i. e., a state of delirium), harmonises and aligns with this, as if activated by the literal meaning of the phrase: @АлексейКравченко-у2е *Соловей (...) бабочку поймал!*

Instances of wordplay using homophones are rare: @mariaibgui1203 *Напряжение отношений с Азербайджаном... Это острая боль в боку... Или в Баку?*, as of homographs (when accentual variants of words differ, with corresponding graphic highlighting of letters carrying the main semantic load and pejorative connotations within these actional predicates): @SadinExe *ПонОсуть или все же поносИть :)*

Word-formation derivatives, in the process of their semantic derivation, can develop highly specialised meanings (cf. “*растение*”—“plant” and “*вид оружия*”—“type of weapon” as a result of metaphorisation): @LehaVola *А орешник?* @lenapica9591 *Скорее боярышник* {Both words denote plants, but *орешник* is also a rocket, while *боярышник* is a medicine containing 70% alcohol, which is why it is popular among alcoholics}. Following a similar semantic model, secondary meanings of nouns are activated (meteorological phenomena, natural and weather events, elemental forces—as names of weapons, also based on metaphorical associations with the character and function of the action produced by the object). For example, @Исрудин (...) *с улыбкой на лице рассказывала, как во время первой Чеченской войны на стенде у группировки российских войск, был прогноз погоды в Грозном, утром град, а вечером ураган!!* {Град (hail) and ураган (hurricane) are multiple rocket launch systems}.

²⁹ Снести 7. Уничтожать, ломая, разрушая и т. п. (Destroy, break, ruining, etc.) 11. Отложить яйцо (Lay an egg) (Also metaphorically to give a start to something new) (БАС 26 2019: 459–460).

³⁰ Срок 1. Промежуток времени, обычно определенный, установленный для чего-л. (A period of time, usually defined, set for something.) 3. Прост. Тюремное заключение определенной продолжительности (A prison sentence of a certain length) (БАС 27 2021: 468–470).

In our empirical material, the greatest number of attractions are attested, including numerous word-formation pairs of words from different lexical–grammatical categories, allusions to proper and precedent names in particular, as well as alliteration and assonance: @PICKSAR-x1p *В сверхдержаве сверхдержись*; @eugens.8342 *ведущая писклявым сбивчивым голосом: “у меня есть один знакомый государственный академический (...) Так он пошёл на сво искупать. И искупался..., where morphemic homonymy is also observed in the given verb forms, creating a special type of phraseological pun. Consider thus the following examples: @KolyanKenipa Это Брехта, им главное лайков собрать на брехне. Журналистика в сторонке курит, как обычно; @KolyanKenipa Брехали, брешем и будем брехать! Девиз Брехты {About the Belarusian channel “NEXTA”}. In this case, pragmatic constructions are actualised, in particular slogans formed according to the model of multiple repetition: @rokke8846 *Через кровь и пот, получается Пол Пот. @SvetloyarTaiga Пол Поту надо было вступать в Тяп-Ляп*. The addition of partial repetition here goes well with the play on the homonyms *пот* and *Пол Пот*. This idea is further reinforced by the following context, where the corresponding regime is played upon through explication, by adding the adjective *целый*: @vikt0r1981 *Камбоджийцам сильно повезло, что у них было только Пол Пота. Был бы целый Пот, то мы бы сейчас говорили о Камбодже в прошедшем времени*. Let us also mention the following examples: @ТатьянаТатьяна-нбй96 *Всё в руках Маска в маске. А нам только ждать* {About Elon Musk} (the play on “Musk” surname when combined with the word “mask”, serving as a figurative reflection of carnivalisation, concealment of certain actions or deeds, usually negative, etc.) along with formations that arise through associative-derivational convergence with the names of politicians, in particular the Prime Minister of Israel: @azizparadero *Думал по превью, что видео будет про шайтаньяху*. Here the play on anthroponyms and ideonyms should be noted: @АндрейАндреевич-з7т *Бабка Кадышева станет крутой как только сможет основать деревню ЗаМКАДышево*, where, in this case, the graphic rendering of the abbreviated word at the end of the phrase, along with the associative alignment of toponyms with semi-fixed medical terms, plays a significant role @СветланаЗельченко *Но! Кто-то сказал, что он не в коме, а на Комо, вы уверены, что он не смылся?**

Figures of partial repetition model associative-semantic links in addressing individuals, often with an ironic undertone: @TheDuhammer @apboods *дружочек-пирожочек, может ты можешь объяснить, почему в Ирак можно было?* Onomatopes (sound imitations of bird voices with the meaning of a call) can be used together with other types of repetitions. Cf. @DjohnWick-ur1th *Бюджет принадлежит ЧИНОВНИКАМ. Но не (...) что его наполняют. Отдал деньги*

Государству - забудь. А если оно тебе ещё что-то ВЕРНУЛО! Ты должен три раза ему КУ сказать и ещё налог заплатить назад с этого. {Also, a reference to a popular phrase from a famous “Kin-dza-dza!” movie (directed by G. Daneliya in 1986)}. As O. Kryuchkova rightly notes, “doubled interjections are used both to express emotional states and for a directive function. Through directive (imperative) interjections, various types of prompts, signals, and prohibitions are conveyed” (Kryuchkova 2004: 80). When root-related words are strung together, a partial reduplication may be reflected in the fictional nicknames used by participants in social media interactions: @ФиглиМигли-р1ж Наблюдаю тревожную картину сворачивания демократии по всему миру...

Assonance, consisting of the symmetrical repetition of identical or similar vowel sounds or sound clusters, serves to impart rhythmic organisation and a distinctive expressive quality, both sonically and intonationally. Some examples are provided below: @ТатьянаМ-чбю Недавно прочла в одном из комментариев: «Раньше была страна СОВЕТОВ, а теперь – ЗА-ПРЕТОВ!»!!!; @Уважение-25ъ Страх верхушки остаться без кормушки. И для них неважно кто у руля; @ФиглиМигли-р1ж (...) вынужден просрочить свой срок. The contexts presented demonstrate that the emphasis is placed on the phonetic harmony of lexical components, which ensures rhythm, establishes the dynamic potential of the narratives, and sets the stylistic tone of the text as a whole, enhancing its expressiveness. See also @alexanderdiesel7609 Хватит производить и потреблять опиум {about opium}; @katerinas788 Почка_росии {about Russian Post}.

A similar mechanism underscores the play with precedent names: @КВБК-сбж Че за Паша, с Уралмашиа? Complex abbreviated terminological compounds can also generate a distinctive linguistic creativity in the participant's online communication, especially when anthroponymic designations converge in a coincidental, naively derivational manner: @laplacesdemon9371 Фамилия ИВЛев, умер под ИВЛ. Совпадение? Не думаю; @jimmas а Цой подавился маЦой! In the examples provided, grapho-derivation also plays a significant role as a typically observed phenomenon in social media discourse (genre). The importance of this process is equally evident in the following communicative situation: @pgfacepalm Кодировка от ОПЯТ? Дайте мне этого мастера кодировщика!!! @BusyaEndMusya ОнИам (the play on the names of mushrooms and the *narcotic drug*).

Lexical and word-formation devices may be woven into the discourse of social media comments with the aim of deliberately distorting words, using obscure lexemes, and employing condensed colloquial forms of predicatives: @poklonnayagora73 Дык всё логично и последовательно, чего уж так перевозбуждаться. Сначала

масочку оденьте, потом самоизолируйтесь, шмурдяком не побрезгуйте, кукарекодом (formed from “QR code”) обзаведитесь, а то и на работу или ещё куда не допустят. (...) . Теперь смотреть уже НИЗЯ, ничего не разрешают... Another example: *@ДольчеВитасан Только юридически безграмотные. Как в кавидлу. Вы намордник носили? Я нет вообще, всем все разъяснила. То же касается шмурдяка, куриных кодов и пр.* (Here, it is evident that an ellipsis occurs, with the implied word replaced by a semantically related one). Cf. other evaluative non-standard designations: *@IvTorisoman Купитман? А почему не Продайман*, in which the lexical conversives *купить-продать* are played upon, combined with the low-productivity affixoids *-ман* and the fact that *Ivan Kupitman* is a popular character in the Russian comedy television series “*Interns*”.

5. CONCLUSION

The analysis demonstrates that linguistic creativity and language play are actively manifested in social networks, particularly in comments under socio-political video content, and operate across all linguistic levels. They reflect pragmatic and cognitive-value capacities of the participants, their background knowledge and presuppositions, communicative-social and ideological competence, as well as their reactions to current events and processes (such as the realities of the Special Military Operation and its media coverage, negative attitudes towards EU countries, the growing role of the Russian Federation in contemporary geopolitical processes, the phenomenon of Russophobia, and the cultivation of enemy images and hatred in politically oriented television programmes and talk shows in Russia).

Such discourse frequently challenges existing stereotypes, undermines thematic taboos and normative conventions, and is expressed through unusual word formation, such as the use of euphemisms, and original nominative units that nonetheless follow established linguistic models. Particularly widespread are non-standard mechanisms of word creation, such as contamination, graphic hybridisation, and structural deformations or rearrangements. Of special note are lexico-phraseological resources that are formed through compounding and affixation (e.g., pejorative labels for individuals based on actions or characteristics, subjective evaluative suffixes), playful manipulations of proper names, and paronymic convergences.

A distinctive feature is the chaining of lexical contaminants that is produced through semantic condensation and subsequent lexicalisation. Additional semantic and connotative weight is carried by figures of double repetition, full and partial reduplication,

onomatopoeia, word-formation parallels between literal and phraseologically bound meanings, homo-acronyms, and derivatives of phraseological units. A productive subgroup is also formed by nominations that enter different semantic fields through polysemy, or more rarely homonymy, often in combination with puns of both vertical and horizontal types.

Textual comments are characterised by a range of features that manifest at lexical, textual, cognitive-discursive, and phraseological levels, all of which are permeated by a distinctive axiological modality of nomination units. Researchers identify two main reasons for the emergence of such innovations: (1) extralinguistic factors, namely the need to name new objects and phenomena, and (2) intra-linguistic factors associated with speakers' desire to provide new figurative (evaluative and emotionally marked) designations for objects and phenomena that already possess established names (Shulezhkova 2001: 51).

Their expressiveness and high pragmatic intensity are further reinforced by specific graphic codes and non-verbal elements of communication that shape the nature of speech situations and narratives produced by participants in online interaction. These include verbal forms of speech aggression, ranging from threats, wishes, and allusive references to warnings, declaratives, and other types of expressive speech acts. Such units may not only contribute to the construction of an antagonistic image but also function as verbalised manifestations of speech aggression, anti-values, and ethnocultural stereotypes, including pejoratively marked ethnic nicknames and stylistically downgraded pragmatic formulas. Compare, for instance, elliptically incomplete syntactic constructions such as *земля стекловатой*, *земля железобетоном*, (directed at an addressee), or *Чемодан, вокзал, заграница* which are characterised primarily by a negative imperative modality towards the recipient.

In the network discourse analysed in the present study, particularly within the examined internet communication texts, the research focused primarily on structural-semantic and functional-pragmatic characteristics of non-standard acts of word-formation nomination, their relationship to language play and linguistic creativity, the potential for their structural-semantic modelling, as well as their variability and transformations. In the corpus under investigation, the emergence of a new word does not occur according to a fixed structural pattern; rather, it is formed analogically based on a specific word by extracting its root (base) and replacing it with a different root.

This approach made it possible to identify the situationally and contextually conditioned mechanisms underlying the formation of "potential words", a term introduced by E. Zemskaya, across units of different lexical-grammatical categories and interlevel strata (verbs, adverbs, derivations from phraseological units, etc.). It also

allowed us to determine the stylistic tone of the comments under investigation and to elucidate mechanisms of semantic derivation manifested in polysemy, phraseological puns, allusions, lexicalisation of word combinations and entire constructions (e.g., *невсётакоднозначник*), and the playful use of precedent-related proper names from an intertextual perspective. The analysis further revealed instances of intentional word distortion, the use of obscure lexical items and contracted colloquial forms, as well as techniques that involve the rearrangement of syllables with corresponding allusions to proper names. Noteworthy examples, in this respect, include sequences of non-sensical, distorted words, often rhythmically organised and rhymed in posts, which imitate foreign-language realities or onomatopoeic vocabulary within composite formations (see *кукарекод* and similar examples). Overall, the analysis demonstrated the productivity of abbreviations in combination with grapho-derivation and puns, driven by the interaction of verb semantic structures and the activation of additional connotative meanings in certain types of lexical repetitions, homonyms (homographs and homophones), paronymic convergences, as well as the presence of contaminated formations resembling telescopic words.

As a potential signpost for future research, this study proposes an examination of precedent names in Russian-language social media, as well as allusive practices and structural and semantic transformations of fixed paroemias and comparative constructions, including anti-proverbs.

BIBLIOGRAPHY

- BADRAKH, Anar, SHIRNEN, Tsolmon. 2015. "The Study of Use of the Russian Language in Internet Environment". *Novosibirsk State Pedagogical University Bulletin* 5 (27) 2015: 134–141. [БАДРАХ, Анар, ШИРНЭН, Цолмон. 2015. К вопросу о функционировании русского языка в Интернет-среде. *Вестник Новосибирского государственного педагогического университета* 5 (27): 134–141.]
- BASCO, Nina. 2014. "Active Word-Formation Processes in Contemporary Russian". *Questions of Philology* 3–4 (48): 79–87. [БАСКО, Нина. 2014. Активные словообразовательные процессы в русском языке новейшего времени. *Вопросы филологии* 3–4 (48): 79–87.]
- CHELAK, Elena Anatol'evna. 2013. "Feminitives (Gender-Specific Nouns of Feminine Gender) in Internet Communication". *International Research Journal* 12 (78) Vol. 2. 197–200. [ЧЕЛАК, Елена Анатольевна. 2013. Феминитивы в дискурсе интернет-коммуникации. *Международный научно-исследовательский журнал* 12 (78) Ч. 2. 197–200.]
- DANILEVSKAYA, Natalia. 2003. "Language Game". *Stylistic Encyclopedic Dictionary*. Moscow: Flinta: Nauka: 657–660. [ДАНИЛЕВСКАЯ, Наталия. 2003. Языковая игра. *Стилистический энциклопедический словарь*. Москва: Флинта: Наука: 657–660.]
- ALVARENGA DELFINO, Dayanna. 2019. *YouTube in Brazil as a media communication phenomenon: genesis, specifics, development*. Dissertation abstract for the degree of Candidate of Philological Sciences. Moscow, Peoples' Friendship University of Russia. 18. [Дайана АЛВАРЕНГА ДЕЛЬФИНО. 2019. *YouTube в Бразилии как феномен медиакommunikаций: генезис, специфика, развитие*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Москва, Российский университет дружбы народов. 18.]
- FOKINA, Olga. 2012. "Word-Formation Intertextual Derivation in Print Media". *Vestnik of NSU. Series: History. Philology* 11, 11: 100–107. [Фокина, Ольга. 2012. Словообразовательная интертекстуальная деривация в печатных СМИ. *Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История. Филология* 11. 11: 100–107.]
- GALICHKINA, Elena. 2004. "Characteristics of Computer Discourse". *Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo universiteta* 10: 55–59. [Галичкина, Елена. 2004. Характеристики компьютерного дискурса. *Вестник Оренбургского государственного университета* 10: 55–59.]

- GALICHKINA, Elena. 2021. "Internet Discourse: Main Directions of Study and Development Trends". *Izvestiya VGPU* 7 (160): 94–101. [Галичкина, Елена. Интернет-дискурс: основные направления изучения и тенденции развития. *Известия Волгоградского государственного педагогического университета* 7 (160): 94–101.]
- GRIDINA, Tatiana, TALASHMANOV, Sergey. 2019. "Language Game in Modern Internet Communication: a Metalanguage Aspect". *Political Linguistics* 3 (75): 31–37. [Гридина, Татьяна, Талашманов, Сергей. 2019. Языковая игра в современной интернет-коммуникации: метаязыковой аспект. *Политическая лингвистика* 3 (75): 31–37.]
- IVANOVA, Maria, KLUSHINA, Natalia. (Eds.) 2025. *Linguocreative Space of Internet Communication: Collective Monograph*. Moscow: FLINTA. 236. [Иванова, Мария, Клушина, Наталья. (ред.) 2025. *Лингвокреативное пространство интернет-коммуникации: коллективная монография*. Москва: ФЛИНТА. 236 с.]
- KA KORINA, Elena. 2008. "Media and Internet Communication. Internet Forum as a New Communicative-Linguistic Genre". In: Glovinskaya, Marina et al. *Modern Russian Language: Active Processes at the Turn of the 20th–21st Centuries*. Moscow: Languages of Slavic Culture: 549–578. [Какорина, Елена. 2008. СМИ и интернет-коммуникация (Интернет-форум как новый коммуникативно-речевой жанр). В кн.: Гловинская, Марина и др. *Современный русский язык: Активные процессы на рубеже XX–XXI веков*. Москва: Языки славянских культур: 549–578.]
- KRYUCHKOVA, Olga. 2004. "Questions of Linguistic Interpretation of Lexical Reduplication in Russian". *Russian Language and Linguistic Theory* 2 (8): 63–85. [Крючкова, Ольга. 2004. Вопросы лингвистической трактовки лексической редупликации в русском языке. *Русский язык в научном освещении* 2 (8): 63–85.]
- KUTUZOV, Andrey. 2006. "Communicative Features of Computer Network Forums' Discourse". *The Third Lazarev Readings: Traditional Culture Today: Theory and Practice*. Chelyabinsk. P. 2: 306–311. [Кутузов, Андрей. 2006. Коммуникативные особенности дискурса компьютерных сетевых форумов. Третьи Лазаревские чтения: *Традиционная культура сегодня: теория и практика*. Челябинск. Ч. 2: 306–311.]
- KUZNETSOVA, Yulia. 2025. "Word-Formation Neologisms as a Means of Verbal Influence in the Anti-Russian Information War (Based on Media Articles in English, German, and Ukrainian)". *Military-Philological Journal* 1: 92–103. [Кузнецова, Юлия. 2025. Словообразовательные неологизмы как средство речевого

- воздействия в антироссийской информационной войне (на материале статей СМИ на английском, немецком и украинском языках. *Военно-филологический журнал* 1: 92–103]
- MARKOVA, Elena, GRIGORJANOVA, Tatjana. 2016. *Dynamic Aspects of the Lexicon of Modern Slavic Languages*. Brno: Tribun EU. 187. [МАРКОВА, Елена, ГРИГОРЬЯНОВА, Татьяна. 2016. *Динамические аспекты лексики современных славянских языков*. Брно: Tribun EU. 187.]
- MASLOVA, Valentina Avraamovna. 2008. *Modern trends in linguistics*. Moscow: Publishing center «Academy». 272. [МАСЛОВА, Валентина Авраамовна. 2008. *Современные направления в лингвистике*. М.: Издательский центр «Академия». 272.]
- MESNYANKINA, Elena. 2024. *The Language Game in the Discourse of the Unofficial Internet*. Sofia: Paradigma. 191. [МЕСНЯНКИНА, Елена. 2024. *Языковая игра в дискурсе неофициального интернета*. София: Парадигма. 191.]
- MITURSKA-BOJANOWSKA, Jolanta. 2004. “Telescopic Word-Formation in Russian”. In: *Slowo. Tekst. Czas VII New Means of Linguistic Nomination in New Europe*. Szczecin: 427–431. [МИТУРСКА-БОЯНОВСКА, Йоланта. 2004. Телескопическое словообразование в русском языке. В кн.: *Слово. Текст. Время VII. Новые средства языковой номинации в новой Европе*. 2004. Щецин: 427–431.]
- MITURSKA-BOJANOWSKA, Jolanta. 2021. “‘Pandemic’ Contaminants”. In: Ridetskaya, Yulia (ed.), *Russian Language of the Coronavirus Era: Collective Monograph*. St. Petersburg: Institute of Linguistic Studies, RAS. 406–419. [МИТУРСКА-БОЯНОВСКА, Йоланта. 2021. «Пандемийные» контаминанты. В кн.: *Русский язык коронавирусной эпохи. Коллективная монография*. Отв. ред. Ридецкая, Юлия. Санкт-Петербург: Институт лингвистических исследований РАН: 406–419.]
- MOKIENKO, Valery Mikhailovich. 2016. “The Phrases’ Functions in Modern Media”. *Media Linguistics* 3 (13): 7–19. [МОКИЕНКО, Валерий Михайлович. 2016. *Функции фразем в современных СМИ. Медиалингвистика*. 3 (13): 7–19.]
- RATSIBURSKAYA, Larisa, TOROPKINA, Valentina. 2013. “Word-Formation Neologisms with Negative Evaluative Meaning in Media Texts”. *Vestnik of Lobachevsky University of Nizhni Novgorod* 6 (2): 187–191. [РАЦИБУРСКАЯ, Лариса, ТОРОПКИНА, Валентина. 2013. Словообразовательные неологизмы с негативной оценочностью в текстах СМИ. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского* 6 (2): 187–191.]
- SAMYLICHEVA, Nadezhda. 2012. “Word-Formation Neologisms as a Reflection of Linguistic Personality in Media Texts”. *Bulletin of Tambov University. Series: Humanities* 12 (116): 296–299. [САМЫЛИЧЕВА, Надежда. 2012. Словообразовательные

- неологизмы как отражение языковой личности в текстах СМИ. *Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки* 12 (116): 296–299.]
- SHILIHINA, Ksenia. 2019. “‘Twin’ Genres: Mock Genres in Online Discourse”. *Communication Studies* 6 (3): 810–826. [Шилихина, Ксения. 2019. Жанры-„двойники“: пародийные жанры в компьютерно-опосредованном дискурсе. *Коммуникативные исследования* 6 (3): 810–826.]
- SHULEZHKOVA, Svetlana Grigor'evna. 2020. “New Phraseology in New Russia”. In: *New in Russian and Slavic phraseology*. Edited by Arkhangelskaya, Alla. Olomouc: Palacký University Olomouc: 50–55. [Шулежкова, Светлана Григорьевна. 2020. Новая фразеология в новой России. *Новое в русской и славянской фразеологии*. Ред. Архангельская, Алла. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci: 50–55.]
- STERNIN, Iosif. 2003. “Social Factors and Journalistic Discourse”. In: *Mass Culture at the Turn of the 20th–21st Centuries: Man and His Discourse*. Sorokin, Yurij, Zheltukhina, Marina (Eds.). Moscow: Azbukovnik: 91–108. [СТЕРНИН, Иосиф. 2003. Социальные факторы и публицистический дискурс. *Массовая культура на рубеже XX–XXI веков: Человек и его дискурс*. Под ред. Юрия Сорокина и Марины Желтухиной. ИЯ РАН. Москва: Азбуковник: 91–108.]
- TYSHCHENKO, Oleh. 2022. *Morphemics and Word Formation*. Brno: Tribun EU. 228. [Тищенко, Олег Владимирович. 2022. *Морфемика и словообразование*. Brno: Tribun EU. 228.]
- ULUKHANOV, Igor. 2005. *Motivation in the Word-Formation System of The Russian Language*. Moscow: Azbukovnik. 314. [УЛУХАНОВ, Игорь. *Мотивация в словообразовательной системе русского языка*. Москва: Издательский центр «Азбуковник». 314.]
- VALIAHMETOVA, Diana Rafisovna. 2001. Written Colloquial Speech in the Context of the Specific Features of Internet Discourse. *Baudouin Readings: Baudouin de Courtenay and Modern Linguistics*. International Scientific Conference, Kazan, December 11–13, 2001: Proceedings and Materials. Vol. 2. Kazan: Kazan University Press. 7–9. [ВАЛИАХМЕТОВА, Диана Рафисовна. 2001. Письменная разговорная речь в контексте особенностей интернет-дискурса. *Бодуэновские чтения: Бодуэн де Куртенэ и современная лингвистика*: Междунар. науч. конф., Казань, 11–13 дек. 2001 г.: Труды и материалы: Т. 2. Казань: Изд-во Казан. Ун-та. 7–9.]
- WATTENHOFER, Mirjam, WATTENHOFER, Roger, ZHU, Zack. 2021. “The YouTube Social Network”. *Proceedings of the International AAAI Conference on Web and Social Media* 6 (1): 354–361. <https://doi.org/10.1609/icwsm.v6i1.14243>
- YUDINA, Natalia. 2010. *Russian Language in the 21st Century: Crisis? Evolution? Progress?* Moscow: Gnosis. 293. [ЮДИНА, Наталья. 2010. *Русский язык в XXI*

веке: кризис? эволюция? прогресс? Москва: Гнозис. 293.]

ZAMALDINOV, Vladislav. 2019. "Word-Formation Neologisms in the Language of Media and Internet Communication: An Ecolinguistic Aspect". *Ecology of Language and Communicative Practice* 4 (1): 13–19. [ЗАМАЛЬДИНОВ, Владислав. 2019. Словообразовательные неологизмы в языке СМИ и интернет-коммуникации: эколингвистический аспект. *Экология языка и коммуникативная практика* 4 (1): 13–19.]

ZEMSKAYA, Elena. 2004. *Language as Activity. Morpheme. Word. Speech*. Moscow: Languages of Slavic Culture. [ЗЕМСКАЯ, Елена. 2004. *Язык как деятельность. Морфема. Слово. Речь*. Москва: Языки славянской культуры. 896.]

DICTIONARIES

- БАС 3–The Great Academic Dictionary of the Russian Language. Vol. 3. 2005. Moscow: Nauka. 664. [Большой академический словарь русского языка. Том 3. 2005. Москва: Наука. 664.]
- БАС 26–The Great Academic Dictionary of the Russian Language. Vol. 26. 2019. Moscow: Nauka. 696. [Большой академический словарь русского языка. Том 26. 2019. Москва: Наука. 696.]
- БАС 27–The Great Academic Dictionary of the Russian Language. Vol. 27. 2021. Moscow: Nauka. 800. [Большой академический словарь русского языка. Том 27. 2021. Москва: Наука. 800.]
- Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/social-network> (1. November 2025)
- Oxford Learner's Dictionary. URL: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/social-network?q=social+network> (1. November 2025)

ОККАЗИОНАЛИЗМЫ И НЕОДЕРИВАТИВЫ КАК ОТРАЖЕНИЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ КРЕАТИВНОСТИ (НА МАТЕРИАЛЕ КОММЕНТАРИЕВ В СОЦИАЛЬНОЙ СЕТИ YOUTUBE)

OLEH TYSHCHENKO
ALINA URAZBEKOVA

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена рассмотрению образных номинаций, отражающих особенности лингвокреативного мышления, прагматический потенциал, ценностные стереотипы и оценки участников обсуждений информационно-коммуникационного видеоконтента. Внимание обращено на тематическую полифонию комментариев под видео общественно-политической направленности (реплики, диалоги, идеологические и эмоциональные нарративы участников коммуникативной интеракции, сопряженные с ними речевые акты и междометная фразеология), выяснены механизмы образования новых слов (аффиксация, контаминация, отфразеологические и отыменные дериваты, обыгрывание прецедентных имен и т. п.). Анализ продемонстрировал высокий удельный вес сложных дериватов-окказионализмов, возникших на основе сленга, языкового субстандарта и просторечных форм, несущих, как правило, пейоративную оценку.

Предложенный подход дал возможность выявить разнообразные способы моделирования языковой игры в дискурсе социальных сетей, среди которых выделяются полисемия семантических структур (соединение прямого и фразеологически связанного значений слов), омонимия, словообразовательная и паронимическая аттракция, фигуры двойного повтора, аллюзии, ассонанс, графическая гибридизация и деформация, трансформация устойчивых сочетаний.

Ключевые слова:

комментарий, лингвокреативность, окказионализм, социальная сеть, языковая игра

OKAZIONALIZMI I NEODERIVATI KAO ODRAZ LINGVISTIČKE KREATIVNOSTI (U KOMENTARIMA NA DRUŠTVENOJ MREŽI YOUTUBE)

OLEH TYSHCHENKO
ALINA URAZBEKOVA

SAŽETAK

Rad je posvećen razmatranju figurativnih nominacija koje odražavaju specifičnosti lingvističke kreativnosti, pragmatički potencijal, vrijednosne stereotipe i evaluativne sudove sudionika rasprava o informacijsko-komunikacijskom videosadržaju. Posebna se pozornost posvećuje tematskoj polifoniji komentara ispod videozapisa društveno-političke usmjerenosti (replikama, dijalozima, ideološkim i emocionalnim narativima sudionika komunikacijske interakcije, s njima povezanim govornim činovima te uzvičnoj frazeologiji). Utvrđeni su mehanizmi tvorbe novih riječi, uključujući afiksaciju, kontaminaciju, frazeološku i imensku derivaciju te poigravanje precedentnim imenima i sl. Analiza je pokazala visok udio složenih derivata – okazionalizama nastalih na temelju slenga, jezičnog substandarda i kolokvijalnih oblika, koji u pravilu nose pejorativnu evaluaciju. Predloženi pristup omogućio je identificiranje različitih načina modeliranja jezične igre u diskursu društvenih mreža, uključujući polisemiju semantičkih struktura (povezivanje doslovnih i frazeološki vezanih značenja riječi), homonimiju, tvorbenu i paronimijsku atrakciju, figure dvostrukoga ponavljanja, aluzije, asonancu, grafičku hibridizaciju i de-formaciju te transformaciju ustaljenih izraza i dr.

KLJUČNE RIJEČI:

društvena mreža, jezična igra, komentar, lingvistička kreativnost, okazionalizam

PSIHOLOŠKI UČINCI TEKSTNE VRSTE *INTERVJU* U HRVATSKOJ PREDIZBORNOJ KAMPANJI

DANIELA JEŽIĆ

Ekonomski fakultet Sveučilišta u Rijeci

Ivana Filipovića 4, 51 000 Rijeka

daniela.jezic@efri.uniri.hr

UDK: 81'276.6:32

DOI: 10.15291/csi.5071

Prethodno priopćenje

Primljeno: 14. 10. 2025.

Prihvaćeno za tisak: 26. 1. 2026.

Tekstna vrsta *intervju* novinska je vrsta koja se zbog strukture pitanja i odgovora odlikuje neposrednom i autentičnom komunikacijom, što može imati jedinstvene psihološke učinke na adresata. Budući da se politička komunikacija često temelji na izravnom obraćanju biračima, *intervju* je najbliža pisana tekstna vrsta koja stvara sličan učinak. Cilj je ovog rada utvrditi na koji način tekstna vrsta *intervju* djeluje kao sredstvo persuzije i manipulacije biračima tijekom predizborne kampanje te dokazati da *intervju* omogućuje političkim akterima emocionalni utjecaj na adresate. Istraživanje se temelji na analizi intervjua objavljenih u hrvatskim dnevnim novinama *Novi list* i *Večernji list* tijekom parlamentarne predizborne kampanje 2016. godine. Provedena je tekstno-lingvistička analiza na komunikacijsko-pragmatičkoj, tematskoj i jezično-stilističkoj razini, uz primjenu modela koji uključuje i politolingvistički element. Većina tekstova pripada asertivima, podtipu eksplikativa te se u njima bilježe apelativna i persuzivna podfunkcija. Političari se koriste selektivnim naglašavanjem činjenica, metaforama i emocionalnim izjavama kako bi manipulirali percepcijom birača, što tekstnu vrstu *intervju* čini moćnim alatom političke komunikacije i utjecaja na birače tijekom predizborne kampanje.

KLJUČNE RIJEČI:

politolingvistika, predizborna kampanja, tekstna lingvistika, tekstna vrsta intervju, tekstne vrste

Autori zadržavaju autorska prava nad svojim radom i pravo na objavljivanje bez ograničenja. Korisnici smiju besplatno i bez odgođe čitati, preuzimati, kopirati, distribuirati, tiskati, pretraživati ili stavljati poveznice na materijal te ga mijenjati ili koristiti na druge zakonite načine, uz obavezno citiranje izvornika, sukladno CC BY 4.0 licenci.

1. Uvod

Ovaj rad usmjeren je na analizu učinaka tekstne vrste *intervju* u hrvatskome političkom prostoru. Ova tekstna vrsta, uz tekstnu vrstu *vijest*, jedna je od najzastupljenijih u tiskanim izdanjima hrvatskih dnevnih novina (usp. Ježić 2024: 62–63). Rad istražuje specifičnosti tekstne vrste *intervju* u tiskanim medijima te opisuje učinke koje može imati na adresata. Upravo se u *intervjuu* izravno prenose riječi pošilatelja koji iznosi svoja mišljenja i stavove te svoje viđenje stanja stvari, odnosno izvanjezične stvarnosti. U političkom svijetu ovakav izravni oblik pisane komunikacije najznačajniji je za političke aktere koji kroz tekstnu vrstu *intervju* mogu najučinkovitije utjecati na potencijalne birače, nastojeći ih uvjeriti u svoje pozitivne osobine, političke oponente prikazati u negativnom svjetlu, a sve u svrhu osvajanja svakog glasa na izborima.

Istraživanje polazi od pretpostavke da *intervju*, kao tekstna vrsta u pisanim medijima, najvjernije oponaša izravnu komunikaciju te predstavlja specifičan oblik za emocionalni i kognitivni utjecaj na adresata. Zbog toga tekstna vrsta *intervju* predstavlja prikladno sredstvo za ostvarivanje persuzivnih i manipulativnih strategija u političkoj komunikaciji, osobito tijekom predizbornih kampanja. Stoga istraživački problem rada proizlazi iz potrebe za sustavnim i interdisciplinarnim sagledavanjem psiholoških učinaka tekstne vrste *intervju* u kontekstu predizbornih kampanja. Cilj je rada dokazati da tekstna vrsta *intervju* može biti sredstvo manipulacije biračima u predizbornim kampanjama.

Od istraživanja se očekuje da će, primjenom modela analize tekstnih vrsta u predizbornoj kampanji, omogućiti sustavan opis komunikacijsko-pragmatičkih, tematskih i jezično-stilističkih obilježja tekstne vrste *intervju* te pokazati na koje se načine ostvaruju psihološki učinci na adresata. Postavljaju se stoga istraživačka pitanja koje komunikacijske funkcije tekstne vrste *intervju* doprinose stvaranju persuzivnog i apelativnog učinka na birače te kojim se jezičnim i stilskim sredstvima u političkim intervjuima koriste s ciljem emocionalnog utjecaja na percepciju sadržaja adresata. Analizirani korpus, prikupljen za vrijeme predizborne kampanje 2016. godine za IX. saziv Hrvatskoga sabora iz dnevnih novina *Novi list* i *Večernji list*, prikazat će postoji li razlika u prilagodbi tekstne vrste *intervju* različitim medijskim i ideološkim okružjima. Iz svega navedenog proizlazi i hipoteza rada da se politički akteri u *intervjuu* koriste emocionalno obilježenim leksikom i različitim stilskim sredstvima kako bi emocionalno utjecali na adresate, odnosno potencijalne birače.

2. TEORIJSKI OKVIR

2.1. TEKSTNA VRSTA INTERVJU

Tekstne su vrste globalni oblici organizacije teksta koji povezuju kognitivni, komunikacijski i djelatni aspekt (Ivanetić 2003: 4) te predstavljaju konkretne oblike realizacije jezične komunikacije (Brinker i dr. 2014: 133). Tim se obrascima koristi za informiranje o tematskim ili ilokucijskim elementima teksta te o stilskim sredstvima, a njihovo stvaranje i razumijevanje ovise o općem i jezičnom znanju unutar određene komunikacijske zajednice i kulture, što uključuje ustaljene jezične obrasce i rutine poznate govornicima i kojih se oni pridržavaju (Fix 2008: 71–73). Tekstne su vrste, dakle, dio jezično-komunikacijske kompetencije i odražavaju znanje određene zajednice (Adamzik 1995: 28). Klasifikacija tekstnih vrsta temelji se na pošiljateljevu razumijevanju i interpretaciji teksta, pri čemu komunikacijska funkcija ima ključnu ulogu (Ivanetić 2003: 66–67). Prema Brinkeru i dr. (2014), Ivanetić (2003) i Jurin (2010), postoji pet tekstnih tipova, a to su asertivi, direktivi, komisivi, ekspresivi i deklarativi. Prema funkciji teksta i prema prototipnim karakteristikama na mikrorazini i makrorazini, tekstna vrsta *intervju* analizirana u ovom istraživanju također će biti uvrštena u jedan od navedenih tekstnih tipova.

Tekstna vrsta *intervju* pripada neliterarnim, uporabnim tekstovima i odnosi se na „novinsku vrstu u kojoj se sadržaj izražava u obliku pitanja i odgovora, a namijenjen je objavljivanju u tiskovnim medijima, na radiju i televiziji” (URL 1). Intervju uključuje razgovore s istaknutim javnim osobama i jedan je od najčešćih oblika novinarskog izražavanja (usp. Ježić 2024: 170). Zbog specifične forme u obliku pitanja i odgovora tekstna vrsta *intervju* ima obilježja neposredne i autentične komunikacije te se politička komunikacija teško može zamisliti bez političkih intervjuova. Iz tekstno-lingvističke perspektive, *intervju* je hijerarhijski strukturiran niz govornih činova (Borčić 2010: 137).

Cilj je političkih intervjuova, osobito u predizornoj kampanji, pridobivanje potpore potencijalnih birača, a time i njihovih glasova (Borčić i dr. 2016: 77), što potvrđuje činjenicu da današnja svakodnevna komunikacija nije samo prijenos informacija već i izazivanje emocija i reakcija adresata na poruke (Graber 1993). Političari oblikuju poruke prema vlastitim uvjerenjima i koriste se jezikom za emocionalni utjecaj, prilagođavajući ga situaciji s namjerom osvajanja birača (Ježić 2024: 27). Jezične strategije omogućuju političarima privlačenje potencijalnih birača političkim programima, a time i manipulaciju emocijama birača prezentacijom ideološke perspektive.

2.2. POLITOLINGVISTIKA

Jezik i politika toliko su isprepleteni da je političko djelovanje nezamislivo bez jezika. Granić (1999: 281) navodi da jezik nije samo sredstvo komunikacije već utječe i na kontrolu u politici, dok Chomsky (2004) ističe utjecaj jezika i njegove uporabe na ishod izbora. Politička komunikacija, osim jezika, uključuje i političke simbole poput himni, zastava i nacionalnih boja, koji utječu na adresate i odluku kome će dati svoj glas na izborima (Girnth 2015: 2–3). Politolingvistika proučava odnos jezika i politike, a prema Burkhardt (1996: 81) obuhvaća govorenje o politici, jezik medija i jezik politike (u koji se ubrajaju jezik političara i jezik u politici). Jezik u politici prenosi informacije, ali izražava i namjere političara, utječući na birače (Girnth 2015: 38). Osim informativne i apelativne funkcije, tijekom predizbornih kampanja posebno do izražaja dolaze persuzivna i manipulativna funkcija, kada se političari koriste „osuđujućim” jezikom za diskreditiranje protivnika, a istina je u drugom planu (Ježić 2024: 11). Vlastita skupina (tj. stranka ili svjetonazor) pritom se percipira kroz pozitivnu prizmu, dok su drugi negativno obilježeni. U političkoj komunikaciji često se koristi inkluzivnom zamjenicom „mi” koja ima sugestivnu snagu i psihološki utječe na adresata, sugerira njegovu pripadnost skupini i potiče poistovjećivanje s pošiljateljem (Burkhardt 2003; Miletić i Perić 2022).

Politički rječnik obuhvaća svakodnevni jezik, ali, ovisno o kontekstu, svaka riječ može postati politički obilježena (Dieckmann 2005: 17). Može se podijeliti na institucionalni, resorni, ideološki i svakodnevni rječnik (Klein 1989; Dieckmann 2005; Ježić 2024), dok Niehr (2014) ističe i stratešku uporabu riječi, ključne i stigmatizirajuće riječi. Te riječi emocionalno i psihološki utječu na adresata i njegovu percepciju sadržaja poruke. Afirmativnim riječima političar iskazuje svoj stav bez izazivanja protivnika, dok stigmatizirajuće riječi izražavaju negativan stav prema protivnicima. Koristi se također i okvirima, međusobno povezanim strukturama koje adresat razumije temeljem vlastitog znanja ili iskustva. Okviri omogućuju izostavljanje neželjenih informacija čime se ciljano oblikuje percepcija adresata. Kleinove (1998: 376) strategije korištenja političkog jezika uključuju isticanje vlastitih prednosti, obezvrjeđivanje protivnika, korištenje dijalektalnih izraza i stvaranje opozicije „mi” naspram „ostalih” radi isticanja pripadnosti „pozitivnoj” skupini i adresatova poistovjećivanja s pošiljateljem, a često se koristi i strategijom izostavljanja ključnih informacija te diskreditiranjem protivnika. Nadalje, riječi se shvaćaju kao sredstva persuzije i manipulacije, pri čemu izbor riječi u politici ima veliku moć. Ipak, puni smisao riječi ostvaruje se tek u tekstu, pa svaki političar pažljivo bira riječi kako bi ostvario određenu komunikacijsku namjeru, a nejasno formulirani ciljevi omogućuju različita

tumačenja političkih iskaza (Niehr 2014: 116–117).

Nejasnoće u formulaciji ciljeva predstavljaju opasnost u prijenosu informacija između pošiljatelja i adresata, a posrednici u komunikaciji (masovni mediji) dodatno utječu na moguću neobjektivnost i manipulaciju informacijama i jezikom. Jezična manipulacija podrazumijeva namjernu uporabu jezika kako bi se utjecalo na druge, uz pošiljateljevu negativnu namjeru i želju za kontrolom nad adresatom, utječući na njega i njegove emocije prikrivenim strategijama (Akopova 2013: 78). Neke od njih kombinacija su istinitih i neistinitih jezičnih iskaza, davanje neostvarivih obećanja, preuveličavanje, pretjerana pristojnost te zaokupljanje ili odvrćanje adresatove pozornosti (Shigapova i dr. 2021: 3–4). Kenzhekanova i dr. (2015: 326–330) navode da se manipulacija u jeziku prepoznaje putem metafora, metonimija, apstraktnih pojmova, neologizama, modificiranih poslovice ili pak prikazom „sebe” ili „nas” u pozitivnom, a „drugih” ili „ostalih” u negativnom svjetlu. Takve strategije u političkoj komunikaciji omogućuju političarima oblikovanje percepcije adresata, koristeći se jezikom za emocionalni utjecaj i postizanje političkih ciljeva.

3. ISTRAŽIVANJE

3.1. KORPUS ISTRAŽIVANJA

Ovo se istraživanje temelji na analizi prototipnih primjera tekstne vrste *intervju* objavljenih tijekom predizborne kampanje za IX. saziv Sabora Republike Hrvatske, koja je trajala od 15. kolovoza do 9. rujna 2016. godine. Korpus istraživanja preuzet je isključivo iz tiskanih izdanja hrvatskih dnevnih novina *Novi list* i *Večernji list*, koje se zbog svoje čitanosti i utjecaja na javno mnijenje smatraju relevantnim izvorima političke komunikacije u hrvatskome medijskom prostoru. Osim toga, odabrane su dnevne novine s visokom čitanošću i utjecajem u razdoblju analizirane predizborne kampanje 2016. godine, ali i s obzirom na njihovo različito pozicioniranje unutar hrvatskoga medijskog prostora. U analiziranom razdoblju *Novi list* u javnom diskursu često se percipirao kao liberalniji, lijevo orijentirani medij, dok je *Večernji list* bio konzervativniji i bliži desnom centru.

Cjelokupni analizirani korpus obuhvaća 765 članaka objavljenih u promatranom razdoblju, unutar kojih je identificirano ukupno 48 tekstova koji pripadaju tekstnoj vrsti *intervju*. Od toga je 36 intervjuova objavljeno u *Večernjem listu*, a 12 u *Novom listu*. U korpus su uključeni isključivo intervjui s političkim akterima uključenima u parlamentarnu predizbornu kampanju, a zastupljeni su političari iz različitih stranaka.

U *Večernjem listu* intervjuirano je 10 političara iz HDZ-a, 7 iz SDP-a te 18 predstavnika drugih stranaka i ostalih aktera u kampanji, dok se u *Novom listu* pojavljuju 3 političara iz HDZ-a, 3 iz SDP-a te 8 predstavnika ostalih stranaka. Oba medija, unatoč razlikama u opsegu korpusa, pružaju prostor širokom spektru političkih aktera. To upućuje na nastojanje medija da obuhvate različite političke pozicije, što kod adresata može potaknuti dojam raznolikosti političkih opcija. Veća zastupljenost predstavnika HDZ-a u *Večernjem listu* može upućivati na to da su te novine ideološki bliže desnici, dajući joj time na važnosti, dok uravnotežena zastupljenost HDZ-a i SDP-a u *Novom listu* doprinosi dojmu neutralnijeg pristupa.

S obzirom na funkciju teksta te ostale mikrokarakteristike i makrokarakteristike, tekstna vrsta *intervju* pretežito se uvrštava u tekstni tip asertiv, podtip eksplikativ, a njezina kvantitativna distribucija prikazana je u tablici 1.

TABLICA 1. Kategorizacija tekstne vrste *intervju* u funkcionalne tekstne tipove (Ježić 2024: 171).

	<i>Novi list</i>	<i>Večernji list</i>
asertiv – eksplikativ	12 (100%)	33 (91,6%)
direktiv	0	1 (2,8%)
komisiv	0	1 (2,8%)
ekspresiv	0	1 (2,8%)
ukupno	12	36

Iako u analiziranim tekstovima prevladava eksplikativna funkcija, gotovo su sve ostale funkcije i podfunkcije zastupljene u određenim dijelovima *intervjua*, osobito apelativna i persuazivna funkcija. Takva distribucija i uvrštavanje tekstne vrste *intervju* pretežito u tekstni tip asertiv, podtip eksplikativ, temelji se na činjenici da pošiljatelj adresatu iskazuje kako stvari stoje i daje svoje viđenje određene situacije, a komunikacijski je cilj tekstova da se adresatu predoči stanje stvari, kako bi on potom zauzeo stav prema iznesenom. U komunikacijskoj situaciji s jedne su strane novinar i intervjuirana osoba kao pošiljatelji, a s druge strane adresat, tj. birači, dok je predmet komunikacije razgovor novinara koji postavlja pitanja o određenoj temi i sugovornika koji na njih odgovara.

3.2. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Metodologija istraživanja temelji se na kvalitativnoj tekstno-lingvističkoj analizi uz primjenu politolingvističkog pristupa. Analiza je provedena prema modelu analize tekstnih vrsta u predizbornoj kampanji (Ježić 2024: 60), koji integrira spoznaje teks-

tne lingvistike i politolingvistike te omogućuje sagledavanje tekstnih vrsta u njihovu društveno-političkom kontekstu na više razina.

Model podrazumijeva analizu na trima međusobno povezanim razinama. Na prvoj, komunikacijsko-pragmatičkoj razini utvrđuje se pošiljateljeva namjera te definira dominantna komunikacijska funkcija teksta, kao i prisutnost ostalih funkcija i podfunkcija u pojedinim dijelovima *intervjua*. Također se opisuje pragmatički kontekst, uključujući političku situaciju, ulogu novinara kao posrednika te odnos pošiljatelja i adresata. Potom se analiziraju makrorazina i grafičko oblikovanje teksta, što uključuje slikovni i tekstualni dio intervjua (fotografije, naslove, podnaslove, istaknute citate, raspored pitanja i odgovora). Upravo ti elementi imaju važnu ulogu u usmjeravanju čitateljeve pozornosti i pojačavanju persuzivnog i psihološkog učinka poruke.

Druga je razina analize u modelu tematska, na kojoj se analizira struktura i razvoj teme u intervjui, određuju dominantna tema i teme pojedinih tekstnih dijelova, i to prema tematskoj shemi i razvoju teme. Pozornost se posvećuje temama karakterističnima za predizbornoj kampanju, kao i isticanju vlastitih političkih pozicija i kritike političkih protivnika.

Na trećoj, jezično-stilističkoj razini, provodi se analiza teksta na sintaktičkoj, semantičkoj i tekstnoj razini, s naglaskom na sintaktičku koherenciju teksta, izbor politički obilježenog leksika te uporabu stilskih figura poput metafora, metonimija ili hiperbola. Analizira se i uporaba kolokvijalnog jezika i neformalnog stila kao sredstava približavanja adresatu i ostvarivanja psihološkog učinka.

U ovom će se radu provesti tekstno-lingvistička analiza prototipnih primjera preuzetih iz korpusa istraživanja, a opisana metodologija omogućuje cjelovito sagledavanje tekstne vrste *intervju* kao sredstva političke komunikacije te analizu mehanizama kojima se u predizbornoj kampanji oblikuje percepcija adresata, tj. potencijalnih birača.

3.3. ANALIZA KORPUSA

Politička komunikacija počiva na izravnom obraćanju političara potencijalnim biračima, a posebno je uspješna kada se odvija u stvarnom vremenu. Međutim, kod pisanih medija treba uzeti u obzir ne samo riječi političara već i način na koji novinari (posrednici) oblikuju tekstove i prenose poruke. Tekstna vrsta *intervju* najbliža je pisana tekstna vrsta koja postiže učinak izravne komunikacije s biračima. U *intervjuu* pragmatički je kontekst vrlo specifičan i usko povezan s osobom koja odgovara na pitanja novinara, a zajednički element svih analiziranih intervjua jest tematska povezanost s predizbornoj kampanjom. Glavni je cilj informirati čitatelja o stavovima sugovornika (najčešće kandidata na parlamentarnim izborima) i njegovim političkim

planovima vezanim uz predizbornu kampanju. Pitanja novinara strukturirana su tako da ciljaju na specifične teme od javnog interesa, primjerice reforme ili gospodarski razvoj (naglasak je na informativnosti) ili su usmjerena na izazivanje osobnih reakcija i predstavljanje intervjuiranih osoba u određenom svjetlu.

Kao što je prikazano u tablici 1, kako u intervjuima iz *Novog lista*, tako i u onima iz *Večernjeg lista*, dominantna je eksplikativna podfunkcija jer intervjuirane osobe objašnjavaju svoje političke stavove i odgovaraju na konkretna pitanja novinara. Iz analiziranih tekstova vidljivo je da se najčešće prvo iznose činjenice, a zatim ih intervjuirana osoba pojašnjava i daje svoj sud. Adresatu se nudi detaljna argumentacija kako bi i sam formirao stav. Vrlo je često naglašena ekspresivna funkcija kroz osobne dojmove intervjuiranih. U primjeru (1) riječ je o Anki Mrak-Taritaš, kandidatkinji Narodne koalicije, koja govori o svome političkom oponentu, tadašnjem gradonačelniku Zagreba, Milanu Bandiću, dok se u primjeru (2) Milan Bandić vidi u ulozi lidera i oštro kritizira dominaciju dviju najvećih stranaka u Hrvatskoj.

- (1) Svim građanima Hrvatske koji gledaju u Zagreb kao uzor mogu poručiti da od Bandića mogu očekivati samo hrpu nepotrebnih fontana i prirez od 18%. Osim toga nedavno sam najavila da ćemo u Zagrebu inicirati otvaranje muzeja neispunjenih obećanja g. Bandića za koji bi nam trebala dvorana veličine Doma sportova. (VL, 29. kolovoza 2016., str. 6)
- (2) A suština je lidera da okupi ekipu kompetentnih ljudi koji će odrediti prioritete i na bazi prioriteta izvući Hrvatsku iz krize. A zašto se to nije dogodilo? Zato što su HDZ i SDP od 1995. pobjeđivali šest puta. (NL, 5. rujna 2016., str. 6)

Tekstovi su uglavnom usmjereni na izražavanje emocija, ponajprije kroz kritiku političkih protivnika, čime se intervjuirane osobe nastoje emocionalno povezati s adresatima, izgraditi povjerenje i identificirati se s njima. Izražavaju se i zadovoljstvo postignutim rezultatima, optimizam i osobne ambicije, poziva se na osobne vrijednosti i iskustva, sve s ciljem jačanja uvjerenosti. Nadalje, česta je i pojava komisivne funkcije, kojom se intervjuirani obvezuju poduzeti određene aktivnosti za dobrobit potencijalnih birača ili obećavaju konkretne političke poteze, poput legalizacije komunalne infrastrukture. U jednom od analiziranih primjera iz *Novog lista* intervjuiran je Milan Bandić, koji se predstavlja kao iskusni lider, naglašava svoju stručnost i tadašnje rezultate te se implicitno obvezuje izvršiti svoja politička obećanja u iskazima poput „treba rezati ono što ne valja“ ili „to ćemo napraviti na prvoj ili drugoj sjednici hrvatske Vlade“ (NL, 5. rujna 2016., str. 6).

Kada je riječ o grafičkom oblikovanju teksta, analiziraju se struktura, vizualna organizacija i raspored elemenata tekstne vrste *intervju* te se promatraju razlike između

Novog lista i *Večernjeg lista*. Kao središnji dio vizualnog elementa ističu se fotografije intervjuiranih, koje su najupadljiviji dio svakog intervjua i privlače te usmjeravaju pažnju čitatelja na taj tekst. Glavni naslovi ujednačeni su u svim primjerima, otisnuti su masnim slovima i imaju najveći font, što također privlači pozornost čitatelja, a sadržajno ističu glavnu misao intervjua, npr. „Birači, od Bandića možete očekivati samo hrpu fontana” iz intervjua kandidatkinje Narodne koalicije Anke Mrak-Taritaš za *Večernji list* (29. 8. 2016., str. 6) ili svojevrsni napad predstavnika „manjih” stranaka na HDZ i SDP: „Velika koalicija bila bi najveća katastrofa” u intervjuu Milana Bandića za *Novi list* (5. rujna 2016., str. 6), ili pak „HDZ i SDP zaboravili na sve svoje razlike jer ih i – nema” iz intervjua Ines Strenja Linić, kandidatkinje Mosta u *Novome listu* (2. rujna 2016., str. 8). Nadnaslovima se koristi za najavu intervjuirane osobe (uglavnom ime i prezime te funkcija ili karakteristike po kojima je ta osoba poznata u javnosti), dok podnaslovi često sažimaju najvažnije teme razgovora ili ističu određenu izjavu iz glavnog dijela teksta. Pitanja su otisnuta masnim slovima, dok su odgovori pisani standardnim fontom, što omogućuje čitatelju brzu identifikaciju dijelova razgovora. U tekstovima su dodatno istaknute ključne izjave intervjuiranih, uglavnom uvećanim fontom, izdvojenim okvirima, navodnicima u crvenoj boji ili crnom pozadinom s bijelim slovima, što skreće pozornost na najvažnije poruke intervjua i dodatno ih naglašava. I *Novi list* i *Večernji list* koriste se istim strategijama te ne postoje veće razlike u grafičkom oblikovanju samih tekstova.

Tematska razina teksta u tekstnoj vrsti *intervju* izazovna je za analizu jer, iako je riječ o predizbornoj kampanji, sugovornici se referiraju na više različitih tema, pa je teško odrediti samo jednu, odnosno dominantnu temu *intervjua*. Analizirani *intervjui* obuhvaćaju širok spektar političkih i društvenih tema povezanih s predizbornom kampanjom, od socijalnih pitanja i mjera u zdravstvu, preko regionalnog ustroja Republike Hrvatske i ravnomjernog razvoja, do reformi u graditeljstvu i legalizacije. Ističu se i politička pitanja o samoj predizbornoj kampanji, mogućnosti stvaranja velike koalicije (između HDZ-a i SDP-a), a važnu ulogu na tematskoj razini ima kritika protivnika, koji se opisuju u lošem svjetlu i s negativnim konotacijama ili se komparativno referira na protukandidate, pa se tematski ne razvijaju opisi vlastitih prednosti i postignuća, već je cilj diskreditacija protivnika. Budući da tekstna vrsta *intervju* u analiziranim primjerima iz *Novog lista* i *Večernjeg lista* sadrži više različitih tema, njihovo je nadovezivanje jasno i hijerarhijski strukturirano te započinje općim pitanjima vezanim uz opće društvene aspekte, a nastavlja se specifičnim temama koje se javljaju u kampanji. Uglavnom je riječ o temama jednake važnosti, iznesenima prema principu tematskog slijeda. *Intervju* je tekstna vrsta sa specifičnim oblikom pitanja i odgovora koji omogućuje biračima uvid u širi politički kontekst,

a intervjuirana osoba svojim odgovorima daje dodatne informacije o činjenicama ili stanju stvari, pa se zaključuje da je u tekstnoj vrsti *intervju* razvoj teme eksplikativan. Upravo zato što je sadržaj organiziran tako da slijedi logičan razvoj tema, struktura *intervjua* olakšava čitanje i potencijalnom biraču omogućuje brzo pronalaženje ključnih informacija, zahvaljujući jasnoj tipografiji i istaknutim elementima na razini makrostrukture.

Pri analizi jezično-stilističke razine u prvom su planu posebnosti na razini leksika, koji je usko povezan s političkom komunikacijom, odnosno predizbornom kampanjom. U analiziranim primjerima pojavljuju se tako riječi i sintagme koje pripadaju institucionalnom rječniku, poput: *kandidat*, *koalicija*, *biti na čelu stranke*, *izborna jedinica*, *preferencijalni glasovi* ili *saborski zastupnik*. Česti su i primjeri resornog rječnika, odnosno tematskih i stručnih rječnika, s obzirom na to da se u intervjuima razgovara o više različitih tema. Među primjerima izdvajaju se građevinski (npr. *legalizacija komunalne infrastrukture*, *ceste*, *željeznice*, *vodovod*, *kanalizacija*, *državni prostorni plan*, *katastar*), financijski (npr. *recesija*, *stagnacija dohotka*, *porezno rasterećenje*, *monetarna politika*) ili pak pravosudni rječnik (npr. *sudska praksa*, *podnjeti tužbu*, *zakon o porezu*, *jurisdikcija*).

Novinarska su pitanja izravna i uglavnom kratka, bez pretjeranih stilskih ukrasa, kako bi se naglasio informativni karakter razgovora. Međutim, odgovori intervjuiranih mogu biti pozitivno ili negativno obilježeni. Pozitivnim se riječima ističu prednosti i dosadašnja postignuća intervjuiranih. Tako u primjeru (3) Milan Bandić pohvaljuje sam sebe, dok Anka Mrak-Taritaš u primjeru (4) ipak ističe kvalitete i prednosti svoje koalicije:

- (3) Milan Bandić je najdostupniji, najjednostavniji čovjek na svijetu. (NL, 5. rujna 2016., str. 6)
- (4) Uvjerena sam da Narodna koalicija ima realne šanse osvojiti sedam mandata jer imamo kvalitetne kandidate koji imaju iskustva u upravljanju zemljom na svim razinama. (VL, 29. kolovoza 2016., str. 6)

Neki su primjeri odmjeraniji od ostalih, a primjera ima i u negativno obilježenim iskazima, u kojima se izražavaju negativni stavovi i mane protukandidata. Tako u primjeru (5) Milan Bandić oštro istupa protiv ranije SDP-ove vlade premijera Zorana Milanovića navodeći nesposobnost dijela njegovih ministara. U primjeru (6) tadašnji predsjednik HNS-a Ivan Vrdoljak, kao član Narodne koalicije, kritizira kratkotrajnu tehničku, tzv. Oreškovićevu vladu, koja je počela djelovati u lipnju 2016., nakon izglasavanja raspuštanja Hrvatskog sabora.

- (5) Svakako ne ministri koji kod mene ne bi bili portiri. Kod mene, da imam tvrtku, ne bi mogla raditi polovina Milanovićevih ministara. Otjerali bi mi ljude. (NL, 5. rujna 2016., str. 6)
- (6) Najveći doprinos tehničke Vlade ionako je bio da nisu napravili nepopravljivu štetu jer za to nisu imali dovoljno vremena. (VL, 22. kolovoza 2016., str. 6–7)

Česta je implementacija „negativnog marketinga” u kojem intervjuirana osoba sebe ili svoju stranku uspoređuje s drugima, ističući svoje pozitivne karakteristike, uz napomenu da nije poput ostalih. Tako Boris Lalovac, član SDP-a, u primjeru (7) iznosi pozitivan aspekt Narodne koalicije, negativno predstavljajući političke protivnike, tj. HDZ, a u istom tonu nastavlja i njegov stranački kolega Mirando Mrić u primjeru (8). Tako u intervjuu nastupa i Milan Bandić, hvaleći sebe i svoju stranku, dok diskreditira ostale, što je vidljivo u primjeru (9). Bruna Esih, kandidatkinja na listi HDZ-a, u primjeru (10) govori o lustraciji i suptilno, bez iznošenja imena, napada političke protivnike i one „na drugoj strani”. Primjer (11) donosi izjavu Jure Martinića, kandidata liste koalicije Jedina opcija i dopredsjednika stranke Promijenimo Hrvatsku, koji prednost svoje koalicije vidi u negativnom i lošem djelovanju dviju vodećih stranaka.

- (7) Nećemo davati lažna obećanja kao HDZ koji pred svake izbore obećava manji PDV. (VL, 21. kolovoza 2016., str. 12–13)
- (8) Za razliku od bivše Vlade, koja je obustavila mjere aktivne politike zapošljavanja, mi ćemo te mjere odmah nastaviti. (VL, 16. kolovoza 2016., str. 6)
- (9) Moja stranka i ja ne uvjetujemo nikome ništa, osim pravog smjera Hrvatske – a to je put rada i solidarnosti. (NL, 5. rujna 2016., str. 6)
- (10) To je logičan evolucijski i društveni proces, a u njemu ne žele participirati samo oni jako nečiste savjesti i oni kojima pozicije stečene u prošlosti i danas predstavljaju jedini način stjecanja osobne koristi. (VL, 22. kolovoza 2016., str. 20–21)
- (11) To ne mogu napraviti SDP i HDZ jer su oni i stvorili taj društveni kaos i nered, pa smo počeli raditi zajedničku platformu kako bismo prisilili te velike da se mijenjaju. (VL, 20. kolovoza 2016., str. 8)

U tekstnoj vrsti *intervju* povremeno se koristi slikovitim jezikom i kolokvijalnim stilom izražavanja, čime se privlači šira publika i emocionalno utječe na birače, odnosno stvara emocionalna povezanost intervjuirane osobe i birača. Tako se bilježe riječi ili sintagme poput: *raditi marifetluke*, *držati kome ljestve*, *uhljeb*, *promijeniti mašnu na celofanu*, *mala od kužine* i slično, koje iskazuju snažno negativno značenje i služe

kako bi intervjuirana osoba pojačala učinak svojih izjava, ali i doprinose diskreditaciji političkih protivnika.

U korpusu istraživanja identificirane su metafore vezane uz sport, odnosno POLITIKA JE SPORTSKO NATJECANJE, kojima su se izražavali Damir Krstičević i Milijan Brkić, kandidati na listi HDZ-a (primjeri (12) i (13)). Sportska metafora prisutna je i u primjeru (14), u kojem Vlado Jukić, ravnatelj Klinike Vrapče, komentira aktualnu političku situaciju i glavne figure kampanje.

(12) Ja uvijek idem na pobjedu, bez obzira na suparnika i bez obzira na ulog. (VL, 21. kolovoza 2016., str. 20–22)

(13) Mi nismo konkurencija, nego momčad. (VL, 27. kolovoza 2016., str. 8)

(14) Petrov nema dovoljno iskustva i utakmica u nogama koliko njegovi konkurenti i može promašiti u nekoj procjeni. (VL, 28. kolovoza 2016., str. 13–14)

Zanimljivo je istaknuti i primjer (15), u kojem se sportska metafora pojavljuje u pitanju novinara, a ne u odgovoru intervjuirane osobe. Riječ je o novinarki *Večernjeg lista* Ivi Puljić-Šego, koja je intervjuirala Milijana Brkića.

(15) U drugoj izbornoj ćete se za glasove natjecati s Milanom Bandićem, procjene su da pucate na slično biračko tijelo, ali i da vam je konkurencija Zlatko Hasanbegović. (VL, 27. kolovoza 2016., str. 8)

U intervjuima s Milanom Bandićem (VL, 4. rujna 2016., str. 12–14; NL, 5. rujna 2016., str. 6) najuočljivija je stilaska figura hiperbola, kojom on naglašava vlastita postignuća i doprinosi dojmu izuzetne predanosti radu. Tako se u njegovim intervjuima bilježe hiperbole poput „rada 365 dana po 16 sati“, „prati me glas da izazivam i zakone fizike jer istovremeno mogu biti na tri mjesta“ ili „radim i više od Japanaca“.

4. ZAKLJUČAK

Tekstna vrsta *intervju* u ovom se istraživanju pojavljuje isključivo kao pisani tekst objavljen u tiskanim izdanjima hrvatskih dnevnih novina *Novi list* i *Večernji list*, što podrazumijeva nemogućnost kontakta licem u lice ili interaktivne, dvosmjerne komunikacije između intervjuirane osobe (najčešće političara) i adresata (birača), dok je novinar u posredničkoj ulozi. Kao takva, tekstna vrsta *intervju* jedina u pisanome tiskanom mediju omogućuje političaru da se izravno obrati potencijalnim biračima,

dok u ostalim pisanim tekstnim vrstama veliku ulogu ima novinar – posrednik koji može selektivno prenositi informacije, ali i iznositi svoje osobno mišljenje i stav prema intervjuiranom političaru ili samom sadržaju njegova iskaza. Cilj je svakoga intervjuiranog političara uvjeriti potencijalne birače u vlastite pozitivne osobine i prikazati sebe u pozitivnom svjetlu, a istovremeno ostale predstaviti kao loše, neprikladne i nesposobne političare. Istraživanje je pokazalo da tekstna vrsta *intervju* omogućuje političkim akterima učinkovito oblikovanje percepcije političke stvarnosti.

Analiza tekstne vrste *intervju* prema modelu analize tekstnih vrsta u predizbornoj kampanji obuhvatila je tekstno-lingvističku analizu na trima razinama: komunikacijsko-pragmatičkoj, tematskoj i jezično-stilističkoj. U svim primjerima iz *Novog lista* i *Večernjeg lista* javlja se gotovo identično grafičko oblikovanje teksta: osim tekstualnog dijela, svaki intervjui sadrži i slikovni dio teksta. Ime intervjuirane osobe navodi se u nadnaslovu ili glavnom naslovu, a novinarska su pitanja masno otisnuta. Utvrđeno je da se tekstna vrsta *intervju* u analiziranom korpusu pretežno svrstava u tekstni tip asertiv, podtip eksplikativ, pri čemu su u većini tekstova, osim eksplikativne, prisutne i apelativna te persuazivna podfunkcija. *Intervjui* su strukturirani tako da adresatu nude objašnjenje političkih stavova intervjuirane osobe i njezinu interpretaciju društveno-političke situacije, ali istodobno omogućuju intervjuiranim osobama selektivno naglašavanje određenih informacija.

Na jezično-stilističkoj razini najjasnije se uočava psihološki učinak političara kao pošiljatelja poruke na adresate, odnosno potencijalne birače. Upotrebom emocionalno obilježenog leksika, kolokvijalnog jezika i neformalnog stila, selektivnim naglašavanjem činjenica te korištenjem metafora ili hiperbola, intervjuirane osobe nastoje uspostaviti emocionalnu povezanost s adresatom i potaknuti njegovo poistovjećivanje s pošiljateljem.

Kritiziranjem protivnika intervjuirana osoba utječe na oblikovanje adresatova stava, i to tako da se ostali političari percipiraju kao nekompetentni ili korumpirani, dok intervjuirana osoba eksplicitno ili implicitno naglašava vlastite uspjehe. U nekim *intervjuima* informativni ton prelazi u polemički, čime se izravno utječe na adresatovu percepciju, dok je u drugima pristup suptilniji i koristi se optimističnim i konstruktivnim tonom kako bi se adresati poistovjetili s pošiljateljem poruke, čime se gradi emocionalna povezanost. Takav način izražavanja manipulira percepcijom birača, što na kraju može utjecati na njihove odluke prilikom glasanja na (parlamentarnim) izborima.

Može se stoga zaključiti da tekstna vrsta *intervju* u hrvatskoj predizbornoj kampanji nije samo sredstvo prenošenja informacija, već i moćan alat političke komunikacije s izraženim psihološkim utjecajem. Kombinacijom strukture, funkcija i podfunkcija

teksta te jezično-stilističkih strategija, tekstna vrsta *intervju* izravno utječe na javno mnijenje, osobito tijekom predizbornih kampanja. Time je potvrđena hipoteza da tekstna vrsta *intervju* političkim akterima omogućuje djelovanje na emocije adresata, korištenjem emocionalno obilježenog leksika i stilskih sredstava poput metafora i hiperbola. Tako se oblikuje percepcija političke situacije kod adresata, čime se otvara mogućnost utjecaja na njihove političke odabire.

Istraživanje je provedeno na korpusu prikupljenom tijekom predizborne kampanje za parlamentarne izbore 2016. godine, i to isključivo iz tiskanih izdanja samo dviju hrvatskih dnevnih novina. Budući da su nakon toga održane još dvije predizborne kampanje za sazive Hrvatskog sabora (2020. i 2024. godine), u budućim istraživanjima mogli bi se analizirati i ti korpusi kako bi se usporedili rezultati i utvrdilo postoje li veće razlike u percepciji sadržaja adresata s obzirom na vremenski odmak. Nadalje, kao dodatni prijedlog za buduća istraživanja, preporučuje se proširiti korpus i na ostale tiskane dnevne novine dostupne u Hrvatskoj, kao i na tekstove objavljene na portalima i u digitalnom obliku.

LITERATURA

- ADAMZIK, Kirsten. 1995. „Einleitung: Aspekte und Perspektiven der Textsortenlinguistik”. *Textsorten – Texttypologie. Eine kommentierte Bibliographie*. Ur. Kirsten Adamzik. Münster: Nodus-Publ.: 11–40.
- AKOPOVA, Asya. 2013. „Linguistic Manipulation: Definition and Types”. *International Journal of Cognitive Research in Science, Engineering and Education* 1 (2): 78–82. URL: <https://ijcrsee.com/index.php/ijcrsee/article/view/13> (12. 11. 2024.)
- BORČIĆ, Nikolina. 2010. „Konceptualne metafore u političkim intervjuima”. *Medijske studije* 1 (1–2): 136–155. URL: <https://hrcak.srce.hr/76707> (12. 11. 2024.)
- BORČIĆ, Nikolina, Igor KANIŽAJ i Svea KRŠUL. 2016. „Conceptual Metaphor in Political Communication”. *Zbornik Sveučilišta u Dubrovniku* 3: 73–94. URL: <https://hrcak.srce.hr/169955> (12. 11. 2024.)
- BRINKER, Klaus, Hermann CÖLFEN i Steffen PAPPERT. 2014. *Linguistische Textanalyse. Eine Einführung in Grundbegriffe und Methoden, neu bearbeitete und erweiterte Auflage*. Berlin: Schmidt Verlag.
- BURKHARDT, Armin. 1996. „Politolinguistik. Versuch einer Ortbestimmung”. *Sprachstrategien und Dialogblockaden. Linguistische und politikwissenschaftliche Studien zur politischen Kommunikation*. Ur. Diekmannshenke, Hajo i Josef Klein. Berlin, New York: De Gruyter: 75–100.
- BURKHARDT, Armin. 2003. *Das Parlament und seine Sprache: Studien zu Theorie und Geschichte parlamentarischer Kommunikation*. Berlin, New York: Max Niemeyer Verlag.
- CHOMSKY, Noam. 2004. *Language and Politics*. Oakland, CA: AK Press.
- DIECKMANN, Walther. 2005. „Deutsch: politisch – politische Sprache im Gefüge des Deutschen”. *Duden Redaktion und Gesellschaft für deutsche Sprache*. Duden: Sprache und Politik: 11–30.
- FIX, Ulla. 2008. *Texte und Textsorten – sprachliche, kommunikative und kulturelle Phänomene*. Berlin: Frank&Timme.
- GIRNTH, Heiko. 2015. *Sprache und Sprachverwendung in der Politik. Eine Einführung in die linguistische Analyse öffentlich-politischer Kommunikation*. Tübingen: Niemeyer.
- GRABER, Doris Appel. 1993. *Processing the News: How People Tame the Information Tide*, 2nd ed. Boston: Addison-Wesley Longman.
- GRANIĆ, Jagoda. 1999. „Jezik i politike”. *Teorija i mogućnosti primjene pragmatolingvistike*. Ur. Lada Badurina, Nada Ivanetić, Boris Pritchard i Diana Stolac. Zagreb – Rijeka: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku: 279–284. URL: <http://www.>

- hdpl.hr/upload/ee8a3107de955d0b3ae98a81f1aba5ec1c782998.pdf (14. 11. 2024.)
- IVANETIĆ, Nada. 2003. *Uporabni tekstovi*. Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- JEŽIĆ, Daniela. 2024. *Tekstne vrste u predizbornoj kampanji*. Doktorski rad. Zadar: Sveučilište u Zadru.
- JURIN, Suzana. 2010. *Tekstne vrste u korporativnom menadžmentu*. Doktorski rad. Zadar: Sveučilište u Zadru.
- KENZHEKANOVA, Kuralay, Magulsim ZHANABEKOVA i Tolkyn KONYRBEKOVA. 2015. „Manipulation in Political Discourse of Mass Media”. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 6 (4): 325–332.
- KLEIN, Josef. 1989. „Wortschatz, Wortkampf, Wortfelder in der Politik”. *Politische Semantik. Bedeutungsanalytische und sprachkritische Beiträge zur politischen Sprachverwendung*. Ur. Josef Klein. Opladen: 3–50.
- KLEIN, Josef. 1998. „Politische Kommunikation als Sprachstrategie”. *Politische Kommunikation in der demokratischen Gesellschaft*. Ur. Otfried Jarren, Ulrich Sarcinelli i Ulrich Saxer. Springer Verlag: 376–395.
- MILETIĆ, Nikolina i Marija PERIĆ. 2022. „Jezik manipulacije u medijskom diskursu u doba koronakrize”. *Fluminensia* 34 (1): 143–161.
- NIEHR, Thomas. (2014). *Einführung in die Politolinguistik. Gegenstände und Methoden*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- SHIGAPOVA, Farida Finsurovna, Elena Aleksandrovna TITOVA, Tatiana Vyacheslavovna MOROZOVA i Anel Naillevna SABIROVA. 2021. „Manipulative Speech Techniques in Political Discourse”. *Propósitos y Representaciones* 9 (SPE2), e1020.
- URL 1. *Intervju*. 2022. *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Ur. Bruno Kragić. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. URL: www.enciklopedija.hr. [https://www.enciklopedija.hr](https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=27678) (19. 11. 2024.)

POPIS TABLICA:

TABLICA 1. Kategorizacija tekstne vrste *intervju* u funkcionalne tekstne tipove (Ježić 2024: 171).

PSYCHOLOGICAL EFFECTS OF THE TEXT GENRE *INTERVIEW* IN THE CROATIAN PRE-ELECTION CAMPAIGN

DANIELA JEŽIĆ

ABSTRACT

The text genre *interview* is a specific journalistic genre that, due to its form of questions and answers, has the characteristics of immediate and authentic communication and therefore can have unique psychological effects on the addressee and their perception of the content. Given that political communication often relies on the direct communication of politicians to their potential voters, and most often in real time, the text genre *interview* represents the closest written text genre that achieves such an effect. The aim of this paper is to determine how the text genre *interview* functions as a means of persuasion and manipulation of voters during election campaigns and to demonstrate that it enables politicians to exert emotional influence on addressees. The study is based on an analysis of *interviews* published in the Croatian daily newspapers *Novi list* and *Večernji list* during the 2016 parliamentary pre-election campaign. A text-linguistic analysis of prototypical examples was carried out on three levels: communicative-pragmatic, thematic, and linguistic-stylistic levels, applying a model that also incorporates a politolinguistic component. Most of the analysed texts can be classified as assertive text types, subtype explicatives; however, given the specificity of the text genre *interview*, there are also appellative and persuasive subfunctions. Politicians employ selective emphasis of facts, metaphors, or emotionally charged statements to manipulate voters' perceptions, making the text genre *interview* a powerful tool of political communication and influence during pre-election campaigns.

KEYWORDS:

politolinguistics, pre-election campaign, text genre interview, text genres, text linguistics

NAVIGATING MEDICAL LANGUAGE: CHALLENGES AND IMPORTANCE OF CLEAR COMMUNICATION BETWEEN PHYSICIANS AND PATIENTS WITHIN THE CROATIAN HEALTHCARE SYSTEM

MARIJA VUKŠIĆ PUČAR
LUCIJA LUKIĆ JAKOPČEVIĆ

*Faculty of Economics and Business, University of Zagreb
Libertas International University*
mvuksic@efzg.hr
ljakopcevic@libertas.hr

UDK: 81'276.6:61(497.5)
DOI: 10.15291/csi.5074
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 14. 10. 2025.
Prihvaćen za tisak: 23. 1. 2026.

Medical language is a specialised form of communication used by healthcare professionals in their daily practice and medical research. It is strongly influenced by globalisation and advancements in technology and science, leading to the continuous evolution of medical vocabulary and the development of new terms and meanings. Communication in healthcare depends on mutual understanding between physicians and their patients. However, this understanding is often hindered by the gap between the everyday language used by patients and the medical language used by physicians, which can create a communication barrier. A lack of comprehension and clear communication between patients and physicians may result in disagreements, conflicts, and even medical errors. This study examines how the use of medical language and terminology can impede communication with patients and explores the strategies that both patients and physicians use to achieve mutual understanding. The data analysed in this study were collected during fieldwork conducted in Zagreb between 2017 and 2020 using semi-structured interviews. This paper draws on the data from eleven semi-structured interviews in which medical language was identified as significant. Five interviews were conducted with healthcare users who had various health conditions and treatments, and six with physicians from different medical specialties. The study's limited number of interlocutors is

KEYWORDS:

Croatian healthcare system, medical language, medical terminology, physician-patient communication, specialised language

Authors are not charged for publication of papers by the journal. Authors retain the copyright to their paper and the right to publish without restrictions. Free of charge and without delay, users can read, download, copy, distribute, print, or search the material, provide links to it, as well as modify or use it in other legal ways with obligatory citation of the original source in accordance with the CC BY 4.0 licence.

not intended to offer a general account of communication issues in Croatia's public healthcare system. Instead, the research focuses on how wider systemic processes are reflected in the distinct experiences and perspectives of individual participants. These lived experiences highlight the continual importance of personal interaction and communication in patient–physician relationships and the effect it has on healthcare outcomes. However, despite advances in digital technologies and communication that can serve as a helpful tool in bridging communication gaps, improving communication is challenging within a strained healthcare system marked by staff shortages, long waiting times, regional disparities, and low wages.

1. INTRODUCTION

Communication within a healthcare system is similar to communication in any other setting. For effective understanding and interaction, it is essential to have a shared knowledge of the language, as well as a common understanding of the world and similar life experiences (Schramm 1954). What sets communication in a medical context apart from other settings is that, even though physicians and patients may share the same cultural and social background, physicians do not always use a language that patients can easily understand.

Medical language (ML) is a language for special purposes (LSP) used to facilitate communication within healthcare, both among healthcare workers and with patients (Gjuran-Coha and Bosnar-Valković 2017). Medical language serves various purposes, such as describing studies in journal articles, textbooks, popular science, or communicating with patients and professionals (Gjuran-Coha and Bosnar-Valković 2017). It is characterised by extensive use of specialised vocabulary, ranging from scientific medical terms to more common healthcare-related expressions used among healthcare workers and patients without medical training (Džuganová 2019). When discussing medical language, medical terminology is an unavoidable component, as it constitutes a structured set of terms that express the core concepts used in the field of medicine (Džuganová 2019). As such, medical terminology provides the initial access point to medical language and enables efficient and precise communication within healthcare contexts (Gjuran-Coha and Bosnar-Valković 2017). Croatian medical terminology is mostly based on Latin, with some influence from Greek, but there has also been a noticeable increase in English terms due to globalisation (Gjuran-Coha and Bosnar-Valković 2013). The shift towards English influence is also attributed to the fact that modern medicine has outgrown traditional Greco-Latin terminology, leading to the creation of new terms that are often borrowed from English (Džuganová 2019).

Given that language is key to successful communication, the use of medical language may present a significant barrier to effective communication within healthcare (Beauchamp and Baran 2017: 322). If physicians use medical terminology too frequently when communicating with patients, patients may not fully comprehend what is being conveyed. This may increase the likelihood that patients fail to follow instructions, miss necessary medical procedures and examinations, and take prescribed medications incorrectly (Beauchamp and Baran 2017). Patients' ability to understand basic health information is essential for making informed decisions about their health (Beauchamp and Baran 2017: 313). The challenges of medical language arise not only

in verbal communication but also in written form. Due to the use of Latin, Greek, and Anglicisms, as well as the frequent use of synonyms, various abbreviations, and the inconsistencies in medical terminology, there is often a lack of understanding and misinterpretation of spoken and written forms of medical language (Gjuran-Coha and Bosnar-Valković 2013).

This paper examines the experiences of using and understanding medical language from both patient and physician perspectives within the Croatian public healthcare system. The focus is on consequent communication challenges and the strategies employed to overcome them. First, we provide a brief overview of the development of health communication research and its implications for our study. Then, we analyse the strategies utilised by patients and physicians to address the communication barriers arising from the use of medical language. We also examine some structural challenges within the Croatian public healthcare system that hinder clear communication between patients and physicians. In conclusion, we consider the adjustments needed to enhance communication within the healthcare system based on the issues analysed in the previous parts of the text.

2. THE DEVELOPMENT OF HEALTH COMMUNICATION RESEARCH

Much has been written about physician-patient interactions and their asymmetrical nature, with power imbalances often amplified by differences in medical knowledge and the use of medical language unfamiliar to patients (Waitzkin 1989; Beisecker 1990; Ainsworth-Vaughn 1994; Coulter 1999; Beauchamp and Baran 2017). However, the study of health communication is a relatively recent phenomenon. It grew in popularity in the 1980s and it developed from various academic disciplines, particularly behavioural and social sciences (Zoller and Kline 2008). Initially rooted in interpersonal and mass communication studies, the field has since evolved, with researchers creating research that is theory-driven and rooted in more advanced understandings of healthcare communication and health issues (Zoller and Kline 2008). In its early stages, health communication research was often quantitative, focusing on cognitive and behavioural factors—such as how people interpret and use information—while treating broader social, cultural, and environmental influences as secondary (Zoller and Kline 2008; Burke and Barker 2014). However, since the late 1990s there has been a notable shift towards more interpretive and critical approaches to studying health communication that takes into consideration the overall subjectivity of meaning, as well as the role that the broader social context and power structures have in communication

(Zoller and Kline 2008). Subsequently, various comprehensive volumes have been published adopting these contemporary perspectives and raising new questions about communication in healthcare (e.g., Obregon and Waisbord 2012; Hamilton and Chou 2014; Thompson and Schulz 2021).

A similar disregard for broader contextual influences, as seen in the early stages of health communication research, is evident in the biomedical approach to physician-patient communication and the subsequent diagnosis and treatment. Traditionally, physicians saw a disease as a dysfunction in the body and are concentrated on treating symptoms and finding a cure, often giving little consideration to social contexts that surround the patient and the illness (Good and DelVecchio Good 2000). This approach to communication in a hospital setting arose from physicians being trained to see medicine purely as a science, emphasising objectivity and efficiency when collecting information and testing diagnoses (Watson 2007).

During their training, physicians are taught various speaking practices, including presenting cases to colleagues, interviewing patients, discussing illnesses and outcomes with patients and families, and obtaining consent for treatments, while also developing clinical reasoning skills and proficiency in various medical procedures (Good and DelVecchio Good 2000). They are trained to extract the “essential” information during conversations with patients and to identify and understand which details in patients’ narratives are necessary for making a diagnosis (Good and DelVecchio Good 2000). In contrast, patients experience sickness as part of their life’s stories, situated in and shaped by their social contexts, but biomedicine has often overlooked these broader dimensions (Good and DelVecchio Good 2000). This practice, however, seems to be gradually shifting, accompanied by an increasing recognition of the importance for healthcare professionals to develop a deeper understanding of patients’ suffering, social contexts, and personal narratives (Doobay-Persaud et al. 2019; Czerska 2021; Paik and Sung 2025).

In general, interest in health communication has been growing significantly due to healthcare users’ increasing expectations, but also dissatisfaction and pressure that they have been putting on healthcare systems and practitioners globally (Coulter and Magee 2003; Wallington 2014; Schuh et al. 2025). Access to new communication technologies, availability of health information on the internet, digitalisation of healthcare, and a consumerist approach to healthcare all contributed to the growth of studies aimed at the challenges that healthcare users and practitioners are experiencing in today’s changing healthcare landscapes (Coulter and Magee 2003; Wallington 2014). This growing interest in health communication underscores the critical need to address the challenges faced by both patients and healthcare profes-

sionals in an increasingly complex and consumer-driven healthcare landscape. By examining these dynamics, one of the purposes of this study is to contribute to the broader goal of fostering more effective, equitable, and patient-centred communication strategies.

Additionally, with regard to the development of health communication research within the Croatian academic and scientific community, most studies focus on general recommendations for improving communication in healthcare settings and on practices that should be avoided (e.g., Kabalin et al. 2002; Staničić 2002; Ljubešić 2013; Sorta-Bilajac and Sorta 2013; Štifanić 2013; Rakošec et al. 2014; Stilinović et al. 2014; Tomaš 2025). Considerable attention has also been paid to information sharing and informed consent (e.g., Marasović Šušnjara 2012; Brkljačić 2013; Pavličević and Simi 2014; Carti and Balaž Gilja 2022; Koščević and Režić 2023), as well as to paternalism, which is often perceived as inherent in the physician–patient relationship (e.g., Talanga 2006; Braš et al. 2011; Štifanić 2013). In 2011, Zagreb’s School of Medicine also implemented a course *Temelji liječničkog umijeća*¹ that provides continuous, structured training in medical communication throughout medical education, which covers similar topics as the majority of available research.

However, little research has examined how medical communication practices contribute to patient comprehension difficulties within the Croatian healthcare system. This study therefore aims to contribute to existing research by further examining healthcare communication within its broader social and systemic context.

3. RESEARCH METHODOLOGY

The data analysed in this study were collected during fieldwork conducted in Zagreb between 2017 and 2020. This fieldwork was part of a study that focused on the patients’ and physicians’ narratives about their experiences in the public healthcare system and how their interactions within that system are shaped by various social and power dynamics that extend beyond the biomedical framework (Vukšić 2024). During the fieldwork, 33 interlocutors were interviewed (14 physicians, 16 patients, and 3 members of patient associations). The interviews with the patients were semi-structured and approximately between 40 and 90 minutes long, while the interviews with the physicians were in general shorter, up to 30 minutes due to their time constraints. Semi-structured interviews are useful because of their openness since there are a se-

¹ <https://mef.unizg.hr/o-nama/ustroj/vijeca-predmeta/temelji-lijecnickog-umijeca/>

ries of questions that are neither strictly predetermined nor necessarily tightly focused on a single topic, which allows the interlocutors the freedom to shift from one topic to another and to feel that they are participating in an interactive and informal dialogue (Mason 2002). Following Black and Riner's (2022) concept of *care* as a context-sensitive, reflexive approach to research ethics, the semi-structured interviews evolved organically, as new themes emerged over time and the participants interpreted and responded to questions in diverse and unique ways. Therefore, data related to medical language that the authors considered significant, but which were not examined in depth in the previous study, appeared in 11 of the 33 interviews. These interviews were thus selected for analysis in the present study.

Five interviews were conducted with healthcare users who had various health conditions and treatments, and six with physicians from different medical specialties. To maintain confidentiality, the participants' real names, age, specific health issues, medical procedures, and associated hospitals are not disclosed. All participants signed informed consent forms before the interviews, with the option to withdraw their responses or request more information at any time.

The study's limited number of interlocutors was not intended to provide a general overview or to generalise communication issues in Croatia's public healthcare system. Generalising from specific individuals' experiences risks flattening their differences and presenting them as a homogenous group, obscuring internal diversity (Abu-Lughod 2014). Instead, this research emphasises the embodiment of broader systemic processes in the unique actions and thoughts of individuals (Abu-Lughod 2014) represented in the study.

The interviews were recorded using a voice recorder and subsequently transcribed and coded. Since the research was based on the principles of grounded theory that prioritises data collection over testing theories and hypotheses in order to generate new insights (Škrbić Alempijević et al. 2016), the coding process was inductive as well. The interviews were conducted over a three-year period. The transcription and coding were carried out after each interview, resulting in an ongoing process of analysis that extended across the entire study. After each transcription, portions of the text that the authors deemed relevant to the goals of the research were identified and assigned labels or "codes" to succinctly capture and summarise their essence (Saldaña 2009). This process also involved repeatedly returning to earlier interviews to identify new codes and refine existing ones. Through repeated reading and re-analysis, patterns and codes gradually emerged, enabling a continuously evolving analytical framework that generated new insights and perspectives throughout the research process.

4. ANALYSIS

In the selected interviews, it was observed that the patients highlighted their lack of understanding of certain medical terminology in verbal communication during the treatment process and consultations with physicians, as well as in written form when reading their diagnoses or discharge letters. They approached the problem of not understanding the terminology in several different ways: they would look up the terms which they did not understand on the internet; they would ask family members, acquaintances, or healthcare professionals who they personally knew for help with the interpretation; or they would directly ask their physicians to explain the terms which they did not understand.

The physicians who participated in the study also expressed an awareness of the communication and comprehension issues that can arise from the use of medical terminology. They approached the issue by attempting to adapt their register and avoiding strictly medical terminology when possible. In one case, patients were given brochures specifically designed to help them understand their treatment and condition following initial consultations.

In the analysis, we examine the issue from two perspectives: those of the patients and the physicians. We explore how both groups attempt to overcome communication barriers arising from the use of medical terminology and language, and how physicians make decisions about communication with different patients. Additionally, we consider the broader social, organisational, and cultural contexts that influence the use and potential misunderstandings caused by the medical language.

4.1. MEDICAL LANGUAGE AND ITS IMPACT ON PATIENT EXPERIENCE

The patients in the study frequently reported difficulties understanding certain medical terminology used in verbal or written medical communication throughout their treatment. This often led to feelings of uncertainty and disconnection from the healthcare process, thus highlighting once again that health and disease are not only determined by our physiology, but are also significantly influenced by language. Naming and understanding a health condition or a disease is sometimes as important to patients as the treatment itself (Rubin 2014). To address this challenge, the patients adopted various strategies. For example: searching online resources for quick and accessible explanations; seeking clarification from family, friends, or trusted healthcare professionals in their social networks; and directly asking their physicians for more detailed explanations.

Asking their physician for clarification is certainly one of the most straightforward ways for patients to resolve uncertainties about their treatment or disease. Engaging in direct questioning and follow-up inquiries can empower patients, giving them a greater sense of control in their interactions with physicians (Anisworth-Vaughn 1998).

However, many patients hesitate to voice their questions, even when they feel the need for clarification (Boreham and Gibson 1978; Beisecker 1990). For some, this reluctance stems from feelings of insecurity driven by the perceived disparity between their own medical knowledge and that of the physician, while others may be deterred by the authoritative status physicians hold in their eyes (Waitzkin 1985; Proso 2006). Additionally, some physicians may not respond favourably to patient inquiries, viewing them as disruptive or as challenges to their authority and expressions of doubt in their competence (Ainsworth-Vaughn 1998). One of our interlocutors, Ivana, recalled a similar issue she experienced with her physician when she asked for a clarification of the Latin terms her physician used in their conversation:

He [the physician] started explaining in Latin, and I said, 'Excuse me, but I don't understand any of that. Could you please explain it in your own words? I don't know those terms.' But he didn't seem too happy when I said that. As far as I could tell, he thought I should have already known what it meant, but it didn't mean anything to me because I didn't understand it. He even said I was stupid for not knowing. I told him, 'I'm smart enough, but I don't know foreign words, whether you like it or not, I don't understand what you're saying to me.' He became a bit harsher, but later calmed down when I insisted that I wanted to understand and that I didn't know those terms. He's the physician—he should be able to explain it to me using the words I can understand. (Ivana)

What Ivana's physician failed to recognise is that when one physician speaks to another, it is reasonable to assume their communicative competence in medical language is at the same level, but this assumption should not extend to interactions with patients who lack medical expertise (Gjuran-Coha and Bosnar-Valković 2013). When choosing which words and expressions to use, speakers assume the listener's level of communicative competence. However, healthcare professionals frequently overestimate patients' familiarity with medical language (Bass et al. 2002; Koch-Weser et al. 2009). By asking questions directly and demanding an answer, Ivana was eventually able to obtain the explanation she required to understand the treatment.

Similar approach to Ivana's was used by another of our interlocutors, Marta:

They start off with technical terms, in 99% of the cases with every physician I've talked to, they begin with that kind of language, and then I say, 'I'm a lay-person, please explain it to me in simple terms so I can understand.' I've done a lot of research online, so now I understand some terms, including the Latin ones, but when they say, 'You'll start radioactive iodine treatment'. What is radioactive iodine? And I think that if we don't ask, unfortunately, we won't get much information. (Marta)

Therefore, even though patients have traditionally been portrayed as powerless and passive participants in medical communication, this is an oversimplification of a more complex reality (Street 1991). As can be seen from Marta's and Ivana's examples, patients can actively shape conversations through their communicative styles, for example by asking direct questions, expressing opinions, or seeking clarification (Street 1991). Other communicative practices, such as topic control, ignoring questions, and the use of rhetorical questions can further alter the interaction by shifting empowerment from one speaker to another (Ainsworth-Vaughn 1994, 1998). Consequently, when discussing patient empowerment and communication within healthcare, we must recognise that some communicative strategies transcend the issue of medical language. Those strategies are part of a much broader set of social and communicative practices that shape physician-patient interactions within healthcare systems.

Besides asking direct questions, Marta also mentions relying on the internet as a source of information and explanation. The internet was also the most frequently cited source of information among the patients. They searched the internet to read about other people's experiences with similar illnesses and treatments, about their interactions with healthcare professionals in specific hospitals, and to better understand their own condition and the terms associated with it. For example, Tomislav, one of the patients we spoke with, searched the internet for the meaning of the word "ablation", which was the name of the procedure he was about to undergo. By learning more about the meaning of the word, he also learnt more about the procedure itself.

In 1999, Hardey predicted that the internet would become a new source of medical knowledge for laypeople, changing the relationship between healthcare professionals and patients by reducing patients' dependence on physicians for information, thereby diminishing their control over medical knowledge (Hardey 1999). Patients who use the internet for health-related information tend to be more informed and feel more confident, which can lead to more meaningful and productive discussions with

their physicians (Tan and Goonawardene 2017). However, in practice, the prevailing healthcare model that is based on the rapid processing of as many patients as possible does not support this type of consultations (Savage et al. 2014). Furthermore, physicians may not respond positively to patients who inform themselves via the internet (Savage et al. 2014). This was also the case with Mauricio, one of the physicians in the study. He expressed his frustration about the patients who arrived “prepared by doctor Google” with “ideas about what should be done” and the potential side effects. His response also aligns with the argument discussed earlier that some physicians may perceive patient involvement as disruptive and a challenge to their authority (Ainsworth-Vaughn 1998).

Another potential problem with using the internet is the fact that medical information is increasingly present online, and because of this, the accuracy of such information is difficult to control (Coulter and Magee 2003). In practice, reliable information can mostly be obtained only in collaboration with physicians (Klinar et al. 2010). This is not only because it is difficult to confirm the quality of information due to the sheer volume, but also because of the interpretative role that physicians have (Lupton 2003). Physicians possess knowledge that they have acquired through years of practice and personal experience which they use when interpreting the collected medical information about a patient, knowledge that the patient does not possess to the same extent (Lupton 2003).

Lastly, some of the patients relied on their social contacts to help them understand the terms they were unfamiliar with. For instance, when Stjepan could not understand his physician’s discharge letter, he sought assistance from his neighbour, who was a surgeon:

Well, I didn’t really understand it. My neighbour across the street is a young surgeon, so I took the letter to him. He told me, ‘It’s all fine, everything’s OK.’ I read the letter. But the parts written in Latin... I didn’t understand them. So, I didn’t really put much effort into it. Why bother reading something I don’t understand? (Stjepan)

The positive effect that social connections have on the quality of health and healthcare has been well documented (Carpiano 2007; Stephens 2008; Song 2013; Pinxten and Lievens 2014). These benefits are numerous and diverse. They can include greater access to healthcare institutions, professionals, and services, reduced psychological stress, the adoption of healthier behaviours, and higher overall health satisfaction (Song 2013). In Stjepan’s case, his social connection with a surgeon neighbour helped

alleviate some of his post-treatment concerns.

It can be concluded that due to the use of Latin, Greek, and English terms, as well as the frequent use of synonyms, various abbreviations, and the general lack of consistency in medical terminology, misunderstandings and misinterpretations of both spoken and written communication often occur (Gjuran-Coha and Bosnar-Valković 2013). This linguistic disparity presents a unique challenge in medical communication, as it can seriously hinder patients' ability to understand medical information pertaining to their welfare and consequently engage with their healthcare providers effectively. In response, patients may try to bridge this gap by relying on their social connections, being more direct in communication with their physicians and turning to the internet for information. However, this only highlights the absence of a systemic effort to address the issue comprehensively.

4.2. PHYSICIANS' STRATEGIES FOR MANAGING MEDICAL LANGUAGE BARRIERS

The physicians participating in the study expressed awareness of the communication and comprehension issues that can arise from the use of medical language and terminology. To address this, they actively shifted or adapted their register and tailored the terminology they used based on what they believed each patient could understand.

Register shifting, understood as the adjustment of speaking style to suit different social contexts and conversation partners, is acquired through socialisation, with the range of registers an individual can use shaped by their experiences (Agha 2006). Register is also often used to facilitate comprehension or establish rapport between speakers (Ferguson 1994; Goulart et al. 2020), which was also the case with the physicians in the study. This process was closely tied to the physicians' assessments of their patients, which were formed during initial consultations through observations of socioeconomic status and personal characteristics. For example, in a group interview, three physicians shared that they considered the patient's occupation, clothing, speech style, age, place of residence, and ethnicity when making assumptions about the patient's familiarity with medical terminology and adjusting their register.

Iva: Often, when we're in doubt, we look at the person's occupation in their records. I mean, we don't know what we're dealing with, so sometimes we take a quick look at their occupation. But, usually, just in the way in which they say 'Hello' or 'Nice to meet you', we already know what we're dealing with.

Eva: Also, based on their habits... I mean, as my colleague said, clothes don't make the person, but essentially, you can tell right away. The second thing is

when they talk, how they talk. You can quickly assess their level of eloquence within a few sentences.

Dora: When an old man from Lika addresses the physician informally with 'you'

Iva: Or, for example, if the patient is Roma.

Dora: Or if they call you 'dear'.

Eva: The ones who call the physician 'My dear'. Well, these are older people, we don't hold it against them, but then you realise how you should talk to them.

In another interview, the physician also pointed out the patient's age, general appearance, and speech style as most relevant for assessment:

When a patient arrives, I don't know what they're like, so I assess them based on their age, appearance, and then I start talking. I ask them what happened, and then I can tell by the way they speak how much they understand and how much they know, how much I should say. [...] You can tell a lot from the way they speak and their vocabulary. I try not to use medical terminology, but sometimes people who work in medicine come and they use medical terms themselves, so I use them too. But yes, I adjust. Some may be younger than eighteen, and I speak to them more casually, like I would with someone over coffee. While with older people, I tend to be more serious, but I don't know how to explain it. You just adapt. (Katarina)

Factors such as the patient's education level, age, profession, demeanour, register, and communication style, as well as the place of residence (whether they lived in a rural or urban area) were mentioned by all the other physicians participating in the study as potentially relevant as indicators of the patient's familiarity with medical terminology.

In any given community or society, even among individuals who share the same culture, there is often a tendency to distinguish between different social groups. These distinctions help people categorise others based on specific traits or characteristics, which are perceived as common within each group (McGarty et al. 2002). These traits are then organised into mental frameworks called schemas—categories that we use to interpret new information or make sense of unfamiliar situations (Baran and Beauchamp 2017). Schemas are powerful tools that help individuals navigate the world, but they often lead to generalisations or stereotypes about others (Baran and Beauchamp 2017). These mental shortcuts enable people to make sense of others, re-

spend appropriately to various situations, and make communication easier and faster (McGarty et al. 2002; Baran and Beauchamp 2017). However, while these processes can help individuals navigate the complexities of social life, they also risk oversimplifying and reducing individuals to broad categories. Similarly, in fields like health-care, where communication can mean the difference between effective treatment and misdiagnosis, the reliance on schemas risks oversimplifying complex interpersonal interactions, leading to potentially wrong assumptions about patients' understanding of medical language.

Besides relying on schemas to assume the level of a patient's communicative competence and adjust their registers, physicians Mauricio and Vinko emphasised that they strived to avoid using medical terminology during patient interactions whenever possible, opting instead to communicate in what they described as "everyday language". They also expressed the belief that any medical documentation intended for patients should be written in standard Croatian with as little medical terminology as possible. Mauricio also mentioned brochures that he hands out to his patients as a useful tool for understanding their treatment and disease:

Well, that's why we have written materials for patients. These materials contain everything about the treatment—what the side effects are, how to behave, what to eat. We hand them out during appointments so that patients can read them at home in peace. [...] These materials are based on sample brochures I brought back from Germany over twenty years ago. We translated and adapted them to suit our patients and our conditions. We update the materials every ten to fifteen years. (Mauricio)

However, Mauricio was also aware that using non-personal communication like brochures and similar informational materials may not always be the most effective way of conveying information:

And then I ask the patient if he's read it, and he says, 'No, my wife read it; I wasn't interested.' So, I talk to his wife, and ask her if she has any questions, while he just signs the consent form. (Mauricio)

The use of brochures and other informational tools may help in some cases, but Mauricio's experience highlights that such methods may not always engage the patient directly. Patients may not always read or fully engage with the provided materials, as evidenced by Mauricio's example of a patient relying on his wife to read the infor-

mation. This suggests that while written resources can be useful, a more personalised, interactive approach to communication may be necessary to ensure that patients fully understand their diagnosis and treatment options. Especially since the exchange of information often depends on the physician's perception of the patient's interest in obtaining additional details about their illness and treatment process (Waitzkin 1985).

5. BEYOND MEDICAL LANGUAGE: STRUCTURAL ISSUES WITHIN THE CROATIAN PUBLIC HEALTHCARE SYSTEM

A lack of clear communication cannot be attributed solely to the use of medical language. Despite varying approaches to addressing the issue of medical language barriers in communication, all the physicians and the majority of patients participating in the study acknowledged that one of the greatest obstacles to effective communication was the physicians' lack of time to fully explain information and address the patients' questions.

Your physician should explain your test results to you, and then you could understand what is written... but that doesn't happen, because they [the physicians] have hundreds of patients and no time. (Vinko)

For patient Gordana, the feeling that physicians do not have enough time led to her reluctance to ask additional questions because she felt that doing so might be a burden or disrupt the limited time available during her appointment. For Vera, the same issue turned into a source of frustration:

They are elusive. They're not around. They're either in the operating room, at a meeting, on rounds, or simply nowhere to be found. They're not available to you; if you happen to catch one of them, they'll just rush by, tell you they don't have time, and hurry along. In our healthcare system, there's no opportunity to have a conversation with them. There just isn't. (Vera)

This time constraint is a symptom of broader, systemic issues within the Croatian healthcare system, such as the ageing population's increasing healthcare demands (Puntarić and Stašević 2017) and certain regions' insufficient healthcare capacities, which leads to patients being referred to other, already overwhelmed, hospitals (Ropac and Stašević 2015). Long waiting times, sometimes lasting several months, are fur-

ther aggravated by the uneven distribution of medical equipment, such as CT and MRI machines (Ropac and Stašević 2015). Financial limitations, including healthcare workers' relatively low wages and unpaid overtime, are also major contributors to dissatisfaction and the subsequent departure of healthcare workers from Croatia, which only adds on to the existing problem of too many patients per physician in certain regions (Bakar 2009; Varjačić et al. 2013; Babacanli et al. 2016; Jurić 2020).

Despite various efforts to deal with medical language barriers, both physicians and patients mentioned in this study recognised that the limited time available during consultations often prevents thorough explanations and the opportunity for patients to ask questions. This issue, as expressed by patients like Gordana and Vera, highlights the broader systemic problems within the Croatian healthcare system. These challenges, coupled with the strain on healthcare workers, contribute to a situation where effective communication between physicians and patients is compromised, ultimately affecting the quality of care and patient satisfaction.

6. CONCLUSION

While physicians may simplify communication by avoiding medical terminology and utilising everyday language, as well as provide written materials for patients, the effectiveness of these strategies can be limited. The use of brochures and other informational tools may help in some cases, but such non-personal communication methods may not always properly engage the patient. Even though advancements in digital and non-personal communication have expanded access to medical and healthcare information, they cannot adequately replace the dynamic nature of personal communication in patient-physician interactions and the physicians' interpretative role.

The physicians participating in the study demonstrated efforts to tailor their communication to patients' assumed levels of understanding. These adjustments were influenced by their schemas based on the patients' observable traits such as age, education, speech style, and socioeconomic status. Although this can facilitate quicker assessments and adjustments in communication, it also risks oversimplifying individual patients and perpetuating stereotypes. In the context of healthcare, where clear communication is essential for effective treatment, such generalisations can lead to inaccurate assumptions about a patient's familiarity with medical language. To bridge this gap, physicians must strive for a more nuanced approach, balancing the use of schemas with individualised assessments to ensure that communication fosters understanding without relying solely on preconceived notions.

While asking questions and seeking clarification can empower patients and foster a sense of control over their healthcare experience, the effectiveness of this approach depends heavily on the physician's response. Physicians need to recognise that the communicative competence of their patients often differs significantly from their own, necessitating the willingness to provide explanations.

However, improving communication in healthcare requires an understanding of the broader systemic challenges that hinder the system. With an overburdened healthcare system facing growing demands from an ageing population, regional disparities in healthcare capacity, extended waiting times, unequal access to medical equipment, and issues such as low wages for healthcare workers, it may be challenging to prioritise resolving communication issues effectively until these systemic problems are addressed. Nevertheless, the findings of this research point to important practical implications that could be particularly useful in the education and training of future and current healthcare professionals. They would also be a valuable addition to the existing healthcare education curricula. Greater emphasis on communication skills, patient-centred language, and awareness of linguistic barriers could contribute to more effective and equitable healthcare interactions even within the existing structural constraints.

REFERENCES

- ABU-LUGHOD, L. 2014. "Writing Against Culture". In Moore, H. and Sanders, T. (Eds.), *Anthropology in Theory: Issues in Epistemology*: 386-399. John Wiley & Sons.
- AGHA, A. 2004. "Registers of language". In A. Duranti (Ed.), *A Companion to Linguistic Anthropology*: 23-45. Blackwell.
- AINSWORTH-VAUGHN, N. 1994. "Is that a rhetorical question? Ambiguity and power in medical discourse". *Journal of Linguistic Anthropology* 4 (2): 194-214.
- AINSWORTH-VAUGHN, N. 1998. *Claiming power in doctor-patient talk*. Oxford University Press on Demand.
- BASS, P. F., III, WILSON, J. F., GRIFFITH, C. H. and BARNETT, D. R. 2002. "Residents' ability to identify patients with poor literacy skills". *Academic Medicine* 77 (10): 1039-1041.
- BARAN, S. J. and BEAUCHAMP, S. R. 2017. *Introduction to human communication: Perception, meaning, and identity*. Oxford University Press.
- BEISECKER, A. E. 1990. "Patient power in doctor-patient communication: What do we know?" *Health Communication* 2 (2): 105-122.
- BLACK, S. P. and RINER, R. C. 2021. "Care as a Methodological Stance: Research Ethics in Linguistic Anthropology". In: Perrino, S. M., Pritzker, S. E. (Eds.), *Research Methods in Linguistic Anthropology*: 97-124. Bloomsbury Academic.
- BOREHAM, P. and GIBSON, D. 1978. "The informative process in private medical consultations: a preliminary investigation". *Social Science & Medicine. Part A: Medical Psychology & Medical Sociology* 12: 409-416.
- BRAŠ, M., DORĐEVIĆ, V. and MILIČIĆ, D. 2011. "Komunikacija liječnika i bolesnika". *Medix* 92 (1): 38-43.
- BRKLJAČIĆ, M. 2013. "Etički aspekti komunikacije u zdravstvu". *Medicina Fluminensis* 49 (2): 136-143.
- BURKE, N. J. and BARKER, J. C. 2014. "Health communication 'noise': Insights from medical anthropology". In H. Hamilton et al. (Eds.), *The Routledge handbook of language and health communication*: 15-19. Routledge.
- CARPIANO, R. M. 2007. "Neighborhood social capital and adult health: An empirical test of a Bourdieu-based model". *Health & Place* 13 (3): 639-655.
- CARTI, D., and BALAŽ GILJA, A. 2022. "Informirani pristanak kao proces ostvarenja bioetičkih principa u odnosu pacijent-liječnik". *Hrvatski časopis zdravstvenih znanosti* 2 (2): 126-131.
- COULTER, A. 1999. "Paternalism or partnership? Patients have grown up—and there's

- no going back". *BMJ* 319: 719–720.
- COULTER, A. and MAGEE, H. 2003. *The European patient of the future*. Open University Press.
- CZERSKA, I. 2021. "Narrative medicine as an opportunity to humanize healthcare in a post-pandemic reality". *European Research Studies Journal* 24 (3): 949–956.
- DOOBAY-PERSAUD, A., ADLER, M. D., BARTELL, T. R., SHENEMAN, N. E., MARTINEZ, M. D., MANGOLD, K. A., SMITH, P. and SHEEHAN, K. M. 2019. "Teaching the social determinants of health in undergraduate medical education: A scoping review". *Journal of General Internal Medicine* 34 (5): 720–730.
- DŽUGANOVA, B. (2019). "Medical Language—A Unique Linguistic Phenomenon". *JAHHR* 10 (1): 129–145.
- FERGUSON, C. A. 1994. "Dialect, register, and genre: Working assumptions about conventionalization". In D. Biber & E. Finegan (Eds.), *Sociolinguistic Perspectives on Register*: 15–30. Oxford University Press.
- GIJURAN-COHA, A. and BOSNAR-VALKOVIĆ, B. 2013. "Lingvistička analiza medicinskoga diskursa". *JAHRR—European Journal of Bioethics* 4 (1): 107–128.
- GIJURAN-COHA, A. and BOSNAR-VALKOVIĆ, B. 2017. "A study into the Croatian language of medicine". *English for Specific Purposes World* 52: 1–18.
- GOOD, B. J. and DELVECCHIO GOOD, M. J. 2000. "'Fiction' and 'Historicity' in Doctors' Stories: Social and Narrative Dimensions of Learning Medicine". In C. Mattingly & L. C. Garro (Eds.), *Narrative and the Cultural Construction of Illness and Healing*: 50–69. University of California Press.
- GOULART, L., GRAY, B., STAPLES, S., BLACK, A., SHELTON, A., BIBER, D., EGBERT, J. and WIZNER, S. 2020. "Linguistic perspectives on register". *Annual Review of Linguistics* 6 (1): 435–455.
- HAMILTON, H. E. and CHOU, W. S. (Eds.). 2014. *The Routledge handbook of language and health communication*. Routledge.
- HARDEY, M. 1999. "Doctor in the house: the Internet as a source of lay health knowledge and the challenge to expertise". *Sociology of Health & Illness* 21 (6): 820–835.
- KABALIN, M., GRUBIŠIĆ-GREBLO, H., DIMINIĆ-LISICA, I., MALETETINIĆ, Đ. and BARIČEV-NOVAKOVIĆ, Z. 2002. "Ispitivanje mišljenja liječnika o kvaliteti komunikacija na području Doma zdravlja Rijeka". In M. Eris (Eds.), *Zbornik: Hrvatski dani primarne zdravstvene zaštite*: 54–63. Dom zdravlja Dr. Lino Perdić.
- KOCH-WESER, S., DEJONG, W. and RUDD, R. E. 2009. "Medical word use in clinical encounters". *Health Expectations* 12 (4): 329–342.
- KOŠČEVIĆ, M. and REŽIĆ, S. 2023. "Informirani pristanak pacijenta—zaštita za pacijenta ili liječnika". *Sestrinski glasnik* 28 (3): 187–194.

- LOCK, M. 1988. "Introduction". In M. Lock and A. Young (Eds.), *Culture, Illness, and Healing*: 3-10. Kluwer Academic Publishers.
- LUPTON, D. 2003. *Medicine as culture: illness, disease and the body in Western societies*. Sage Publications.
- LJUBEŠIĆ, M. 2013. "Interpersonalna komunikacija u zdravstvu". In M. Grubić, M. Ljubešić, i B. Filipović-Grčić (Eds.), *Kako reći neželjenu vijest*: 15-48. Medicinska naklada.
- MARASOVIĆ ŠUŠNJARA, I. 2012. "Žele li pacijenti biti informirani i sudjelovati u donošenju medicinskih odluka?" *Acta medica Croatica: časopis Akademije medicinskih znanosti Hrvatske* 66 (4): 337–339.
- MASON, J. 2002. *Qualitative Researching*. Sage Publications.
- MCGARTY, C., YZERBYT, V. Y. and SPEARS, R. 2002. "Social, cultural and cognitive factors in stereotype formation". In C. McGarty, V. Y Yzerbyt and R. Spears (Eds.), *Stereotypes as Explanations: The formation of meaningful beliefs about social groups*: 1-15. Cambridge University Press.
- OBREGON, R. and WAISBORD, S. (Eds.). 2012. *The handbook of global health communication*. Wiley-Blackwell.
- PAIK, Y.-G. and SUNG, J. 2025. "Learning about social suffering through illness narrative: Possibilities and challenges". *BMC Medical Education* 25, 978.
- PAVLIČEVIĆ, I. and SIMI, S. 2014. "Mišljenje pacijenta je važno: pacijenti trebaju odlučivati o svojem liječenju zajedno s liječnicima". *Medix:specijalizirani medicinski dvomjesečnik*: 20 (109–110): 35–38.
- PINXTEN, W. and LIEVENS, J. 2014. "The importance of economic, social and cultural capital in understanding health inequalities: using a Bourdieu-based approach in research on physical and mental health perceptions". *Sociology of Health & Illness* 36 (7): 1095–1110.
- PROSO, M. 2006. "Neka pravna pitanja informiranog pristanka u Hrvatskoj legislativi i praksi". *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 43 (2): 103–114.
- RAKOŠEC, Ž., JURANIĆ, B., MIKŠIĆ, Š., JAKAB, J. and MIKŠIĆ, B. 2014. "Otvorena komunikacija – temelj palijativnog pristupa". *Media, Culture and Public Relations* 5 (1): 98–103.
- RUBIN, D. 2014. "Applied linguistics as a resource for understanding and advancing health literacy". In H. E. Hamilton and W.-Y. S. Chou (Eds.), *The Routledge handbook of language and health communication*: 153-168. Routledge.
- SALDAÑA, J. 2009. *The coding manual for qualitative researchers*. Sage Publications.
- SAVAGE, S. V., KWAN, S. and BERGSTRAND, K. 2014. "Virtual health: The impact of health-related websites on patient–doctor interactions". In K. Finn, P. K. Kneisel

- and D. L. Nelson (Eds.), *Technology, communication, disparities and government options in health and health care services* (Research in the Sociology of Health Care, Vol. 32, pp. 93–116). Emerald Group Publishing.
- SCHRAM, W. 1954. *The process and effects of mass communication*. University of Illinois Press.
- SCHUH, J. S., PRUS, E. C., ABELLO, C., EVANS, K., WALKER, K., MILLER, M. and CASTRUCI, B. C. 2025. “Public health communication and trust: Opportunities for understanding”. *Journal of Health Communication* 30 (1): 76–89.
- SHARF, B. F. and VANDERFORD, M. L. 2003. “Illness narratives and the social construction of health”. In T. L. Thompson et al. (Eds.), *The handbook of health communication*: 9-35. Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- SONG, L. 2013. “Social capital and health”. In W. C. Cockerham (Ed.), *Medical sociology on the move: New directions in theory*: 233-257. Springer.
- SORTA-BILAJAC, I. and SORTA, J. 2013. “Primjena teorije komunikacije Paula Watzlawicka na praksu komuniciranja u medicini i zdravstvu”. *Europski časopis za bioetiku* 4 (1): 583–590.
- STANIČIĆ, Ž. 2002. “Funkcionalna važnost komunikacije u liječnikovu djelovanju”. *Društvena istraživanja* 11 (2–3 (58–59)): 469–484.
- STEPHENS, C. 2008. “Social capital in its place: Using social theory to understand social capital and inequalities in health”. *Social Science and Medicine* 66 (5): 1174–1184.
- STILINOVIĆ, M., SABOLIĆ-PIPINIĆ, I., ANTABAK, A., ČAVAR, S., BOGOVIĆ, M., SRŠEN-MEDANČIĆ, S., TANDARA, R. and LUETIĆ, T., 2014. “Kakvoća komunikacije na Zavodu za dječju kirurgiju KBC Zagreb”. *Paediatrica Croatica* 58 (3): 203–206.
- ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ, N., POTKONJAK, S. and RUBIĆ, T. 2016. *Misliti etnografski: Kvalitativni pristupi i metode u etnologiji i kulturnoj antropologiji*. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, Hrvatsko etnološko društvo.
- ŠTIFANIĆ, M. 2013. “Loša komunikacija i druge liječničke pogreške”. *JAHR: Europski časopis za bioetiku* 4 (7): 293–327.
- TALANGA, J. 2006. “Odnos liječnika i pacijenta prema medicinskoj etici”. *Bogoslovska smotra* 76 (1): 47–59.
- TAN, S. S.-L. and GOONAWARDENE, N. 2017. “Internet health information seeking and the patient-physician relationship: A systematic review”. *Journal of Medical Internet Research* 19 (1): e9.
- THOMPSON, T. L. and SCHULZ, P. J. (Eds.). 2021. *Health Communication Theory* (Foundations of Communication Theory Series). Wiley-Blackwell.
- TOMAŠ, A. 2025. “Organizacijska kultura i komunikacija u zdravstvenim organizaci-

- jama – analiza kliničkih bolničkih centara Republike Hrvatske”. *Liječnički vjesnik* 147 (5–6): 207–216.
- VUKŠIĆ, M. 2024. *Cultural-anthropological analysis of narratives about the experience of healthcare treatment in the public healthcare system of the Republic of Croatia*. Doctoral dissertation, University of Zadar.
- WAITZKIN, H. 1985. “Information Giving in Medical Care”. *Journal of Health and Social Behavior* 26 (2): 81–101.
- WAITZKIN, H. 1989. “A critical theory of medical discourse: Ideology, social control, and the processing of social context in medical encounters”. *Journal of Health and Social Behavior*: 30 (2): 220–239.
- WALLINGTON, S. F. 2014. “Health disparities research and practice: The role of language and health communication”. In H. E. Hamilton & W.-Y. S. Chou (Eds.), *The Routledge handbook of language and health communication*: 168–184. Routledge.
- WATSON, S. 2007. “An extraordinary moment: The healing power of stories”. *Canadian Family Physician* 53 (8): 1283–1287.
- ZOLLER, H. M. and KLINE, K. N. 2008. “Theoretical contributions of interpretive and critical research in health communication”. In C. Beck (Ed.), *Communication Yearbook* (Vol. 32, pp. 89–136). Routledge.

RAZUMIJEVANJE MEDICINSKOG JEZIKA: IZAZOVI I VAŽNOST JASNE KOMUNIKACIJE LIJEČNIKA I PACIJENATA U HRVATSKOME ZDRAVSTVENOM SUSTAVU

MARIJA VUKŠIĆ PUČAR
LUCIJA LUKIĆ JAKOPČEVIĆ

SAŽETAK

Medicinski jezik specijalizirani je oblik komunikacije koji koriste zdravstveni djelatnici u svojoj svakodnevnoj praksi i medicinskim istraživanjima. Na njega snažno utječu globalizacija te napredak u tehnologiji i znanosti, što dovodi do stalne evolucije medicinskog rječnika i stvaranja novih pojmova i značenja. Učinkovita komunikacija u zdravstvenom okruženju ovisi o međusobnom razumijevanju liječnika i pacijenata. Međutim, to je razumijevanje često otežano razlikama između svakodnevnog jezika kojim se koriste pacijenti i stručnoga medicinskog jezika kojim se koriste liječnici, što može predstavljati prepreku u komunikaciji. Nedostatak razumijevanja i jasne komunikacije može dovesti do nesporazuma, sukoba, pa čak i medicinskih pogrešaka. Ovo istraživanje analizira načine na koje uporaba medicinskog jezika i terminologije može predstavljati prepreku u komunikaciji s pacijentima te razmatra strategije kojima se pacijenti i liječnici služe za postizanje međusobnog razumijevanja. Podatci analizirani u ovom radu prikupljeni su tijekom terenskog istraživanja provedenog u Zagrebu od 2017. do 2020. godine putem polustrukturiranih intervjua. U radu su korišteni podaci iz jedanaest intervjua u kojima se medicinski jezik spominje kao značajan čimbenik – pet intervjua provedeno je s korisnicima zdravstvenih usluga koji su imali različite dijagnoze i oblike liječenja, a šest s liječnicima različitih medicinskih specijalnosti. Iako broj sudionika u istraživanju nije dovoljan kako bi se prikazalo opće stanje komunikacijskih izazova u hrvatskome javnom zdravstvu, istraživanje se usredotočuje na to kako se širi društveni i institucionalni procesi odražavaju u osobnim iskustvima i pogledima ispitanika. Iskustva sudionika potvrđuju da je neposredna i dvosmjerna komunikacija liječnika i pacijenata presudna za postizanje uspješnih ishoda liječenja. Iako suvremene digitalne tehnologije i komunikacijski alati mogu olakšati prevladavanje komunikacijskih prepreka, unapređenje komunikacije ostaje i dalje složen izazov u okviru preopterećenoga zdravstvenog sustava obilježenog nedostatkom kadra, dugotrajnim listama čekanja, regionalnim razlikama i niskim primanjima.

KLJUČNE RIJEČI:

hrvatski zdravstveni sustav, medicinski jezik, medicinska terminologija, komunikacija liječnik–pacijent, specijalizirani jezik

ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА ПОДЗЕМНОГО МИРА МЕЗЕРИЦКОГО УКРЕПЛЁННОГО РАЙОНА: АНАЛИЗ ИЗБРАННЫХ КОНЦЕПТОВ

ANDRZEJ NARLOCH

Adam Mickiewicz, Poznań
Poland
andrzej.narloch@amu.edu.pl

UDK: 81'42:003(438)
DOI: 10.15291/csi.5072
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 14. 10. 2025.
Prihvaćen za tisak: 5. 1. 2026.

Целью настоящей статьи является анализ уникального эмпирического материала – настенных надписей, собранных в одном из крупнейших подземных пространств Европы – фортификационных сооружениях, расположенных на западе Польши. Заброшенное на протяжении десятилетий пространство превратилось в своеобразную арену творческой, в том числе письменной, активности человека. На протяжении многих лет художники, поэты, скауты и туристы оставляли на стенах тексты: стихи, афоризмы и философские размышления. Наибольшая часть надписей датируется 1980-ми годами и началом XXI века.

В статье даётся характеристика языковых и содержательных особенностей, найденных в подземных текстах, формирующих своеобразную языковую картину мира, отражающую способы восприятия действительности, ценностные установки, жизненные ориентиры и экзистенциальные поиски их авторов. Автор предпринимает попытку систематизации собранного материала, выделяет семантические доминанты в структуре текстов и описывает репрезентируемый ими фрагмент подземной языковой картины мира.

Особое внимание уделяется тому, как языковой образ подземного пространства соотносится со спецификой материальной среды – лабиринтом коридоров, определяющим композиционно-смысловую организацию надписей. Продемонстрировано, каким образом человек концептуализирует собственные симпатии, антипатии, сомнения и жизненные дилеммы, формируя индивидуализированную

Ключевые слова:

подземный мир, концепт, лингвистический ландшафт, языковая картина мира

Autori zadržavaju autorska prava nad svojim radom i pravo na objavljivanje bez ograničenja. Korisnici smiju besplatno i bez odgode čitati, preuzimati, kopirati, distribuirati, tiskati, pretraživati ili stavljati poveznice na materijal te ga mijenjati ili koristiti na druge zakonite načine, uz obavezno citiranje izvornika, sukladno CC BY 4.0 licenci.

и нередко философски насыщенную картину мира. Рассматриваемые тексты представляют собой значимый элемент культурного наследия и форму выражения национальной идентичности поляков. Полученные результаты обладают междисциплинарным потенциалом и могут быть применены в лингвистических, литературоведческих, культурологических, социологических и исторических исследованиях, а также в рамках современного направления изучения лингвистического ландшафта.

Подземелья, как естественные, так и созданные человеком, представляют собой пространство с уникальным характером, которое в течение столетий вызывало любопытство и притягивало своей таинственностью. В суровой среде подземных пространств человек на протяжении веков оставлял следы своего присутствия, что подтверждается, например, наскальными рисунками первобытных людей на стенах пещер. Их содержание и символика чаще всего относились к повседневной жизни, ритму дня, временам года, природным явлениям. Как и в далёком прошлом, человек и сегодня стремится оставлять следы своего присутствия, хотя их характер и функции существенно отличаются.

В данной статье рассматривается языковая картина мира, отражающая специфику подземного ландшафта, который в силу своей уникальности заслуживает лингвистического анализа. Такое пространство образуют заброшенные подземелья так называемого Мезерицкого укрепленного района (далее – МУР)¹. В подземных ходах фиксируются тысячи надписей: короткие фразы, изречения, стихотворные строки, признания в любви и т. д., выполненные преимущественно на польском языке. Значительно реже встречаются надписи на английском, немецком и русском языках. Самое большое количество составляют надписи 80–90-х гг. XX в. Именно они станут предметом исследования. Многие из них появились в результате эмоциональных переживаний, раскрывают мировоззрение, убеждения и отображают реакцию на окружающую действительность.

В когнитивном анализе *концепт* является основной единицей мышления, которая отражает знания, опыт и представления человека о конкретном фрагменте действительности. Концепты по своей сути являются не просто хранилищами значений, а более сложными структурами, отличающимися многомерным характером, поскольку включают в себя как сенсорные элементы – например, изображения или звуки, – так и эмоциональные, культурные и социальные компоненты. Их ментальное структурирование в сознании с помощью категорий, метафор, метонимии, ассоциаций позволяет человеку упорядочивать и иерархизировать мир. Московские лингвисты А. А. Зализняк, И. Б. Левонтина и А. Д. Шмелёв рассматривают концепт в широком смысле, усматривая в нём идею, взгляд на мир, точку зрения, при этом предполагая,

¹ Мезерицкий укрепленный район (польск. Międzyrzecki Rejon Umocniony) – одна из крупнейших фортификационных систем Европы, построенная немцами в 30–40-х гг. XX века в восточной Германии (сегодня западная Польша). Он был частью оборонительной линии, предназначенной для защиты восточной границы Германии от нападения со стороны Польши. Укрепрайон МУР имеет десятки километров подземных коридоров.

что из лексических элементов, входящих в ключевые (для данной культуры) понятия, складывается языковая картина мира (Зализняк, Левонтина, Шмелёв 2005: 10).

Не вдаваясь в подробности относительно дефиниций самого термина *концепт* и его интерпретации различными исследователями, мы полагаем, что концепт представляет собой динамическую когнитивную структуру, которая организует знания и опыт в сознании носителя языка, отражая как индивидуальный, так и коллективный взгляд на мир (Bartmiński 1999). Ежи Бартминьски вводит термин *культурный концепт*, под которым он понимает понятие аксиологически охарактеризованное и наделённое специфическими культурными коннотациями (Bartmiński 2016: 26). Анна Вежицкая, в свою очередь, трактует концепты как ключи к пониманию культуры, анализ которых позволяет обнаружить, как люди думают, чувствуют и интерпретируют мир в рамках своего языка (Wierzbicka 1997). Исследовательница подчёркивает, что концепты, имея глубокие культурные и языковые корни, служат формой репрезентации основных ценностей общества.

Попытка проанализировать выбранные концепты позволит лучше понять, какие элементы жизни общества (особенно молодёжи) конца XX в. были значимыми и какие из них являлись носителями различных ценностей. С этой точки зрения концепт может рассматриваться как когнитивный инструмент, который позволяет интерпретировать реальность соответствующей эпохи через призму языка и культуры.

Исследователи отмечают, что в лингвистической картине мира концепт играет ключевую роль как средство организации, упорядочения и, в некоторой степени, формирования окружающей действительности. В контексте анализа подземных надписей анализ концептов позволит изучить, как различные аспекты человеческого опыта – начиная с эмоций, повседневной жизни, музыки, экологии и заканчивая политическими взглядами – находят своё отражение в языке и символике образов. Вышеперечисленные элементы человеческой деятельности стали основой для выделения пяти концептов, идентифицированных в ходе качественного анализа содержания надписей. Следует, однако, отметить, что собранный фактографический материал в виде фотографий постоянно собирается и дополняется, а сами исследования являются лишь началом дальнейших углублённых разработок. Польские примеры сопровождаются переводом на русский язык. В настоящей статье анализ будет сосредоточен на пяти выбранных концептах: 1) Любовь, 2) Политика, 3) Повседневная жизнь, 4) Музыка, 5) Экология.

1. Концепт ЛЮБОВЬ

Любовь – понятие, широко анализируемое в научной литературе, философии и психологии. Психологи рассматривают её как сложную эмоцию и отношения, включающие в себя чувства привязанности, страсти и близости (Sternberg 1986: 119). Согласно трёхфакторной теории любви, любовь состоит из трёх компонентов: страсти, близости и обязательств, могущих встречаться в различных комбинациях. С другой стороны, философия рассматривает любовь как активный процесс заботы, ответственности, уважения и знания, направленный на себя и других (Fromm 2006: 119). С точки зрения социологии, она становится социальной конструкцией, которая принимает различные формы в зависимости от культуры, исторической эпохи и социальных норм, преобладающих в данном сообществе (Giddens 1992: 37).

В анализируемом подземном пространстве люди оставили многочисленные надписи, относящиеся в их содержании к глубочайшим чувствам и эмоциям. Концепт ЛЮБОВЬ раскрывается в надписях как в виде личных заявлений, связанных с преданностью и эмоциональной вовлечённостью, так и в виде выражения страдания из-за неразделённой любви, безответного чувства. Стереотипные надписи типа *Kocham Cię...* (рус. *Люблю Тебя...*), *Kocham Cię na zawsze* (*Люблю Тебя навсегда*) или *Nigdy cię nie zapomnę...* (*Я никогда тебя не забуду...*) отражают чувства тоски и романтической преданности. В свою очередь, метафоры типа «Любовь это боль» являются немим свидетельством несчастных историй и страданий, которые нашли своё выражение в суровом подземном пространстве. В изучаемых нами текстах любовь, как правило, представлена как безответное, трагическое чувство, сопровождаемое разочарованием. Иногда подчёркивается важность самого чувства, его значение в жизни человека и влияние на человеческое существование и жизненную позицию. Приведём два примера (второй пример является парафразой библейского текста):

JEST NA TYM ŚWIECIE KILKA KOBIET, KTÓRE SPRAWIAJĄ, ŻE CHCE MI SIĘ ŻYĆ. TYLKO DZIĘKI NIM JESZCZE ŻYJĘ, DZIEKUJĘ IM ZA TO² (Есть в этом мире несколько женщин, благодаря которым мне хочется жить. Только благодаря им я ещё жив. Я благодарю их за это).

² В приведённых примерах мы сохраняем оригинальную запись (прописные или строчные буквы).

MIŁOŚĆ JEST CIERPLIWA; JEST PEŁNA DOBROCI, WSZYSTKO ZNOSI, WSZYSTKIEGO SIĘ SPODZIEWA, MIŁOŚĆ NIGDY NIE USTAJE... (Любовь терпелива; полна доброты, всё переносит, всё принимает, любовь никогда не исчезает).

Как уже упоминалось, в изучаемом нами пространстве можно встретить надписи, которые являются признанием в любви. Такие фразы, как правило, встречаются и в общественных местах городов. Влюблённые люди на стенах зданий пишут имена объектов своих чувств, провозглашая свою преданность и вечную любовь. В подземельях такие надписи можно встретить во многих местах, например:

KOCHAM CIĘ EDYTO! (Я люблю тебя, Эдита!).

KOCHAM MARCINA (Я люблю Марцина).

KOCHAM ŁADNE ŁASKI. RADEK (Я люблю красивых тёлок. Радек).

OLA: KOCHAM CIĘ I NIGDY CIĘ NIE ZAPOMNĘ (Оля: Я люблю тебя и никогда тебя не забуду).

Любовь, описанная в подземельях, порой принимает драматический характер, основываясь на контрасте между миром на поверхности и тьмой подземелья. Темнота и холод усиливают проявление чувств, а сами надписи являются вербальной попыткой избавиться от этих эмоций. Заявления о любви или записи о её потере позиционируют подземелья как место интроспекции, где люди сталкиваются с глубочайшими переживаниями, концептуализируя любовь как невыносимую боль. Чувства такого рода приводят к эмоциональному истощению, трагическому финалу, что подтверждается следующей надписью:

KOCHAM CIĘ, ALE MUSZĘ TO ZROBIĆ. KOŚCI ME ZNAJDZIESZ NA DNIE TEJ GŁĘBOKIEJ STUDNI (Я люблю тебя, но я должен это сделать. Мои кости ты найдёшь на дне этого глубокого колодца).

Немаловажно, что изучаемое место стало пространством, где эмоции приобрели универсальное измерение, выходящее за пределы личных переживаний индивида, а также богатой коллекцией или хранилищем различных переживаний, описанных на стенах подземных ходов, где чувство любви занимает существенное место.

2. Концепт ПОЛИТИКА

Как выше упоминалось, самое большое количество подземных надписей было создано в 80-х и 90-х гг. XX в. Этот период в истории Польши ознаменовался многими важными событиями. К наиболее значимым можно отнести падение коммунизма, восстановление суверенитета Польши, демократизацию и глубокие социальные, политические и экономические преобразования. Они оказали фундаментальное влияние на восприятие окружающей действительности, особенно молодыми людьми. В данный период свобода слова и права человека были значительно ограничены. Предположительно, именно изучаемые подземелья стали местом свободного выражения своего мировоззрения, местом абсолютной свободы, где можно было без опасений представлять своё отношение к политической и социальной действительности тех времён. Молодые люди не боялись писать и рисовать призывы и лозунги антикоммунистического и антисоветского характера, выражающие бунт против господствующей тоталитарной системы. Такие лозунги, как *Precz z komuną* (Долой коммунизм) и *Wolna Polska* (Свободная Польша), отражали сопротивление навязанной сверху власти и одновременно надежду на свободу. Подземелья стали местом, где люди могли демонстрировать свои убеждения, не опасаясь репрессий, которые им грозили на поверхности. Для примера представим фотографию с надписью *Solidarność*³ (фот. 1) и несколько лозунгов:

WRONA SKONA ORŁA NIE POKONA (Ворона сдохнет – орла не победит).

PZPR NA KUBE! (Польскую объединённую рабочую партию – на Кубу!).

KOMUNA FUJ! (Коммуна – фу!).

DOBRY KOMUNISTA TO ... KOMUNISTA (Хороший коммунист – это... коммунист).

Фот. 1. Надпись *Солидарность*

³ *Solidarność* (рус. Солидарность) – название известного польского объединения независимых профсоюзов (антикоммунистической направленности). Оно являлось массовым социальным движением. В 1989–1990 годах объединение осуществило мирную революцию и имело большое влияние на политическую ситуацию в Польше.

Пространства Мезерицкого укрепленного района были также местом встреч представителей анархистской субкультуры, которые оставили свой след в виде текстов на антивоенную тематику. Оппозиционность по отношению к официальной власти неоднократно проявлялась в художественных формах, служивших своего рода ответом на цензуру; это подтверждают тексты, а также связанные с ними тематические рисунки и изображения:

CHCEMY POKOJU! (Мы хотим мира!).

KAŻDY SYSTEM PROWADZI DONIKĄD (Любая система ведёт в никуда).

WOLNOŚĆ TO MY!! (Свобода – это мы!!).

Помимо антисистемных и оппозиционных лозунгов, относящихся к внутренней политике, можно найти надписи на русском и английском языках, либертарианской и анархистской направленности, например:

ПУСТЬ ЖИВЁТ СВОБОДНАЯ УКРАИНА.⁴

FREEDOM FOR IRAQ.

MAKE LOVE NOT WAR.⁵

Особенно ценным представляется то, что надписи, будучи уникальным свидетельством прошедших времён, сохранились до наших дней. Благодаря ограниченному доступу в подземелья и особым климатическим условиям, эти надписи не были уничтожены или размыты. Это означает, что именно в МУР ещё можно найти подлинные следы антикоммунистического сопротивления в лингвистическом ландшафте. Такого рода тексты тщетно искать в пространствах современных городов.

Живя в коммунистической системе, люди испытывали потребность выражать своё несогласие не только с господствующим режимом, но и с навязываемыми идеологическими установками. Для многих олицетворением зла был Советский Союз – источник тоталитаризма и репрессий. Навязывание Советским Союзом

⁴ Следует отметить, что эта надпись появилась ещё в 80-х гг. XX в., поэтому её нельзя связывать с нынешней политической ситуацией на Украине.

⁵ Лозунг *Make Love, Not War* появился в 1960-х годах и стал одним из самых узнаваемых лозунгов движения хиппи и движения против войны во Вьетнаме. Фраза отражает такие ценности, как мир, любовь и противостояние насилию. Со временем она вошла в культуру пацифистских и антивоенных движений. По сей день она остаётся одним из самых культовых выражений, связанных с движением за мир и права человека.

своей гегемонии после Второй мировой войны привело к тому, что официальная власть стала символом насилия над свободой, суверенитетом и правами человека. Своё негативное отношение и критику люди выражали в виде надписей, символических рисунков, нередко нецензурных, даже вульгарных. Кроме того, присутствуют элементы пренебрежения и иронии по отношению к Советскому Союзу, ср.:

Znak złodziei (Знак воров).

ZSRR to h... i złodzieje (СССР – это х... и воры).

Proletariusze wszystkich krajów przebacście mi! (Пролетарии всех стран, простите меня!).

NIE CHCEMY PRZYSIĘGAĆ ARMII SOWIECKIEJ! (Мы не хотим присягать советской армии!).

Подземелья, будучи пространством, изолированным от поверхности и свободным от какого-либо контроля и надзора, стали немым символом скрытой борьбы за правду, свободу и национальную идентичность и резко контрастировали с официальной картиной действительности, сформированной коммунистическими властями.

3. Концепт ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ

Подземелья – замкнутое, суровое и требовательное пространство – навязывали своим посетителям особый способ функционирования. Надписи часто документируют прозаические аспекты жизни: шуточные комментарии о трудностях исследования подземелий, технические советы для последующих путешественников или юмористические замечания об условиях окружающей среды. Кроме того, надписи, оставленные на стенах, показывают повседневную жизнь, необходимость справляться с жизненными трудностями, часто отсутствие перспектив на будущее или смысла жизни. Авторами часто были молодые люди, только вступающие во взрослую жизнь в исторически трудный период. Поэтому появление такого рода сюжетов следует рассматривать как естественное проявление юношеского бунта и беспокойства за собственное будущее. Один из авторов, оставивших свой след в виде нескольких слов и рисунков, изобразил телевизор, автомобиль *Fiat 126P* и бутылку водки. Эти элементы образуют единую вербально-иконическую картину. На бутылке водки можно увидеть над-

пись *Szczęście wyborowe*⁶ 40 % (Счастье «Выборова» 40 %). Всё это завершает ироническая подпись *Namiastka szczęścia* (Крупица счастья).

Повседневная жизнь также описывается как бессмысленная, скучная, лишённая каких-либо жизненных целей. Подтверждением такого восприятия действительности могут служить следующие примеры:

TYKANIE ZEGARA ODMIERZA CHWILE NUDNEGO DNIA, CELOWO TRWONISZ GODZINY NA PRAWO I LEWO (Тиканье часов отсчитывает минуты скучного дня, а ты нарочно растрачиваешь часы направо и налево).

ŻYCIE JEST ŚMIESZNE (Жизнь смешна).

ŻEBY ŻYĆ - TRZEBA WIERZYĆ, W CO? NIEWAŻNE (Чтобы жить – нужно верить. Во что? Неважно).

Последний пример привносит в текст элементы диалога, оформленные как внутренний разговор автора с самим собой о жизненных неурядицах. С другой стороны, сообщение может быть также адресовано потенциальному прохожему, вовлекая получателя информации в квазидialog с отправителем. Приведём ещё два примера, иллюстрирующие жизненные трудности, кризисные фазы в жизни человека. Такие тексты имеют характер повествования, а описанные события связаны элементами сюжетной структуры, ср.:

MIESZKANIE ROZBILI MI NOŻEM KUCHENNYM, ROZCHARATALI LUSTRA NA SIEDEM NIESZCZĘŚĆ, DZIECI SPŁUKANE PO KLATCE WALAJĄ SIĘ... (Квартиру мне разгромили кухонным ножом, зеркала разбили – к семи несчастьям, а бедные дети на лестничной площадке валяются...).

NAJBARDZIEJ BOLI, GDY CHWILE SZCZĘŚCIA WSPOMINASZ W NIEDOLI (Больнее всего, когда вспоминаешь счастливые минуты в горести).

Размышления о повседневной жизни являются неотъемлемым элементом подземного ландшафта, что напрямую связано со сложным периодом взросления во время экономического кризиса 80-х гг. XX в., повсеместным отсутствием основных предметов быта или трудными условиями домашнего существования.

⁶ По ассоциации с названием польской водки *Wyborowa*. Таким образом фраза *Szczęście wyborowe* производит шуточный эффект.

ния. Таким образом, повседневная жизнь концептуализируется как страдание, борьба. Наряду со страданием, присутствуют и чувства одиночества и смерти. В следующем примере эти понятия метафорически представлены как спутник жизни человека:

DWÓCH PRZYJACIÓŁ MI DZIŚ POZOSTAŁO, DWÓCH WIERNYCH, TRWAŁYCH TOWARZYSZY, IMIONA ICH ŚMIERĆ I SAMOTNOŚĆ... ALE CZY I ONE MNIE NIE OPUSZCZĄ? (У меня сегодня осталось лишь двое друзей – двое верных, неизменных спутников, имена им смерть и одиночество... но не покинут ли и они меня?).

4. Концепт МУЗЫКА

Как мы уже упоминали выше, МУР чаще всего посещали молодые люди. Молодёжь того времени нередко была связана с популярными тогда субкультурами. В молодёжных субкультурах музыка является не только элементом развлечения, но и ключевым способом выражения идентичности, бунта и принадлежности. Субкультуры рассматриваемого периода чаще всего концентрировались вокруг рока, панка, хэви-метала, которые объединяли молодых людей вокруг общих ценностей и образа жизни, в том числе стиля одежды. Прослушивание определённого жанра музыки давало членам субкультур чувство общности и принадлежности, ср. пример: *Punk nie umarł* (Панк не умер), *Rock wciąż żyje* (Рок всё ещё жив). Молодёжь выражала свои ценности метафорически, выписывая на стенах названия музыкальных групп (фот. 2).

Фот. 2. Названия польских музыкальных групп 80–90 гг. XX в.

Таким образом, они демонстрировали свою субкультурную принадлежность, создавая своеобразный язык общения и указывая на присутствие в МУР разного рода групп молодёжи.

Найденные нами надписи часто содержат названия популярных музыкальных групп, которые можно разделить по музыкальным жанрам:

- Рок: *Dżem* (рок-блюз группа), *Kombi* (электронный рок), *KSU*, *T.Love*, *Lady Punk*, *Róże Europy*; *Guns and Roses*, *Pink Floyd*, *Pixies*, *The Legendary Pink Dots*, *The Animals*, *Dead Can Dance* (различные жанры), *The Sugarcubes*, *Deep Purple*, *Van Halen*, *The Sisters of Mercy*, *Bauhaus*, *Faith No More* (рок-метал-группа), *Pearl Jam*, *The Doors*, *Queen*, *Jimi Hendrix*.
- Панк: *Post Regiment*, *Armia* (панк-рок-группа), *Moskwa*, *Dezerter* (панк-рок-группа),
- Метал: *TSA*, *Kat*, *AlcoholicA*; *Metallica*, *Iron Maiden*, *Black Sabbath*, *Accept*, *Living Colour*
- Поп-музыка: *Modern Talking*, *Bronski Beat*
- Регги: *Izrael*.

Вышеуказанную классификацию музыкальных жанров следует рассматривать условно, так как некоторые группы постоянно развивались, эволюционировали, искали новое звучание, черпая своё вдохновение из множества различных альтернативных и смешанных музыкальных стилей. Размещение на стенах названий музыкальных групп было выражением бунта, независимости, свободы мировоззрения, а также ценностным ориентиром и способом идентификации внутри данной субкультуры.

Кроме того, мы находим фрагменты, вдохновлённые текстами песен, которые сталкивали социальную тему с экзистенцией личности. Музыкальные группы приносили в тексты своих песен элементы социальной и политической критики. Тексты, связанные с анархией, свободой или сопротивлением системе (отсылая таким образом к концепту ПОЛИТИКА), довольно часто появляются на стенах рядом с названиями музыкальных групп, подчёркивая, что музыка обладает и эстетическим, и идеологическим потенциалом.

Приведём некоторые цитаты, найденные нами в МУР. Первая из них является одновременно названием альбома (выпущенного в 2005 году) группы *Róże Europy* и песни: *Żyj szybko, kochaj mocno i umieraj młodo* (*Живи быстро, люби крепко и умирай молодым*). Эта фраза символизирует бунт, динамичность жизни, проявление свободы, а также её изменчивость и трагические последствия.

Ещё один пример был взят из песни группы *KSU* (название песни *Jabol Punk* из альбома *Pod prąd*): *Gdy nie masz, dokąd iść, krzyk zmęczył cię, za szyjkę mocno chwyć i napij się* (Когда тебе некуда идти и крик уже измучил тебя – крепко возьми за горлышко и выпей). Песня была написана в конце 1980-х годов и описывает состояние безнадёжности, утраты и разочарования во времена коммунизма. Трудное положение общества в этот период, отсутствие цели в жизни или надежды на улучшение материального положения привели к эмоциональному истощению, которое здесь символизирует крик, а сам фрагмент является попыткой выразить страдание или даже призыв о помощи. Последний пример был взят из песни *Nikt* группы *Izrael*: *Jeśli nie chcesz być ofiarą systemu, musisz zacząć decydować samemu* (Если не хочешь быть жертвой системы – должен начать решать сам). Эта цитата представляет собой призыв к независимости и самостоятельному мышлению перед лицом репрессивных структур, навязанных сверху. Такой посыл появлялся в 1980-х гг. во многих андеграундных произведениях как неофициальная критика господствующего социалистического строя.

Для молодёжи того периода музыка была чем-то исключительным – не просто фоном или набором надписей на стенах. Она становилась языком сообщества, чьи ценности и опыт фиксировались в названиях ансамблей, графических символах (логотипах групп, знаках субкультур, таких как анархия или пацифизм), а также в цитатах из песен. Цитаты из песен являются также носителем эмоций и способом освоения сурового подземного пространства, вносят элемент человеческого присутствия, человеческую чувствительность, контрастируя с холодом и мраком окружающего пространства. В результате музыка стала одним из ключевых элементов лингвистической картины подземного мира, отражая индивидуальные ценности различных субкультур.

5. Концепт ЭКОЛОГИЯ

Одной из затрагиваемых тем в контексте обсуждаемого пространства является экология. В 1980-х гг. подземелья оказались под угрозой исчезновения из-за планов складирования радиоактивных отходов⁷. В ответ на эти планы местные жители и активисты общественных организаций начали высказывать своё несогласие. Кроме демонстраций, устраивались подземные акции по нанесению

⁷ См. Dariusz Brożek, *Władze chciały z MRU zrobić atomowy śmietnik*, URL: <https://plus.gazetalubuska.pl/wladze-chcialy-z-mru-zrobic-atomowy-smietnik-wideo/ar/12095006>

проэкологических надписей и рисунков. Все они демонстрировали несогласие с уничтожением уникальной экосистемы и пренебрежением потенциальными последствиями для будущих поколений. Экологические лозунги выражают заботу об окружающей среде и опосредованно критику действий властей. До сих пор сохранились надписи, напоминающие об этих протестах. В найденных настенных текстах радиоактивные отходы воспринимаются как смертельная опасность. Образуется метафора по модели «Радиоактивность – это смерть», см. пример:

NIE CHCEMY TU ŚMIERCI! (Мы не хотим здесь смерти!).

В другом типе надписей говорится о желании сохранить жизнь, радиоактивные отходы воспринимаются как потенциальная смертельная угроза, см.:

CHCĘ ŻYĆ! (Я хочу жить!).

WOŁĘ BYĆ BEZ ODPADÓW! (Лучше быть без отходов!).

В дополнение к этому типу текстов встречаются разные рисунки и графики, ссылающиеся на тему радиоактивной опасности. Одним из них является рисунок ребёнка, вписанного в знак радиоактивности (фот. 3). Этот знак с 1946 года стал признанным во всём мире и используется для предупреждения о наличии опасности. Под рисунком имеется подпись по-английски *Young and Active*, создающая ироничную вербально-иконическую метафору трагической судьбы и несчастья человека в свете этой угрозы, ср.:

Фот. 3. Рисунок ребёнка с надписью *YOUNG AND ACTIVE*

Экологический подход к окружающему пространству, а точнее к его подземному измерению, проявляется также в надписях, призывающих к поддержанию порядка и чистоты. Забота о надлежащем состоянии этого исторического места и одновременно памятника привела к размещению на стенах обращений и просьб о поддержании чистоты. Проэкологическая позиция выражается в следующих примерах:

ZOSTAWIAJCIE PORZĄDEK (Оставляйте порядок).

LUZIE, NIE RÓBCIE SYFU! (Люди, не устраивайте бардак!).

DBAJ O PORZĄDEK (Следи за порядком).

PROSIMY TU WYRZUCAĆ ŚMIECI! (Просим выбрасывать мусор здесь!).

CZYSTOŚĆ JEST TWOIM OBOWIĄZKIEM! (Чистота – твоя обязанность!).

ŻĄDASZ CZYSTOŚCI, ZACHOWAJ JĄ SAM! (Требуешь чистоты – соблюдай её сам!).

Следует отметить, что такие призывы находятся на стенах рядом со входами и другими часто посещаемыми подземными местами.

В заключение скажем, что языковая картина подземного мира, отражённая в настенных надписях, раскрывает богатство самовыражения и реакций человека на окружающую действительность. Предложенный анализ концептов показывает, что подземелья стали пространством интенсивных рефлексий и творчества в сложный исторический период поляков. Подземелья МУР были местом, где люди выражали свои истинные эмоции. Кроме того, имеются тексты, описывающие социально-политическую действительность, что показал анализ концепта ПОЛИТИКА. Многие из них отражают отношение авторов к политической ситуации и протест личности против тоталитарного режима. Этой форме не чужда нецензурная и вульгарная лексика. Авторы описывают также повседневную жизнь, отсутствие жизненных перспектив, где проявляется юношеский бунт в трудный период жизни и беспокойство за собственное будущее. В 80-х и 90-х гг. XX в. формировались молодёжные субкультуры, которые были сосредоточены вокруг музыки. В результате на стенах подземелий оставлены названия музыкальных групп, которые одновременно документируют общие ценности, чувство общности, принадлежности и образ жизни молодых людей. Цитаты из песен отсылают к анархистскому, либертарианскому, антисистемному содержанию, подчёркивая не только художественное, но и идеологическое измерение музыки. Экологическая проблематика демон-

стрируется в текстах-протестах против идеи складирования радиоактивных отходов. Следует подчеркнуть, что данное пространство представляет собой важный и методологически перспективный объект для анализа подземного лингвистического ландшафта.

ЛИТЕРАТУРА

- ЗАЛИЗНЯК, А. А., ЛЕВОНТИНА, И. Б., ШМЕЛЁВ, А. Д. 2005. «От авторов». *Ключевые идеи русской языковой картины мира: сб. статей*. Москва: Языки славянской культуры: 9–13. [ZALIZNJAK, A. A., LEVONTINA, I. B., ŠMELJOV, A. D. 2005. «Ot avtorov». *Ključevye idei rusской jazykovoj kartiny mira: sb. statej*. Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury.]
- BARTMIŃSKI, J. 1999. *Językowy obraz świata*. Ur. J. Bartmiński. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- BARTMIŃSKI, J. 2016. „Słowa klucze, kulturemy, koncepty kulturowe”. *Przegląd Humanistyczny* 3 (454). Ur. T. Wójcik. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego: 21–29.
- BROŻEK, D. 2017. „Władze chciały z MRU zrobić atomowy śmietnik”. *Gazeta Lubuska*. Zielona Góra. URL: <https://plus.gazetalubuska.pl/wladze-chcialy-z-mru-zrobic-atomowy-smietnik-wideo/ar/12095006> (5. 2. 2025)
- FROMM, E. 2008. *O sztuce miłości*. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- GIDDENS, A. 1992. *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love, and Eroticism in Modern Societies*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- STERNBERG, R. J. 1986. „A Triangular Theory of Love”. *Psychological Review* 93 (2). Ed. Martin L. Hoffman: 119–135. doi:10.1037/0033-295X.93.2.11919
- WIERZBICKA, A. 1997. *Understanding Cultures through Their Key Words*. New York: Oxford University Press.

THE LINGUISTIC WORLDVIEW OF THE UNDERGROUND WORLD OF THE MIĘDZYZRZECZ FORTIFIED REGION: AN ANALYSIS OF SELECTED CONCEPTS

ANDRZEJ NARLOCH

ABSTRACT

The aim of this article is to present and analyse a unique body of empirical material—wall inscriptions collected in one of the largest underground complexes in Europe, a system of fortifications located in western Poland. Abandoned for decades, this space has become an arena for diverse forms of human creativity, including written expression. Over the years, artists, poets, scouts, and casual visitors have left texts comprising poems, aphorisms, and philosophical reflections on the walls. Most of these inscriptions date from the 1980s and the early twenty-first century.

The article characterises the linguistic and semantic features of the underground texts, which together form a coherent linguistic worldview reflecting the authors' perceptions of reality, value systems, life orientations, and existential concerns. The author seeks to systematise the collected material, identify semantic dominants within the textual structure, and describe the fragment of the underground linguistic worldview represented therein.

Particular attention is devoted to the dependence of the linguistic worldview of the underground space on the specificity of its physical environment—the labyrinth of corridors that leaves a tangible imprint on the texts' compositional and semantic organisation. The study demonstrates how individuals conceptualise their sympathies, antipathies, doubts, and life dilemmas, creating an individualised and often philosophically saturated perspective on the world.

The analysed inscriptions constitute an important example of cultural heritage and a manifestation of Polish national identity. The findings possess interdisciplinary potential and may be applied within linguistic, literary, cultural, sociological, and historical research, as well as within the broader framework of linguistic landscape studies.

KEYWORDS:

underground world, concept, linguistic landscape, linguistic worldview

JEZIČNA SLIKA SVIJETA PODZEMNOGA UTVRĐENOG PODRUČJA MIĘDZYRZECZ: ANALIZA ODABRANIH KONCEPTA

ANDRZEJ NARLOCH

SAŽETAK

Cilj je ovog rada analizirati jedinstveni empirijski materijal – zidne natpise prikupljene u jednom od najvećih podzemnih prostora u Europi – utvrde smještene na zapadu Poljske. Napušten desetljećima, prostor se pretvorio u svojevrsnu arenu kreativnog, uključujući pisanog, ljudskog djelovanja. Tijekom godina umjetnici, pjesnici, izviđači i turisti ostavljali su tekstove na zidovima: pjesme, aforizme i filozofska razmišljanja. Najveći dio natpisa datira iz 1980-ih i početka 21. stoljeća.

Članak se bavi analizom jezičnih i sadržajnih obilježja u pronađenim tekstovima koji tvore svojevrsnu jezičnu sliku svijeta, odražavajući načine percepcije stvarnosti, vrijednosne stavove, životne smjernice i egzistencijalne potrage njihovih autora. Autor pokušava uspostaviti prikupljeni materijal, izdvaja semantičke dominante u strukturi tekstova i opisuje fragment podzemne jezične slike svijeta koji oni predstavljaju.

Posebna se pozornost posvećuje odnosu prostora i jezične slike – labirint hodnika određuje kompozicijsko-semantičku organizaciju natpisa. Pokazano je kako autori konceptualiziraju vlastite simpatije, antipatije, sumnje i životne dileme, formirajući individualiziranu i često filozofski bogatu sliku svijeta.

Razmatrani tekstovi predstavljaju važan element kulturne baštine i oblik izražavanja nacionalnog identiteta Poljaka. Dobiveni rezultati imaju interdisciplinarni potencijal i mogu se primijeniti u lingvističkim, književnim, kulturološkim, sociološkim i povijesnim istraživanjima, kao i u okviru suvremenog smjera proučavanja lingvističkog krajolika.

KLJUČNE RIJEČI:

podzemni svijet, koncept, jezični krajolik, jezična slika svijeta

АДАПТАЦИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЯ Н. В. ГОГОЛЯ «ПОВЕСТЬ О ТОМ, КАК ПОССОРИЛСЯ ИВАН ИВАНОВИЧ С ИВАНОМ НИКИФОРОВИЧЕМ» В РЕПЕРТУАРЕ СЛОВАЦКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ТЕАТРА

MARIANNA FIGEDYOVA

*Department of Russian Studies, University of Ss. Cyril and
Methodius in Trnava*

Slovakia

marianna.figedyova@ucm.sk

UDK: 821.161.1.09Gogol', N. V.
792.2

DOI: 10.15291/csi.5080

Stručni članak

Primljen: 21. 11. 2025.

Prihvaćen za tisak: 23. 2. 2026.

Статья посвящена анализу адаптации повести Н. В. Гоголя «Повесть о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем» в постановке Словацкого национального театра, созданной режиссёром Олегом Липцыным. Цель исследования состоит в выявлении особенностей сценической интерпретации классического текста и его трансформации в современном культурном контексте. Методологическую основу работы составляют современные теории адаптации литературного произведения для сцены, а также аналитический подход театральной семиотики и перформативные исследования, позволяющие рассматривать спектакль как интерпретативное и культурно обусловленное событие. Автор показывает, как классическое произведение XIX века, основанное на сатирическом изображении человеческой мелочности и бессмысленных тяжб, приобретает новое звучание в современном словацком культурном контексте. Рассматриваются особенности сценографического решения, включая камерное пространство Синего салона, символическое оформление домов персонажей и гротескное раздвоение роли Ивана Никифоровича и Агафьи Федосеевны. Особое внимание уделено превращению комического гоголевского материала в трагико-аллегорическую форму: сцена с уничтожением

Ключевые слова:

*адаптация, спектакль, пьеса,
культурные связи*

Autori zadržavaju autorska prava nad svojim radom i pravo na objavljivanje bez ograničenja. Korisnici smiju besplatno i bez odgode čitati, preuzimati, kopirati, distribuirati, tiskati, pretraživati ili stavljati poveznice na materijal te ga mijenjati ili koristiti na druge zakonite načine, uz obavezno citiranje izvornika, sukladno CC BY 4.0 licenci.

иска фигурой свиньи, появление персонажа-инвалида войны и финальная проекция кадров конфликтов создают ассоциации с актуальными геополитическими событиями, хотя слово *война* не звучит на сцене. Постановка демонстрирует, как локальный бытовой спор может стать метафорой разрушительного отчуждения, а адаптация классики превращается в инструмент культурного диалога. Работа подчёркивает общественный отклик на спектакль, его политическую и художественную многослойность, а также значимость вклада О. Ф. Липцына в современную словацкую театральную среду.

1. Введение

Общение – это первый шаг к пониманию позиций двух сторон. На наш взгляд, культурная коммуникация представляет собой важное, систематическое и многогранное сотрудничество между несколькими культурами. Нас интересует та часть русской культуры, которая была внедрена в словацкую среду украинским режиссёром и которая расширила интерпретационное поле анализа культурных связей. Сближение культур находит своё отражение в пространстве театральной сцены, где театр становится важным механизмом осмысления и трансляции культурных ориентиров. Словацкий национальный театр, на наш взгляд, является ведущим учреждением страны. Согласно официальному сайту, репертуар драматического театра насчитывает 52 спектакля, среди которых пять постановок связаны с русской культурой: «Иллюзии» И. А. Вырыпаева (премьера 2014 г.), «Война и мир» Л. Н. Толстого (премьера 2018 г.), «Как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем» Н. В. Гоголя (премьера 2023 г.), «Перед глазами Запада» Джозефа Конрада в обработке Давида Яржаба (премьера 2023 г.) и «Васса» Максима Горького (премьера 2024 г.). Эти постановки демонстрируют устойчивый интерес театра к русской классике и её современным интерпретациям.

Предметом нашего исследования является постановка произведения Николая Васильевича Гоголя «Повесть о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем», опубликованного вместе с повестями «Старосветские помещики», «Тарас Бульба» и «Вий» в 1835 году в сборнике «Миргород». Дата первой публикации – 1834 год. Согласно тексту повести, действие происходит в 1810 году. По словам Грала, «уже в жанровом своеобразии „Вечеров на хуторе близ Диканьки“ хорошо видно органичное сочетание реальности и выдумки, которое ещё больше проявляется в последующих произведениях» (Hrala 2007: 59). Н. В. Гоголь не скрывал того, что на создание повести его вдохновили тексты А. С. Пушкина «Торжество дружбы, или Оправданный» 1831 года и В. Т. Наполеона «Два Ивана, или Страсть к тяжбам» 1825 года. Он даже воспроизводит структуру упомянутых текстов, создавая тем самым художественный диалог со своими литературными современниками о состоянии общества в то время.

Произведения Н. В. Гоголя, согласно архиву Театрального института в Братиславе, не покидают словацкие театры с 1989 года. Неоднократно осуществлялись постановки произведений «Женитьба» (1996, 2008), «Игроки» (2010, 2016), «Ревизор» (2003, 2016, 2020). На театральной сцене зрители увидели постановку повести «Записки сумасшедшего» (2015). Адаптация повести «За-

писки сумасшедшего» под названием «Acta Psychopata» (2009) была отмечена критиками как смелая модернизация. По словам М. Кусой, «классика в современной обработке призвана привлечь словацкого зрителя, (...) для молодого поколения зрителей эта встреча с „современной“ русской классикой может стать практически первой и, несомненно, вдохновляющей» (Kusá 2017: 168).

Попытку установления культурного диалога предпринял режиссёр Олег Липцын (см.: Oleg Liptsin, theater, teatr, théâtre), оказавшийся в Словацкой Республике в результате сложившейся геополитической ситуации. Интересно также заметить, что Словацкий национальный театр в 2023 году обратился к данному режиссёру с просьбой подготовить для театра пьесу по собственному выбору, которая бы лучше всего отражала и проявила словацкой аудитории специфику русско-украинских отношений. Выбор О. Ф. Липцына пал на произведение Н. В. Гоголя, которое было написано почти 200 лет назад. Олег Липцын, согласно рассуждениям Ю. Манна, также стремится выяснить происхождение, ход и возможное разрешение конфликта. В известном смысле можно даже сказать, что история натуральной школы есть история определённой системы её конфликтов (Манн 1987: 42).

Мы анализируем театральную постановку, опираясь на теорию адаптации Л. Хатчен, изложенную в работе «Теория адаптации», которая рассматривает адаптации не только как автономные произведения, но и как намеренные, заявленные и расширенные переосмысления литературных произведений (Hutcheon 2013: 16).

Для своей адаптации режиссёр выбрал Синий салон Словацкого национального театра, который создаёт уютную обстановку для 80 зрителей. Сцена в этом театральном представлении плавно переходит в зрительный зал, и таким образом зрители также становятся своего рода соучастниками групповых сцен. Театральное представление задумано как единое целое, которое охватывает зрителя с того момента, когда он попадает в пространство зрительного зала. Сцена одновременно разделена и объединена. В противоположных углах из минимального количества реквизита созданы два дома, характеризующие их хозяев.

С методологической точки зрения, адаптация рассматривается в рамках модели «песочных часов» П. Пави, в которой информация исходной культуры проходит через одиннадцать уровней трансформации, достигая принимающей культуры. В данном процессе учитываются культурное и художественное моделирование темы произведения, перспектива адаптации, подготовительная работа актёров, выбор театральной формы, а также восприятие произведения и его интерпретация в новой культурной среде, что в конечном итоге способ-

ствуется его принятию культурой-реципиентом. Учёный обращает внимание на следующую особенность: «Песочные часы представляют собой два риска. Если это только мельница, она смешает исходную культуру, уничтожит все её особенности и высыплет в нижнюю чашу инертное и деформированное вещество, которое утратит свою первоначальную форму, не приняв форму целевой культуры. Если это только воронка, она без разбора впитает исходное вещество, не изменив его форму с помощью серии фильтров и не оставив никаких следов исходного вещества» (Pavis 1992: 5).

2. Сценическое пространство

Пространство Ивана Ивановича (ИИ) подчёркивают его демонстративную учёность и сознательно избранную модель поведения, которая приобретает характер карикатуры на собственные человеческие слабости. Безупречный внешний вид и нарочитая аккуратность, соотносимые со стилем денди, формируют образ внешней благопристойности. Однако этот образ вступает в противоречие с иронически поданной в предисловии информацией о многочисленных внебрачных детях персонажа и его формальной, лишённой подлинной духовности религиозности. Несоответствие особенно отчётливо проявляется в его отношении к нищим, что обнажает внутреннюю скупость героя. Хотя мотив нищенства не является композиционно центральным, он выполняет значимую смысловую функцию. Через него Гоголь соотносит «нынешнее время» с христианским нравственным идеалом, используя его как критерий оценки современного ему человека (Анненкова 2012: 687).

Интерьер жилища ИИ воспроизводит ту же двойственность: элементы показной учёности – книги, письменные принадлежности, гусиные перья, метроном – сосуществуют с сельскохозяйственными орудиями. Пространственная организация тем самым визуализирует внутреннюю неоднородность персонажа. Отсутствие саморефлексии дополняет его характеристику: герой без колебаний заявляет о себе как о «очень хорошем... помещике».

В противоположном углу сцены располагается пространство Ивана Никифоровича (ИН), почти постоянно пребывающего полураздетым. Как отмечает Гоголь, он «любил быть *in natura*». Его дом организован как зона телесной расслабленности и бытовой инерции: купание, нюхание табака, беседы с ИИ.

Сценическое пространство разделено лишь бельём, развешанным горничной, однако именно эта условная граница приобретает роковое значение. Конфликт

из-за ружья ИН, желанного приобретения ИИ, интерпретируется как стремление присвоить чужую собственность. Вместе с тем образ ИН не сводится к идиллической безмятежности: его готовность к обмену ружья сочетается с острой реакцией на предложение, воспринятое как оскорбление. Таким образом, за внешней ленью обнаруживается расчётливость, что разрушает представление о герое как о человеке, свободном от внутренних противоречий.

3. Ссора соседей

Основой конфликта в данной истории становятся необоснованные притязания Ивана Ивановича (ИИ) на ружьё, принадлежащее Ивану Никифоровичу (ИН).

Наиболее конфликтным персонажем театральной адаптации оказывается привнесённый женский образ – Агафья Федосеевна. Режиссёр предлагает оригинальное сценическое решение: актёр, исполняющий роль ИН, с выраженной гротескной интонацией одновременно играет и Агафью Федосеевну. Согласно повести Гоголя, Агафья Федосеевна взяла у него ключи и хозяйничала во всём доме.

Мотив ключей приобретает особое значение уже во вступительной части спектакля. При характеристике ИИ зритель замечает, что у Гапки – служанки в его доме, родившей барину нескольких детей, – имелись ключи от многих помещений, однако наиболее ценные комнаты он ей не доверял.

В связи с этим в гоголевском произведении принципиальным представляется вопрос о том, почему ИН передал ключи посторонней женщине, к которой не испытывал любви, чьё поведение ему не импонировало и чьим капризам он был вынужден подчиняться в собственном доме. С момента появления Агафьи Федосеевны ИН перестаёт восприниматься как автономный персонаж: в его облике начинают проступать черты этой героини. Актёр говорит неприятным фальцетом; в его костюме появляются элементы женского наряда – длинный красный плащ и шапка (Bekasova, Gajarsky, Grominova 2024). Он использует подчёркнуто гротескные женские жесты и мимику.

Показательна и сцена, в которой Агафья Федосеевна вместе с горничной под покровом ночи возводят перед окнами ИИ гусятник. Эпизод отличается высокой динамикой и подчёркнутой театральностью.

Символично, что стол, за которым соседи прежде встречались и пировали, впоследствии превращается в предмет раздора. Единственным юридически оформленным иском становится жалоба по поводу строительства гусятника,

квалифицированная как клевета. При этом ИИ не подаёт иск о нарушении границ собственности, хотя гусятник частично заходит на территорию его двора.

4. Подача судебного иска

Подача иска в районный суд осуществляется ИИ в атмосфере подчёркнутой снисходительности со стороны сотрудников судебного учреждения, роли которых исполняет один актёр. Суть заявления формулируется предельно обобщённо: *sosед может попытаться меня убить*.

После предыдущего эпизода отношение суда к ИН заметно меняется. Своёобразным мерилom становится предложение судьи выпить чаю: ИИ судья постоянно предлагает чай и демонстрирует подчёркнуто уважительное отношение, тогда как ИН подобного внимания не удостоивается и сталкивается с явной предвзятостью. Предметом судебного разбирательства становится гусятник, тогда как вопрос о продаже ружья отходит на второй план.

5. Лирическое вступление фигуры свиньи

Образ свиноматки ИИ, которая в повести должна была стать предметом обмена на ружьё ИН, в театральной версии приобретает иное повествовательное значение. В гоголевском тексте этот эпизод представлен как один из наиболее комических. Писатель усиливает гротеск паразитического существования двух помещиков, подчёркивает мелочность их бесконечных судебных тяжб, а также высмеивает коррумпированную и бюрократизированную российскую судебную систему. Последняя становится объектом сатиры и в сцене, где свинья похищает чиновничий документ (Zahrádka 2005: 68).

На театральной сцене появляется женский персонаж в нетрадиционном чёрном костюме с противогазом в форме свиного рыла, вызывающий сложную смесь тревожных и отталкивающих ощущений. Фигура движется по сцене с замедленной грацией. Никто не препятствует её намерению уничтожить иск ИН, который она перемалывает в зернодробилке — реквизите, характеризующем сельский контекст действия.

В данном случае интерпретация художественного замысла оказывается менее значимой, чем переживание, возникающее в процессе сценического действия и формирующееся у зрителей. Таким образом, решающую роль играет транс-

формация участников перформанса (Fischer-Lichte 2008: 16). От комического гротеска внезапного появления свиньи во дворе, описанного у Гоголя, в спектакле почти ничего не остаётся. Напротив, этот эпизод становится одним из наиболее драматичных моментов постановки, обладающим высокой смысловой насыщенностью. Возникает вопрос: кто может скрыть, уничтожить, помешать свершиться правосудию?

6. Усилия по примирению

Попытки примирения в спектакле приобретают зловещий характер. Отставной солдат, увешанный погонами и медалями, но с протезами руки и ноги, направляется из судебной канцелярии к ИИ. Его медленное шествие по сцене производит гнетущее впечатление и вызывает у зрителей ассоциации с современными инвалидами войны. Военнослужащий обвиняет ИИ в последствиях действий его домашней свиньи, однако тот уклоняется от какой-либо ответственности. Метафорические «ножницы» смыслов раскрываются предельно широко: вспоминается гоголевское замечание о том, что в Миргороде собак на улицах больше, чем людей, а по главной улице города свободно разгуливают свиньи. При этом на улицах позволено находиться лишь курам и гусям.

Попытки примирения, в соответствии с сюжетом, предпринимаются и на городском балу, куда ИН прибывает по приглашению – уже в красном плаще Агафьи Федосеевны. Они терпят неудачу как со стороны безумца, так и со стороны людей «в трезвом уме и твёрдой памяти». Не одерживают победы ни обиженный, ни обидчик, ни истец, ни ответчик – ни Иван Иванович, ни Иван Никифорович из «Повести о том, как поссорился...». Ситуацию не удаётся разрешить ни самим участникам конфликта, ни тем, кто берёт на себя роль посредника и примирителя. Гоголевская фабула, как правило, строится по модели мнимого успеха, за которым следует неудача, срыв и крушение (Манн 2002).

7. Трагедия без конца

После несостоявшегося бала все сценическое пространство погружается во тьму. Открытый характер финала зрители воспринимают уже не как свидетели действия, а лишь как слушатели. Тем самым режиссёр решает проблему старых врагов, ожидающих мнимой победы, ради которой были принесены в жертву

долгие годы их собственной жизни, а также жизни друзей и знакомых – фактически всё их жизненное пространство.

На полотно в центре сцены проецируются неидентифицированные кадры войны, а пространство наполняется звуками взрывов.

8. Градация от комического к трагическому

Мы считаем существенным вопрос о том, почему Олег Феликсович Липцын – теоретик и практик театра – выбрал для постановки малую сцену. Режиссёр работал с ограниченным актёрским составом. Помимо центральных персонажей – Ивана Ивановича (Роберт Рот) и Ивана Никифоровича (Бранислав Быстрянский), который одновременно исполняет роль Агафьи Федосеевны, – на сцене почти постоянно присутствует мужской персонаж (Ондрей Коваль). Он объединяет в себе образы слуги, судьи, солдата, посредника и писаря, а также выполняет функцию повествователя, воспроизводящего сказовую интонацию с фольклорными реминисценциями.

Обобщённый женский персонаж (в исполнении Елены Лысенко и Марии Шевчиковой) воплощает и молодую горничную ИИ – Гапку, и пожилую служанку ИН, а также фигуру свиньи. Кроме того, на сцене присутствует рассказчик, который, находясь несколько в стороне, зачитывает фрагменты из повести Гоголя, создавая эффект двойного повествования.

Выбор малой сцены способствует созданию атмосферы исповедальности. История поссорившихся соседей – локальный конфликт, затрагивающий ограниченный круг лиц, – подаётся в предельно личностной перспективе. Тем самым подчёркивается, что даже частная вражда способна разрушительно воздействовать на всё ближайшее окружение.

Особый интерес представляет приём раздвоения персонажей. Относительно цельным остаётся лишь образ Ивана Ивановича, выступающего как моноперсонаж, хотя и он в ночных фантазиях трансформируется в фантомный образ (Бабы-яги) и отправляется со своей «дружиной» на борьбу с соседом.

Его сюжетный антагонист – Иван Никифорович – утрачивает целостность с момента появления в доме Агафьи Федосеевны. Сначала зритель может различить, какого именно персонажа изображает актёр, однако постепенно оба образа сливаются в единое существо: внешняя трансформация отражает внутреннее слияние голосов и позиций. ИН становится частью того, что прежде было ему чуждо. В этом персонаже ощущается внутренняя неудовлетворённость собой и своими

поступками, однако он уже не способен освободиться от навязанного раздвоения.

Всех второстепенных мужских персонажей исполняет один актёр, который меняет сценическую функцию непосредственно на глазах у зрителей с помощью минимального реквизита: пальто служащего, тяжёлой судейской цепи, мальчишеской небрежности или офицерского мундира.

Иная модель применяется в представлении женских образов и фигуры свинкоматки: актриса выходит на сцену в завершённом костюмном решении, без демонстрации процесса трансформации персонажа.

Плавному переходу между эпическим и драматическим началами, сосуществующими в искусстве со времён античности, способствует введение второго повествовательного уровня – фигуры читателя гоголевского текста непосредственно на сцене.

Драматург Марио Дргоня использует в постановке переводы Зоры Есенской, Даны Лехутовой и Веры Марушьяковой. Однако текст для словацкой публики подвергается модификации – в частности, включением упоминания параграфа § 363 Уголовно-процессуального кодекса Словацкой Республики.

В оформлении декораций и костюмов следует особо отметить работу Даши Криштофичовой, создавшей визуально выразительные и аллюзивно насыщенные образы. Наиболее очевидной является отсылка к описаниям главных героев повести. Иван Иванович одет в соответствии с представлениями об аристократе XIX века; его облик меняется лишь однажды – в сцене ночного разорения свинарника, когда он появляется в длинной ночной рубашке и нелепом колпаке, напоминая скорее безобидный призрак, чем решительного злоумышленника.

Образ Ивана Никифоровича строится вокруг традиционной украинской вышиванки, которая становится его постоянным атрибутом, а остальные элементы костюма наслаиваются поверх этой основы.

В постановке прослеживаются и аллюзии на другие произведения Н. В. Гоголя, в частности на повесть «Шинель». В начале спектакля на шинель обращается большее внимание, чем в исходном тексте, подчёркивается её значение как маркера социального статуса владельца. Образ Ивана Ивановича в эпизоде ночного набега – в виде Бабы-яги в ступе с венком из соломы и колом вместо метлы – вызывает ассоциации с «Вечерами на хуторе близ Диканьки».

В данной адаптации гоголевского текста вновь возникает мотив нереальной реальности, на который указывал Гуковский: «Гоголь, с одной стороны, признаёт дурную реальность не только вполне реальной, но и определяющей самую мечту; с другой стороны, он не возносит идеал мечты над действительностью» (Гуковский 1959: 62–63).

9. Заключение

Как актуальный геополитический конфликт война в театральной постановке ни разу открыто не упоминается. О. Ф. Липцын использует символические и сценические средства для создания мощного ассоциативного ряда: трагический марш военного инвалида, направляющегося вручить Ивану Ивановичу иск (о том, что его собственная свинья уничтожила судебный документ против него); проекция неидентифицированных кадров войны на развешанное бельё Ивана Никифоровича.

Включить постановку в словацкий контекст и создать аллюзию на актуальную судебно-политическую проблему режиссёру помогла цифра 363 – ассоциация с параграфом § 363 словацкого законодательства. Именно под этим номером, согласно сценическому решению, должен был быть зарегистрирован иск, который в тексте Н. В. Гоголя был съеден свиньёй. Параграф § 363 формулируется следующим образом: «Генеральный прокурор отменяет законное решение прокурора или полицейского, если таким решением либо в ходе предшествующего ему разбирательства был нарушен закон. Под нарушением закона понимается существенное упущение, которое могло повлиять на решение по делу» (Уголовно-процессуальный кодекса СР). Обращение к данному положению отражает обеспокоенность словацкого общества возможной непрозрачностью правосудия.

Интерес к постановке со стороны зрителей и средств массовой информации очевиден: билеты на спектакль распроданы на полгода вперёд. В то же время часть медиа интерпретирует спектакль как демонстрацию принадлежности Н. В. Гоголя к исключительно украинской культуре, с чем трудно согласиться, поскольку подобная позиция нивелирует петербургский и московский периоды творчества писателя и формирует односторонний образ автора.

Общенациональная газета *SME* опубликовала статью под заголовком «Гоголь показывает, как создаются войны», в которой утверждалось, что Словацкий национальный театр ставит адаптацию Гоголя – автора, «которого ошибочно считают русским писателем», поскольку он родился на территории современной Украины, а тематически его творчество связано с родной культурной средой (*SME Minúta*, 30.10.2024). По словам самого режиссёра, выбор произведения обусловлен тем, что и писателя, и его самого объединяет принадлежность как к русскому, так и к украинскому культурному пространству.

Анализ спектакля позволяет сделать вывод, что сценическая интерпретация повести обладает значительным общественным резонансом в словацком кон-

тексте. Постановка не предлагает и не может предложить однозначных ответов, однако побуждает зрителя к размышлению о природе конфликтов как о форме медленного, почти незаметного отчуждения. Тем самым спектакль выступает предупреждением о риске утраты способности к диалогу и взаимопониманию.

ЛИТЕРАТУРА

- ANNENKOVA, E. I. 2012. *Gogol' i russkoe obshchestvo*. Sankt-Peterburg: Rostok.
- BEKASOVA, J. N., GAJARSKÝ, L., GROMINOVÁ, A. 2024. „Compositions of Colouratives in Evenings on a Farm Near Dikanka by Nikolai Gogol”. *Folia linguistica et litteraria*, 48: 227–246.
- FISCHER-LICHTE, E. 2008. *The Transformative Power of Performance*. London, New York: Routledge.
- GOGOL', N. V. 1994. *Sobranie sochinenii v devyati tomah*. T. 2. Moskva: Russkaia kniga.
- GUROVSKII, G. A. 1959. *Realizm Gogolia*. Gos. izd-vo khudozhestvennoi literatury. URL: <http://feb-web.ru/feb/gogol/critics/grg/grg-001.htm> (15. 12. 2024)
- HRALA, M. 2007. *Ruská moderní literatura 1890–2000*. Praha: Univerzita Karlova v Praze.
- HUTCHEON, L. 2013. *A Theory of Adaptation*. London, New York: Routledge.
- KUSÁ, M. 2017. *Ruská literatúra v slovenskej kultúre v rokoch 1825–2015*. Bratislava: VEDA.
- MAJLING, D. 2024. „Režisér Oleg Liptsin: Gogol' dokázal presne vystihnúť podstatu ukrajinskej duše”. *SME Kultúra*. URL: <https://kultura.sme.sk/c/23233628/reziser-oleg-liptsin-gogol-dokazal-presne-vystihnuty-podstatu-ukrajinskej-duse.html> (15. 12. 2024)
- MANN, Yu. V. 1987. *Dialektika khudozhestvennogo obraza*. Moskva: Sovetskii pisatel'.
- MANN, Yu. V. 2002. „Zametki o 'neeuklidovoi geometrii' Gogolia, ili 'Sil'nye krizisy, chuvstvuemye tseloi massoi'”. *Voprosy literatury* № 4. URL: https://web.archive.org/web/20100117185705/http://ec-dejavu.net/g-2/Nikolai_Gogol.html (15. 12. 2024)
- NAREZHNYI, V. T. 1825. *Dva Ivana, ili Strast' k tyazhbam*. URL: http://az.lib.ru/n/narezhnij_w/text_0040.shtml (15. 12. 2024)
- Oleg Liptsin, theater, meamp, théâtre*, URL: <http://www.olegliptsin.com/> (18. 12. 2024)
- PAVIS, P. 1992. *Theatre at the Crossroads of Culture*. London, New York: Routledge.
- PUSHKIN, A. S. *Torzhestvo družby, ili Opravdannyyi*. URL: https://rvb.ru/pushkin/01text/07criticism/01criticism/0331_33/0941.htm (15. 12. 2024)
- SME Minúta*. URL: <https://www.sme.sk/minuta/23238332/gogol-nebol-rus-a-slovo-vojna-ani-povedat-nemusel-vsetci-aj-tak-vedia-ako-to-je> (30. 10. 2024)
- § 363 (§ 363, *Trestný poriadok*). URL: <https://www.lewik.org/term/19633/363-363-trestny-poriadok/> (30. 10. 2024)
- ZAHRÁDKA, M. 2005. *Ruská literatura XIX. století v kontextu evropských literatur: osobnosti a dialog literatur*. Olomouc: Periplum.

ADAPTATION OF N. V. GOGOL'S WORK "THE TALE OF HOW IVAN IVANOVICH QUARRELLED WITH IVAN NIKIFOROVICH" IN THE REPERTOIRE OF THE SLOVAK NATIONAL THEATRE

MARIANNA FIGEDYOVA

ABSTRACT

The article examines the adaptation of Nikolai Gogol's "The Tale of How Ivan Ivanovich Quarrelled with Ivan Nikiforovich" in the production of the Slovak National Theatre directed by Oleg Liptsyn. The aim of the study is to identify the characteristics of the stage interpretation of the classical text and its transformation in the contemporary cultural context. The methodological basis of the work consists of contemporary theories of adaptation of literary works for the stage, as well as an analytical approach to theatrical semiotics and performative studies, which allows us to consider a performance as an interpretative and culturally conditioned event. The study demonstrates how this nineteenth-century classic, rooted in the satirical portrayal of human pettiness and futile litigation, acquires new resonance within the contemporary Slovak cultural context. The analysis highlights the specific features of the production's scenography, including the intimate space of the Blue Salon, the symbolic design of the characters' households, and the grotesque doubling of the roles of Ivan Nikiforovich and Agafya Fedoseyevna. Special attention is given to the transformation of Gogol's comic material into a tragic and allegorical mode: the scene in which the sow-figure destroys the lawsuit, the appearance of a war invalid, and the final projection of conflict images evoke associations with current geopolitical events, even though the word "war" is never spoken on stage. The production illustrates how a local domestic quarrel can become a metaphor for destructive alienation, while the adaptation of a classic text becomes an instrument of cultural dialogue. The study underscores the strong public response to the performance, its political and artistic multilayeredness, and the significance of Liptsyn's contribution to the contemporary Slovak theatrical environment.

KEYWORDS:

adaptation, performance, play, cultural relations

RUSKA KNJIŽEVNOST U REPERTOARU SLOVAČKOGA NARODNOGA KAZALIŠTA: *PRIPOVIJEST O TOME KAKO SU SE POSVADILI IVAN IVANOVICH I IVAN NIKIFOROVICH*

MARIANNA FIGEDYOVA

SAŽETAK

Članak je posvećen analizi adaptacije priče N. V. Gogolja *Pripovijest o tome kako su se posvadili Ivan Ivanovič i Ivan Nikiforovič* u izvedbi Slovačkoga narodnoga kazališta, u režiji Olega Lipcina. Cilj je istraživanja utvrditi obilježja scenske interpretacije klasičnoga teksta i njegove transformacije u suvremeni kulturni kontekst. Metodološku osnovu istraživanja čine suvremene teorije prilagodbe književnoga djela za scenu, analitički pristup kazališne semiotike i performativne studije koje omogućuju da se predstava smatra interpretativnim i kulturno uvjetovanim događajem. Autor pokazuje kako klasično djelo iz 19. stoljeća, temeljeno na satiričnu prikazu ljudske sitničavosti i besmislenih parnica, poprima novi oblik u suvremenome slovačkome kulturnome kontekstu. Razmatraju se obilježja scenografskih rješenja, uključujući kamerni prostor plavoga salona, simboličko uređenje kuća likova i groteskno razdvajanje uloga Ivana Nikiforoviča i Agafije Fedosejevne. Posebna se pozornost posvećuje pretvaranju komičnoga Gogoljeva djela u tragično-alegorijski oblik: scena s uništenjem tužbe figurom svinje, pojava lika ratnoga invalida i konačna projekcija okvira sukoba stvaraju asocijacije na aktualne geopolitičke događaje iako se riječ rat ne spominje na pozornici. Analizom se pokazuje kako lokalni spor može postati metaforom destruktivnoga otuđenja, a adaptacija klasika postaje instrumentom kulturnoga dijaloga. Rad naglašava društvenu angažiranost predstave, njezinu političku i umjetničku višeslojnost te važnost doprinosa O. F. Liptšina suvremenomu slovačkomu kazalištu.

KLJUČNE RIJEČI:

adaptacija, kazališni komad, kulturne veze, predstava

| **Varia** |

UVODNIK

VARIA

U dijelu časopisa *Varia* okupljeni su radovi koji obuhvaćaju širok raspon suvremenih lingvističkih i književnoznanstvenih pristupa, od jezične akvizicije i frazeologije do naratologije, teorije književnosti i stilističke analize. Iako tematski raznorodni, radovi su povezani zajedničkim interesom za interpretaciju jezičnih i književnih pojava u njihovu kulturnome, društvenome i kognitivnome kontekstu. U rubrici *Varia* objavljeno je šest radova i jedna recenzija koje potpisuje ukupno deset autora.

Varia započinje radom Tomislava Frlete i Zrinke Frleta *Ovladavanje sustavom osobnih zamjenica i poteškoće u učenju i poučavanju hrvatskog kao inog jezika*, koji analizira kategoriju osobe kao središnju jezičnu kategoriju te poteškoće koje se javljaju u njezinu poučavanju u hrvatskome kao inome jeziku. Rad se usredotočuje na početne razine učenja i probleme usvajanja složenoga sustava osobnih zamjenica, pri čemu se na temelju korpusa s tečajeva i iz udžbenika ukazuje na učestale pogreške i teškoće u razumijevanju govorne perspektive.

Perina Vukša Nahod, Dubravka Ivšić Majić i Tomislava Bošnjak Botica u radu *Etnički stereotipi u hrvatskim dijalektnim frazemima* analiziraju etničke stereotipe u hrvatskim dijalektalnim frazemima svih triju narječja. Istraživanje pokazuje da su stereotipi u velikoj mjeri zajednički cijeloj jezičnoj zajednici, dok su razlike uvjetovane lokalnim kontekstima i specifičnostima pojedinih sredina.

U širem diskurzivnom okviru slijedi rad Marca Jakovljevića kojim autor analizira prikaze neprijatelja u dječjim romanima Hrvoja Hitreca *Smogovci u ratu* i *Kanjon opasnih igara* te njihovim adaptacijama, s posebnim naglaskom na stereotipizaciju i mehanizme konstrukcije Drugoga. Istraživanje pokazuje da se neprijatelj sustavno prikazuje kao nositelj kolektivnoga zla, pri čemu i dječji likovi sudjeluju u reprodukciji stereotipa, što otvara pitanje uloge dječje književnosti u oblikovanju etičkih i ideoloških predodžbi.

Rad Ante Jerića *Zavodljivo pripovijedanje: hipoteza Geoffreyja Millera o ulozi seksualne selekcije u evoluciji pripovjednog stvaralaštva* kritički preispituje hipotezu Geoffreyja Millera o ulozi seksualne selekcije u evoluciji pripovjednoga stvaralaštva. Rad pokazuje da Millerova interpretacija ljudskih mentalnih sposobnosti kao pokazatelja reproduktivne sposobnosti nije dovoljno utemeljena te zaključuje da pripovijedanje može imati funkciju u seksualnome natjecanju, ali ne i da je evoluiralo isključivo u tu svrhu.

Književnoanalitički niz nastavlja rad Mirele Šušić *Characterisation in the Novel Knjiga gorkog prijekora* (The Book of Bitter Reproach) by Ivan Aralica (Karakterizacija likova u romanu *Knjiga gorkog prijekora* Ivana Aralice) u kojemu analizira se roman *Knjiga gorkog prijekora* Ivana Aralice s naglaskom na karakterizaciju likova i odnos povijesne stvarnosti i književne fikcije. Rad pokazuje kako Aralica, oslanjajući se na povijesni kontekst Zadra i srednjovjekovne baštine, oblikuje složene identitete likova te kroz njih interpretira društvene i povijesne procese.

Vasilij Pavlovič Moskvina u radu «*Стихи о неизвестном солдате*» *Осипа Мандельштама: опыт медленного прочтения* („Stihi o neizvestnom soldate” Osipa Mandeljštama: opyt medlennogo prochtenija / „Pjesma o neznanom vojniku” Osipa Mandeljštama: iskustvo sporog čitanja) analizira složenost i nejasnoće u Mandeljštamovoj pjesmi „Pjesma o neznanom vojniku”, pri čemu posebnu pozornost posvećuje intertekstualnim asocijacijama, kontekstualnim prazninama i simbolističkoj poetici. Središnja slika pjesme interpretira se kao groteskna vizija plinskog napada, čije je značenje oblikovano stilskim zatamnjenjem, metričkim ograničenjima i figurativnim postupcima karakterističnima za pjesnički diskurs.

Varia završava recenzijom Martina Henzelmana *Novi uvid u strukturu bosanskoga jezika* monografije Elme Durmišević o univerbaciji u bosanskome jeziku (*Univerbacija u bosanskom jeziku*. Biblioteka Bosnistika. Monografije, knjiga 26. Sarajevo: Slavistički komitet, 2023. 234 str. ISBN: 978-9958-648-30-4). Monografija Elme Durmišević bavi se suvremenim bosanskim jezikom, s posebnim fokusom na proces univerbacije (skraćivanja višerječnih izraza u jednu riječ). Na temelju korpusa pisanih i govornih izvora autorica analizira kako se taj proces ostvaruje u praksi, koje su tvorbene strategije najčešće te kako univerbacija doprinosi razvoju i obogaćivanju leksika, uključujući i pojavu novih riječi i neologizama. Knjiga sustavno opisuje tvorbene obrasce, sufikse i stilsku raslojenost primjera te pokazuje povezanost jezične ekonomije i suvremenih komunikacijskih potreba.

Na taj način *Varia* donosi pregled aktualnih istraživačkih interesa koji povezuju lingvistiku, književnu teoriju i interpretativne prakse potvrđujući njihovu metodološku i tematsku isprepletenost.

Zajednička je nit svih radova promišljanje o jeziku i književnosti kao prostoru u kojemu se prelamaju društvene strukture, kulturni obrasci i individualne interpretacije. Jezik se u svim svojim oblicima pokazuje kao živo mjesto susreta čovjeka i svijeta – prostor u kojemu se značenje neprestano stvara, pregovara i preobličuje.

Zahvaljujem autorima na njihovim vrijednim doprinosima, recenzentima na pažljivome i stručnome vrednovanju rukopisa te lektorima na uloženoj trudu u jezičnome i stilskome usavršavanju tekstova. Bez njihova angažmana ovaj tematski broj

ne bi bio moguć. Na kraju zahvaljujem glavnoj urednici Mirandi Levanat-Peričić te Uredništvu časopisa *Croatica et Slavica Iadertina* na podršci i povjerenju u pripremi ovoga broja.

S poštovanjem

Irena Mikulaco, urednica

*voditeljica Katedre za strane jezika Filozofskog
fakulteta Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli,
predsjednica Hrvatskoga društva nastavnika
ruskoga jezika i književnosti*

OVLAĐAVANJE SUSTAVOM OSOBNIH ZAMJENICA I POTEŠKOĆE U UČENJU I POUČAVANJU HRVATSKOG KAO INOG JEZIKA

TOMISLAV FRLETA

ZRINKA FRLETA

Sveučilište u Zadru, Odjel za francuske i frankofonske studije
Sveučilište u Zadru, Centar za strane jezike
Obala kralja Petra Krešimira IV/2, 23000 Zadar
Ulica Jurja Bijankinija 2, 23000 Zadar
tfrleta@unizd.hr
zfrleta@unizd.hr

UDK:

811.163.42'367.626.1:81'243

DOI: 10.15291/csi.5073

Stručni članak

Primljen: 21. 10. 2025.

Prihvaćen za tisak: 28. 12. 2025.

Osoba je sveprisutna i ujedno središnja jezična kategorija. Brojne vrste riječi sadržavaju kategoriju osobe. Izravno se javlja u osobnim zamjenicama, dok se manje izravno očituje u sljedećim vrstama riječi: glagolima, posvojnim zamjenicama te pridjevima. Na implicitan se način kategorija osobe nalazi u imenicama. U različitim se jezicima kategorija osobe izražava na različite načine, što u slučaju poučavanja stranih jezika može dovesti do određenih poteškoća na početnoj razini. U europskim jezicima sustavne su razlike relativno male (uglavnom postoje jezici s rasponom od šest do osam različitih oblika za zamjenice), no usprkos tome mogu prouzročiti određene poteškoće u poučavanju i njihovoj pravilnoj uporabi.

U radu se govori o poteškoćama na koje se nailazi prilikom poučavanja hrvatskog kao inog jezika. Fokus je stavljen na probleme koji se javljaju na početnoj razini kada se učenik/polaznik tečaja susreće prvi put s jednim relativno velikim sustavom osobnih zamjenica kakav postoji u hrvatskom jeziku (deset osobnih zamjenica). Korpus je sačinjen od izbora najčešćih primjera pogrešne uporabe zamjenica koji su prikupljeni na jezičnim tečajevima održanim od 2017. do danas. Isto tako, jedan manji dio korpusa čine primjeri preuzeti iz sljedećih udžbenika: *Učimo hrvatski 1* (Kosovac i Lukić) te *Razgovarajte s nama! A1 – A2* (Čilaš Mikulić i sur.), u kojima se, u nekim slučajevima, ne vodi računa o „logičnom” pristupu kategoriji osobe, odnosno o perspektivi učenika/polaznika koji se treba staviti u stvarnu govornu situaciju: govornika i sugovornika.

KLJUČNE RIJEČI:

hrvatski jezik, osobne zamjenice, ovladavanje, poučavanje jezika, sustav

Autori zadržavaju autorska prava nad svojim radom i pravo na objavljivanje bez ograničenja. Korisnici smiju besplatno i bez odgode čitati, preuzimati, kopirati, distribuirati, tiskati, pretraživati ili stavljati poveznice na materijal te ga mijenjati ili koristiti na druge zakonite načine, uz obavezno citiranje izvornika, sukladno CC BY 4.0 licenci.

1. Uvod

Osoba je središnja gramatička kategorija (Moignet 1981) i nalazi se u svim jezicima što je čini jednom od jezičnih univerzalija. Kategorija osobe najčešće se izražava osobnim zamjenicama, ali se kategorija osobe može nalaziti i u drugim jezičnim oblicima (na primjer u glagolu i u različitim posvojnim oblicima).

Germanski jezici poput engleskog i njemačkog, odnosno romanski jezici poput francuskog, španjolskog ili talijanskog uglavnom poznaju šest osoba (tri u jednini i tri u množini), ali mnogi od njih razlikuju dvije ili tri treće osobe, pa se tako može govoriti o jezicima koji poznaju sedam, osam ili čak deset osoba. Toliko osobnih zamjenica ima hrvatski ako razlikujemo rod za sve treće osobe (*on, ona, ono; oni, one, ona*).

Postoje jezici koji razlikuju rod u drugoj osobi jednine. Na primjer, u arapskom jeziku osobna zamjenica druge osobe jednine muškog roda glasi *anta*, dok osobna zamjenica druge osobe jednine ženskog roda glasi *anti*. Tako je i u množini (*antom, antenna*) (URL 1).

Ima jezika u kojima je sustav osobnih zamjenica znatno kompleksniji od onog u nama bližim jezicima kao što je to slučaj u japanskom u kojem oblici koji izražavaju prvu osobu jednine ili množine ovise o rodu (muško/žensko) te o načinu na koji se priča o pojedinoj osobi (neutralno/poštovano/časno) (usp. npr. Yee i Wong 2021).¹

Osoba se, kao što smo već naveli, najčešće izražava putem osobnih zamjenica koje su njezin izravni izraz u jeziku (*ja, ti, on, ona, ono, mi, vi, oni, one, ona*). Kategorija osobe nalazi se također u glagolskim nastavcima² (*(ja) govorim, (ti) govoriš, (on) govori...*),³ u raznim oblicima posesiva (*moj, tvoj, njegov, njezin...*)⁴, koji se u različitim jezicima različito izražavaju pa se prema tome svrstavaju u različite vrste riječi.

¹ Autori daju pregled radova koji su se bavili osobnim zamjenicama s fokusom na šest oblika za prvu osobu jednine (*ore, watashi, jibun, boku, atashi, uchi*). Navode kako su istraživanja pokazala da se oblikom *ore* koriste više muškarci nego žene, dok se na primjer oblikom *uchi* koriste uglavnom mlađe žene.

² Više o osobi, glagolu te nastavcima i njihovu utjecaju na (ne)obveznu uporabu osobne zamjenice vidi u Frleta (2014), gdje se jasno pokazuje kako gubitak glagolske fleksije izravno utječe na obveznu uporabu osobne zamjenice te kako intraverbalna uporaba osobe utječe na sintaksu pojedinih jezičnih konstrukcija.

³ U praksi glagolske nastavke za prezent poučavamo prema *Gramatici IHJJ*: „Prezent se tvori tako da se na prezentsku osnovu glagola dodaju nastavci: *-am, -aš, -a, -amo, -ate, -aju; -im, -iš, -i, -imo, -ite, -e; -em, -eš, -e, -emo, -ete, -u; -jem, -ješ, -je, -jemo, -jete, -ju*” (URL 4). Praksa se ustalila i u nekim udžbenicima za učenje hrvatskog kao drugog i stranog jezika. Vidi na primjer Čilaš Mikulić i sur. (2021: 76).

⁴ Usp. Silić i Pranjković: „Posvojne se zamjenice određuju prema licima. Uz *ja* se vezuje *moj*, uz *ti* – *tvoj*...” (2007: 123).

Na primjer, engleski razlikuje dva oblika za posesive: *my* (posvojni determinant⁵) i *mine* (posvojni pridjev odnosno zamjenica), francuski razlikuje tri oblika za posesive: posvojni determinant, posvojni pridjev i posvojnu zamjenicu (*mon, mien, le mien*) i tako dalje.

U radu će se pokušati pokazati kako različiti sustavi osobnih zamjenica i posesiva, zajedno sa slaganjem u glagolu stvaraju poteškoće polaznicima tečaja pri učenju hrvatskog jezika te ćemo predložiti način kako olakšati proces ovladavanja sustavom hrvatskih zamjenica.

2. SUSTAV

U *Hrvatskoj enciklopediji* pojam *sustav* definiran je na sljedeći način: „Općenito, skup elemenata (prirodnih, organskih, tehničkih, apstraktnih, misaonih i dr.) povezanih u funkcionalnu cjelinu (npr. Sunčev sustav, probavni sustav, energetski sustav, koordinatni sustav, filozofijski sustav)...” (URL 2)

U lingvistici se pojam *sustav* prvenstveno veže uz pojam *jezik* i „promatra [se] kao sustav (sistem) zbog toga što se na određenoj razini (fonema, morfema, sintagme), ili pak u nekom razredu, među elementima uspostavlja skup relacija (odnosa) koje ih povezuju jedne s drugima, pa zbog toga svaka promjena u jednom elementu utječe na ravnotežu sustava” (*ibid.*). Dodajmo tomu da riječ *sustav* dolazi od grčke riječi *σύστημα* (*sýstima*) koja znači „udruživanje, cjelina” (*ibid.*).

Ako te definicije primijenimo na osobne zamjenice, možemo reći da se radi o sustavu (skupu elemenata) koji služi za izražavanje osobe u jeziku i koji se ostvaruje na tri razine: 1. razina za izražavanje osobe koja govori (govornik, *ja, jastvo, sebstvo*, engl. *selfness, myself*), 2. razina za izražavanje osobe kojoj se govori (sugovornik, *ti*)

⁵ Engl. *possessive determiner*. Ovdje se služimo prijevodom *determinant* kako bismo istaknuli razliku između oblika posesiva koji postoje u engleskom jeziku (*my* vs. *mine*). U hrvatskoj se gramatici rabi termin *posvojna zamjenica* za oba oblika. Kordić (1992) prevodi ga latiniziranim oblikom *determinator*, dok Silić (1992) rabi oblik *aktualizator* (prema francuskom *actualisateur*). U *Hrvatskoj enciklopediji* termin *determinant* definiran je na sljedeći način: *determinant* (prema lat. *determinans*, genitiv *determinantis*: koji određuje), odredak, termin koji se odnosi na razred jezičnih jedinica što određuju ili na neki način modificiraju druge jedinice s kojima stoje u sintaktičkom odnosu (URL 2).

i 3. razina za označavanje osobe o kojoj se govori⁶ (ogovornik⁷, negovornik⁸, *on, ona, ono*). K tome, one se mogu međusobno udruživati te na taj način ostvariti množinu.

Nadalje, iz definicija se vidi da je sustav skup funkcionalnih elemenata koji su međusobno povezani i koji svojim promjenama utječu na funkcioniranje sustava. To možemo vidjeti na primjeru udruživanja različitih (ili istih) zamjenica. Svako takvo uparivanje povlači za sobom određenu promjenu i utječe na ravnotežu sustava. Upravo taj utjecaj na „ravnotežu” sustava predstavlja problem prilikom učenja hrvatskog kao drugog i stranog jezika.

U današnje vrijeme većina udžbenika za učenje bilo kojega stranog ili inog jezika najčešće počinje lekcijom u kojoj se objašnjava uporaba glagola *biti* uz obveznu uporabu osobnih zamjenica koje prate slaganje s glagolom. Navedimo samo najrecentnije udžbenike hrvatskog jezika za strance: *Razgovarajte s nama!*, *Dobro došli*, *Učimo hrvatski*, *Prijeđimo na ti*. Razlozi za takav pristup toliko su očiti da ih često ne primjećujemo te o njima rijetko i govorimo. Naime, tko god želi naučiti neki strani jezik, prvo polazi od sebe i želi biti u mogućnosti predstaviti se drugim osobama. Odatle i dolazi potreba da se u prvoj cjelini počne sa sustavom osobnih zamjenica i glagolom *biti*.

2.1. SUSTAV OSOBNIH ZAMJENICA U HRVATSKOM JEZIKU (S GLAGOLOM BITI)

Postoje različiti načini kako možemo prikazati sustav osobnih zamjenica, no najčešće ih se prikazuje u obliku cjelovitoga okomitog popisa ili se zamjenice odvajaju u dvije skupine gdje ih se dijeli na zamjenice u jednini i zamjenice u množinu.

Cjelovita slika (zajedno s glagolom *biti*), koja nije nužno pedagoški i pragmatički najbolja, izgleda ovako:

jednina

1. ja sam
2. ti si
3. on je

⁶ Osoba koja ne sudjeluje izravno u dijaloškom krugu.

⁷ Koliko je nama poznato, termin *ogovornik* ne postoji u hrvatskom jeziku. Hrvatski jezik poznaje trodimenzionalnu morfologiju različitih deiktika (*ja-ti-on, ovaj-taj-onaj, ovakav-takav-onakav, ovuda-tuda-onuda...*) te bi se taj oblik mogao koristiti kao analogija terminima *govornik – sugovornik (–ogovornik)* u dijaloškom krugu (ili, bolje rečeno, „trokutu”) u kojem bi ogovornik predstavljao osobu ili predmet o kojem se govori.

⁸ U Školskom rječniku hrvatskog jezika (mrežno izdanje) pod natuknicom *negovornitelj* nalazi se i natuknica *negovornik* u smislu „negovorna osoba” (URL 3).

3. ona je

3. ono je

množina

1. mi smo

2. vi (Vi) ste

3. oni su

3. one su

3. ona su⁹

Iz popisa se može iščitati da se šest različitih glagolskih oblika (*sam, si, je, smo, ste, su*) slaže s devet različitih¹⁰ oblika za osobne zamjenice (*ja, ti, on, ona, ono, mi, vi, oni, one*). Ta situacija nije neobična jer se i u drugim jezicima jedan oblik glagola slaže s više oblika osobnih zamjenica. Navedimo samo neke primjere. U francuskom¹¹ se dva oblika za treću osobu slažu s jednim oblikom glagola u oba broja: *il est, elle est* u jednini odnosno *ils sont, elles sont* u množini. U engleskom (usp. na primjer Swan i Walter 2009) imamo sedam različitih oblika osobnih zamjenica (*I, you, he, she, it, we, they*) koji se slažu s tri različita oblika glagola: *am, are, is*. I u drugim se jezicima nalazi ovaj nesrazmjer u broju oblika zamjenica i glagolskih oblika koji se s njima slažu.

Taj je podatak od iznimne važnosti jer, kako ćemo vidjeti dalje u tekstu, i nastavnik i polaznik tečaja trebali bi biti svjesni sustava osobnih zamjenica u materinskom jeziku kako bi lakše prenijeli/naučili pravila o slaganju između osobe i glagola.

2.2. KORPUS

Naš korpus sačinjavaju primjeri prikupljeni u razdoblju od 2017. do 2025. prilikom rada na početnom tečaju hrvatskog jezika za inojezične polaznike. Skupine su vrlo he-

⁹ Nakon upoznavanja polaznika s cjelovitom paradigmom osobnih zamjenica i odgovarajućih kopulativnih oblika glagola *biti*, paradigma se nadopunjuje imenskim dijelom predikata (najčešće pridjevom ili imenicom). Prilikom poučavanja najpraktičnijim se pokazala uporaba pridjeva gdje polaznik može uočiti slaganje roda osobne zamjenice s rodom pridjeva: *Ona je visoka. Ona je visoka*. Moguća je dopuna i drugim vrstama riječi. Na primjer, Nazalević Čučević navodi kako u „službi predikatnog imena može doći i prilog... (19x) Pacijent je stabilno” (2020: 208).

¹⁰ *Ona* je homonimni oblik za treću osobu jednine ženskog roda te za treću osobu množine srednjeg roda. Tako u hrvatskom imamo deset zamjenica ali devet različitih oblika.

¹¹ Francuski jezik (usp. Cusimano 2013) u slučaju osnovnih oblika zamjenica i njihova slaganja s glagolom gotovo je identičan hrvatskom jeziku. Razlikuje ih samo uporaba osobne zamjenice za treću osobu srednjeg roda (*ono* jd., *ona* mn.) koja postoji u hrvatskom, ali ne i u francuskom jeziku.

terogene kako po dobi (od 14 do 80 godina) tako i prema zemlji podrijetla. Polaznici tečaja većinom su iz Europe, ponajviše iz Njemačke i Austrije, zatim iz Velike Britanije, Poljske te ostalih zemalja. Manje česti polaznici dolaze izvan Europe. U tom slučaju, najčešće se radi o povratnicima iz Australije ili Južne Amerike (Venezuela, Čile, Argentina). Razlozi se učenja razlikuju, ali se mogu uglavnom svesti na rodbinske odnose bilo da se radi o djeci i unucima hrvatskih iseljenika ili o supružnicima različite nacionalnosti i njihovoj djeci. U zadnje se vrijeme povećava broj stranih državljana koji se iz različitih razloga doseljavaju u Republiku Hrvatsku (najčešće odlaskom u mirovinu ili radi boljih ekonomskih uvjeta). Polaznici se razlikuju i po stupnju obrazovanosti. Dok su do 2023. prednjačili visokoobrazovani polaznici, u zadnje se tri godine primjećuje da tečajeve pohađaju polaznici sa srednjim i niskim stupnjem obrazovanja, što predstavlja dodatne izazove u pripremi nastave. Nadalje, većina je polaznika dvojezična u smislu da se (najčešće) služe engleskim jezikom kao posrednim jezikom između materinskog i hrvatskog jezika.

Na ove je činjenice ukazala i Jelaska te posebice istaknula kako na ovladavanje inim jezikom uvelike utječu pojedinčeva/polaznikova svojstva (opće sposobnosti, spol, dob, okolnosti, vladanje ostalim inim jezicima, svojevrsna metajezična osviještenost i drugo (usp. 2012: 30–32).

Korpus je prikupljen u višegodišnjem radnom okružju (na satu jezika) prilikom usmenog i pisanog izražavanja polaznika. Primjeri su, koliko je to bilo moguće, imitirali životne situacije bez eksplicitnog fokusa na pojedini potencijalni problem kako bi se polaznik što više osjećao u „prirodnom” okružju.

Tipični primjeri zadatka nakon obrade osobnih zamjenica u nominativu i prezenta glagola *biti* izgledaju ovako:

1. Kako **je** Jack? Jack _____ dobro. (*biti*) > Jack **je** dobro.
2. Kako **su** Marta i Jack? Marta i Jack _____ dobro. (*biti*) > Marta i Jack **su** dobro.
3. Odakle **ste**? Ja _____ iz Njemačke. (*biti*) > Ja **sam** iz Njemačke.
4. Odakle **ste** (vi)? Mi _____ iz Amerike. (*biti*) > Mi **smo** iz Amerike.¹²

U nastavku ćemo pokazati tipične i najčešće pogreške razvrstane prema razlogu pogreške i prema (najčešćem) jeziku polaznika te ćemo pokušati ukazati na sustavne razloge koji dovode do pogrešnog slaganja između zamjenice (imenske grupe) i glagola. Napominjemo također da polaznici različitog podrijetla i različitoga materinskog jezika čine potpuno iste pogreške.

¹² Svi su primjeri usmjereni na stvarne polaznike tečaja (Jack, Marta...).

2.2.1. KOMBINACIJA ISTIH ILI RAZLIČITIH VRSTA RIJEČI (OSOBNAM ZAMJENICAM + OSOBNAM ZAMJENICAM / IMENICAM)

Najveći broj pogrešaka javlja se u situacijama kada u rečenici postoji treća osoba (izražena imenicom, imenskom skupinom ili zamjenicom) u kombinaciji s prvom ili drugom osobom.

5. *Ti i Ava **su** dobri. (germanofon)¹³
6. *On i ti **su** iz Njemačke.¹⁴ (germanofon)
7. *Ti i Ana **su** brat i sestra. (germanofon)
8. *Niklas i ja **su** u kući. (germanofon)
9. *Ti i on **su** dobri prijatelji. (anglofon)¹⁵

U ovu skupinu pogrešaka mogli bismo svrstati i rjeđe primijećene pogreške poput:

10. *Ana i Ivan **smo** Hrvati. (anglofon)

Primjeri od 5. do 9. ukazuju na dvije činjenice. Prva je lako uočljiva i česta je kod svih polaznika. Naime, prisutnost treće osobe u rečenici utječe na poimanje cijele rečenice kao iskaza koji se tiče „nekog trećeg”. Na određen način, treća osoba poništava utjecaj prve i druge osobe te se kombinacija sintagme u kojoj se nalazi treća osoba s bilo kojom drugom imenicom ili zamjenicom vidi kao treća osoba množine.

Druga je činjenica vezana uz polaznikov materinski jezik i sustav slaganja zamjenica s određenim glagolskim oblicima. Primijetili smo da kod germanofona sustav njemačkog jezika u primjerima sa zamjenicom u trećoj osobi uvelike utječe na izbor osobe u glagolu. Naime, glagol *sein* (‘biti’) u prvoj i trećoj osobi množine ima homonimni oblik *sind*: *wir sind*; *sie sind* (‘mi smo; oni su’). Ova činjenica u kombinaciji

¹³ Podatak o materinskom jeziku vrlo je bitan jer ćemo u nastavku vidjeti da u većini primjera upravo materinski jezik i usvojenost sustava zamjenica u materinskom jeziku utječe na izbor glagolskog oblika u hrvatskom jeziku.

¹⁴ Prirodniji bi bio redosljed *Ti i on (ste...)*, no stavljanjem treće osobe dalje od glagola pokušava se izbjeći da *ona* (treća osoba) utječe na odabir glagola.

¹⁵ Svjesni smo činjenice o standardnom redu riječi, no razgovorni stil dopušta uporabu zanaglasnice nakon prve sintagme u rečenici. Kako bi se olakšalo ovladavanje sustavom te približilo polaznikovu jeziku (većina nama poznatih jezika poštuje „pravilo sintagme” te se zanaglasnica ne nalazi unutar sintagme), primjeri su napravljeni na način da se sintagma ne razdvaja. Taj se dio (razdvajanje sintagme) obrađuje naknadno, najčešće prilikom objašnjavanja prošlog vremena. O problematici poučavanja reda zanaglasnica govori i Udier (2006: 66): „Studenti na početnome stupnju učenja u jezičnoj se proizvodnji (govorenju, pisanju) uglavnom poučavaju strukturama svojstvenima razgovornomu jeziku...”.

s prethodnom utječe na polaznikov odabir oblika **su** u bilo kojoj situaciji u kojoj se nalazi jedna od trećih osoba u sintagmi.

U primjeru 10. možemo vidjeti uporabu pogrešnog oblika glagola *biti* zbog homonimnog oblika u engleskom jeziku u svim osobama množine: *we/you/they are*. Budući da oblik *are* odgovara svim množinskim oblicima glagola *biti* u hrvatskom jeziku, pogreška se javlja zbog negativnog transfera uzrokovanog utjecajem materinskog jezika.

2.2.2. ISTOZVUČNOST

Sljedeća je tipična pogreška morfološke prirode. Naime, fonetizirani oblik zamjenice za prvu osobu množine u hrvatskom jeziku glasi (mi) dok je taj oblik u većini jezika supletivni¹⁶ oblik za prvu osobu jednine (*I – me, Je – me, Io – me, Ich – mich...*) i „sugerira” polazniku uporabu prve osobe.

11. *Mi **sam** iz Splita. (anglofon, italofon)

Ovakva se pogreška javlja i u kasnijim lekcijama kada treba glagole složiti s osobom i staviti u prezent:

12. _____ u školu (mi, ići). > *Idem u školu.

Homonimi za 3. osobu jednine ženskog roda (*ona*) te za 3. osobu množine srednjeg roda (*ona*), također predstavljaju sporadične poteškoće jer bez konteksta nije moguće odrediti o kojoj se osobi radi.¹⁷

13. **Ona** je/su dobra.

2.2.3. OBLIK IZ POŠTOVANJA

Oblik iz poštovanja predstavlja dodatni problem jer se u on u različitim jezicima izražava različitim oblicima osobne zamjenice. Slaganje imenice s glagolom također doprinosi nerazumijevanju i poteškoćama prilikom učenja osobnih zamjenica. Taj se

¹⁶ Prema Siliću i Pranjkiću (2005: 118), zamjenice imaju supletivne oblike, tj. tvore se od dviju različitih osnova.

¹⁷ Oblici *dijete/djeca* također zbunjuju polaznike te ih nepravilno koriste (**Ona je djeca.*). Naime, množinski oblik *djeca* povezuju s jedninom ženskog roda (*-a > -e*; *žena > žene*).

problem često javlja kod govornika engleskog jezika jer se u engleskom ne razlikuje oblik iz poštovanja od oblika za drugu osobu jednine i drugu osobu množine. Naime, svi oblici glase *you are*. Stoga i ne čudi da se u pojedinim slučajevima javlja sljedeća pogreška:

14. *Vi **si** profesor. (anglofon)

Gotovo ista logika događa se i kod govornika njemačkog jezika:

15. *Vi **su** profesor. (germanofon)

Naime, oblik iz poštovanja u njemačkom jeziku glasi *Sie sind*, tj. odgovara trećoj osobi (množine), pa na taj način dolazi do pogrešne uporabe treće osobe umjesto druge osobe množine.

2.2.4. OSTALO

Od ostalih poteškoća koje se tiču uporabe zamjenica, a vrlo su česte, spomenimo još i posesive:

16. *Ti i Ivana = njihov

17. *Ja i on = njihov

I ovdje se javlja „logika” treće osobe, pa se vrlo često u primjerima s trećom osobom pogrešno slaže glagol ili posesiv. No oni dolaze u sljedećoj fazi učenja, pa ih ovdje nećemo posebno isticati.

Ponekad se pogreške javljaju zbog nejasno postavljenih zadataka kao u primjeru:

18. ____ li Ana i ja iz Hrvatske? – Da, vi ____ iz Hrvatske.¹⁸

18'. JESMO li Ana i ja iz Hrvatske? – Da, vi STE iz Hrvatske.

(Čilaš Mikulić i dr., 2021: 15)

Traži se da polaznik u jednom zadatku poveže treću osobu jednine (*Ana*) i prvu osobu jednine (*ja*) u prvu osobu množine (*mi*), a da se pritom u odgovoru automatski prebaci na oblik *vi* (druga osoba množine). Iako su ovakvi zadatci „legitimni”, ipak bi

¹⁸ Razgovarajte s nama! A1 – A2, vježbenica (str. 15).

ih trebalo izbjegavati u početnoj fazi učenja jezika.

Sličan manje razumljiv zadatak javlja se u primjeru:

19. The Beatles _____ iz _____.

(Kosovac i Lukić, 2004: 70)

U primjeru se traži poznavanje grada iz kojeg dolazi navedena grupa (Liverpool), stavljanje imena grada u genitiv jednine muškog roda (iz Liverpoola) te korištenje glagola u trećoj osobi množine, što može biti zbunjujuće s obzirom na različito slaganje imena glazbenih skupina u jednini ili u množini. Na primjer, ako je ime grupe u jednini, u hrvatskom jeziku slaže se s glagolom u jednini.

20. Iron Maiden **je** heavy metal grupa iz istočnog Londona.

Ista rečenica na engleskom jeziku slaže se u množini:

20' Iron Maiden **are** heavy metal bend from East London.

3. USPOREDBA SUSTAVA (PREMA GOVORNICIMA)

U ovom se radu posebno želi istaknuti sustav osobnih zamjenica u hrvatskom jeziku i, ma koliko nam se on činio jednostavan i logičan, za jednog stranca, polaznika tečaja hrvatskog jezika on može izgledati vrlo kompleksan i težak. Ovdje smo usporedili sustave jezika (najčešćih) govornika koji su pohađali tečaj.

TABLICA 1. Sustav glagola biti

Govornik	Kroatofon	Anglofon	Germanofon	Frankofon	Italofon	Hispanofon
Jednina						
1.	Ja sam	I am	Ich bin	Je suis	Io sono	Yo soy
2.	Ti si	You are	Du bist	Tu es	Tu sei	Tu eres
3.	On je	He is	Er ist	Il est	Lui è	Él es
3.	Ona je	She is	Sie ist	Elle est	Lei è	Ella es
3.	Ono je	It is	Es ist			

Govornik	Kroatofon	Anglofon	Germanofon	Frankofon	Italofon	Hispanofon
Množina						
1.	Mi smo	We are	Wir sind	Nous sommes	Noi siamo	Nosotros/as somos
2.	Vi ste	You are	Ihr seid	Vous êtes	Voi siete	Vosotros/as sois
3.	Oni su	They are	Sie sind	Ils sont	Loro sono	Ellos son
3.	One su			Elles sont		Ellas son
3.	Ona su					
Oblici iz poštovanja						
	Vi ste (2. mn.)	You are (2. mn.)	Sie sind (3. mn.)	Vous êtes (2. mn.)	Lei è (3. jed.)	Usted es (3. jd. poseban oblik)
						Ustedes son (3. mn. poseban oblik)

Uspoređujući sustave šest jezika (jedan slavenski, dva germanska, tri romanska), vidimo da ne postoje dva identična sustava. Svaki sustav ima svoje specifičnosti. Hrvatski ima tri roda za množinu treće osobe što nema ni jedan drugi jezik, engleski ima samo jedan oblik za drugu osobu jednine i množine, njemački ima samo jedan oblik glagola za množinu prve i treće osobe (*sind*), francuski je sustav najbliži hrvatskomu, samo što nema srednjeg roda, talijanski upotrebljava treću osobu jednine ženskog roda kao obraćanje iz poštovanja, španjolski ima dva oblika za 1. i 2. osobu množine (*nosotros/nosotras*) ovisno o tome radi li se o muškom ili ženskom rodu. K tome ima i zaseban oblik iz poštovanja.

Svaka od tih razlika na ovaj ili onaj način može izazvati poteškoće prilikom učenja hrvatskog jezika. Vidjeli smo u primjerima da se problemi najčešće javljaju kod uporabe zamjenice za prvu i drugu osobu sa zamjenicom za treću osobu ili s imenicom (3. osoba !) (**Ti i Ava su dobri. *On i ti su iz Njemačke.*). Oblik za prvu osobu množine (*mi*) vrlo je često poiman kao zamjenica za prvu osobu jednine (*ja*) jer je fonetski vrlo sličan oblicima prve osobe u svim uspoređenim jezicima (**Mi sam iz Splita.*). Osim hrvatskog i francuskog, svi drugi jezici služe se različitim zamjenicama

u službenoj komunikaciji: *Vi ste = Vous êtes; You are* (jednina i množina), *Sie sind* (3. osoba množine), *Lei è* (3. osoba jednine), *Usted es/Ustedes son* (zaseban oblik koji se spreže s glagolom u 3. osobi jednine odnosno množine).

Kada ovim razlikama dodamo novi vokabular koji se usporedno uči, složenost padažnog sustava i druge činjenice koje opterećuju proces učenja, jasno je da se poučavanju ne može pristupiti samo „linearno”: lekciju po lekciju, već da treba ukazati na sustavnost i funkcioniranje jezika koje je zajedničko svim jezicima i iz njih apstrahirati logiku jezika cilja. U ovom slučaju radi se o funkcioniranju zamjenica u hrvatskom jeziku.

4. PREMA RJEŠENJU

Pri svakoj obradi gradiva potrebno je imati na umu sljedeće: s jedne strane usvajanje jezika odvija se spontano i u prirodnim okolnostima (engl. *acquisition*). S druge strane, učenje je proces koji se odvija svjesno i u osmišljenim okolnostima (engl. *learning*). Jelaska (2007) ističe da je potrebno razlikovati ta dva pojma te da se pojam koji im je nadređen naziva ovladavanjem. Na taj je način riješen problem višeznačnosti engleskog pojma *acquisition* kojim se koristilo pri ovladavanju, usvajanju i učenju inog jezika. Madved Krajnović, pozivajući se na Jelasku, navodi da „pojam ovladavanje, kao nadređeni pojam, uključuje i neformalno usvajanje i formalno učenje”, a da ini¹⁹ jezik podrazumijeva bilo koji drugi jezik koji nije materinski odnosno prvi usvojeni jezik (2009: 98). U našem se radu obrađuje problematika ovladavanja određenim jezičnim gradivom s većim naglaskom na učenje. Naime, naš se rad temelji na analizi primjera obrađivanih na tečaju hrvatskog jezika koji se odvija u razredu, dakle u neprirodnom okruženju, no istovremeno vanjske okolnosti odgovaraju usvajanju inog jezika jer se polaznici nalaze u zemlji gdje se govori ciljni jezik. U nastavku rada naglasak se stavlja na osvježavanje sustava osobnih zamjenica te njihova učenja.

Prilikom učenja i poučavanja zamjenica i njihova sprežanja s glagolima kod polaznika je potrebno osvijestiti sustav zamjenica u njegovu materinskom jeziku, a tek onda inzistirati da se ovlada oblicima za zamjenice u hrvatskom jeziku²⁰. Budući da je materinski jezik kako polaznika tako i nastavnika prestao biti „prepreka” u učenju i poučavanju jezika te se u suvremenim pristupima čak i sugerira da polaznik (i nastav-

¹⁹ Ini jezik hiperonim je kohiponimima drugi, strani jezik i nasljedni jezik (usp. Matijević i sur. 2020).

²⁰ Sustav hrvatskih zamjenica vrlo je kompleksan i zahtjevan budući da sadrži deset osobnih zamjenica (*ja, ti, on, ona, ono, mi, vi, oni, one, ona*). Prosjek zamjenica u europskim jezicima varira između šest i osam oblika.

nik) poveže sva znanja kojima raspolaže, uloga materinskog jezika i poznavanje funkcioniranja sustava vlastitog jezika od velike su pomoći pri usvajanju novog gradiva.²¹ Pivčević (2019: 85) navodi kako „obrađujući gramatiku materinskog jezika učenik usavršava i sposobnost generaliziranja” te kako bi se trebala „pridodati veća važnost poznavanju gramatičke strukture i funkcioniranja materinskog jezika jer razumijevanje mehanizma jezika temelj je održivog znanja” (*ibid.*: 86).

Vrhovac (1992: 73) zaključuje:

Materinski jezik ne samo da olakšava učenje stranog jezika već postaje izraz interakcijskih odnosa između nastavnika i učenika. Olakšava pregovaranje, stvaranje i interpretaciju razrednog diskursa. Podiže svijest učenika o interakciji i oslobađanju psiholoških prepreka (prijevod Maja Pivčević 2019: 85).²²

Jasno je da pri tome podrazumijevamo da nastavnik ne može biti monolingvalan te da mora poznavati sustav i funkcioniranje sustava (u ovom slučaju zamjenica) u jezicima polaznika ili barem poznavati funkcioniranje sustava u najčešćem jeziku komunikacije – engleskom.²³

U znanstvenoj literaturi koja se bavi poučavanjem jezika vrlo se često navode uloge koje nastavnik mora posjedovati kako bi mogao poučavati strane jezike. Tako na primjer Porcher (1984) navodi pet nastavnikovih uloga: animator, informator, evaluator, simulator i pregovarač (fr. *négociateur*). Drugi autori poput Harmera (2001) navode sedam uloga: nadzornik, organizator, evaluator, sudionik, izvor (informacija), tutor i promatrač. Svim tim ulogama koje karakteriziraju svakog nastavnika stranog jezika mora se dodati jedna neizostavna značajka, a to je **konstantna adaptacija** (prilagodba). Nastavnik mora biti sposoban prilagoditi se na polaznikov strani jezik ili barem na njegov jezik komunikacije. To znači da mora prihvatiti jezik kao sustav koji ima svoje zakonitosti i koje funkcioniraju prema određenim načelima. Nastavnik se mora moći prilagoditi situaciji kako bi se olakšao proces učenja. Isto tako nastavnik mora potaknuti polaznike da u što većoj mjeri razmišljaju o hrvatskom jeziku i na hrvatskom jeziku, da povezuju stečena znanja kako bi ih lakše uspoređivali s materinskim

²¹ Vidi na primjer Castelloti (2001: 78–92), Giroux (2016), Pivčević (2019: 84–86) te (2019: 102–107).

²² „La langue maternelle n’est pas seulement un facilitateur d’apprentissage d’une langue étrangère, mais elle devient l’expression des rapports interactionnels entre l’enseignant et les apprenants. Elle facilite la négociation, la construction et l’interprétation du discours de la classe. Elle sensibilise les apprenants à l’interaction et à la libération des contraintes psychologiques.”

²³ Ovo, naravno, nije uvijek, ali u današnje vrijeme velika većina polaznika poznaje engleski jezik na razini B1 te se njime služi u redovnoj komunikaciji na satu.

jezikom te dolazili do određenih zaključaka koji bi im olakšali uporabu jezika. Navstavnik, nadalje, mora imati određenu metajezičnu (vidi na primjer Castelotti 2001: 55) i međujezičnu kompetenciju koju treba konstantno razvijati kod polaznika kako bi im omogućio usporedbu materinskog ili komunikacijskog jezika s jezikom ciljem te na taj način približio funkcioniranje dvaju (ili više) jezičnih sustava.

Prilikom poučavanja ključnom nam se pokazala prilagodba na sustav zamjenica polaznikova jezika. Usporedbom i povezivanjem oblika zamjenica i glagola polaznicima je bilo lakše nositi se s novim gradivom.

Također, pojašnjenje funkcioniranja sustava uvelike je pomoglo pri učenju zamjenica. Pri uporabi zamjenica za prvu i drugu osobu najčešće nema nikakvih problema. To su dva različita oblika koji u više-manje svim jezicima imaju zaseban oblik za glagol. Treća osoba jednine povremeno stvara poteškoće s obzirom na tri roda (m/ž/s) koji rijetko postoje u drugim jezicima, a koji se moraju slagati s imenicom i/ili pridjevom u rodu i broju.

No, u množini se javljaju veće poteškoće. Vrlo se često radi o interferenciji prvog/materinskog jezika (a u ne malom broju slučajeva i engleskog jezika koji se nameće kao polazni jezik bez obzira na to što polazniku to nije materinski jezik). Mnoga su istraživanja (Cambra i Nussbaum 1997; Castelotti 2001 i dr.) ukazala na činjenicu da se polaznik često služi stranim jezikom kao medijatorom jer mu je gramatički sustav naučenog jezika bliži od sustava materinskog jezika. Pod ovim ne podrazumijevamo da polaznik „bolje” govori strani jezik u odnosu na materinski, već da materinski jezik govori bez svjesnog poznavanja gramatičkih pravila, dok su mu gramatička pravila naučenog stranog jezika bliža i uspoređuje ih s gramatičkim pravilima ciljanog jezika. S obzirom na činjenicu da je engleski danas *lingua franca* na svjetskoj razini, jasno je da mnogi polaznici uspoređuju sustave hrvatskog jezika upravo s engleskim sustavom. Cambra i Nussbaum dodaju kako uporaba različitih jezika pri učenju, osim što odgovara potrebi olakšavanja razumijevanja složenoga gramatičkog fenomena, također prikazuje učenje kao proces usmjeren na internalizaciju jezičnih pravila, a ne samo na praksu komunikacije (1997: 432).

U slučaju množine, potrebno je pojasniti funkcioniranje hijerarhije unutar sustava osobnih zamjenica. Ta je hijerarhija univerzalna i ako ju se osvijesti kod polaznika, broj pogrešaka svodi se na minimum.

Naime, osobna zamjenica *ja* (prva osoba jednine) u bilo kojoj drugoj kombinaciji „postaje” 1. osoba množine: *Ja i ti SMO...*; *Ti i ja SMO...*; *Ja i Ana SMO...*; *Petar i ja SMO...*; *Ana, Petar i ja SMO...* Stoga za nju vrijedi formula:

$$JA + x = MI \text{ (smo).}$$

I u drugim se jezicima osoba *ja* u kombinaciji s drugim zamjenicama/imenicama „pretvara” u osobu *mi*.

Osobna zamjenica *ti* (druga osoba jednine) u bilo kojoj kombinaciji (osim u kombinaciji s osobnom zamjenicom *ja*) postaje 2. osoba množine: *Ti i on STE...*; *On i ti STE...*; *Ti i Ana STE...*; *Petar i ti STE...* Formula za 2. osobu i njezine kombinacije glasi:

$$TI + x (- ja) = VI (ste)$$

Osobne zamjenice *on, ona, ono* u kombinaciji s bilo kojom drugom zamjenicom u trećoj osobi ili imenicom (u jednini ili u množini)²⁴ rezultira trećom osobom u množini: *oni, one, ona*. *On i ona SU...*; *Ona i Petar SU...* Stoga za 3. osobu vrijedi formula:

$$ON, ONA, ONO + x (- ja, - ti) = ONI, ONE, ONA (su)$$

Takvim pristupom osvješćivanja funkcioniranja sustava, u našem slučaju sustava osobnih zamjenica, postigli smo puno brže rezultate s puno manje pogrešaka. Različitim uparivanjem zamjenica s drugim zamjenicama ili imenicama želi se polazniku ukazati na to da bilo koja kombinacija hijerarhijski „jače” zamjenice rezultira slaganjem glagola u množini hijerarhijski „jače” osobe.

Hijerarhija zamjenica očituje se sljedećim redoslijedom: *ja > ti > on, ona, ono* te se prenosi na množinu *mi > vi > oni, one, ona* gdje se podrazumijeva da se u zamjenici *mi* „nalazi” prva osoba (*ja*) u kombinaciji s nekom drugom zamjenicom/imenicom. Isto vrijedi za zamjenicu *ti* te naposljetku za zamjenice *on, ona, ono* kao hijerarhijski „najslabije” zamjenice. Redoslijed elemenata unutar sintagme ne utječe na promjenu osobe. Naime, u sintagmama poput: *ja i ti, ti i ja, ja i on, Ivana i ja* ili u bilo kojoj drugoj kombinaciji gdje je sadržana osoba *ja*, glagol će se slagati u prvoj osobi množine.

Kada se polazniku objasni funkcioniranje sustava zamjenica u hrvatskom jeziku te ga se usporedi sa sustavom zamjenica u njegovu jeziku, broj se grešaka uvelike smanjuje i ostaje puno više prostora za automatizaciju.

Iako su naši polaznici većinom bili germanofoni i anglofoni, ipak se pokazalo da i drugi, manje zastupljeni govornici (italofoni, frankofoni, hispanofoni...), čine potpuno iste pogreške pri ovladavanju hrvatskim jezikom. Primjenom formula i osvješćivanjem sustava osobnih zamjenica te njegova funkcioniranja, postigli smo znatno bolje rezultate te se kod polaznika razvio dojam lakšeg ovladavanja jednim kompleksnim

²⁴ Svaka imenica ima kategoriju 3. osobe.

podstavom hrvatskog jezika što je bila dodatna motivacija za učenje jezika. Formule su nam pomogle da prikazemo sustav osobnih zamjenica kao prihvatljiv i lakše razumljiv.

5. ZAKLJUČAK

U radu smo se usredotočili na razumijevanje sustava zamjenica kako bismo olakšali prijelaz s polaznikova sustava (zamjenica) na hrvatski sustav. Pri tom smo istaknuli važnost pojma *sustav* i njegovo funkcioniranje te kako svaka promjena u sustavu povlači za sobom određene (morfosintaktičke) promjene.

Pokazali smo tipične i najčešće pogreške koje se javljaju prilikom na početnoj razini učenja hrvatskog kao inog jezika. One se najčešće javljaju zbog različitih sustava dvaju jezika (materinskog i stranog). Ipak, sustavi pokazuju jednako funkcioniranje u mnogim situacijama te su usporedivi.

Stoga smo istaknuli da nastavnik mora imati sposobnost razumijevanja vlastitog, ali i tuđeg sustava (bez obzira na to što ne govori jezik polaznika). Monolingvalnost ne postoji u poučavanju stranog ili inog jezika. Tu se očekuje velika sposobnost adaptacije nastavnika pri poučavanju. Svakom se polazniku treba objasniti funkcioniranje sustava (zamjenica) u njegovu jeziku ili, ako to nije moguće, funkcioniranje sustava u njemu poznatom jeziku. Tu se najčešće radi o engleskom ili njemačkom odakle dolazi najviše polaznika. Konstantna je adaptacija, uz razumijevanje sustava, jedna od glavnih sposobnosti nastavnika.

U radu smo pobrojali samo neke početne poteškoće. No ovladavanjem sustavom uvelike se preveniraju buduće pogreške koje se javljaju pri daljnjem učenju jezika. Sličan tip pogreške javlja se prilikom obrade posesiva: *Ona i ja imamo kuću* = **Njihova kuća* (anglofon, ali i drugi polaznici). Takve i slične pogreške relativno se jednostavno mogu otkloniti ako posvetimo određeno vrijeme razumijevanju sustava.

Kao zaključak dajemo prikaz funkcioniranja i univerzalne hijerarhije osobnih zamjenica.

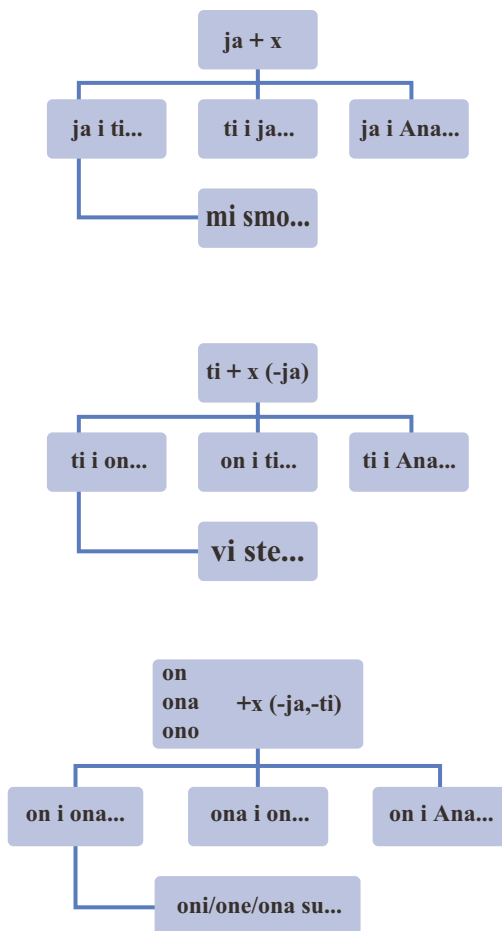
Hijerarhija osobnih zamjenica polazi od prve osobe, govornika, *ja* (*ego*, sebstvo, jastvo). Hijerarhija se spušta na drugu osobu (*ti*), sugovornika, i tek onda ide prema trećoj, „negovornoj” osobi (*on*, *ona*, *ono*).

Osobna zamjenica *ja* u svim kombinacijama „postaje” osobna zamjenica *mi*, odnosno, u bilo kojoj sintagmi u kojoj se nalazi osobna zamjenica *ja* (*ja i ti*, *ti i ja*, *ja i on...*) slagat će se s glagolom u prvoj osobi množine. Na isti način osobna zamjenica *ti*, u kombinaciji sa svim ostalim zamjenicama (osim u kombinaciji sa zamjenicom *ja*)

„postaje” osobna zamjenica *vi*. Osobna zamjenica *on, ona, ono* u kombinaciji sa svim drugim osobnim zamjenicama za treću osobu (jednine ili množine) „postaje” treća osoba množine (*oni, one, ona*, ovisno o rodu zamjenica koje se kombiniraju).

Hijerarhija:

ja > ti > on

Formule:

ja + x = MI

ti + x (-ja) = VI

on, ona, ono + x (-ja, -ti) = ONI

LITERATURA

- CAMBRA, Margarida i Luci NUSSBAUM. 1997. „Gestion des langues en classe de LE. Le poids des représentations de l'enseignant”. *Études de linguistique appliquée* 108: 423–432.
- CASTELOTTI, Véronique. 2001. *La langue maternelle en classe de langue étrangère*. Paris: CLE International.
- CUSIMANO, Christophe. 2013. *Grammaire descriptive du français. Tome 1, Pronoms*. Brno: Masarykova univerzita.
- FRLETA, Tomislav. 2014. „Un essai sur la personne en diachronie: comment la perte de la flexion verbale change le point de vue sur la personne”. *Vestnik za tuje jezike* 6(1): 9–30.
- GIROUX, Lydie. 2016. „La place et le(s) rôle(s) de la langue maternelle des apprenants en cours de langue étrangère”. *Synergies France* 10: 55–68.
- HAM, Sanda. 2002. *Školska gramatika hrvatskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- HARMER, Jeremy. 2001. *The Practice of English Language Teaching*. London: Longman.
- JELASKA, Zrinka. 2007. „Ovladavanje jezikom: izvornojezična i inojezična istraživanja”. *Lahor* 1(3): 86–99.
- JELASKA, Zrinka. 2012. „Ovladavanje materinskim i inim jezikom”. *Inojezični učenik u okruženju hrvatskog jezika*. Ur. Marijana Češi, Lidija Cvikić i Sanja Milović. Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje: 19–33.
- KORDIĆ, Snježana. 1992. „Determinator – vrsta riječi ili funkcionalni razred?”. *Suvremena lingvistika* 18: 27–32.
- MATIJEVIĆ, Maja, Milvia GULEŠIĆ MACHATA i Sanda Lucija UDIER. 2020. „Nazivlje u području ovladavanja hrvatskim kao inim jezikom”. *Hrvatsko jezikoslovno nazivlje*. Ur. Milica Mihaljević, Lana Hudeček i Željko Jozić. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje: 327–344.
- MEDVED KRAJNOVIĆ, Marta. 2009. „SLA i OVII: što se krije iza skraćenice?”. *Lahor* 1(7): 95–109.
- MOIGNET, Gérard. 1981. *Systématique de la langue française*. Paris: Klincksieck.
- NAZALEVIĆ ČUČEVIĆ, Iva, 2020. „Predikat u hrvatskome jeziku”. *HINIZ Hrvatski inojezični, Croatian L2*. Ur. Zrinka Jelaska i Igor Marko Gligorić, Zagreb: Hrvatsko filološko društvo: 195–220.
- PIVČEVIĆ, Maja. 2019. *Analiza i uporaba člana u francuskome i hrvatskome jeziku, Psiholingvistički aspekt i primjena u nastavi*. Doktorski rad. Zadar: Sveučilište u Zadru.

- PORCHER, Louis. 1984. *L'enseignement des langues étrangères*. Paris: Hachette Livre.
- SILIĆ, Josip. 1992–1993. „Aktualizator jedan u hrvatskom jeziku (uvodna razmišljanja)”. *Filologija* 20–21: 403–411.
- SILIĆ, Josip i Ivo PRANJKOVIĆ. 2005. *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb: Školska knjiga.
- SWAN, Michael i Catherine WALTER. 2009. *The Good Grammar Book*. Oxford: University Press.
- UDIER, Sanda Lucija. 2006. „Položaj glagolskih enklitika u nastavi hrvatskoga kao stranoga jezika za početnike”. *Lahor* 1: 61–68.
- VRHOVAC, Yvonne. 1992. „Može li se na satu stranoga jezika zanemariti materinski jezik? (Peut-on négliger la langue maternelle dans une classe de langue étrangère?)”. *Strani jezik u dodiru s materinskim jezikom*. Ur. Marin Andrijašević i Yvonne Vrhovac. Zagreb: HDPL: 67–73.
- YEE, Timothy Bing Lun i Jock WONG. 2021. „Japanese First-Person Singular Pronouns Revisited: A Semantic and Cultural Interpretation”. *Journal of Pragmatics* 181: 139–161.

UDŽBENICI

BAREŠIĆ, Jasna. 2010. *Dobro došli 1*. Zagreb: Školska knjiga.

ČILAŠ MIKULIĆ, Marica, Milvia GULEŠIĆ MACHATA, Dinka PASINI i Sanda Lucija UDIER.

2018. *Hrvatski za početnike 1*. Zagreb: HSN Croaticum.

ČILAŠ MIKULIĆ, Marica, Milvia GULEŠIĆ MACHATA i Sanda Lucija UDIER. 2021. *Razgovarajte s nama A1 – A2*. Zagreb: HSN Croaticum.

KOSOVAC, Vesna i Vida LUKIĆ. 2004. *Učimo hrvatski 1*, Zagreb: Školska knjiga.

MREŽNI IZVORI

URL 1: <https://kaleela.com/id/the-personal-pronouns>. (6. 10. 2025.)

URL 2: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=58904>. (10. 10. 2025.)

URL 3: <https://rjecnik.hr/search/?strict=yes&q=negovoritelj>. (6. 10. 2025.)

URL 4: <http://gramatika.hr/pravilo/sadasnje-vrijeme-prezent/45/>. (31. 1. 2026.)

ACQUISITION OF THE SYSTEM OF PERSONAL PRONOUNS AND DIFFICULTIES IN LEARNING AND TEACHING CROATIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

TOMISLAV FRLETA
ZRINKA FRLETA

ABSTRACT

Person is an omnipresent and central linguistic category. Numerous parts of speech contain the category of person. It occurs directly in personal pronouns, while it is less directly manifested in the following word classes: determiners, verbs, possessive pronouns, and adjectives. Implicitly, the category of person is found in nouns. In different languages, the category of person is expressed in different ways, which in the case of teaching foreign languages can lead to certain difficulties in the initial phase. In European languages, differences in the systems are relatively small (mostly there are languages with a range of six to eight different forms for pronouns), but they can nevertheless cause certain difficulties in teaching and their correct use.

The paper discusses the difficulties encountered when teaching Croatian as a foreign language. The focus is on the problems that arise in the initial phase when the student/course participant encounters for the first time a relatively large system of personal pronouns that exists in the Croatian language (10 forms of personal pronouns). The corpus is composed of numerous instances of incorrect pronoun use collected in language courses held from 2017 to the present. Also, a smaller part of the corpus consists of examples taken from the following textbooks: *Dobro došli* (Barešić) and *Razgovarajte s nama! A1-A2* (Čilaš-Mikulić et al.), which, in some cases, do not take into account the “logical” approach to the category of person, i.e., the perspective of the student/course participant who needs to be placed in a real speech situation: speaker-interlocutor.

KEYWORDS:

*acquisition, Croatian language,
language teaching, personal pro-
nouns, system*

ETNIČKI STEREOTIPI U HRVATSKIM DIJALEKTNIM FRAZEMIMA¹

PERINA VUKŠA NAHOD
DUBRAVKA IVŠIĆ MAJIĆ
TOMISLAVA BOŠNJAK BOTICA

Institut za hrvatski jezik
Republike Austrije 16, 10 000 Zagreb, Hrvatska
pvuksa@ihjj.hr
divsic@ihjj.hr
tbosnjak@ihjj.hr

UDK: 811.163.42*28
DOI: 10.15291/csi.5084
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 4. 2. 2026.
Prihvaćen za tisak: 23. 3. 2026.

Frazemi su neiscrpan izvor analize čovjekove percepcije svijeta i njegova odnosa prema njemu. Pritom se nerijetko utvrđuje brojnost negativno konotiranih frazema. Analize uglavnom obuhvaćaju razlike među nacionalnim frazemima, dok su dijalektni frazemi rubno obrađeni. Dosadašnja frazeološka istraživanja potvrdila su da se u mnogim frazemima zrcali velik broj predrasuda i stereotipa. Dio je takvih stereotipnih frazema potvrđen u više jezika, dio samo u jednome jeziku, a dio samo u određenome narječju ili mjesnome govoru. Premda posljednjih godina raste zanimanje za obradu stereotipa u pojedinim dijalektima, nema još cjelovita opisa etničkih stereotipa u svim hrvatskim narječjima. Stoga je cilj ovoga istraživanja proučiti dostupnu dijalektnu frazeološku građu svih triju hrvatskih narječja: kajkavskoga, čakavskoga i štokavskoga. Građa je prikupljana dvama načinima: ekscerpiranjem frazema iz pisanih izvora u kojima su potvrđeni etnički stereotipi te samostalnim terenskim istraživanjem. Analizom se željelo utvrditi koji su etnonimi najbrojniji, koji su potvrđeni u frazemima svih triju hrvatskih narječja, koji su specifični za određeni mjesni govor te koji stereotipi prevladavaju. Rezultati su pokazali da je bez

KLJUČNE RIJEČI:

čakavsko narječje, dijalekti, frazeologija, kajkavsko narječje, stereotipi, štokavsko narječje

Autori zadržavaju autorska prava nad svojim radom i pravo na objavljivanje bez ograničenja. Korisnici smiju besplatno i bez odgode čitati, preuzimati, kopirati, distribuirati, tiskati, pretraživati ili stavljati poveznice na materijal te ga mijenjati ili koristiti na druge zakonite načine, uz obavezno citiranje izvornika, sukladno CC BY 4.0 licenci.

¹ Ovaj je rad nastao u okviru projekta *Od fertuna do peruna – dijalektološka i etimološka analiza leksema povezanih sa semantičkim poljem kuhinje* (DIJETA), koji financira *Europska unija – NextGenerationEU*. Za iznesene stavove i mišljenja odgovorne su samo autorice te ti stavovi ne odražavaju nužno službena stajališta Europske unije ili Europske komisije. Ni Europska unija ni Europska komisija ne mogu se smatrati odgovornima za njih.

obzira na dijalektne i prostorne razlike među hrvatskim narječjima većina etničkih stereotipa zajednička cijeloj jezičnoj zajednici. Razlike koje se pojavljuju odraz su specifičnosti pojedinih sredina i uloga koje su u njima igrali ili još uvijek igraju pripadnici nekoga naroda.

1. Uvod

Pojam stereotipa najopćenitije podrazumijeva sklop pojednostavnjenih i pretjerano uopćenih osobina koje se pridaju svim pripadnicima neke društvene skupine (HE s. v. stereotip), odnosno stereotipi su široko rasprostranjena uvjerenja o kakvoj skupini koja se projiciraju na svakoga njezina pripadnika (Hudeček 2021: 515). Sama riječ dolazi od francuskoga tehničkog naziva *stéréotype* iz područja tiskarstva, sa značenjem 'po matrici odlivena ploča'. Analogijom prema tiskarstvu naziv *stereotip* počeo se upotrebljavati u društvenim disciplinama sa značenjem uopćenih, pojednostavnjenih i teško promjenjivih stavova prema kome ili čemu, u doba kad su se razvijale rase, nacionalne, etničke, vjerske i socijalne podjele i netrpeljivosti. Fenomen *stereotipa* prvi je imenovao novinar Walter Lippman 1922. u svojem djelu *Public opinions* (Lewis 2007).

U frazemima se, s obzirom na njihovu koncepciju i ulogu u jeziku, općenito zrcale mnogi stereotipi, među kojima su vodeći oni o muško-ženskim odnosima i pripadnicima drugih etničkih skupina, što se potvrđuje i u hrvatskome jeziku. U ovome će radu biti analizirani dijalektalni frazemi iz svih triju hrvatskih narječja u kojima se odražavaju etnički stereotipi.

Premda su frazeološka istraživanja u nas sve brojnija, a i o stereotipima se u posljednje vrijeme sve više piše (usp. npr. Hudeček i Mihaljević 2020), dosad nije bilo sustavna istraživanja stereotipa unutar dijalektne frazeologije. Naravno da su se u opisima frazeološkoga sustava kojega mjesnoga govora ili skupine govora navodili i tumačili frazemi s etničkom sastavnicom u kojima se nesumnjivo odražavaju stanoviti stereotipi, a ovdje bismo takve primjere objedinili i klasificirali s obzirom na etnik koji sadržavaju i značenje koje njime prenose.

Etnička su obilježja plodno tlo razvoju brojnih stereotipa. Neki su zajednički većem broju jezika, dok su neki tipični za jedan jezik ili čak jedan njegov dio. Naime, nacionalni ili etnički stereotipi nastaju percipiranjem drugih naroda i njihovih kultura izražavanjem stava o njima na osnovi vlastitih normi i vrijednosti (Crnić Novosel i Opašić 2014: 287), a obuhvaćaju svojstva koja definiraju prototip, odnosno attribute koji za određeni narod postaju karakteristični, normalni i tipični s gledišta onih koji im takve attribute dodjeljuju (Ivanetić i Karlavaris-Bremer 1999: 134). Drugim riječima, viđenje drugoga nužno je pristrano i često uvjetovano bližim ili daljim povijesnim iskustvom. Također je poznato da su stereotipi većinom negativni, a često proizlaze iz potrebe razgraničavanja s drugima, pogotovo kad je riječ o kontaktnome području (usp. Perinić Lewis i Lewis 2021).

Primjeri iz starije hrvatske leksikografije potvrđuju davnu ukorijenjenost takvih

odrednica koje se očituju već u definicijama pojmova, sinonimima i kolokacijama u kojima se pojedini etnički motiviran naziv nalazi, a što se u opisu prenesenoga značenja posredno prenosi i u suvremene rječnike (usp. Lazić i Mihaljević 2021).

2. CILJEVI I METODOLOGIJA

Cilj je ovoga rada utvrditi koji su etnonimi najčešće zabilježeni u hrvatskoj frazeološkoj dijalektnoj građi te koje stereotipe povezujemo s njima. Također će se utvrditi koji su od njih potvrđeni u svim trima hrvatskim narječjima, a koji su specifični za određeni dijalekt odnosno mjesni govor. Gdje je moguće, donosi se i motivacija nastanka zabilježenih frazema. Dio građe obuhvaćene radom ekscerpiran je iz postojeće dijalektološke literature (rječnici, znanstveni i znanstveno-popularni radovi, doktorski i diplomski radovi), a dio je dobiven samostalnim terenskim istraživanjem. Podatci za čakavsko narječje dobiveni su iz sedam punktova (Crikvenica, Grobnik, Klana, Sveta Katarina, Tršće, Tupljak, Vrbovsko), za štokavsko iz jedanaest (Čišla, Dobrinče, Gala, Komazini, Konavle, Lovreć, Metković, Opuzen, Otok, Split, Šibenik), a za kajkavsko iz njih dvanaest (Bakovčice, Desinić, Đurđevac, Gornja Šemnica, Kloštar Podravski, Križevci, Peteranec, Podravske Sesvete, Sveta Marija, Tršće, Virje, Vrbovec).²

Analiza obuhvaća frazeme u čijemu sastavu može biti: etnonimska sastavnica odnosno etnonim: Rus, Englez i sl. te etnonimska pridjevna izvedenica: vlaška, švicarski i sl. Prikupljena građa analizirana je prema konceptima koje određeni stereotipi predstavljaju, a koncepti su izabrani prema dostupnosti i zastupljenosti u prikupljenoj građi.

3. ANALIZA

U analiziranoj je građi potvrđeno desetak etnonimskih sastavnica: Cigani (Cigan, Cegan, Cigo, Ciganka, Cigančica), Turci (Turčin, Ture), Rusi, Česi, Kinezi, Židovi (Čifut), Crnogorci, Englezi, Arapi, Slovenci (Krajnc), dok su etnonimske pridjevnice izvedenice rjeđe: mađarski, švicarski, turski, vlaški.

Najbrojniji su frazemi s jednom od pejorativnih inačica etnonima Rom³: Cigan,

² Popis punktova s podatkom o izvoru podataka nalazi se na kraju rada.

³ Slično je zabilježeno i u drugim jezicima. Primjerice, frazemi sa sastavnicom Ciganin ili Ciganka u bugarskome su jeziku tvorbena najmotiviraniji te čine 20 % cijeloga korpusa frazema sa sastavnicom etnonimima ili toponima (Popović 2015: 29). Također, gotovo nikad nisu zastupljeni u neutralnome, nego mahom u pejorativnome razgovornom obliku imenice – Ciganin, Ciganka ili Cigan.

Cegan, Cigo i Ciganka. Prevlast navedenih frazema potvrđuje da su Romi najčešća stigmatizirana manjinska skupina u Hrvatskoj. Usto, ekscerpirana građa pokazuje da su i jedini primjer pojave obaju spolova u frazemima: npr. **crn ko Cigo / crna ko Ciganka**. Ostali potvrđeni etnonimi u frazemima pretežno se odnose samo na osobe muškoga spola (npr. Čifut, Englez).

Dio je frazema poznat u svim hrvatskim narječjima, primjerice **črn ko Cigan** (čakavsko) / **{čren} ko Cegan** (kajkavsko) / **crn ko Cigo** (štokavsko), dok neke frazeme možemo smatrati regionalizmima: npr. **crn kak da ga je Cigan kušnul, ima (koga) kako Čehi**.

Utvrđeni stereotipi uglavnom su negativni: neurednost, nestalnost, lažljivost, povodljivost, neumjerenost u pušenju, neumjerenost u piću, škrtost, lijenost, razmetljivost, sporost, a rijetko pozitivni: točnost, snalažljivost. Analiza pokazuje da se utvrđeni stereotipi temeljno povezuju s čovjekovim osobinama, a rjeđe s izgledom (u primjerima s etnonimom Ciganin posrijedi su obje motivacije). Donosimo primjere za uočena obilježja.

3.1. TAMNOPUTOST

Tamnoputost ili crna boja u hrvatskoj se dijalektnoj frazeološkoj građi uglavnom izražava poredbenim frazemima koji kao etnonimsku sastavnicu imaju Cigan, Cegan, Cigo i Ciganka. Potvrđeni su u svim hrvatskim dijalektima, npr. u čakavskome: **črn ko Cigan** • *Črn ko Cigan*. (Tupljak), **crn ka Cigo** • *Cn je kâ Cigo*. (Split), **crn ka {crni} Ciganin** • *Cn je kâ Cigānin*. (Split), **crna ka Ciganka** • *Pitūrāla je vlāsi, sād je cna kâ Cigānka*. (Split); u kajkavskome: **{čren} ko Cegan** • *Pāglej se, sè ko Cègan, kò da se biu na mūrje! čren je ko Cègan. òren se ko Cègan*. (Tršće), **nj kak Cigōn** • *nj je kak Cigōn – tākve je fōjtę*. (Sveta Marija); **na kak Ciganica** • *Tākve je fōjtę – na kaj Ciganica*. (Sveta Marija); u štokavskome: **crn ka {crni} Cigan/Cigo** • *Cn ki (ko) Cigan*. (Dobrinče), *Cn ko Cigan*. (Lovreć), *Cn ki Cigan*. (Otok), **crn ko Cigo** • *Crn je ko Cigo*. (Konavle); *Cn ko Cigo*. (Metković); **crna ko Ciganka** • *Cna ko Cigānka*. (Lovreć), *Cna si ko Cigānka*. (Čišla).

U pojedinim govorima, primjerice splitskome, potvrđene su čak tri inačice: *crn ka Cigo*, *crn ka Ciganin*, *crna ka Ciganka*, a katkad se značenje frazema intenzivira uporabom pridjeva *crni* uz etnonim: npr. **crn ki {crni} Cigan/Cigo** 'tamnopus' • *Cn ki cnī Cigan*. (Otok).

Frazem **crni Cigan** u nekim govorima znači 'bilo tko, makar i loš, bijedan, jadan' • *Uzela bi rae cnog Cigana nek tebe*. (Šibenik), *Vāzela bi rāde cñnog Cigānina nego tēbe*. (Split) ili uz to i 'najneugledniji od ljudi' • *Nēka rōdī pa da je cnī Cigo*. (Lovreć).

Zabilježen je i frazem istoga značenja 'tamnoput', ali različite strukture: **ko da je Ciganka mater** *komu* • *Kò da joj je Cigānka mātēr*. (Lovreć), *Cna je kâ da joj je Cigānka mātēr*. (Split).

Navedeni se frazemi odnose na osobe, i to obaju spolova, no katkad se ta slika prenosi i na predmete, točnije na zagorenu hranu, primjerice u križevačko-podravskim kajkavskim govorima zabilježeni su frazemi značenja 'jako crn, prepečen': **crn kak da ga je Cigan kušnul** • *Krūf je crn kòda ga je Cīgan kūšnul*. (Bakovčice), *Dòk pèēm kràva, ònda mi mǎlo pocnê, vèlīm: Cigān mi ga jê kūšnol*. (Podravske Sesvete), a u govoru Desinića frazem *Tak je crn ko da ga je Cigan kušno*. značenja 'zagorena hrana' pa te frazeme možemo smatrati regionalizmima.

Odnos prema Romima u Europi odavno je obilježen predrasudama, a obično su slike o Romima usmjerene na izgled (koža, neobično odijevanje), način privređivanja (trgovina konjima, gatanje) i izgređničke događaje (džeparenje, krađa) (Šlezak i Šakaja 2012: 1 prema Posavec 2000: 230). Pojedini autori (Kenrick i Puxon 1972, Hancock, 2002 prema Šlezak i Šakaja 2012: 1) smatraju da izvore stereotipa treba tražiti u boji kože te da je tamnoputost uvjetovala kreiranje slike u svijesti zajednice o crnome kao o đavolskome i inferiornome, odnosno smatraju da pridonosi opreci srednjovjekovne kršćanske doktrine svjetla i mraka (tamnoga) i grijeha.

Etnonim *Arap* također se rabi u frazemima sa značenjem 'tamnoput', ali dosta rjeđe, te je zabilježen u čakavskome dijalektu: **črn kako Arap** • *Bīl je šēsān kad je bīl mlād, onakò črn kākò Ārap*. (Crikvenica) i u štokavskome: **crn ko Arap** • *Crn je ko Arap*. (Konavle), *Cn ko Ārap*. (Metković).

U govoru Konavala zabilježeno je i {**crn**} **ko crni Moro** 'jako crn': *Crn je ko crni Moro*. Etnonim *Moro* romanska je inačica latinskoga *Maurus* (usp. tal., šp. *Moro/moro*) i u antici je bio naziv za stanovnike rimske Mauretanijske (današnje područje sjevernoga Maroka te zapadnoga i srednjega Alžira). U srednjemu vijeku tako su se nazivali islamizirani potomci antičkih Maura koji su u 8. st. osvojili najveći dio Iberskoga poluotoka i razvili bogatu kulturu. U prenesenome značenju *Maurima* ili *Morima* nazivaju se svi muslimani. Starija etimologija izvodila je etnonim *Mauri* od grčkoga pridjeva (ἀ)μαυρός 'nesvijetao, taman, mračan', kojim bi se opisivala njihova tamnija put. Međutim, postoji i mišljenje da je etnonim *Maurus* podrijetlom iz berberskoga jezika (usp. berberski *amur*, *tamurt* 'zemlja, domovina'). U tome slučaju u romanskim su se jezicima ukrstili odrazi grčkoga pridjeva *μαυρός* 'taman' i etnonima *Mauri*.

3.2. NEUREDOST

Neurednost je još jedna od značajka koje se pripisuju Romima zbog uglavnom nomadskoga načina života. To je značenje potvrđeno u frazemima, ponajprije poredbe-nim, koji za sastavnicu imaju etnonime Cigan ili Ciganka.

Frazemi su potvrđeni u čakavskome narječju: **izgledet kej Cigan (Ciganka)** 'biti neuredno, prljavo, neskladno odjeven(a)' • *Izgledet kěj Ćigan.* (Vrbovsko), **zgljedat kako Cigan** 'biti neuredan (prljav)' • *Ćâ dĕla š nĭn, zgljĕda kăko Ćigăn.* (Crikvenica) i u kajkavskome narječju: **zgljedeti kak Cigan** 'biti prljav, neuredan' • *Zglĕdaš kăk Ćigân.* (Kloštar Podravski), *Zglĕdi kăk Ćigân.* (Virje), **kak prę Ćigōņi** 'neuredno, prljavo, zapušteno, nepospremljeno' • *Sĕ je řezmĕteno kak prę Ćigōņi.* (Sveta Marija), **ko p Ceganeh** 'neuredno, prljavo, zapušteno, nepospremljeno' • *Te lĕdi ĭmaju tăku ko p Cegănex.* (Tršće). U štokavskome govoru Lovreća frazem (**bit/živit**) **ko Cigani** ima dva značenja: **1.** živjeti neuredno i **2.** ponašati se nepredvidljivo, čas se voljeti, čas se mrziti • *Ōni su sĭnko ko Ćigani – nōzon jĕdno nă drugō, dōmalo ko da nĭšta nĭje bĭlo.* U istome se govoru neskladan izbor odjeće po bojama također povezuje s načinom odijevanja koji se stereotipno pripisuje Romima: **obuć se ko Ciganka** 'prešareno i neskladno se obući' • *Ōbŭkla se ko Ćigănka*; **roba je komu (šaravita) ko u Ciganke** • *Rōba joj šăravita ko u Ćigănkĕ.*

Jedan vid neuredna ponašanja tematizira i frazem **ciganska posla** koji se odnosi na krađu, prevare, manje sukobe i sl.: *Ma pŭsti, Ćigănskă pōsla!* (Lovreć). Nesređenost i raspuštenost izražavaju se frazemom **ženiti se kak Cigani** (Kloštar Podravski).

Frazem **kak da je ko opal Ciganki z torbe** zabilježen je u kajkavskome govoru Podravske Sesveta u značenju **1.** neuredan, prljav: *Zglĕda kōda da jĕ Ćigănki s tōrbĕ ōpal.*, **2.** nepoželjan: *Tăkvi so prĕma nĕmu kōda da jĕ Ćigănki s tōrbĕ ōpal. Tăk mĕ držiš kăk da sĕm opăla Ćigănki s tōrbĕ, kăk da nĭšt nĕ vrĕdim.* i **3.** snalažljiv, spretan, vragoljast, živahan, zločest: *Ži jĕ kăk da jĕ ōpal Ćigănki s tōrbĕ.* U govoru Kloštra Podravske frazem **opasti Ciganki z torbe** znači samo 'biti snalažljiv, spretan; vragoljast, živahan; zločest': *Ti si ōpal Ćigănki s tōrbĕ.* te može imati i pozitivnu konotaciju.

3.3. LAŽLJIVOST

U svim trima narječjima koncept lažljivosti također je ostvaren frazemima s etnonimima Cigan, Ciganin ili Ciganica. U pozadini frazema zrcale se neke radnje koje im se obično pripisuju, npr. cjenkanje, dugotrajno nagovaranje, gatanje i proricanje budućnosti.

Primjerice u čakavskome je narječju potvrđeno **lagat ka Ciganin** • *Lăžēš ka Cigānin, ko bī ti vīrova*. (Split), u štokavskome **lagat ka Cigan** • *Lăžēš ko Cigan*. (Čišla), u kajkavskome **lagati kak Cigan** • *Lăžēš kāk Cīgan*. (Bakovčice), *Lăžēš kāk Cigān*. (Kloštar Podravski), *Lăžē kāk (kô) Cigān*. (Podravske Sesvete), *Nāj năvēk lăgati kak Cīgan*. (Vrbovsko), **lagati kak Cigonj** • *Nāj mō viērovatj. Ōn tj lăžē kak Cigōn*. (Sveta Marija), **lagati kak Ciganica** • *Lăže kāk Ciganīca*. (Virje), *Znām da lăžēš kak Cigānica*. (Vrbovec), **lagati kak {šatorna} Ciganica** • *Lăžē kak šatō'rna Cigānica*. (Sveta Marija). Svim je frazemima značenje isto – 'često, stalno lagati'. Značenjem im je bliska i poslovice **svaki Cigo svoga konja hvali** • *Svākī Cigo svōga kōnja hvālī*. (Lovreć, Metković) koja se rabi za neutemeljenu samohvalu.

3.4. NEUMJERENOST U PUŠENJU

Prekomjerno pušenje pripisuje se Turcima i Židovima u svim trima narječjima. U građi je za etnonim Židov potvrđena pejorativna inačica *Čifut*, kojom su se na našim prostorima pogrdno nazivali Židovi za vrijeme Osmanskoga Carstva, a potječe iz turskoga jezika.

Čengiđ (2023: 228) navodi da se podrijetlo frazema **pušiti kao Turčin** može dovesti u vezu s vladavinom osmanskoga sultana Murata IV. koji je bio izrazit protivnik konzumiranja alkohola, kave i duhana (koji su smatrani opasnim drogama) te je sve one koji su se prepustili uživanju kažnjavao, a nerijetko je i sam noći provodio u kontroli Istanbula. Nakon njegove smrti, kao reakcija na restrikcije i surovost, Turci su se pretjerano odali dotad zabranjenim proizvodima.

U štokavskome su narječju potvrđeni etnonimi Turčin i Čifut, a ovjerene su i sinonimne glagolske zamjene, te uz najprošireniji glagol *pušiti* dolaze i glagoli sinonimi *čibučit*, *dimit*, *purnjat*: **pušit ko Čifut** • *Pūšī ko Čīfut*. (Metković), *Puši ko ifut*. (Opuzen), **pušit ko Turčin** • *Pūšī ko Tūrčin*. (Metković), *Puši ko Turin*. (Čišla), *Pūšī ko Tūrčin*. (Lovreć), **čibučit ko Turčin** • *Čibučī ko Tūrčin*. (Lovreć), **dimit ko Turčin** • *Dīmīš ko Tūrčin*. (Gala), **purnjat ki Turčin** • *Purnā ki Tūrčin*. (Otok). U kajkavskome su narječju potvrđeni etnonimi Turčin i Ture, vrlo ograničena prostiranja – jedino u goranskim tršćanskim govorima, a uz glagol *pušiti* dolazi i *kaditi*: **kaditi kak Turin** • *Kadī kaj Tūrīn. Pōl plōę zakadī*. (Sveta Marija), **pušiti kak Turčin** • *Pūšī kāk Tūrīn*. (Bakovčice), *Pūšī ko Tūrīn*. (Križevci), *Pūšī kāk Tūrīn, po trī škatūlē na dēn*. (Podravske Sesvete), *Pūšī kāk Tūrīn*. (Virje), *Cēi žīvot pūšī kak Tūrīn i nīš mu nē*. (Vrbovec), **pušet ko Turin** • *Pūše ko Tūrīn*. (Tršće), **pušet ko Turę** • *Pūšeš ku Tūrę*. (Tršće). U čakavskome su narječju potvrđeni etnonimi Turčin i Čifut te glagoli *pušiti* i *fumati*: **pušit kot Turčin** • *pūšit kot Tūrčīn* (Klana), **fumat ko Turčin** • *Fumā ko Tūrčīn*

(Sveta Katarina), *Fùmâš kâ Tùrîn, cîlu si kûu zàdîmija*. (Split), **kjat kot Čifut • Kjaně kot Čifût** (Grobnik).

3.5. NEUMJERENOST U PIĆU

Neumjerenost u piću pripisuje se Rusima zbog njihova običaja pijenja votke. Frazezi s ovim konceptom potvrđeni su u kajkavskim govorima: **piti kak Rus • Kāk Rūs pîjē, sãmo nalēva vû sē**. (đurđevečki govori), **pijan kak Rus • Pîjan kāk Rūs**. (Podravske Sesvete).

Rusi su u percepciji mnogih naroda uvijek pri vrhu ljestvice kad je posrijedi konzumacija alkohola. Smatra se da je ruska ljubav prema alkoholu dokumentirana već u 12. st. u Nestorovu ljetopisu. Prema legendi zapisanoj u Nestorovu ljetopisu, ruski knez Vladimir I. (10. st.) rekao je: „Rusi se raduju kada piju: bez toga ne možemo” te je odabrao kršćanstvo kao novu vjeru za svoje sunarodnjake pogane kad je saznao da islam zabranjuje alkohol. Običaj pijenja votke oblikovao se ipak nešto kasnije. Votka se prvi put spominje u 15. st. u poljskim dokumentima, a prvi spomen votke u Rusiji je u 16. st. i odnosi se na ljekovito piće koje su ruski trgovci uvezli iz Poljske. Narod se postupno naviknuo na alkohol uvođenjem sustava državnih krčmi u 16./17. st. Vlasnici krčmi bili su stimulirani prodavati što više alkohola jer su vlasti dobivale velik prihod od prodaje alkoholnih pića. Kampanje za smanjenje uporabe alkohola u Rusiji krenule su početkom 20. st. kad je car Nikolaj II. uveo potpunu zabranu alkohola.⁴

3.6. BROJNOST

Kad nekoga ima u većemu broju, u frazemima ih se uspoređuje s mnogoljudnim narodima Rusima i Kinezima. Tako u štokavskome nalazimo frazeme: **ima koga kao (ki) Rusa** ‘biti u velikoj količini’ • *Ĭmā nas ko Rūsā*. (Dobrinče), *Ĭmā i ko Rūsā*. (Lovreć), *Ĭmā i ki Rūsā*. (Otok), *Ima i ka (ki) Rusa* (Šibenik). Da se dodatno naglasi nepoželjnost situacije, u jednome se govoru upotrebljava glagol tipičan za životinje: **kotit se ki Rusi • Kôtē se ki Rūsī** (Otok). U kajkavskome je zabilježeno **kak Rusov** ‘jako puno, velik broj osoba’ • *Nîĕgda nas jē za Jādanom na ūtakmîċi f nēdîĕlō bîlō kāj Rūsōf*. (Sveta Marija). U čakavskome nahodimo **ima česa kej Rusi** ‘ima čega mnogo’ • *Ĭma česa kēj Rūsī*. (Vrbovsko), **je hi kako Rusi** ‘ima ih mnogo’ • *U Rāklu je čūda turîsti, jē hî kako Rūsī*. (Rakalj). Frazem **ima koga kao Kineza** pojavljuje se

⁴ https://hr.rbth.com/politics/2017/04/20/otkrivena-tajna-rusa-i-alkohola_746701

u čakavskome i štokavskome: **jema** (*koga*) **ka Kinezi** • *Jěma i kâ Kinězi*. (Split), **ima** (*koga*) **kao (ki) Kineza** • *Ĭmā i ko Kinézā*. (Metković), *Ĭmā i ki Kinézā*. (Otok).

U nekim pak govorima, kao primjerice u Crikvenici, frazem je uvjetovan prostom, pa se brojnost uspoređuje s Česima, ne zbog mnogoljudnosti češkoga naroda, nego zbog činjenice da su Česi na crikveniškome području dugi niz godina bili najbrojniji turisti: **ima koga kao Čeha** • *Bilo jih je kâko Čěhi*.

Zanimljivo je da frazem *ima koga kao Rusa* u starijoj inačici nije sadržavao etnonim *Rus*, već apelativ *rus* 'vrsta kukca, kućni termit' (Fink-Arsovski 2002: 57). Malo poznati apelativ *rus* (tj. *buba rusa*) zamijenjen je poznatijim istozvučnim etnonimom *Rus* koji je u tome frazemu uobičajen i u standardnome jeziku i u dijalektima. U nekim su inačicama *Rusi* zamijenjeni *Kinezima*, za koje prevladava mišljenje da su najmnogoljudniji narod na svijetu.

3.7. NERAZUMIJEVANJE

Koncept nerazumijevanja ogleda se u frazemima na nekoliko načina. Većina frazema značenje 'praviti se da ne razumije, glumiti nerazumijevanje' povezuje s Englezima: **praviti se Englez** • *Pravi se Englez, neće da svati što ti govoriš*. (Konavle), *Prāvī se Ėnglěz*. (Lovreć, Otok, Šibenik), *Šta se praviš Englez*. (Čišla), *Prāvīš se Ėnglěz*. (Dobrinče), *Nè pravi se Ėnglěz!*. (Dobrinče, Lovreć), **držati se (praviti se) {kak} Englez** • *Držatī se Englēs*. (Virje), *Prāviti sę Englēs*. (Peteranec). Frazemi sa značenjem 'pravi se da ne razumije' u nekim govorima imaju i dodatno značenje 'pravi se da ga se ne tiče, često da bi izbjegao neku obvezu' (križevačko-podravski govori, Split) odnosno 'drži se visoko' (Lovreć). U Splitu se glagol *praviti se* zamjenjuje sinonimom *činit se*: **činit se Englez** • *Štā se inīš Englěz, dōbro znāš štā ōu rě*. (Split); a u kajkavskom *delati se* **delati se Englez** • *Delati se Englez*. (Desinić) ili *držati se*: **držati se Englez** • *Držī sę Englěz*. (Podravske Sesvete). U jednome se govoru osim Engleza u navedenome značenju 'pravi se da ne razumije' osoba povezuje i s Rusima: **delati se Rus** • *Nāj sę dēlati Rūs*. (Peteranec).

Frazem [**sidit**] **ka Turin na prediku**, kako je navedeno u literaturi, znači 'ne razumjeti o čemu se govori, prisustvovati bez razumijevanja' • *Nīsân tija njęga pòzvāt, ōn bi dōša kâ Tūrīn na prēdiku i nè bi razūmija o èmu gòvōrimo*. (Split). Motiv tomu frazemu vidimo ne samo u jezičnoj nego i u vjerskoj prepreci jer se *predika* odnosi na propovijedanje na svetoj misi, a Turci su dugo u našim krajevima bili sinonimno ime za muslimane (usp. za *nevolju* i *Turčine kume* 'kad je teška situacija, prihvaćamo pomoć i onih kojima nismo bili skloni, koji su naša suprotnost').

U hrvatskome standardnom jeziku nerazumljivost se izražava i pridjevima kineski,

španjolski (npr. *španska sela, to je meni kineski, zar govorim kineski pa ne razumiješ*), za što u prikupljenoj građi nismo našli primjere.

3.8. ŠKRTOST

Stereotip škrtosti odražen je u frazemima svih triju narječja, ali se, za razliku od ostalih koje smo u ovome radu naveli, primarno odnosi na žitelje susjednoga kraja ili regije s kojima smo u kontaktu, a ne na pripadnike drugih naroda.⁵ Stoga možemo reći da je motiviranost ovih frazema neposrednije iskustvo. Tako se u južnim krajevima škrtost pripisuje Bračanima: **škrt ko Bračanin** 'jako škrt' • *Škt ko Bráčanin*. (Koma-zini), **škrt ka Bračanin** • *Škřt je kâ Bráànin, nêš òd njêga ništa dòbīt* (Split). U sjevernim su krajevima to Podravci: **škrt kak Podravec** • *Škřt ko Pòdravec*. (Križevci). Rijedak primjer vanjskoga etničkog stereotipa zabilježen je u kajkavskome govoru Svete Marije, gdje se škrtost pripisuje Židovima: **skopi kak Židov** • *Němate pŕòjma kak jě těškò živětj z ŭònëm kòj jě skòpj kak Židòf* (Sveta Marija).

U standardnome se jeziku škrtost pripisuje i Škotima: **biti škrt kao Škot**.

Sam koncept škrtosti obično pripisuju bogatiji onima manje imućnima, koji su prisiljeni racionalno upotrebljavati svoje resurse, kao što su to primjerice ljudi s otoka.

3.9. LIJENOST

Osobina lijenosti u općemu se jeziku pripisuje jednome susjednom narodu – Crnogorcima, čemu svjedoče i brojni vicevi te frazem **lijen kao Crnogorac**.

Osobina lijenosti koja se pripisuje Crnogorcima posebno je zastupljena u vicevima pa su tako u korpusu od 29 viceva o Crnogorcima zabilježenima u bosanskome jeziku 23 vica o njihovoj lijenosti (Šehović i Durmišević 2023), a nesumnjivo bi ih gotovo jednako bilo i u hrvatskom.

Postoji pretpostavka da su Crnogorci prozvani lijenima jer su do 20. stoljeća bili uobičajeni pljačkaški pohodi crnogorskih brdskih plemena, pa je nastao stereotip da Crnogorci pljačkaju tuđe umjesto mukotrpna rada na zemlji. Uz to crnogorska klima i kamen znatno otežavaju ili onemogućavaju rad na zemlji (usp. Bedlek 2020: 75).

S obzirom na navedene podatke i motivaciju, pomalo začuđuje što je frazem potvrđen samo u jednome štokavskom govoru: **lin ka Crnogorac** • *Lîn je ki Crnogórac* (Otok).

⁵ Iz gledišta Hrvatske i Hrvata pripisivanje osobina stanovnicima nekoga hrvatskoga grada, pokrajine ili otoka (u ovom slučaju Bračani i Podravci) ubraja se u autostereotipe (stereotipe koje imamo sami o sebi). Ipak, s obzirom na to da je i tu riječ o etnicima, možemo ih smatrati etničkim stereotipima.

3.10. TOČNOST

Koncept točnosti u frazemima se povezuje s točnošću i preciznošću švicarskoga sata: **točan (tačan) ko švicarski sat** 'u uvijek je na vrijeme tko, točan' • *Ko naš Mihael, on ti je tačan ko švicarski sat.* (Konavle). *Tăčan ko švīcarskī sāt.* (Komazini), **točan ki švicarski sat** • *Ėvo ga, tōčan ki švīcarskī sāt.* (Otok), a u građi je zabilježen samo u štokavskim govorima. Motivaciju za takav frazem nalazimo u ugledu koji švicarska preciznost i obavljanje posla na vrijeme općenito uživa na mnogim područjima života i djelatnosti (npr. točnost njihovih vlakova), a izrada kvalitetnih satova posebno je tipična upravo za Švicarsku.

3.11. SPOROST/DUGOTRAJNOST

U frazemima se sporost ili dugotrajnost radnje ističe pridjevom *vlaški*. Uobičajena sintagma je *vlaška mlada*: **spremati se kao vlaška mlada** 'spremati se vrlo dugo i sporo' • *Spremat se kej vlaška mlada.* (Vrbovsko), **spravljat se kako vlaška mlada** 'spremati se vrlo dugo i sporo' • *Sprāvljā se kāk vlāškā mlādā.* (Crikvenica), **spremat se ka vlaška mlada** 'sporo i dugo se spremiti' • *Požūrī se, sprēmaš se kâ vlāška mlāda.* (Split), **spravlјati se (spremati se, slagati se i sl.) kak {vlaška} mlada na {venčanje}** 'nevoljko se, polagano spremiti' • *Sprāvlāš sę kāk vlāška mlāda.* (Kloštar Podravski). Takvi su frazemi potvrđeni u svim trima narječjima.

Motiv tomu frazemu mogao bi biti u dugotrajnim višednevnim svadbama među Vlasi-ma/vlasima koji su zahtijevali i dugotrajno spremanje odnosno presvlačenje mladenke.

Za dugo je razdoblje u Splitu zabilježeno **vlaška godina** • *Prōšla je vlāška gōdina òkā(d) se nīsmo vīdili.*

Osim dugotrajna spremanja *vlaškoj mladoj* pripisuje se i ukočenost u frazemu **stat ka vlaška mlada** 'stajati (držati se) ukočeno, nepomično', često i zbog stidljivosti ili suzdržanosti • *Štā tōt stojīš kâ vlāška mlāda?* (Split).

U štokavskim govorima Imotske i Cetinske krajine *Vlaj* se pojavljuje i u kontekstu nagla i oštra napada na koga, a kontekst kolca upućuje na naglu čud i primitivnost: **napasti (navaliti na) koga ko Vlaj s kocon** • *Nāpā ga je ko Vlāj s kócon.* *Navālio na nj ko Vlāj s kócon.* (Lovreć, Otok, Gala).

Naziv odnosno ime vlah/Vlah ima dugu i složenu povijest. Pretpostavlja se da je u slavenskome *Vlah* posuđenica iz germanskoga *walhs* i da su njome ranosrednjovjekovni Slaveni u jugoistočnoj Europi nazivali svoje romanske susjede, koji su većim dijelom bili pastiri i pokretljivi stočari (Botica 2007: 63). U srednjemu vijeku *Vlasi* su bili pravna kategorija, a danas naziv *Vlah* u sebi obuhvaća vjersku, dijalektnu,

geografsku i socijalnu odrednicu. Katolicima su Vlasi pravoslavci, muslimanima su Vlasi i katolici i pravoslavci; kajkavcima i čakavcima Vlasi su doseljeni štokavci. Otočanima su Vlasi oni s kopna ili iz unutrašnjosti otoka; onima s kopna Vlasi su oni iz zaleđa, onima iz zaleđa Vlasi su oni dublje u unutrašnjosti. Kao socijalna kategorija Vlasi su stočari i pastiri, odnosno seljaci iz dalmatinskog zaleđa (Botica 2007: 65; Kolbas 2013: 37). Bez obzira na to na koga se odnosi, Vlah redovito ima negativnu konotaciju: došljak (u gradu), seljak, neuk, primitivan, sirov itd. (Botica 2007: 65).

3.12. SMRAD

U štokavskome govoru Komazina, u kajkavskome govoru Gornje Šemnice te u križevačko-podravskim govorima Židovima se u frazemima pripisuje i smrad: **smrdjeti kao Čifut**: *Smdī ko Čifut*. (Komazini), **smrdeti kak Čifut** 'jako smrdjeti': *Smrdī kāk ifut*. (Gornja Šemnica), *Smrdī kāk ifut*. (Podravske Sesvete), *Smrdi kāk ifut*. (Virje).

4. ZAKLJUČAK

Raspodjela stereotipnih koncepata prema etnonimima potvrđena u našoj građi pokazuje s kojim je etničkim skupinama na hrvatskome prostoru bilo više kontakata. Najviše stereotipa obilježava Rome i Turke, a slijede Rusi i Židovi. Romima se pripisuje *tamnoputost*, *neurednost*, *povodljivost*, *dosađivanje*, *laganje*, *spretnost*, Turcima *povodljivost*, *nerazumijevanje*, *laganje*, *pušenje*, *psovanje*, Rusima *rastrošnost*, *brojnost*, *nerazumijevanje*, *pijenje*, Židovima *škrtost*, *pušenje*, *smrdljivost*, Kinezima i Česima *brojnost*, Englezima *nerazumijevanje* i *distanciranost*, Crnogorcima *lijenost*, Arapima *tamnoputost*, Vlasima *sporost* i *divlja ćud*.

Katkad je potvrđen samo jedan etnonim za jedan stereotip (*pušiti ko Turčin*), a katkad više etnonima (npr. *ima koga ko Rusa/Kineza*) za jedan stereotip. Većina stereotipa povezuje se sa samo jednom etničkom skupinom, i to onom s kojom su govornici bili u kontaktu u svojoj povijesti. Manji broj koncepata odnosi se na više od jedne etničke skupine, to su: nerazumijevanje (Turci, Rusi, Kinezi, Englezi, Španjolci), brojnost (Rusi, Kinezi, Česi), škrtost (Židovi, Bračani, Podravci), povodljivost (Cigani, Turci), laganje (Cigani, Turci), pušenje (Turci, Židovi).

Istraživanje je pokazalo da je bez obzira na dijalektne i prostorne razlike među hrvatskim narječjima većina etničkih stereotipa zajednička cijeloj jezičnoj zajednici. Razlike koje se pojavljuju odraz su specifičnosti pojedinih sredina i uloga koje su u njima igrali ili još uvijek igraju pripadnici nekoga naroda.

Pokazuje se da su za nastanak etničkih stereotipa u frazemima ključna dva elementa. Prvi je element ono što koji narod obilježava na općoj, objektivnoj, razini, za koju ne mora postojati osobno, blisko iskustvo, kao što je to npr. brojnost za Ruse i Kineze. U tome se slučaju možemo pitati jesu li posrijedi pravi stereotipi ili samo frazeološko prenošenje provjerljive općepoznate činjenice. Drugi je element ono što se nekomu narodu pripisuje na temelju doživljenoga ili dovoljno bliska posrednoga iskustva (obično negativna) s nekim njegovim pripadnicima, kao što je to slučaj s Turcima i Romima na ovome području.

Kao što je to slučaj i u drugim jezicima, etnonimski su stereotipi u frazemima češće negativno intonirani. Dio njih može pritom izražavati i određene simpatije prema uočenim nedostacima drugih (npr. lijenost) i gledanje na njih kao na svojevrsnu determiniranost kojoj pripadnik toga naroda ne može umaći sve kad bi i htio. Dakako, ima i frazema koji sadržavaju etnonimsku sastavnicu, ali ne odražavaju stereotip (npr. *kud svi Turci, tud i mali Mujo*), no njima se ovdje nismo bavili.

Također valja reći da su izdvojeni frazemi većim dijelom odraz nekadašnjih kolektivnih iskustava, za koja današnjemu govorniku nedostaje motivacije pa lako prepoznaje njihovu stereotipnost (npr. frazemi s Turcima i Židovima), no ipak se njima služi kao naslijeđenim obrascem, što pokazuje i da su stereotipi vrlo postojani u vremenu (usp. Lewis 2007). Ima međutim i frazema u kojima se stereotipi održavaju (a nastaju i novi) na temelju suvremenih pojedinačnih iskustava (npr. frazemi s Romima ili Česima). Frazemski fond hrvatskih dijalekata po broju etnonima nije velik, što je zacijelo rezultat povijesnih okolnosti. Priljevom većega broja stranoga stanovništva mogli bi nastati i novi stereotipi koji će se možda odraziti u frazemscome fondu, kao što se dogodilo u nekim zapadnoeuropskim jezicima.

S formalne strane uočavamo većinsku upotrebu jedninskoga oblika etnonima u muškom rodu (koji je univerzalan) osim u značenju brojnosti koja neminovno donosi etnonim u množinskome obliku. Zabilježeni ženski etnonimi su samo *vlaška mlada* i *Ciganka*.

Ovo istraživanje ima i svoja ograničenja. Ponajprije treba reći da su primjeri na temelju kojih je načinjena analiza prikupljeni iz dostupnih vrela (dijalektnih frazeoloških rječnika i opisa govora) kojih još uvijek nije dovoljno da bismo mogli steći potpunu sliku o stereotipnim frazemima u svim trima narječjima. Kao što je o slučaj i s ostalim frazemima, rijetko se jedan ispitanik može sjetiti svega što bi se u pojedinoj govornici reklo pa je moguće da je i obrađivačima koji frazem promakao, no s druge strane, kad je frazeologija posrijedi, govornici, napose oni srednje i mlađe dobi, skloni su preuzimanju obrazaca iz standardnoga jezika, uz veću ili manju jezičnu prilagodbu te je isprepletenost dvaju sustava neizbježna.

Usto treba istaknuti da iznesena motivacija za nastanak pojedinih frazema ne mora

biti točna, ona je djelomice preuzeta iz literature, a dijelom je ishod naših razmišljanja.

Iduće faze našega istraživanja trebale bi uključiti druge vrste stereotipa u frazemima kao što su oni na temelju spola, dobi, vjerske ili regionalne pripadnosti.

IZVORI

Popis punktova

Bakovčice = Maresić i Menac Mihalić 2008

Crikvenica = Kovačević i Bašić 2012 i terenski podatci (Martina Bašić)

Čišla = Menac-Mihalić 2005

Desinić = Ocvirk 2020

Dobrinče = Menac-Mihalić 2005

Đurđevac = Bašić i Malnar Jurišić 2021

Gala = Menac-Mihalić 2005

Gornja Šemnica = terenski podatci (Ivana Oraić Rabušić)

Grobnik = Lukežić i Zubčić 2007

Klana = Bratović 2016

Kloštar Podravski = Maresić i Menac Mihalić 2008

Komazini = Vukša Nahod i Nahod 2015 i terenski podatci (Perina Vukša Nahod)

Konavle = Mihaljek 2022

Križevci = Maresić i Menac Mihalić 2008

Lovreć = Bošnjak 2004 i terenski podatci (Tomislav Bošnjak Botica)

Metković = terenski podatci (Perina Vukša Nahod)

Opuzen = Menac-Mihalić 2005

Otok = Menac-Mihalić 2005 i terenski podatci (Tomislava Bošnjak Botica)

Peteranec = Maresić i Menac Mihalić 2008

Podravske Sesvete = Maresić i Menac Mihalić 2008

Rakalj = Percan 2017

Split = Menac-Mihalić i Menac 2011

Sveta Katarina = Lovrinić 2022

Sveta Marija = Frančić i Menac-Mihalić 2020

Šibenik = Menac-Mihalić 2005

Tršće = Malnar Jurišić 2023 i terenski podatci (Marija Malnar Jurišić)

Tupljak = Stranić 2019

Virje = Maresić i Menac Mihalić 2008

Vrbovec = Maresić i Menac Mihalić 2008

Vrbovsko = Matešić 2007

LITERATURA

- BEDLEK, Katarina. 2020. *Stereotipi i predrasude u hrvatskoj frazeologiji*. Diplomski rad. Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci.
- BOŠNJAK, Tomislava. 2004. *Semantička obilježja frazema u govoru Lovreća*. Diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- BOTICA, Ivan. 2007. „Vlah i vlah – nekoć i danas”. *Jezik i identiteti*. Ur. Jagoda Granić. Zagreb – Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku: 61–69.
- BRATOVIĆ, Martina. 2016. *Strukturna analiza poredbenih frazema mjesnoga govora Klane*. Završni rad. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci.
- CRNIĆ NOVOSEL, Mirjana i Maja OPAŠIĆ. 2014. „Prilog kontrastivnoj analizi hrvatskih i makedonskih frazema s onimskom sastavnicom”. *Zbornik IV. međunarodnoga skupa Makedonsko-hrvatske književne, jezične i kulturne veze*. Ur. Maja Jakimovska-Tošić. Skopje: Institut za makedonsku književnost: 281–297.
- ČENGIĆ, Nermina. 2023. „Frazeme u italijanskom jeziku motivirane etnokulturnim stereotipima”. *Etnokulturni stereotipi u slavenskim, germanskim, romanskim i orijentalnim jezicima: sličnosti i razlike u percepciji Drugoga: zbornik radova sa međunarodne lingvističke konferencije, Sarajevo 23.-24. 3. 2023*. Ur. Amela Šehović. Sarajevo: Slavistički komitet: 221–237.
- FINK-ARSOVSKI, Željka. 2002. *Poredbena frazeologija – pogled izvana i iznutra*. Zagreb: FF press.
- FRANČIĆ, Anđela i Mira MENAC-MIHALIĆ. 2020. *Rječnik frazema i poslovice međimurskoga govora Svete Marije*. Zagreb: Knjigra.
- HE = *Hrvatska enciklopedija*. URL: <https://enciklopedija.hr> (3. 6. 2024.).
- HUDEČEK, Lana. 2021. „Rječnik i stereotipi – Kakva je plavuša u Mrežniku?” *Rasprave: časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 47(2): 511–539.
- HUDEČEK, Lana i Milica MIHALJEVIĆ. 2020. *Knjižica sažetaka s Okrugloga stola Rječnik i stereotipi*. URL: <http://ihjj.hr/mreznik/uploads/c59b800462a-c13e458f8f17ab5430f59.pdf> (10. 9. 2024.).
- IVANETIĆ, Nada i Ute KARLAARIS-BREMER. 1999. „Onimijski frazemi i konceptualizacija svijeta”. *Suvremena lingvistika* 47–48: 131–142.
- KOLBAS, Irena. 2013. *Vic o plavuši. Stereotipi u kojima živimo*. Katalog izložbe. Zagreb: Etnografski muzej.
- KOVAČEVIĆ, Barbara i Martina BAŠIĆ. 2012. „Crikvenički poredbeni frazemi i njihovi ekvivalenti u hrvatskome jezičnom standardu”. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 38(2): 357–384.
- LAZIĆ, Darija i Ana MIHALJEVIĆ. 2021. „Društveni stereotipi u hrvatskim rječnicima u

- dijakronijskoj i sinkronijskoj perspektivi". *Rasprave: časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 47(2): 541–582.
- LEWIS, Kristian. 2007. „Ima ih ko Kineza.' Etnički stereotipi u hrvatskoj frazeologiji". *Vijenac* 359. URL <https://www.matica.hr/vijenac/359/ima-ih-kao-kineza-5262/> (10. 9. 2024.).
- LOVRINIĆ, Ines. 2022. *Konceptualna analiza poredbenih frazema u govoru Svete Katarine*. Diplomski rad. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci.
- LUKEŽIĆ, Iva i Sanja ZUBČIĆ. 2007. *Grobnički govor XX. stoljeća (gramatika i rječnik)*. Rijeka: Katedra Čakavskoga sabora Grobnišćine.
- MALNAR JURIŠIĆ, Marija. 2023. *Frazeologija govora Tršća u Gorskom kotaru s opisom govora i rječnicima*. Čabar: Ogranak Matice hrvatske u Čabru.
- MARESIĆ, Jela i Mira MENAC-MIHALIĆ. 2008. *Frazeologija križevačko-podravskih kajkavskih govora s rječnicima*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- MATEŠIĆ, Mihaela. 2007. Frazeologija mjesnoga govora Vrbovskoga. *Fluminensia* 19(1): 143–161.
- MENAC-MIHALIĆ, Mira. 2005. *Frazeologija novoštokavskih ikavskih govora u Hrvatskoj: s rječnikom frazema i značenjskim kazalom s popisom sinonimnih frazema*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje – Školska knjiga.
- MENAC-MIHALIĆ, Mira i Antica MENAC. 2011. *Frazeologija splitskoga govora s rječnicima*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- MIHALJEK, Lucijana. 2022. *Frazeologija govora Konavala*. Diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- OČVIRK, Đurđica. 2020. *Frazeološki opis čovjeka u desiničkom govoru*. Diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- PERCAN, Romana. 2017. *Frazeološki rječnik Raklja*. Diplomski rad. Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli.
- PERINIĆ LEWIS Ana i Kristian LEWIS. 2021. „Stereotipni nazivi za otočane te stanovnike priobalja i njegova zaleđa u rječnicima hrvatskoga jezika". *Rasprave: časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 47(2): 583–606.
- POPOVIĆ, Ana. 2015. *Etnički stereotipi u bugarskoj frazeologiji*. Diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Rječnik i stereotipi*. 2020. Knjižica sažetaka. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. URL: <http://ihjj.hr/mreznik/uploads/c59b800462ac13e458f8f17ab5430f59.pdf> (20. 9. 2024.).
- SKOK, Petar. 1972. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. II. Zagreb: JAZU.
- STRANIĆ, Sanja. 2019. *Konceptualna analiza poredbenih frazema u mjesnome govoru*

- Tupljaka*. Diplomski rad. Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci.
- ŠEHOVIĆ, Amela i Elma DURMIŠEVIĆ. 2023. „Etnokulturni stereotipi u vicevima na bosanskom jeziku”. *Etnokulturni stereotipi u slavenskim, germanskim, romanskim i orijentalnim jezicima: sličnosti i razlike u percepciji Drugoga: zbornik radova sa međunarodne lingvističke konferencije, Sarajevo 23.-24. 3. 2023.* Ur. Amela Šehović. Sarajevo: Slavistički komitet: 113–134.
- ŠLEZAK, Hrvoje i Laura ŠAKAJA. 2012. „Prostorni aspekti socijalne distance prema Romima”. *Hrvatski geografski glasnik* 74(1): 91–109.
- VUKŠA NAHOD, Perina i Bruno NAHOD. 2015. „Frazeologija mjesnoga govora Komazina”. *Lingua Montenegrina* 16: 41–80.

ETHNIC STEREOTYPES IN THE CROATIAN DIALECT IDIOMS

PERINA VUKŠA NAHOD
DUBRAVKA IVŠIĆ MAJIĆ
TOMISLAVA BOŠNJAK BOTICA

ABSTRACT

Idioms are an inexhaustible source for analysing human perception of the world and one's relationship to it. In this context, a high frequency of negatively connoted idioms is often observed. Analyses usually focus on differences among national idioms, while dialectal idioms are treated only marginally. Previous phraseological research has confirmed that many idioms reflect a large number of prejudices and stereotypes. Some of these stereotypical phraseological units are attested in several languages – some only in a single language, and others only in a particular dialect or local speech. Although interest in the study of stereotypes in individual dialects has been increasing in recent years, a comprehensive description of ethnic stereotypes across all Croatian dialects is still lacking. Therefore, the aim of this research is to examine the available dialectal phraseological material from all three Croatian dialects: Kajkavian, Čakavian, and Štokavian. The material was collected in two ways: by excerpting idioms from available written sources in which ethnic stereotypes are attested, as well as through field research. The analysis sought to determine which ethnonyms are the most frequent, which are attested in idioms of all three Croatian dialects, which are specific to a particular local speech, and which stereotypes prevail. The results have shown that, regardless of dialectal and spatial differences among Croatian dialects, most ethnic stereotypes are shared by the entire speech community. The differences that do appear reflect the specific characteristics of individual communities and the roles that members of certain ethnic groups have played or continue to play within them.

KEYWORDS:

stereotypes, phraseology, dialects, Štokavian dialect, Kajkavian dialect, Čakavian dialect

KAKO NEPRIJATELJ POSTANE ZVIJER: PRIKAZI NEPRIJATELJA U DJEČJIM ROMANIMA HRVOJA HITRECA *SMOGOVCI U RATU* I *KANJON OPASNIH IGARA*¹

MARCO JAKOVLJEVIĆ

Filozofski Fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb
majakovl@m.ffzg.hr

UDK: 821.163.42.09Hitrec, H.
821.163.42-93.09
DOI: 10.15291/csi.4889
Prethodno priopćenje
Primljen: 22. 4. 2025.
Prihvaćen za tisak: 3. 11. 2025.

U radu se analiziraju prikazi neprijatelja u djeci namijenjenim djelima Hrvoja Hitreca iz devedesetih godina 20. stoljeća na primjeru romana *Smogovci u ratu* (1994) i *Kanjon opasnih igara* (1994) te njihovih poslijeratnih televizijskih odnosno filmskih adaptacija koje su u Hrvatskoj bile relativno zapažene zahvaljujući kvantitativnoj skromnosti tadašnje igrane filmske produkcije. Rad se oslanja na imagologiju (Leerssen) i prethodne studije o povijesti dječje književnosti (Zima, Majhut), a u analizama se primjenjuju naratologija i kontekstualno čitanje. U čitanju analiziranih djela posebna je pozornost usmjerena na određivanje narativne funkcije dječjih likova te utvrđivanje raznih vidova stereotipizacije i mehanizama dehumanizacije Drugoga. Analiza pokazuje da se u analiziranim djelima Hrvoja Hitreca neprijatelj – četnik koji često *pars pro toto* označava Srbe – sustavno prikazuje kao nositelj kolektivnoga zla. Pritom se kolektiv stereotipno obilježava negativnim kodiranjem jezika, izgleda i ponašanja, a napose atribucijom etnički uvjetovanoga nasilnoga habitusa. Nadalje, analiza pokazuje da u Hitrecovim romanima, uz pripovjedača i odrasle likove, čak i dječji likovi sudjeluju u prenošenju negativnih stereotipa i legitimizaciji sukoba. Zapažene propagandne karakteristike Hitrecovih

KLJUČNE RIJEČI:

dehumanizacija neprijatelja, dječji roman, Domovinski rat, Hrvoje Hitrec, imagologija

Autori zadržavaju autorska prava nad svojim radom i pravo na objavljivanje bez ograničenja. Korisnici smiju besplatno i bez odgode čitati, preuzimati, kopirati, distribuirati, tiskati, pretraživati ili stavljati poveznice na materijal te ga mijenjati ili koristiti na druge zakonite načine, uz obavezno citiranje izvornika, sukladno CC BY 4.0 licenci.

¹ Rad je nastao u sklopu projekta *Infrapolitičke prakse i promjene: od devedesetih do življenih budućnosti* (INFRA), koji financira Europska unija – NextGenerationEU.

romana povod su za kritičko preispitivanje uloge dječje književnosti u oblikovanju etničkih i moralnih predodžbi te za isticanje potrebe za odgovornijim prikazima Drugoga u kontekstima koji su obilježeni ratnim traumama.

1. Uvod

Hrvoje Hitrec ostvario je priličan uspjeh kao pisac za djecu i mlade u vrijeme socijalizma. Najuspješnija su Hitrecova djela romani o Smogovcima (*Smogovci: romančić za nešto stariju djecu i prilično mladu omladinu* (1976), *Smogovci i strašni Bongo: romančić za djevojčice i dječake, njihovu stariju braću i sestre, te za nove i stare fosile* (1987), *Zbogom, Smogovci: romančina za sve uzraste ali posebno ipak za djecu i omladinu* (1989), koji su postigli uspjeh upravo zbog ironična opisa života u socijalizmu, i to bez referenci na politiku. Nedostatak političkih referenci prvih triju romana ciklusa o Smogovcima snažno se sukobljava s naravi njihova nastavka *Smogovci u ratu* (1996), ali i drugoga romana – *Kanjon opasnih igara* (1994). Tijekom devedesetih godina Hrvoje Hitrec u svojem književnom opusu za djecu i mlade uvodi tematski zaokret prema izrazito politički obilježenim sadržajima, pri čemu u središte stavlja motive rata i ratnoga stradanja. U tim djelima dolazi do učestala prikazivanja neprijatelja, pri čemu se konstrukcija Drugoga oslanja na snažno ideologizirane predodžbe koje nadilaze razinu literarne karakterizacije. Takvi su prikazi izuzetno poticajni za imagološka istraživanja, osobito zato što se, u kontekstu nastanka i funkcije tih tekstova, mogu interpretirati i kao oblik ratne propagande usmjerene prema mlađoj čitateljskoj publici.

Domovinski rat² ostao je upamćen ne samo po stravičnim zločinima počinjenim nad civilnim stanovništvom, krvavim borbama i razaranju gradova od iznimne kulturne vrijednosti nego i po snažnom djelovanju propagandnih mehanizama. Posebno je važna uloga propagande u oblikovanju i učvršćivanju slike neprijatelja – odnosno neprijateljskoga naroda – u kolektivnoj percepciji određene etničke zajednice. Ne bez razloga Jordan Kiper (2024), antropolog iz Sveučilišta u Alabami, u svojoj studiji „Remembering the Causes of Collective Violence and the Role of Propaganda in the Yugoslav Wars” navodi da su propaganda i ratna psihoza igrale važnu, odlučnu ulogu tijekom ratova na prostoru bivšega SFRJ-a. Naime, prema sjećanjima njegovih ispitanika, srpski su nacionalisti (i mediji) zagovarali nasilje koristeći jasenovačku traumu kao motivaciju svojem narodu da se bori protiv Hrvata (Kiper 2024: 98), dok se hrvatska država u promicanju borbe pozivala na prijetnju nestanka Hrvatske radi stvaranja Velike Srbije: „Participants remembered Croatian nationalists using the threat of a Greater Serbia as a justification for ‘stirring [their own] nationalistic muck to agitate Croats’” (*ibid.*: 93). Takva propagandna retorika, za koju bi se moglo

² Ovdje se koristi pojmom koji je u hrvatskoj javnosti najuobičajeniji iako je prijevod uobičajenoga engleskog naziva „Croatian war of independence” precizniji.

navesti još primjera³, dio je šire „demokratizacije nasilja” (usp. Petrović 2020), u kojoj „je demos, tada uglavnom definiran etnički, bio pozvan i ohrabrivao od strane političkih elita da sudjeluje u ciljanom nasilju protiv svojih sugrađana” (Petrović 2022: 11)⁴.

Potrebno je napomenuti da ovaj rad proizlazi iz zanimanja autora za hrvatsku kulturu te da se usmjerava samo na opis proizvodnje heteropredodžbi o srpskome neprijatelju u hrvatskome kulturnom prostoru. Istraživanje srpskih heteropredodžbi o Hrvatima predstavlja zanimljivu, ali ipak zasebnu temu, jer nema naznaka da predodžbe o Srbima u hrvatskome korpusu nastaju u dijalogu sa srpskih heteropredodžbama o Hrvatima.⁵

2. SMOGOVCI U RATU: NARATIVNA TRANSFORMACIJA U FUNKCIJI RATA

Hitrecovi *Smogovci* dio su specifičnoga korpusa hrvatskih generacijskih romana nastalih u razdoblju socijalističke Jugoslavije, koji su među publikom stekli iznimnu popularnost i trajno mjesto u kolektivnome pamćenju. Hitrec se pritom ističe sposobnošću da zagrebačku svakodnevicu kasnoga socijalizma prikaže s izraženom

³ Na primjer, mnogo se inzistiralo u srpskim medijima o navodnome ponovnom rađanju NDH i ustaškoga pokreta (Špegelj 2001: 29), dok su se u Hrvatskoj namjerno širile priče o srpskim snajperistima i petokolonašima u hrvatskim gradovima koje su često bile rezultat ratne psihoze (Kiper 2024: 97). U srpskoj *Politici* promovirao se imidž hrvatskih gardista kao „krvoločnih, ali nemoćnih, prljavih i smiješnih” (Čolović 2011: 51–52). Osim toga, u emisiji *Zločesta djeca* zagrebačke televizijske kuće OTV, Srbi su redovno bili prikazivani kao prljavi, do zuba naoružani četnici spremni za etničko čišćenje Hrvata. Postojala je stanovita terminologija kad je bila riječ o definiranju neprijatelja Srbina. Govori li se o svijetu glazbe, jako su poznate ratne pjesme hrvatskih, srpskih i bošnjačkih vojnih formacija. Pjesme s ratnom tematikom važan su dio propagande i mitologije Domovinskog rata i ostalih jugoslavenskih ratova, kao i svakodnevica zbog velike prisutnosti u medijima. Svanibor Pettan, u svom eseju „War, music, and ethnomusicology at the break-up of Yugoslavia: notes on Croatia” navodi da je ratna glazbena scena devedesetih u Hrvatskoj bila raznolika. Mnoge su pjesme bile otvoreno politizirane i ratnohuškačke, dok su druge obraćale pažnju na emocije te na naivno domoljublje (Pettan 2009: 108). Osim toga, postojala je stanovita terminologija kad je bila riječ o definiranju neprijatelja Srbina (usp. npr. Hromadžić 2022).

⁴ Među važnije studije o propagandi i ratnome imaginariju tijekom raspada SFRJ-a vidjeti: *Bordel ratnika* (1994), *Za njima smo išli pjevajući. Junaci devedesetih* (2011) Ivana Čolovića te *Prevarena povijest* (1998) i *Flag on the mountain* (2007) Ive Žanića.

⁵ Ovaj rad nije, međutim, zamišljen kao historiografska studija o Domovinskom ratu i neće se baviti opisom izvandiskurzivne zbilje. Kao imagološki rad, on se bavi predodžbama: slijede li se imagološki postulati, zapravo i nije bitno u kojoj mjeri te predodžbe korespondiraju s izvandiskurzivnom zbiljom (usp. npr. <https://imagologica.eu/theoreticalsummary>).

narativnom preciznošću i suptilnim ironijskim odmakom, osobito u kontekstu nagle (r)urbanizacije⁶ grada te kompleksnih osamdesetih obilježenih ekonomskom krizom i, istovremeno, procvatom omladinske kulture.⁷

Što se protagonista romana i serije tiče, oni predstavljaju ipak neuobičajene „heroje ulice“. Čak ni oni koje publika percipira kao pozitivne likove ne funkcioniraju kao moralno superiorni junaci čija je uloga poučavanje djece ispravnom ponašanju u sukobu s negativcima i kriminalcima. Članovi obitelji Vragec, središnji likovi romana i televizijske serije, često se ponašaju pragmatično i moralno ambivalentno, u skladu s nadjevenim im prezimenom: krađu, varaju kako bi došli do novca, međusobno si „otimaju“ djevojke te instrumentaliziraju djecu kako bi ostvarili osobne ciljeve. Berislav Majhut navodi da je neetično ponašanje likova u *Smogovcima* opis devijacija socijalističkoga načina života (2022: 132). No vjerojatno su *Smogovci* i postali toliko popularni zbog neuklopivosti likova u idealizirane obrasce ponašanja, što je još više došlo do izražaja nakon emitiranja serije 4. travnja 1982. godine. U borbi protiv svakodnevnog društvene i ekonomske krize, hrvatskomu, ali i širem jugoslavenskom društvu bila je potrebna humoristična slika vlastita vremena, oslobođena ideoloških obrazaca socijalističke propagande (Duda 2014: 414).

Objavljivanjem romana *Smogovci u ratu* (1994) i emitiranjem kasnije televizijske adaptacije (1997)⁸ politika i ideologija znatno su eksplicitnije uvedene u svijet Vrage-

⁶ Ovim se terminom – koji je, međutim, prvi put spomenut u djelu *Rural Life* Charlesa J. Galpina iz 1918. – označava proces nedovršene modernizacije Zagreba tijekom socijalističkoga razdoblja. Dok se južno od Save gradio relativno dobro planiran Novi Zagreb, na sjevernoj strani rijeke prigradski su zaseoci bili integrirani u urbano tkivo bez jasnoga urbanističkog reda. Uz novoizgrađene stambene zgrade opstajale su stare kmetske kuće, čiji su stanovnici često nastavili živjeti prema tradicijskim obrascima. Na taj su se način građanski duh staroga Zagreba i mentalitet nekadašnjih ruralnih sredina počeli međusobno prožimati. Radnja se *Smogovaca* odvija u Naselku, zagrebačkom naselju, gdje njegovi starosjedoci (npr. sama obitelj Vragec, čiji su članovi protagonisti romana i serije) žive zajedno s pripadnicima male zagrebačke buržoazije koji stanuju u novoj stambenoj zgradi usred Naselka. Naselak, dio gradske četvrti Peščenica, dobar je primjer spomenute *rurbanizacije*.

⁷ Đorđe Matić u *Leksikonu YU mitologije* o *Smogovcima* piše: „Tinejdžerski klasik, sjajna knjiga, radnjom smještena u sredinu 1970-ih. U TV-verziji (režija: Milivoj Puhlovski, scenarij: Hrvoje Hitrec; 1982), serija je kao nijedna uhvatila zeitgeist ranih zagrebačkih 1980-ih. Neboderi, mlade obitelji, otkačeni tate i lijepe mame, pametna dobra djeca, problematične obitelji s ruba, iz starih zagrebačkih radničkih kvartova (‘Naselak’ usred novogradnje), tinejdžerski nemiri, ljubomore, slabosti – sve, sve (ali ona precizna topografija – Trg maršala Tita, Trešnjevka, Kulušić u kojem su u posljednjoj epizodi oni što su pjevali to vrijeme i nas, Džonijeva Azra, svirali gorku ali kao ništa drugo radosnu ‘Marinu’ (‘dovoljno je da me vidi, da mi kaže – Miki, kako si...’) – sve je bilo kao naši životi preneseni na televiziju” (Matić [s. a.]).

⁸ Potrebno je napomenuti da, kako su *Smogovci u ratu* ekranizirani poslije rata, u romanu i seriji propagandni su mehanizmi primijenjeni na različit način. Moglo bi se reći da je u seriji riječ o propagandnom kodiranju sjećanja na rat.

covih.⁹

U tome djelu Vragecovi i drugi žitelji Naselka suočavaju se s burnim vremenima između prvih slobodnih izbora i međunarodnoga priznanja Hrvatske u siječnju 1992. godine. Poslije početka ratnih zbivanja muškarci obitelji Vragec pridružuju se Hrvatskoj vojsci u Slavoniji, dok se u Zagrebu ostali Vrageci i drugi likovi mikrosvijeta Naselka suočavaju s ratnom svakodnevicom.

Hitrec opisuje početak rata i društveno-političke promjene u Zagrebu opisujući razne situacije tipične za tadašnju svakodnevicu stanovnika glavnoga grada Hrvatske. U prvoj epizodi serije Jurica i Katica, susjedi Vragecovih, raspravljaju o početku rata sa Sonjom Vragec:

- Kaj bute danas i treći put išli na plac?
- Morti bumo! Ove godine to ne bu obična zimnica!
- To ja i Dragecu velim! (*tih*) Treba navući ratne zalihe!
- Ne bu rata, Katica, ne bu!
- Jura, bu!
- Ne bu!
- Bu!

(*Smogovci u ratu*, igrani TV serijal, 1997, epizoda 2)

Uz to, Hitrec opisuje i to da se počinju dijeliti tiskane obavijesti o znakovima za opasnost u slučaju raznih napada (Hitrec 1996: 10–11). Nedugo nakon toga, dok Buco i Pero kopaju ne bi li izgradili sklonište, prvi put u Hitrecovim romanima o Smogovcima pojavljuje se Jugoslavija:

- Za koga to kopate? – Pitala je Lora.
- Si čula za Jugoslaviju? – upita je Buco.

⁹ U prethodnim romanima o Smogovcima i njihovim televizijskim adaptacijama reference na politiku bile su implicite i suptilne, vještije prikrivene satiričnim elementima i humorom naracijom. Primjerice, suočen s ekonomskim poteškoćama uzrokovanim neuspješnim odlukama vlasti, lik Nosonje počinje iskorištavati svoje zemljište na Sljemenu kako bi uzgajao voće i povrće (Hitrec 1989: 146). Već u uvodnoj sceni prve epizode serije narator izgovara sljedeće riječi: „To je Zagreb, grad u kome žive dugi i kratki ljudi, golubovi, štakori, mačke, automobili, psi i mravi. Da, i žohari! Zagreb, grad zelenila i cvijeća, grad smoga i smeća. Ej, vidite li one kućice razbacane bez plana kao da se neko dijete igralo lego-kockicama? To je Naselak!” Ovaj se citat ne referira samo na već spomenuti proces *rurbanizacije* nego i na širi kontekst urbanističkoga kaosa te na implicitnu kritiku socijalističkoga sustava upravljanja prostorom.

- Aha – kimne mala.
- E pa vidiš, ta je krepala i sad bumo je zakopali. (Hitrec 1996: 12)

U tek opisanoj sceni još vlada uvjerenje da će se raspad Jugoslavije odvijati bez ikakva rata, iako se već dodjeljuju upute za prepoznavanje raznih tipova zračnih uz-buna. Prvi, pravi znak rata opisan je kad MiG Jugoslavenskoga ratnog zrakoplovstva nadlijeće Naselak.

U tom času proleti neprijateljski „mig” u niskom letu. Činilo se da će krilom zahvaliti balkon.

- Mazalo! Tata! – čuo se Dunjin vrisak iz sobe. Zgrabila je dijete, podigla ga iz krevetića i čvrsto zagrlila.
- Budale blesave – ljutila se... – Jadna moja mala Anica, u kakav si svijet upala – govorila je začuđenoj djevojčici. Uto uđe Mazalo u sobu i upita je kaj je bilo i zakaj ga je zvala, što je lijepu mladu majku još više rasrdilo.
- Kaj je bilo, kaj je bilo!... Mislila sam da nam je proletil kroz sobu.
- To ti se zove demonstracija snage... Samo im ne bu niš pomoglo, tak i tak bu ih vrag odnel – hladnokrvno reče Mazalo. (Hitrec 1996: 15)

Kad se govori o raspadu SFRJ-a, u *Smogovcima u ratu* nisu prisutne samo reference na sam rat, već i na opće promjene koje su se događale u to vrijeme u hrvatskome društvu i politici. Spomenute promjene uočljive su u opisu prizora koji se odvija u Bongovoj školi, kad učiteljica učenicima postavlja pitanja o raznim elementima hrvatske povijesti, a oni ne znaju kako pravilno odgovoriti (Hitrec 1996: 34), što je Hitrecov komični znak da se u Jugoslaviji nije učilo dovoljno hrvatske povijesti.

Kako naracija odmiče, započinje otvoreni rat u Hrvatskoj. Odrasli članovi obitelji Vragec odlaze na frontu u Slavoniju (Hitrec 1996: 60), dok žene i djeca ostaju u Zagrebu. Ipak, ni djeca nisu potpuno izuzeta iz ratnih zbivanja – ona u njima sudjeluju i pasivno i aktivno. U kontekstu romana, kako ističe Dubravka Zima, rat nije prikazan kao traumatično iskustvo koje potiče sazrijevanje dječjih likova, već kao pustolovina u kojoj djeca sudjeluju s entuzijazmom, ravnopravno s odraslima, pa čak i u vojnim akcijama:

Za razliku od pripovjedne strategije koja rat promatra kao razdoblje prisilnog i ubrzanog sazrijevanja dječjih likova, u ovom tipu pripovijedanja rat neposredno ne ugrožava male dječje likove, budući da im se on događa poput pustolovine, što znači da autor najčešće preuzima pripovjedne konvencije dječje pustolovne

(akcijske) proze i konstruira nevjerojatnu, gotovo nemoguću situaciju u stiliziranoj realnosti, što dječjim junacima omogućuje da iz te svoje ratne pustolovine izađu živi i sigurni u slučajevima u kojima to, izvan dječje proze, nikako ne bi bilo moguće. (Zima 2001: 105)

Dok se aktivna uloga djece u ratnom kontekstu možda donekle može i opravdati kao književna konvencija dječjega ratnoga romana, isto se ne može reći i za dječje izricanje šovinističkih stavova, o čemu će biti riječ u nastavku rada. Taj aspekt analiziranih djela bit će analiziran iz imagološke perspektive, uzimajući u obzir i studije o mehanizmima propagande u Hrvatskoj tijekom rata.

2.1. PRISUTNOST EKSPPLICITNOG NASILJA TE PRIKAZ PRIPADNIKA SRPSKE NACIONALNOSTI ISKLJUČIVO U ULOZI NEPRIJATELJA

Rat nije samo pozadina zbivanja, već postaje sastavni dio identiteta junaka oblikujući njihovu percepciju svijeta i moralne vrijednosti. S tom promjenom percepcije povezana je i stereotipizacija Srba. Srbi, ranije nepostojeći kao etnička kategorija u priči, postaju glavni antagonisti. Njihovo prikazivanje u romanu i seriji obiluje stereotipima: predstavljeni su kao neuredni, nasilni, lažljivi, a često i neinteligentni¹⁰. Zanimljiv je primjer navedenoga scena u kojoj Dragec Vragec ulazi u dnevnu sobu dok ostatak obitelji gleda dnevnik Televizije Beograd, tijekom kojega general JNA čita govor o početku međuetničkih napetosti:

Istodobno su dva kilometra u smjeru jugoistoka, dakle u Naselku, isti taj televizijski dnevnik gledali Vrageci i komentirali pojavu nekog jugoslavenskog generala koji je prijetio Hrvatskoj.

- Isuse, kakav pitekanthropus – rekao je Dragec Vragec.
- Razbojnik – zaključio majka Vragecovi. – Znam ja te fizionomije... I to opasan razbojnik... Dečki – pogledala je Drageca, Bucu i Peru – to ne bi išlo bez krvi. (Hitrec 1996: 27)

General JNA – u seriji prikazan kao Blagoje Adžić – prikazuje se kroz oči likova s kojima bi se čitatelj trebao poistovjetiti kao figura biološke i kulturne inferiornosti: nazivaju ga „pitekanthropusom”, pri čemu dolazi do dehumanizacije protivničke strane

¹⁰ O predodžbama srpskih ratnika u usporedbi s hrvatskim vojnicima govorila je Reana Senjković u radu *Image of the Warrior* (1996).

kroz analogije sa životinjama ili s pretpovijesnim bićima. Majčin komentar „znam ja te fizionomije” implicira ideju da se zlo može očitati s lica, čime se poseže za fizionomijom i esencijalističkim obrascima mišljenja¹¹.

Ima li se na umu uloga fiziognomike u Trećem Reichu i saveznim državama, uključujući i Nezavisnu Državu Hrvatsku (usp. npr. Bartulin 2013), čitatelju je teško ne pomisliti i na prethodne signale veze predaka obitelji Vragec s hrvatskom domobranskom legijom. Naime, prilikom iskopavanja zakopana kovčega, dječaci pronalaze oružje i uniformu iz vremena Drugoga svjetskog rata:

No u kovčegu nije bio novac, ni zlatnici, ni dragulji, nego jedna stara puška, pištolj i domobranska uniforma. (...)

- Znači, našli ste, dečki – brzala je majka Vragecovih prema rupi. – Znala sam da mora biti tu. To je zakopao vaš djed.
- Stari Vragec? – upita Buco.
- Ne, nego moj i Flekov tata, vaš drugi djed. Jadnik, mislio je da će se vratiti jednog dana...(Hitrec 1996: 14)

U tome je kontekstu razumljivo zašto lik majke Vragec iskazuje visoku razinu nepovjerenja prema prikazanom generalu – njezina izjava može se interpretirati i kao projekcija povijesnoga iskustva Drugoga svjetskog rata, vezanog – možda – uz stradanja od četničkih formacija ili čak od partizana¹². Ipak, roman ne pravi jasnu distinkciju između pojedinačnih pripadnika neprijateljske vojske i širega etničkog identiteta, čime se otvara prostor za potencijalno stereotipiziranje i generalizaciju cijele skupine, koju se u tome djelu smatra apsolutnim zlom¹³.

¹¹ Ne postoji kritička literatura o Hitrecovim djelima koja bi mogla potvrditi navedeno ili koja se sustavno bavila citiranom tematikom, moguće je uspoređivati navedeno s drugim djelima, odnosno proizvodima popularne kulture. Paralelizam između Srba i zvijeri ili neljudskih bića vidljiv je u Matkovićevim ratnim satiričkim stripovima, ali i u drugim stripovima kao što su Bartolićevi *Mudraci* (1992), Dragičevićeva i Sudžukina *Savjest* (1992), Horvatićevo i Ribićevo *Vatreno pranje* (1992) te Devlićeva *Priča o kacigi* (1992). U spomenutim djelima Srbi (i civili i vojnici) prikazani su na vrlo stereotipiziran način, pri čemu je naglasak stavljen na njihov navodni manjak inteligencije i ljudskosti, koji se sugerira putem njihovih fizičkih karakteristika (Jakovljević 2025: 133). U takvim se slučajevima neprijatelj uspoređuje sa zlom silom koju je potrebno slomiti (usp. Girardet 2000).

¹² Riječ je o vrlo suptilnoj referenci na neprijatelja koju je teško potvrditi. Kako nisu dostupna objašnjenja ili istraživanja o tom djelu – i, dakle, o citiranome segmentu – moguće su samo interpretacije koje se temelje na političkim mišljenjima autora djela, Hrvoja Hitreca, i koje, dakle, uzimaju u obzir sam kontekst u kojemu su nastali ratni *Smogovci*.

¹³ Iako se u Hitrecovoj naraciji nikad ne spominje povezanost četnika s cjelokupnim srpskim narodom, potrebno je napomenuti kako se sa Srbima prisutnima u romanu ne povezuje nikakva vrlina. Naprotiv, srpski je jezik ismijavan, kao i srpske tradicije.

Potrebno je napomenuti da s obzirom na to da kolektivne traume često usmjeravaju predodžbe k crno-bijelim obrascima mišljenja, pojava stereotipiziranih prikaza neprijatelja u vrijeme kaosa i okrutnosti, razaranja i ratnih zločina nije sasvim neobična. Međutim, povijesno razumijevanje konteksta pojave takvih stereotipa ne može biti i njihovim opravdanjem, a pogotovo nakon što nam je protok vremena omogućio da se prema kulturnim proizvodima ratnih devedesetih uspostavi kritički odmak. Ipak, iako razumijevanje konteksta ne može opravdati takve pojave, ono može svakako pomoći tijekom njihove analize. U kontekstu Hrvatske devedesetih propaganda u medijima i u prozi jako je inzistirala na širenju psihoze (Kiper 2024), ali i na primitivnome, generaliziranome prikazu neprijatelja (Senjković 2002: 247–248). Navedeno Senjković ne povezuje samo s književnim i medijskim proizvodima nego i s političkim međunacionalnim dijalozima, opisujući činjenicu da su televizijske reportaže ranih devedesetih pokazale da je „običan hrvatski narod” Srbe ponovno prozvaao četnicima” (*ibid.*: 11), što sugerira činjenicu da nije postojala prava dihotomija između „običnih” Srba i četnika¹⁴. Usto, izjednačenje neprijateljskoga naroda sa „zvijerima” u kontekstu Domovinskog rata, iako na početku djelomično cenzurirano, medijske su kuće prihvaatile (*ibid.*: 249). To što se čita (i gleda) u ratnim *Smogovcima* postaje, dakle, proizvod svoga vremena.

3. KANJON OPASNIH IGARA: VESTERNIZACIJA RATA I MORALNA PODJELA

Kanjon opasnih igara (1994) – čiji je suautor Vladimir Tadej – drugo je Hitrecovo djelo posvećeno tematici Domovinskoga rata. Za razliku od *Smogovaca*, riječ je o samostalnome romanu.

Članovi obitelji Katušić – otac, majka te njihovo troje djece, Marko, Ivo i Marija – iščekuju dolazak svojih prijatelja iz Njemačke, obitelji Keller, koja ima dvoje djece: Otta i Ketty. Katušići i Kellerovi zbližili su se zahvaljujući zajedničkomu iskustvu očeva, koji su u mladosti sudjelovali u snimanju filma o Winnetouu. Nadahnuti pričama o snimanju i vođeni fascinacijom vestern-estetikom, Marko, Ivo i Otto odlučuju rekonstruirati tu pustolovinu i posjetiti kanjon Cetine – lokaciju originalnoga filmskog seta. Unatoč protivljenju svojih očeva, koji zabranjuju put, djevojke Marija i

¹⁴ Postojanje spomenute dihotomije ovisi o kontekstu. Osim navedenoga primjera, Senjković spominje i apele „poštenim Srbima” da se distanciraju od agresora (2002: 257). U tome slučaju, za medijsko-propagandne svrhe dihotomija između Srba i četnika / vojnika JNA zapravo postoji.

Ketty zadužene su da paze na dječake. No one se više posvećuju vlastitim interesima i izlascima zanemarujući zadanu odgovornost. Dok ostatak obitelji odlazi na krstarenje obalom, Marko i Otto – bez najmlađega Ive, koji je percipiran kao „teret” – s prijateljima Stipom i Zvonom potajno kreću prema kanjonu. U istome vremenskom okviru, trojica ratnih zločinaca – Beli, Sima i Žika – bjegunci su iz zatvora i skrivaju se u planinskoj pećini iznad rijeke Cetine, opskrbljenoj oružjem i hranom. Nakon što susretu skupinu djece, odlučuju ih zarobiti i koristiti se njima kao taocima. Otto, koristeći se voki-tokijem, uspijeva poslati poruku o otmici, što pokreće akciju policije i specijalnih jedinica. Ipak, presudnu ulogu u spašavanju ima Frane – stari ribar i Ivin bliski prijatelj – koji pronalazi skriveni ulaz u pećinu i omogućuje oslobađanje dječaka. Četnici su potom ponovno uhićeni.

Osim same radnje, važna razlika između dvaju djela očituje se i u načinu prikazivanja rata. Radnja se odvija tijekom razdoblja „ni rata ni mira” (Žunec 1998: 114), neposredno nakon operacije Gusar 1993., u vrijeme kada je Hrvatska, već od 1992., prešla u ofenzivu protiv tzv. Republike Srpske Krajine, koja je tada bila u svakome smislu u rasulu. S obzirom na to da je roman objavljen 1994., rat još nije bio završen, a u tekstu nema izravnih vremenskih referenci koje bi točno smjestile radnju. U filmskoj adaptaciji, međutim, situacija je jasnija – tijekom razgovora trojice četnika, glavnih negativaca filma, izravno se spominje operacija Oluja iz 1995. godine:

ŽIKA: Tamo smo u tu pećinu vukli municiju...

BELI: A jel'? A kada to?

ŽIKA: U početku rata, da nam se nađe kad krenemo u ofenzivu!

BELI: Ha! A jeste krenuli bednici! (*smije se*) Jugoslovenska armija, puh! Da nije bilo nas Belih orlova, prave srpske vojske, Hrvati bi vas pomeli k'o bura lišće!

ŽIKA: Bura, a, vojvodo? A ko je popušio Oluju?!

(*Kanjon opasnih igara*, igrani film, redatelj Vladimir Tadej, 1998.)

Može se zaključiti da se radnja filma smješta u razdoblje nakon operacije Oluja, odnosno nakon završetka rata. Ipak, rat ne predstavlja središnji element narativne strukture *Kanjona opasnih igara*. O tome Zima ističe: „U *Kanjonu opasnih igara* radnja se ne veže čvrsto uz razdoblje Domovinskog rata u Hrvatskoj – i opisan mirnodopski život u Omišu i usputne primjedbe likova upućuju na poratno razdoblje, što roman djelomice izdvaja iz našeg interesnog obzora (...)” (Zima 2001: 108). Osim toga, dok su u *Smogovcima* Hrvati prikazani kao žrtve, često nespremni i zbunjeni ratom, u *Kanjonu opasnih igara* hrvatski su vojnici predstavljeni kao disciplinirani,

uredni, moderno opremljeni i moralno uzorni pripadnici redarstvenih snaga. U tome se slučaju, film i roman ne razlikuju. U pojedinim scenama, koje vizualno podsjećaju na promotivne materijale specijalnih postrojbi MUP-a, pripadnici tih jedinica djeluju isključivo vođeni etičkim načelima i humanim motivima: izbjegavaju nepotrebne vatrene sukobe i ne uzvraćaju paljbu bez jasne prijetnje. U romanu, kad je opisan ratni put policajca Ante, isticana je činjenica da se on „među prvima javio u dragovoljce” te da nije htio navući pancirku koju je kupio njegov otac, a da je zbog toga ranjen; poslije toga, postao je policajac (Hitrec i Tadej 1994: 34).

Još jedna razlika u prikazu rata očituje se u činjenici da je *Kanjon opasnih igara* otvoreno inspiriran vestern-filmovima. Zahvaljujući referencama na *Winnetoua*, ovo Hitrecovo djelo oslanja se na konsolidiranu tradiciju popularnosti vesterna među Hrvatima i građanima bivše Jugoslavije – tradiciju koja je utemeljena brojnim koprodukcijama, osobito s Njemačkom, te snimanjima tih filmova na prostoru bivšega SFRJ-a, ponajprije u Dalmaciji (Vučetić 2010: 133). U snimanju tih filmova sudjelovao je i veliki broj lokalnih suradnika i glumaca, upravo kao očevi Katušićevih i Kellerovih u *Kanjonu opasnih igara*, koji su glumili u filmu o *Winnetouu*. Izvan fikcije, u snimanju filma *Winnetou i Shatterland u dolini smrti* (Harald Reinl, 1968.) sudjelovao je kao scenarist Vladimir Tadej, suautor *Kanjona opasnih igara*.

Međutim, činjenica da su Hitrec i Tadej izabrali upravo *Winnetoua* kao ključnu referencu u ovome ratnom romanu nije važna samo zbog Tadejeve povezanosti s filmom već i zbog dubljih simboličkih slojeva koje taj lik nosi. Apački poglavica *Winnetou*, glavni lik romana njemačkoga autora Karla Maya, utjelovljuje spoj domorodačke i europske kulture. Pod utjecajem Olda Shatterhanda i njemačkog misionara Klei-Petrea, *Winnetou* prihvaća europske vrijednosti, pa čak i kršćanstvo – zamolivši pri samrti koloniste da za njega zapjevaju *Ave Mariju*.

Ova vezanost za ideale europske kulture i religije čini *Winnetoua* paradigmatiskim primjerom „pripitomljenog drugoga” – lika koji, iako nije Europljanin, simbolički potvrđuje vrijednost europske civilizacije. U *Kanjonu opasnih igara* sličnu simboličku funkciju ima i prikaz Sinjske alke. Oba su motiva – i *Winnetou* i Sinjska alka – nositelji poruke o kontinuitetu tradicije, ali i o civilizacijskoj pobjedi „kršćanskog Zapada” nad divljim, „poganskim” svijetom (Grdenić 2020: 29). Kao što su Turci poraženi kod Sinja, tako i *Winnetou* pronalazi „pravi put” prihvaćanjem zapadnih vrijednosti. U tome svjetlu, dječji protagonisti romana, Katušići i Kellerovi, odlaze u kanjon Cetine vođeni *Winnetouovim* „plemenitim” idealima, dok ih s druge strane, u pećini prepunoj oružja, čekaju četnici prikazani poput divljih Indijanaca ili klasičnih razbojnika iz vesterna – brutalni, primitivni i motivirani mržnjom.

4. MEHANIZMI DEHUMANIZACIJE

Dehumanizacija kao književna tehnika podrazumijeva simboličko oduzimanje ljudskih osobina neprijatelju, čime se on pretvara u personifikaciju zla. U Hitrecovim djelima ona se provodi sustavno: jezikom (tj. obilježavajući hrvatski kao „civiliziran”, a srpski kao „nekulturan”), stereotipnim pretjerivanjem te doslovnim uspoređivanjem Drugoga s neljudskim bićima. Pripadnici srpske nacionalnosti nisu prikazani kao pojedinci¹⁵, već kao kolektiv s negativnim, animaliziranim osobinama – prljavi, neugledni, nasilni. Često su svedeni na karikaturalne figure agresora, bez prava na unutarnju motivaciju ili razvoj, čime književnost gubi svoju kritičku distancu i postaje sredstvo jednostavne, binarne ideološke konstrukcije. Pritom zauzimanje infantilnoga pogleda služi kao strategija maskiranja ozbiljnosti propagandne poruke iako ona s infantilizacijom nipošto ne postaje benignom.

4.1. PRIMJERI IZ SMOGOVACA U RATU

Iako je u ovome radu već navedeno nekoliko primjera dehumanizacije neprijatelja u *Smogovcima u ratu*, u nastavku će se nastojati detaljnije razmotriti mehanizmi kojima je neprijatelj – Srbin – prikazan kroz procese dehumanizacije, pri čemu se personifikacija zla prepoznaje i u Hitrecovu djelu i u televizijskoj seriji nastaloj prema njemu.

Uzme li se u obzir dimenzija jezika u *Smogovcima u ratu*, primjetna je implicitna ideja o hrvatskome jeziku kao kulturno superiornome i jasno diferenciranome od srpskoga. Hrvatski je prikazan kao jezik obrazovanih, civiliziranih i moralno pozitivnih likova, dok se srpski, najčešće u govoru pripadnika neprijateljske strane (četnika i terorista), povezuje s nasiljem, primitivizmom i prijetnjom. Tom se jezičnom razlikom koristi kao dodatnim markerom identiteta i nositeljem ideološke poruke: jezik postaje sredstvo simboličke hijerarhije, gdje se kulturni i civilizacijski elementi vežu isključivo uz jednu stranu u sukobu.

Takvo sustavno ponižavanje i karikaturalno prikazivanje „drugoga” jezika pridonosi procesu dehumanizacije, u kojemu se neprijatelju oduzimaju osobine koje ga čine ravnopravnim subjektom. Promatra li se Hitrecova naracija iz imagološke perspektive, može se uočiti kontinuitet s europskom tradicijom simboličkih opozicija – primje-

¹⁵ Osim već sugerirana manjka dihotomije između Srba i četnika, ovdje je vidljiva postojeća (propagandna) dihotomija između Hrvata i Srba. Kada je rat bio u najgoroj fazi, u propagandnim i glazbenim se spotovima nije više razlikovao „običan” Srbin od vojnika JNA. Ustvari, mediji su počeli inzistirati na nekompatibilnosti Hrvata i Srba, gdje su Srbi bili uspoređivani s barbarima (vidi npr. Senjković 2002: 50–51).

rice one između sjevera i juga, gdje se sjever često povezuje s razumom, čistoćom i napretkom, a jug s emocionalnošću, kaosom i nazadnošću. Leerssen piše:

Predodžba je sljedeća: sjever Europe je više slobodarski, više individualističan, više egalitaristički i demokratskiji, za razliku od kolektivističnije, hijerarhijski strukturirane o autoritetu ovisne kulture tradicije na jugu. Povrh toga, sjevernjaci se doživljavaju kao introvertiraniji i skloniji misaonosti, dok su južnjaci ekstrovertiraniji, skloniji amoralnoj kombinaciji racionalizma i senzualizma. (Leerssen 2009: 90)

Ipak, u Hitrecu prikladnije je govoriti o opoziciji istok – zapad, o kojoj govori Larry Wolff, gdje su istok¹⁶ zapadnoeuropski filozofi i statisti namjerno prikazivali kao zaostali dio Europe gdje je vladao barbarizam (Wolff 1994: 4).

Naveden diskurs o jeziku vidljiv je u drugoj epizodi serije *Smogovci u Domovinskom ratu*, kad Vragecovi zarobe dva četnika u četvrtome poglavlju i ponašaju se prema zarobljenicima kao da su superiorni ili civiliziraniji. Predodžba o Srbima kao „nekulturnima” dolazi do izražaja i u sljedećem navodu:

DRAGEC: – Ti ideš naprijed, kužiš, pa ak je minirano, ti prvi letiš u zrak. Do-bro, razmeš?

COBRA: – Razmeš ti hrvatski, a?

DRAGEC: – On razme samo ovaj jezik (*Dragec udara četnika antenom*), hajde! (*Smogovci u ratu*, igrani TV serijal, 1997, epizoda 3)

Što se tiče iskorištavanja stereotipa, Hitrec ipak slijedi tradiciju o kojoj Leerssen navodi sljedeće:

Likovi su u književnim tekstovima često karakterizirani, i svojim izgledom i svojom narativnom ulogom, prema konvencijama i stvarnim stereotipima glede svoje nacionalne pozadine. Lokalno i međunarodno širenje i recepcija književnih tekstova zbivaju se kao proces često obilježen nadigravanjem nacionalnih simpatija ili antipatija (...). (Leerssen 2009: 100)

U *Smogovcima u ratu* prisutan je i stereotip koji Srbe prikazuje kao sklone alkoholizmu. Gotovo svaki put kada su pripadnici neprijateljske strane spomenuti, prikazani

¹⁶ U Wolffovu slučaju, prostor istočno od željezne zavjese, zemlje Varšavskoga pakta.

su u stanju pijanstva ili barem pod utjecajem alkohola. Alkohol se u tim prikazima javlja kao učestali motiv, gotovo kao sastavni dio njihove kolektivne slike, čime se dodatno učvršćuje negativna karakterizacija „drugoga”. Takvo simboličko povezivanje neprijatelja s alkoholom pridonosi procesu dehumanizacije¹⁷: umjesto složenih ljudskih osobnosti, prikazani su kao impulzivni, neodgovorni i neuravnoteženi pojedinci, čime se smanjuje mogućnost empatije i razumijevanja.

Diž se, Atanasije, diž se oca ti pijanoga i nađi neku kravu. Pije mi se mleko.
(Hitrec 1996: 65)

Pokraj njih bijaše mitraljesko gnijezdo, prepuno odbačenih konzervi iz skladišta jugovojске, prazne boce i puni redenci. (Hitrec 1996: 79)

U jednoj sceni serije, Bimbo ulazi u vojarnu JNA kako bi ukrao oružje. Unutar vojarnе, on se susreće s pukovnikom JNA Jovom, kojega Bimbo tjera da pije rakiju, što je zabranjeno za oficira vojske u dužnosti, te da pjeva hrvatsku domoljubnu pjesmu *Ustani, bane*. Osim što scena reproducira stereotipnu sliku o Srbima i pripadnicima JNA kao osobama sklonima konzumaciji alkohola (Senjković 1996: 41), način na koji je prikazan Bimbov nastup upućuje na intenciju simboličke degradacije neprijatelja:

BIMBO: – Sad ćemo popit'! Uzmi! Ajde, ajde!

(pukovnik otpije par gutljaja rakije)

BIMBO: – Pij, pij, još! Još, još! Samo pij! Sad ćemo pjevat' malo! *Ustani, bane* ... pjevaj!

PUKOVNIK JOVO: – Ma, ajd'...

BIMBO: – Pjevaj kad ti kažem! Pjevaj!

PUKOVNIK JOVO: – Pa... *Ustani, b-bane, Hrvatska te zove, zove... Ustani, ba-ne...*

(pukovnik otpije još gutljaj rakije)

BIMBO: – Dobro pevaš!

(*Smogovci u ratu*, igrani TV serijal, 1997, epizoda 3)

Imidž Srba u *Smogovcima u ratu* ne povezuje se isključivo s alkoholom. Naprotiv, nasilje se u Hitrecovu prikazu nameće kao dominantna odrednica srpskoga kolektivnog identiteta. Iako je poznato da su zločini tijekom rata počinjeni s obje strane, nara-

¹⁷ Takav aspekt spada na popis karakteristika koje neprijatelja Srbina čine primitivnim i divljim u prikazima lika neprijatelja tijekom rata u medijima i književnosti (Senjković 2002 i 1994).

tivna strategija romana sugerira snažnu generalizaciju negativnih osobina, pri čemu se srpski likovi redovito prikazuju kao brutalni, neobuzdani i skloni nasilju. Takva reprezentacija pridonosi homogenizaciji slike neprijatelja te se uklapa u širi propagandni okvir u kojemu se protivnička strana lišava individualnosti i moralne kompleksnosti. Leerssen kaže: „(n)acionalna stereotipizacija ne bavi se posebno prikazivanjem činjenica o danoj naciji nego definiranjem njezina *karaktera* (...)” (2009: 113). Hitrec oblikuje „Srbina” da bi isti izgledao što više neljudskim.

Na raskrižju makadamske ceste i šumskoga puteljka, kartala su četiri četnika ispod cerade koja ih je štitila od sitne kiše. Grozno su kleli i proklinjali, a poneki bi od njih ponekad umjesto aduta izvukao nož. (Hitrec 1996: 79)

Iz navedenog primjera uočljivo je da su četnici (dakle, Srbi) vulgarni i skloni nasilju („umjesto aduta izvukao nož”). Osim toga, autor otvoreno definira „srpske četnike” divljima:

Rat se razbuktao, a cesta je vodila u Zagreb i obratno, bijaše dvosmjerna: iz Zagreba su odlazili Zagrepčani na sve bojišnice sa sviju strana napadnute Hrvatske, a u Zagreb se slijevale rijeke prognanika, žene u crnini i zaplakana djeca. Divljala je divlja srpska jugovojska, divljali su srpski četnici, ubijali, pljačkali i razarali, ali se već naziralo vrijeme kad će im sve jača hrvatska vojska stati na rep. (Hitrec 1996: 91)

Sugerirana je i sklonost seksualnomu nasilju kad se Vragecovi koriste Marinom obučenom poput vile kao mamcem:

Zurili su prema drveću i odjednom vidjeli kako se iz šumarka pojavljuje vila. Vila je plesala, odjevena u bijelu haljinu, smješkala se i dozivala ih pokretima ruke. Jedan četnik obriše rukavom slinava usta i potrči prema dobroj vili. Vila zamakne u šumarak. Četnik potrči za njom, a umjesto bijele vile dočeka ga iza drveta crni mrak. To ga je Dragec maznuo kundakom po glavi. Marina se raskalašeno smijala i podvriskivala, sve dok i drugi četnik nije napustio položaj, vičući: – Ostavi bre i meni. (Hitrec 1996: 59)

Neposredno nakon prethodno analizirane scene dodatno se potvrđuje stereotipna slika Srba kao nekulturnih i sklonih pljački. Vragecovi, pokušavajući namamiti četnike kako bi ih eliminirali, koriste se televizorom kao sredstvom za privlačenje nji-

hove pažnje. Time se implicira da neprijatelji reagiraju na konzumerističke impulse i materijalne podražaje, čime se dodatno naglašava njihova primitivnost i površnost. Pljačkaški impuls neprijatelja nije prikazan kao individualna karakteristika, već kao kolektivna tendencija, čime se još jednom poništava njihova osobna motivacija i etička kompleksnost. Kad četnici nailaze na televizor, odvija se sljedeći razgovor:

- Šta je ovo, bre? – čudio se prvi.
- Veš-mašina – reče drugi.
- Ma televizor, budalo, ... a ja ih već imam tri. (Hitrec 1996: 64)

4.2. PRIMJERI IZ KANJONA OPASNIH IGARA

U *Kanjonu opasnih igara* neprijatelj ima intimniji odnos s protagonistima radnje. Trojica glavnih negativaca – četnici Beli, Sima i Žika – posjeduju individualizirane karakteristike, razlikuju se po temperamentu i stupnju inteligencije te su sposobni za relativno racionalno razmišljanje. Iako je, naprimjer, Sima prikazan kao najslabiji član skupine, karikiran i glup, ostala dvojica – osobito Beli – predstavljeni su kao snalažljivi i proračunati. Beli, kao vođa skupine, organizira bijeg iz zatvora i otmicu djece s visokim stupnjem učinkovitosti, a na kraju narativne strukture pokazuje odlučnost i spremnost na borbu do kraja, bez znakova slabosti ili moralne dileme. Za razliku od *Smogovaca*, gdje su neprijatelji svedeni na stereotipne prikaze nasilnika i karikaturalno prikazanih antagonista, ovdje je prisutna razina kompleksnosti koja donekle odstupa od jednoznačne ideološke slike. To dokazuje i činjenica da Hitrec i Tadej čitatelju daju znati, naprimjer, tko su bili negativci djela, barem djelomično. Žika je bio pripadnik JNA koji je „skinuo kapu s crvenom petokrakom i stavio srpsku šajkačju” i „ubijao i palio sve dok jedne noći nije naletio na zasjedu”, a „Beli je bio veterinar koji se pretvorio u sadističku ubojicu” (Hitrec i Tadej 1994: 87).

I u *Kanjonu opasnih igara* dehumanizacija se djelomično provodi jezikom. Hitrec i Tadej i ovdje uspostavljaju jasnu jezičnu granicu između likova koji govore hrvatski i onih koji govore srpski, pri čemu jezik služi kao identitetski marker, ali i sredstvo simboličkog razgraničenja „naših” i „njihovih”. U jednoj sceni iz filmske adaptacije, kada zarobljeni dječak Otto – Nijemac – izgovori frazu na njemačkom jeziku (*Um Gottes willen!*), četnik Beli reagira zburnjeno, ali i znatiželjno, pitajući otkud mu takav izraz:

- OTTO: – *Um Gottes willen!*
- BELI: – Šta si to, bre, rek'o? Ponovi!

OTTO: – Ništa, ništa...

BELI: – Ponovi!

OTTO: – *Um Gottes willen!*

BELI: – A ti si Nemac, jel'? A?

OTTO: – *J-ja...*

BELI: – A odakle, bre, znaš srpski?

OTTO: – Pa ne znam, gospodine. Govorim hrvatski!

(*Kanjon opasnih igara*, igrani film, redatelj Vladimir Tadej, 1998.)

Nakon toga, Beli fizički napada dječaka Otta – snažno ga ošamari i baca na pod. Ta scena, u kojoj četnik reagira pretjerano nasilno na Ottovu nevinost i verbalni izraz kulturne razlike, dodatno naglašava njegovu nemogućnost racionalne i kontrolirane reakcije. Time se njegovo ponašanje poistovjećuje s instinktivnošću i impulzivnošću, što su osobine koje se tradicionalno pripisuju životinjama.

Osim toga, i u ovome je djelu prisutan stereotip o sklonosti pripadnika srpske strane alkoholizmu. U sceni u kojoj dječaci bivaju zarobljeni lik Žike prikazan je kao očito alkoholiziran – nestabilan u držanju, zamućenog pogleda i impulzivan. Kada primijeti dječaka s plastičnom puškom, instinktivno reagira nasilno: udara ga kundakom i time ga onesvješćuje. Takvo ponašanje čudi i Žiku:

BELI: – Živ je, a ko ti je, bre, rek'o da ga tako mlatneš?

ŽIKA: – A vidi...taj je im'o pušku!

BELI: – Pušku?

ŽIKA: Aha...

BELI: – (*smijući se prelomi „pušku”*) Plastika, budalo!

(*Kanjon opasnih igara*, igrani film, redatelj Vladimir Tadej, 1998.)

Lik Žike prikazan je i kao pljačkaš, čime se nastavlja diskurs stereotipizacije Srba kroz impuls za krađu i prisvajanje tuđega vlasništva. U filmskoj sceni jasno se sugerira da je Žika ukrao satove dječacima koje su prethodno zarobili – na njegovoj lijevoj ruci vide se čak četiri sata. Ovaj vizualni detalj ne samo da funkcionira kao element karakterizacije već i kao simbol prenaplašene gramzivosti i odsutnosti moralnih granica. Nakon te scene Beli komentira uz osmijeh: „A jesi đubre, Žiko, ah!”, čime se krađa prikazuje ne samo kao prihvaćeno ponašanje unutar grupe nego i kao izvor zabave i zajedničkog identiteta među negativcima.

Opisani elementi mogu se analizirati kroz koncept koji Joep Leerssen naziva *effet de typique* odnosno efekt tipičnosti – proces u kojem se istaknute i reprezentativne

osobine združuju kako bi se stvorila stabilna i prepoznatljiva slika određenoga naroda ili kulturne skupine (usp. Leerssen 1997). Leerssen ističe da se pri stvaranju stereotipa osobine pripisane pojedincima unutar određene nacionalne skupine uzimaju kao univerzalne ili „tipične” za čitavu naciju (2009: 114). U tome se smislu i prikaz likova poput Žike i Belog u *Kanjonu opasnih igara* uklapa u imagološku matricu gdje pojedinačni činovi (npr. nasilje, krađa, alkoholizam) funkcioniraju kao reprezentacije nacionalnoga karaktera.

5. DJECA I IDEOLOGIJA

Djeca su često prikazivana kao najveće žrtve ratnih sukoba, a njihova perspektiva omogućuje emocionalno snažniji i etički osjetljiviji prikaz ratne stvarnosti. Iako je stradavanje odraslih u ratnim okolnostima tragično, prikaz stradanja djece nosi dodatnu simboličku težinu jer izaziva snažniji emocionalni odgovor i moralnu osudu neprijatelja. Čini se da je Hitrec u pisanju *Smogovaca u ratu* i *Kanjona opasnih igara* bio svjestan simboličke i propagandne snage dječjih likova, koji nisu samo „nedužni” već i narativno zaštićeni – jer im se rijetko tko može izravno suprotstaviti.

U tome smislu, djeca u Hitrecovim djelima ne služe samo kao nositelji radnje već i kao instrumenti opravdanja: njihova prisutnost legitimizira određeni tip jezika, generalizaciju neprijatelja i, posredno, nasilje. Ta pojava upućuje na ono što Dubravka Zima naziva dvojnomo prirodom dječje ratne književnosti u hrvatskome kontekstu. Iako je formalno namijenjena dječjoj publici, sadržajno i ideološki ona često nadilazi djetetovu recepcijsku sposobnost te se obraća odraslima – roditeljima, učiteljima, društvu u cjelini:

Dječja književnost, kao nesumnjivo specifično književno područje, velikim je dijelom određena i dvojnošću, odnosno dvojnomo namijenjenošću: ona je svakako i prvenstveno upućena djeci, ali je istovremeno usmjerena i na ne-dječju čitateljsku publiku, na odrasle koji je procjenjuju, „filtriraju” i usmjeravaju mladom čitateljstvu, odnosno usmjerena je na glomazan društveni mehanizam meke „cenzure” (...) koja u ime pretpostavljene čitateljske ali i društvene nezrelosti djece-čitatelja oblikuje i utječe na pojedine segmente nacionalnih dječjih književnosti. Taj je mehanizam, naravno, najpozorniji na sadržajno osjetljivijim područjima, poput tema koje društvo – u dječje ime – konstantno tabuizira (nasilje, seksualnost, društvene anomalije, patologija obitelji, pa i rat i njegove manifestacije i posljedice u dječjim životima). (Zima 2001: 82–83)

Hitrecova djeca u ratu prenose ne samo emocije cjelokupnog društva u vrijeme devedesetih već i dominantne ideološke obrasce toga razdoblja. Kroz njihove oči promatra se ratna stvarnost, ali i potvrđuju stavovi o neprijatelju, herojstvu, domoljublju i moralnoj hijerarhiji sukoba.

UČITELJICA: – Bongo? Bongo? A kaj tebe muči?

BONGO: – Jugovojaska i štakori.

UČITELJICA: – Štakori? Kaj misliš, peta kolona?

BONGO: – Ma, prošlo je već deset kolona, pun ih je Naselak!

(*Smogovci u ratu*, igrani TV serijal, 1997, epizoda 2)

U ovome dijalogu Bongo Vragec služi kao glas razuma koji upozorava naivne odrasle na postojanje opasnosti kao što je peta kolona. U drugome dijalogu predzadnje epizode serije Bongo, vrativši se s fronte, kaže svojoj djevojci Lori:

LORA: – Tako sam sretna što si se vratio! Nemoj više ići tamo...

BONGO: – Pa nešto moram radit sad kad nema škole!

LORA: – Bongo!

BONGO: – Dobro, dobro! Dosta mi je rata, a i tata se srdi kad sam na prvoj crti!

A, čuj, da su svi ostali doma, onda bi ostali bez doma!

(*Smogovci u ratu*, igrani TV serijal, 1997, epizoda 6)

Bongo, dakle, drži lekciju o mogućim posljedicama rata: da nije bilo rata, ne bi bilo slobode.

Djeca u Hitrecovim djelima nerijetko izražavaju etnički motiviranu netrpeljivost, koja je u tekstu prisutna ne samo implicitno već i izravno. U jednoj sceni *Smogovaca u ratu*, Bongo tijekom razgovora sa svojim izvanzemaljskim prijateljima, Morom i Borom, upozorava ih da je njihov neprijatelj Kron – negativni vanzemaljac koji se pojavljuje i u ranijim sezonama – zapravo Slobodan Milošević. Navedena scena služi kao primjer Leerssenova *effet de typique*. Time se kroz dječju imaginaciju i fantastične elemente prenosi jasna politička poruka, pri čemu se neprijatelj doslovno poistovjećuje s konkretnom političkom figurom, bez prostora za višeznačnost ili sumnju:

MOR: – To nije dobro!

BONGO: – Ma, siguran sam tisuću posto, on je u Beogradu!

MOR: – Gdje je to? Na Zemlji?

BONGO: – Da, na žalost!

MOR: – To je zbilja dobra vijest!

BONGO: – Ma, vruga je dobra vijest! Ponaša se kao luđak i napada našu Hrvatsku!

(*Smogovci u ratu*, igrani TV serijal, 1997, epizoda 2)

Osim toga, Bongo otvoreno traži da izvanzemaljci šalju „laserski top” Hrvatima za uništavanje neprijatelja (Hitrec 1996: 41).

Sveukupno, u seriji *Smogovci u ratu* djeca su aktivno uključena u ratne sukobe te jasno prenose domoljubne i ideološke poruke publici. Njihova uloga u narativu pokazuje svjesnu, angažiranu i funkcionalnu prisutnost unutar političkoga konteksta. Nasuprot tome, u romanu *Kanjon opasnih igara* djeca zauzimaju znatno pasivniju poziciju i u većoj mjeri su izolirana od izravnih ratnih okolnosti. Iako su pogođena događajima, poput bijega četnika iz zatvora, njihova reakcija ostaje infantilna i gotovo nesvjesna ozbiljnosti prijetnje. Rezultat je jasan: djecu zarobljavaju i zlostavljaju četnički agresori. Ipak, važno je istaknuti da unatoč neposlušnosti i drskosti zarobljeni dječaci uspijevaju očuvati timski duh međusobno si pomažući tijekom zarobljenništva.

S druge strane, mali se Ivo ističe svojom poslušnošću i cijenjenjem tradicionalnih vrijednosti. On je jedini koji posluša roditelje, a njegov odnos s ribarom Franom, koji simbolizira mudrost i moralnu plemenitost, može se smatrati odrazom tih vrijednosti. Te se vrijednosti već obrađuju u djelu *Kanjon opasnih igara*, koje inzistira na važnosti očuvanja tradicije, a koja uključuje i katoličku vjeru. Ivo i Frane, šetajući Omišem, nailaze na kip Bogorodice, pred kojim se marljivo mole. Nakon toga ribar Frane izjavljuje: „Sitija san se, to je crvena špilja gore u kanjonu! Gospa mi je prosvitlila pamet!”. Prema tom događaju, moglo bi se pretpostaviti da ribar Frane nije pravi spasitelj četvorice „Indijanaca”, već Sveta Gospa.

Kao i u *Smogovcima*, djeca se ponovno pojavljuju kao simboli mudrosti, dobrote i hrabrosti. Odrasli, iako dobro naoružani (posebice policajci i specijalci) i naizgled dobro organizirani, ne pokazuju istu odlučnost. Samo ribar Frane i u određenoj mjeri zapovjednik policije Ante, ističu se među odraslim likovima. Ipak, nasljednici se Winnetoua (tj. Marko, Otto, Stipe i Zvone) s Ivom bore protiv neprijatelja rušeći time zidove generacijskih razlika.

U *Kanjonu opasnih igara* uloga djece u oblikovanju slike neprijatelja gradi se suprotnije nego u *Smogovcima u ratu*. Djeca se ne prikazuju isključivo kao žrtve već i kao nositelji kulturnih i religijskih vrijednosti, osobito katoličke tradicije, koji funkcioniraju kao simbol moralne uzvišenosti. U kontrastu s njima, neprijatelj – označen etničkim kodom „Srbin” – prikazuje se kroz obrasce dehumanizacije, primjerice poistovjećivanjem sa životinjskim obilježjima. Kako primjećuje Zima (2001: 105), rat u

ovome romanu ne funkcionira primarno kao traumatski okvir, nego kao uvjerljiva pripovjedna premisa koja dodatno naglašava pustolovni karakter djela. U tome smislu, *Kanjon opasnih igara*, iako uključuje elemente stereotipizacije, ne ostvaruje razinu eksplicitne propagandne usmjerenosti vidljivu u *Smogovcima u ratu*. Umjesto toga, naracija afirmira pobjednički položaj Hrvata i hrvatskih redarstvenih snaga te dječjim likovima dodjeljuje ulogu potvrđivanja vrijednosti koje se u tadašnjemu društvenom kontekstu vezuju uz suvremenu hrvatsku državu.

6. ZAKLJUČAK

Analiza romana *Smogovci u ratu* i *Kanjon opasnih igara* pokazuje kako Hrvoje Hitrec u svojoj dječjoj prozi iz devedesetih godina sustavno oblikuje sliku neprijatelja kroz mehanizme stereotipizacije i dehumanizacije. U oba djela neprijatelj nije individualiziran lik, već kolektivni konstrukt koji utjelovljuje prijetnju nacionalnome i moralnome poretku. Takav prikaz, premda razumljiv u kontekstu ratnog diskursa, otkriva tendenciju ideologizacije dječje književnosti i njezine instrumentalizacije u oblikovanju nacionalnoga identiteta¹⁸.

Dok *Smogovci u ratu* otvoreno reproduciraju propagandne obrasce i prenose ideološke poruke putem dječjih likova, *Kanjon opasnih igara* nastoji ublažiti ideološku oštrinu kombiniranjem pustolovne i ratne poetike te motivima vesterna i katoličke tradicije. U oba slučaja, međutim, prisutna je binarna struktura „mi” nasuprot „oni”, u kojoj se vlastita zajednica prikazuje kao civilizacijski i moralno nadmoćna, a neprijatelj kao nositelj barbarstva i zla.

Hitrecova djela, promatrana iz imagološke perspektive, svjedoče o tome kako dječja književnost može postati prostor u kojemu se društvene traume i kolektivni mitovi prenose na nove generacije. Time se otvara pitanje odgovornosti književnosti u društvima koja izlaze iz ratnih sukoba – osobito književnosti namijenjene djeci, čije predodžbe o drugome tek nastaju. Umjesto reprodukcije binarnih podjela, suvremena književnost trebala bi nuditi modele empatije, razumijevanja i dijaloga, kako bi dječja imaginacija postala prostor susreta, a ne ponovnoga razdvajanja.

¹⁸ Vidi npr. Meek 2001.

LITERATURA

- BARTULIN, Nevenko. *The Racial Idea in the Independent State of Croatia. Origins and Theory*. Berlin: Brill.
- ČOLOVIĆ, Ivan. 1994. *Bordel ratnika*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- ČOLOVIĆ, Ivan. 2011. *Za njima smo išli pjevajući. Junaci devedesetih*. Zagreb: Naklada Pelago.
- DUDA, Igor. 2014. „S Bucom i Bongom protiv krize. Hitrecovi smogovci, djetinjstvo i svakodnevica kasnog socijalizma. *Historijski zbornik* 67(2): 401–418.
- GIRARDET, Raoul. 2000. *Politički mitovi i mitologije*. Beograd: XX vek.
- GRDENIĆ, Valentina. 2020. *Hrvatski dječji roman s tematikom Domovinskog rata*. Diplomski rad. Čakovec: Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet, Odsjek za učiteljske studije u Čakovcu.
- HITREC, Hrvoje. 1989. *Zbogom, Smogovci: romančina za sve uzraste, ali posebno ipak za djecu i omladinu*. Zagreb: August Cesarec.
- HITREC, Hrvoje i Vladimir TADEJ. 1994. *Kanjon opasnih igara*. Zagreb: Mosta.
- HITREC, Hrvoje. 1996. *Smogovci u ratu*. Zagreb: AGM.
- HROMADŽIĆ, Hajrudin. 2022. *Leksikon tranzicije*. Zagreb: Disput.
- JAKOVljević, Marco. 2025. „Il fumetto croato sulle guerre jugoslave dal 1990 ad oggi”. *Animazione, fumetti e graphic novel nei Paesi slavi*. Ur. Alessandro Ajres. Torino: Accademia University Press: 125–138.
- KIPER, Jordan. 2024. „Remembering the Causes of Collective Violence and the Role of Propaganda in the Yugoslav Wars”. *Nationalities Papers* 52(1): 79–102.
- LEERSSEN, Joep. 1997. „L’effet de typique”. *Moeurs et images: Etudes d’imagologie européenne*. Ur. Alain Montandon. Clermont-Ferrand: Université Blaise Pascal, Centre de recherches sur les littératures modernes et contemporaines: 129–134.
- LEERSSEN, Joep. 2009. „Retorika nacionalnog karaktera: programatski pregled”. *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*. Ur. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje i Ivana Brković. Zagreb: Srednja Europa: 99–124.
- LEERSSEN, Joep. 2009. „Djeca i slike: refleksije o stranom prostoru”. *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*. Ur. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje i Ivana Brković. Zagreb: Srednja Europa: 83–97.
- MAJHUT, Berislav. 2022. *Na titonicu. Hrvatska dječja književnost u razdoblju socijalističke Jugoslavije*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- MATIĆ, Đorđe. [s. a.]. „Smogovci”. *Leksikon YU mitologije*. URL: <https://www.leksikon-yu-mitologije.net/smogovci/> (15. 4. 2025.)
- MEEK, Margaret. 2001. *Children’s Literature and National Identity*. London: Trentham Books.

- PETROVIĆ, Duško. 2020. „Vrijeme bezakonja: demokratizacija nasilja u kontekstu raspada Jugoslavije”. *Devedesete: kratki rezovi*. Ur. Orlanda Obad i Petar Bagarić. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku – Jesenski i Turk: 117–143.
- PETROVIĆ, Duško. 2022. „Posrnuli suverenitet? Dva slučaja posrnuća suvereniteta nacije države na primjeru Hrvatske”. *Sic: časopis za književnost, kulturu i književno prevođenje* 13(1): 1–28.
- PETTAN, Svanibor. 2009. „War, Music and Ethnomusicology at the Break-up of Yugoslavia: Notes on Croatia”. *Musik in Fremdwahrnehmung und Eigenbild: Dokumentation zum Symposium*. Ur. Michael Schramm. Bonn: Militärmusikdienst der Bundeswehr: 107–124.
- SENJKOVIĆ, Reana. 1996. „Image of the Warrior”. *Narodna umjetnost* 33(1): 41–57.
- SENJKOVIĆ, Reana. 2002. *Lica društva – likovi države*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- ŠPEGELJ, Martin. 2001. „The First Phase, 1990-1992: the JNA Prepares for Aggression and Croatia for Defence”. *The War in Croatia and Bosnia-Herzegovina 1991-1995*. Ur. Branka Magaš i Ivo Žanić. London: Frank Cass.
- VUČETIĆ, Radina. 2010. „Džuboks – The First Rock’n’roll Magazine in Socialist Yugoslavia. *Remembering Utopia: Remembering Everyday Life in Socialist Yugoslavia*. Ur. Brenda Luthar i Maruša Pušnik. Washington: New Academia Publishing, LLC: 145–164.
- ZIMA, Dubravka. 2001. „Hrvatska dječja književnost u ratu”. *Polemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira* 4(8): 81–122.
- ŽANIĆ, IVO. 1998. *Prevarena povijest: guslarska estrada, kult hajduka i rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, 1990-1995. godine*. Zagreb: Durieux.
- ŽANIĆ, IVO. 2007. *Flag on the Mountain*. London: Saqi Books.
- ŽUNEC, Ozren. 1998. „Rat u Hrvatskoj 1991.-1995. 2. dio: Od sarajevskog primirja do završnih operacija”. *Polemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira* 1(2): 111–136.
- WOLFF, Larry. 1994. *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press.

FILMSKI IZVORI

- Kanjon opasnih igara*, igrani film, redatelj Vladimir Tadej, 1998.
- Smogovci u ratu*, igrani TV serijal, 1997.

INTERNETSKI IZVORI

- <https://imagologica.eu/theoreticalsummary>

HOW THE ENEMY BECOMES A BEAST: THE PORTRAYAL OF THE ENEMY IN CHILDREN'S LITERATURE BY HRVOJE HITREC *THE SMOGOVCI AT WAR* AND *THE CANYON OF DANGEROUS GAMES*

MARCO JAKOVLJEVIĆ

ABSTRACT

This paper analyses the portrayal of the enemy in children's literature by Hrvoje Hitrec from the 1990s, focusing on the novels *Smogovci u ratu* (*The Smogovci at War*, 1994) and *Kanjon opasnih igara* (*The Canyon of Dangerous Games*, 1994), as well as their post-war television and film adaptations, which gained relative prominence in Croatia due to the limited production of live-action films at the time. The analysis is grounded in imagology (Leerssen) and prior studies on the history of children's literature (Zima, Majhut) and employs narratology and contextual reading. Particular attention is given to identifying the narrative function of child characters and examining various forms of stereotyping and mechanisms of dehumanising the Other. The analysis shows that in Hitrec's works, the enemy – represented by the "Chetnik," often used *pars pro toto* to signify Serbs – is consistently portrayed as the bearer of collective evil. The collective is stereotypically marked through negative coding of language, appearance, and behaviour, especially through the attribution of an ethnically conditioned violent habitus. Furthermore, the analysis reveals that, alongside the narrator and adult characters, even child characters participate in conveying negative stereotypes and legitimising the conflict. The notable propagandistic features of Hitrec's novels prompt a critical re-examination of the role of children's literature in shaping ethnic and moral perceptions and underscore the need for more responsible representations of the Other in contexts marked by wartime trauma.

KEYWORDS:

children's novel, dehumanisation of the enemy, Hrvoje Hitrec, imagology, Patriotic War

ZAVODLJIVO PRIPOVIJEDANJE: HIPOTEZA GEOFFREYJA MILLERA O ULOZI SEKSUALNE SELEKCIJE U EVOLUCIJI PRIPOVJEDNOG STVARALAŠTVA

ANTE JERIC

Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci
Sveučilišna avenija 4, 51000 Rijeka
ante.jeric@uniri.hr

UDK: 82.0:575.8
DOI: 10.15291/csi.5078
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 30. 10. 2025.
Prihvaćen za tisak: 30. 12. 2025.

U ovom radu predstavlja se i kritizira hipoteza Geoffreyja Millera o presudnoj ulozi seksualne selekcije u evoluciji pripovjednog stvaralaštva. Rad je strukturiran u tri dijela. U prvom se dijelu rada predstavlja teorija seksualne selekcije i navode se razlozi zbog kojih je Miller primjenjuje izvan njezine izvorne biološke domene. Detaljnije se razmatra Darwinova distinkcija između prirodne i seksualne selekcije te se pokazuje kako Miller reinterpreтира potonju kao proces oblikovanja ne samo fizičkih već i mentalnih karakteristika bića. Prema Milleru, specifično ljudske mentalne značajke – poput jezika, umjetničkog stvaralaštva, morala i kreativnosti – razvile su se u kontekstu udvaranja kao pokazatelji sposobnosti na temelju kojih su oba spola birala partnere. U drugom dijelu rada pokazuje se da te značajke ne ispunjavaju kriterije po kojima se inače prepoznaju pokazatelji sposobnosti. Pokazatelji sposobnosti trebali bi se razviti u potpunosti nakon spolnog sazrijevanja, trebali bi se slabije razvijati kod pojedinaca čije je opće fizičko stanje loše te, općenito gledajući, ne bi primarno trebali pridonositi povećanju izgleda za opstanak organizma, već bi te izgled mogli čak i smanjiti – ništa od toga ne možemo reći u pogledu mentalnih sposobnosti koje Miller razmatra. U trećem se dijelu rada kritički preispituje i odbacuje Millerova teza da je pripovjedno stvaralaštvo evoluiralo u svrhu udvaranja. Pripovjedno stvaralaštvo aktivnost je koja može biti iskorištena u svrhu seksualnog natjecanja – kao i mnogi drugi tipovi ponašanja – no Miller ne predstavlja dovoljno dobre razloge za vjerovanje da je ona evoluirala radi te svrhe.

KLJUČNE RIJEČI:

Geoffrey Miller, književni darvinizam, pokazatelji sposobnosti, seksualna selekcija, skupi signali

Autori zadržavaju autorska prava nad svojim radom i pravo na objavljivanje bez ograničenja. Korisnici smiju besplatno i bez odgode čitati, preuzimati, kopirati, distribuirati, tiskati, pretraživati ili stavljati poveznice na materijal te ga mijenjati ili koristiti na druge zakonite načine, uz obavezno citiranje izvornika, sukladno CC BY 4.0 licenci.

1. Uvod

Zašto toliko pozornosti posvećujemo pričama?¹ Reći da ih smatramo zanimljivima ili da uživamo u njima nije dovoljno. Taj odgovor povlači za sobom novo pitanje. Zašto priče pobuđuju naše zanimanje i zbog čega nam one pružaju užitak? Zanimanje ljudi za fiktionalne pripovjedne tekstove, pozornost koju im posvećujemo i zadovoljstvo koje nam oni pružaju nisu samorazumljivi. Univerzalna prisutnost pripovjednog stvaralaštva u svim kulturnim tradicijama upućuje na to da bi ono moglo imati biološke korijene. Teoretičari koji rade u okviru darvinističke znanosti o književnosti, književnog darvinizma ili evokritike² redom smatraju da se pripovjedno stvaralaštvo razvilo zato što je bilo adaptivno, odnosno zato što je našim precima pružalo prednost ili u borbi za opstanak ili u borbi za razmnožavanje.³ Utjecajnu evolucijsku hipotezu o tome kako smo postali životinja koja pripovijeda i sluša priče predložio je evolucijski psiholog Geoffrey Miller.⁴ U ovom će se tekstu predstaviti Millerova hipoteza i kritizirati njezina konceptualna manjkavost i empirijska neutemeljenost.

¹ Priča je reprezentacija temporalnog niza događaja koji su strukturirani po uzročno-posljedičnom naečelu. Ona ne predstavlja tek nizanje događaja, već objašnjava njihovu čvrstu povezanost. Priča može biti činjenična ili fiktionalna. Fikcija je namjerna kreacija ili opis mogućeg svijeta koji se razlikuje od aktualnog svijeta, pri čemu se pretpostavlja da su recipijenti fikcije svjesni namjere njezina autora da predstavi svijet različit od aktualnoga (fikcija, dakle, nije laž). Kad se u tekstu budu upotrebljavali pojmovi priča, pripovjedni tekst i pripovjedno stvaralaštvo, referirat će se prvenstveno na fiktionalne priče, fiktionalne pripovjedne tekstove i stvaranje fiktionalnih priča. Geoffrey Miller, čija je hipoteza o evoluciji naše sposobnosti za produkciju i recepciju fiktionalnih priča predmet mojeg zanimanja, ne obraća pozornost na razliku između činjeničnih i fiktionalnih priča te njihove potencijalno vrlo različite funkcije.

² Književni darvinizam interdisciplinarni je pravac koji upotrebljava konceptualni aparat evolucijske psihologije u istraživanju problema iz domena književne teorije, povijesti i kritike. Njegova je prvenstvena zadaća rasvjetljavanje evolucijskog porijekla fiktionalnog pripovijedanja te različitih uloga fiktionalnih priča u razvoju ljudske socijalnosti. Među istaknute predstavnike i predstavnice književnog darvinizma obično se ubrajaju Michael Austin, Brian Boyd, Joseph Carroll, Ellen Dissanayake, Denis Dutton, Jonathan Gottschall, Judith Saunders, Robert Storey i Blakey Vermuele.

³ Pripovjedno stvaralaštvo može biti adaptacija za opstanak ili razmnožavanje, nusprodukt neke od tih adaptacija ili kulturna tehnika. Razloge zbog kojih mislimo da je pripovjedno stvaralaštvo nusprodukt, a ne zasebna adaptacija izložili smo na drugom mjestu (Jerić 2025).

⁴ Miller, za razliku od većine drugih znanstvenika koji se bave evolucijskim porijeklom fiktionalnog pripovijedanja, smatra da je seksualna selekcija proces zaslužan za ekspanziju specifično ljudskih kognitivnih sposobnosti koje uključuju fleksibilnu inteligenciju, kreativnost, humor, moral i, najvažnije u kontekstu ove rasprave, različite oblike umjetničkog ponašanja. Iako je prije njega (Karl von Frisch, William Hamilton, Robin Fox) i poslije njega (Denis Dutton) bilo teoretičara koji su, na temelju Darwinovih sugestija, upućivali na potencijalnu ulogu seksualne selekcije u genezi i razvoju umjetnosti, Millerova razrada te ideje u vidu znanstvene hipoteze do danas je ostala najobuhvatnija i najrazrađenija.

2. TEORIJA SEKSUALNE SELEKCIJE

Pojedinci tijekom svoje ontogeneze spontano počinju pripovijedati. Za razliku od čitanja, pisanja ili znanstvenog istraživanja, pripovjedno stvaralaštvo nije kulturna tehnika koja zahtijeva posebnu inicijaciju, precizne instrukcije i dugotrajan proces učenja. Dijete će u okviru igre pretvaranja početi spontano stvarati fikcionalne priče vrlo brzo nakon što usvoji jezik.⁵ Umjetničko pripovjedno stvaralaštvo odraslih ljudi po mnogim je filozofima, psiholozima i književnim teoretičarima utemeljeno na tome dječjem ponašanju i predstavlja tek njegov daljnji razvoj.⁶ Pripovijedanje, kao jedan od oblika umjetničkog izražavanja, pronalazimo u mnoštvu različitih kultura koje nisu bile u međusobnom kontaktu. Na temelju konvergentnih istraživanja u različitim disciplinama – od evolucijske biologije, preko razvojne psihologije do antropologije – pripovjednu praksu možemo smatrati kulturnom univerzalijom koja ima biološke korijene. Biološke značajke naše vrste razvijene su evolucijom putem prirodne selekcije. Postoji više zamisli o tome kako je naša pripovjedna sposobnost mogla evoluirati. Geoffrey Miller formulirao je hipotezu po kojoj ona nije produkt prirodne selekcije za opstanak, već seksualne selekcije za reproduktivnu prednost.⁷

Miller, za razliku od većine drugih teoretičara koji pristupaju književnosti unutar darvinističke paradigme, smatra da pripovjedno stvaralaštvo našim precima nije pružalo prednost u borbi za opstanak. Pripovjedna sposobnost i različite upotrebe te sposobnosti, po njegovu shvaćanju, razvili su se kao ukras sličan paunovu repu. Postojanje prividno beskorisne ornamentacije, kao što je paunov rep, mučilo je biologe još od formuliranja teorije evolucije putem prirodne selekcije. Darwin je u pokušaju da objasni beskorisnu raskoš diljem životinjskog svijeta, koju je bilo teško shvatiti kao rezultat prirodne selekcije za opstanak, razvio teoriju seksualne selekcije. Teori-

⁵ Igra pretvaranja, čije su epizode povezane fikcionalnim pripovijedanjem, sveprisutna je kod djece. Njezin izostanak kod djeteta „znak je neurološkog problema, odnosno jedan od ranih simptoma autizma” (Bloom 2010: 157).

⁶ Među filozofima koji inzistiraju na kontinuitetu između dječje igre pretvaranja i književnog stvaralaštva u odrasloj dobi ističu se Richard Wollheim, Kendall Walton, Gregory Currie i Peter Lamarque. Psiholozi koji dijele njihovo stajalište su, među ostalima, Lav Vigotski, Jerome Bruner, Paul Harris i Paul Bloom. Među književnim teoretičarima koji su, u kontekstu evolucionističkog i kognitivističkog pristupa književnom stvaralaštvu, blagonakloni prema ovoj ideji treba spomenuti Steina Haugoma Olsena, Lisu Zunshine i Patricka Colma Hogana.

⁷ Evolucija putem prirodne selekcije u suvremenom korištenju pojma obuhvaća prirodnu selekciju (za opstanak) i seksualnu selekciju. No Darwin je u svojim tekstovima konzistentno razlikovao prirodnu selekciju i seksualnu selekciju, odnosno nije se pojmom evolucije prirodnom selekcijom koristio u širem smislu – koji bi obuhvatio i seksualnu selekciju – već samo u užem smislu. Miller se u svojoj kapitalnoj knjizi *Razum i razmnožavanje* pojmovima koristi onako kako ih je koristio Darwin.

ja seksualne selekcije polazi od činjenice da se diljem životinjskog carstva mužjaci natječu za reprodukciju. To natjecanje nastupa u nasilnom i nenasilnom obliku: mužjaci s jedne strane moraju nasilno odvratiti druge mužjake od namjere da se pare sa ženka, a s druge strane, sami moraju privući ženke i navesti ih na to da one među brojnim kandidatima baš njih odaberu za spolne partnere. Međusobna borba mužjaka objašnjava zašto su oni, općenito, veći od ženki te zašto razvijaju neka spolno specifična obilježja, poput rogova u jelena ili kljova u veprova, koje koriste u međusobnim sukobima za pristup ženka. Spolno specifična obilježja mužjaka, neovisno o tome jesu li razvijena za borbu, za udvaranje ili su multifunkcionalna, vrlo često služe kao kriterij po kojemu ženke biraju partnere s kojima će stupiti u spolni odnos. Sklonosti ženskog spola takvim obilježjima tijekom dugo vremena mogu znatno utjecati na razvoj morfologije mužjaka i njihova ponašanja. Zašto (uglavnom) ženke biraju?

Teorija roditeljskog ulaganja, razvijena u okviru znatno šire teorije seksualne selekcije, dokazuje da će probirljiviji spol biti onaj koji u stvaranje i podizanje potomaka ulaže više vremena i energije, a to su obično ženke. Spol koji ulaže manje vremena i energije u stvaranje i podizanje potomaka, obično mužjaci, mora se natjecati za pristup ženka. Ženke prilikom razmnožavanja plaćaju veliku osobnu cijenu u vidu resursa te im je u interesu da odaberu što boljeg partnera.⁸ Zbog toga razvijaju diskriminacijske kriterije prilikom odlučivanja s kojim će se mužjacima pariti. Ljudi, barem u kontekstu svoga evolucijskog razvoja, nisu bili pretjerano različiti od drugih životinja. Ta skica funkcioniranja seksualne selekcije, uz neke bitne specifičnosti koje će kasnije spomenuti, odnosi se i na našu vrstu.

Miller tvrdi da je mnoge specifično ljudske mentalne sposobnosti – poput jezika, umjetničkog stvaralaštva, moralnog rasuđivanja i djelovanja te kreativnosti – teško objasniti teorijom evolucije putem prirodne selekcije.^{9 10} Jezik se, po njegovu mišljenju, evolucijom razvio puno više nego što je bilo potrebno za osnovnu funkciju opstanka – sve vrste umjetničkog stvaralaštva iz pragmatično biološke perspektive izgledaju kao besmisleno traćenje energije, dok se moral čini beznačajnim u kontekstu svakodnevnog pronalaženja hrane i izbjegavanja predatora. Miller smatra da se „ne moramo pretvarati da je sve ono što je zanimljivo i ugodno u ljudskom ponašanju popratna pojava neke korisne sposobnosti za preživljavanje ili neke opće sposobnosti

⁸ Teoriju roditeljskog ulaganja formuirao je Robert Trivers u tekstu „Parental Investment and Sexual Selection”, koji je 1972. godine objavljen u časopisu *Biological Reviews*.

⁹ Miller tvrdi da, uz mnoge specifično ljudske mentalne sposobnosti, postoji vjerojatno stotinu ljudskih psiholoških adaptacija koje su evoluirale bez mnogo utjecaja spolnog izbora (Miller 2007: 370).

¹⁰ James Roney smatra da teorije ljudske mentalne evolucije koje se zasnivaju na selekciji za opstanak imaju puno veći potencijal nego što Miller tvrdi (Roney 2002). Slažemo se s tom opaskom.

za učenje” (Miller 2021: 2). No sve te zanimljive fenomene ipak je potrebno nekako objasniti. Miller smatra da nam Darwinova teorija prirodne selekcije dosad nije pretjerano pomogla u tome i da bismo fokus trebali prebaciti na njegovu teoriju seksualne selekcije. Millerovo proširenje Darwinove teorije seksualne selekcije počiva na zamisli po kojoj su se distinktivni aspekti ljudskog uma najvećim dijelom razvili kao rezultat spolnih izbora naših predaka.¹¹ Tri su opcije koje Miller razmatra kao objašnjenje mehanike tog razvoja. Evolucija specifično ljudskih mentalnih sposobnosti, smatra Miller, mogla je nastupiti zahvaljujući djelovanju jednog od triju različitih mehanizama – procesa bijega, usklađivanja obilježja jednog spola s osjetilnom pristranošću drugog spola i skupog signaliziranja.¹²

2.1. BIJEG

Proces bijega odnosi se na situaciju u kojoj neka karakteristika jednog spola – najčešće mužjaka – postaje sve izraženija tijekom generacija jer je suprotni spol percipira kao privlačnu. Uzmimo kao primjer paunove. Neke ženke unutar te vrste počele su zbog nespecificiranog razloga preferirati velik i urešen rep. Te paunice, koje su bile izbirljive i parile se s paunima velikih i urešenih repova, na svijet su donijele potomke. Njihovi sinovi imali su natprosječno velike i urešene repove zahvaljujući genima koje su naslijedili od očeva. Paunice koje nisu bile izbirljive prilikom parenja donijele su na svijet sinove čiji su repovi bili otprilike podjednako veliki i urešeni kao repovi njihovih očeva, ali takvi repovi više nisu bili prosječni već su postali ispodprosječni jer je prosječna veličina i urešenost repa u međuvremenu porasla. Geni za velike i urešene repove proširili su se populacijom paunova. Njihovo se širenje nastavilo jer sinovi s velikim i urešenim repovima nisu naslijedili samo očeve gene za veličinu i urešenost repa, već i gene za majčinu sklonost prema takvim repovima. Sinovi nisu morali izražavati tu inklinaciju u vlastitim izborima prilikom traženja partnerica za parenje, ali su je prenijeli na svoje kćeri. Budući da su ti sinovi s velikim i urešenim repovima bili spolno privlačni većem broju paunica od svojih konkurenata s manjim i neupadljivim repovima, oni su imali više potomaka od prosjeka. Dakle, ne samo više vlastitih sinova nego i više kćeri. U sljedećoj generaciji paunovi su imali prosječno još

¹¹ Winfried Menninghaus demonstrira da je Darwin, razvijajući ideju seksualne selekcije, razmišljao o porijeklu ljudske umjetnosti, no da je – za razliku od Millera – bio vrlo sumnjičav prema ideji da je „umjetnički uspjeh pravocrtno rezultira[o] većim brojem fizičkih potomaka” (Menninghaus 2019: 61).

¹² Miller smatra da dominacija jednog mehanizma ne isključuje prisutnost i djelovanje drugih dvaju mehanizama. Dapače, on smatra da je, kad se radi o evoluciji specifično ljudskih mentalnih sposobnosti, baš to i bio slučaj.

veće i urešenije repove, a paunice u prosjeku još veću sklonost prema takvim repovima. Tako se spolna sklonost prema velikom i urešenom repu genetički „prikvačila” na veliki i urešeni rep kao obilježje kojem je sklona. Proces bijega na račun prikvačenosti općenito funkcionira kao pozitivna povratna sprega koja određenu karakteristiku može vrlo brzo proširiti diljem neke vrste.

Problem s procesom bijega kao objašnjenjem je to što bijeg ne govori ništa o razlozima početne sklonosti jednog spola nekoj značajki. Sam po sebi bijeg ne objašnjava zašto bi u slučaju ljudske vrste žene prilikom odabira partnera favorizirale muškarce s višim stupnjem mentalnih sposobnosti – kao što predlaže Millerova teorija – a ne one koje te sposobnosti imaju u manjoj mjeri. Razumna početna pretpostavka trebala bi biti da su preferencije ženki svih vrsta donekle razložne, odnosno da njihove sklonosti nisu sasvim arbitrarne, a o tome nam bijeg ne može ništa reći. Teorija bijega ne može uvjerljivo objasniti razloge širenja određene karakteristike unutar populacije neke vrste. U najboljem slučaju ona nam može pomoći da u nekim slučajevima razumijemo mehanizam tog širenja.

2.2. OSJETILNA PRISTRANOST

Teorija osjetilne pristranosti, za razliku od teorije bijega, nudi mogući razlog zašto ženke prilikom odabira partnera preferiraju mužjake s nekom istaknutom karakteristikom. Vratimo se paunicama i paunovima. Paunice su možda već imale urođenu osjetljivost na određene vizualne obrasce poput kružnih oblika koji podsjećaju na oči. Za ptice takvi oblici često upućuju na potencijalne izvore hrane – kukce, bobice ili sjemenke – koji se ističu na nekoj pozadini. Vizualni sustav paunova kao vrste mogao se razviti tako da mu naročitu pozornost privlače kružni uzorci i jarke boje jer su ta obilježja upućivala na hranu.¹³ Kod nekih su se paunova u određenom trenutku pojavile genske mutacije koje su proizvodile uzorke na perju nalik očima i tako pobudile postojeću osjetilnu pristranost paunica. Ta se pristranost kod njih nije izvorno razvila u kontekstu udvaranja, kako bi one odabrale partnera, nego radi potrage za hranom, odnosno u svrhu opstanka. Paunice su na račun te slučajnosti paunove s obilježjima koja su iskorištavala njihovu osjetilnu pristranost doživljavale kao zanimljivije i privlačnije. Morfologija paunova tijekom evolucije možda se razvila na račun „obraćanja” osjetilnoj pristranosti paunica. Ako je to bio slučaj, onda su paunovi s upečatljivijim „očima” na perju imali više partnerica od konkurenata te su iza sebe

¹³ Naglašavamo da je ovo samo plauzibilna mogućnost mobilizirana radi ilustracije teorije osjetilne pristranosti, a ne potvrđeni rezultat znanstvenog istraživanja.

ostavili više potomaka: paunova s urešenijim repovima te paunica sklonih urešenim repovima. Tijekom mnogih generacija, neka povratna sprega – bijeg ili neki drugi sličan mehanizam – mogla je dovesti do razvoja sve većih repova s kružnim uzorcima kod mužjaka diljem te vrste. Tako razvijena pernata raskoš u 19. stoljeću privukla je Darwinovu pozornost i potaknula ga da formuliра prvu verziju teorije seksualne selekcije za razmnožavanje kao dopunu teoriji prirodne selekcije za opstanak.

Problem s teorijom osjetilne pristranosti postojanje je razlike između pobuđivanja nečije pozornosti i razloga te pobuđene pozornosti. To što neko obilježje pobuđuje pozornost ne znači da je razlog pobuđene pozornosti privlačnost tog obilježja ili, još manje vjerojatno, *seksualna* privlačnost njegova nositelja. Ne možemo neproblematično ustvrditi da će ženka neke vrste percipirati mužjaka te vrste kao privlačnoga spolnog partnera samo zato što neka njegova tjelesna obilježja podražuju njezin osjetilni sustav. Razumnija je pretpostavka da je ženkinu pozornost svrnuta na neku karakteristiku koja bi potencijalno mogla biti važna u kontekstu razmnožavanja. Evolucijske ukrase poput paunova repa možda ne bi trebalo sagledavati kao ženkin *bug* koji tek iskorištava njezinu osjetilnu pristranost. Možda se radi o mužjakovu *featureu* koji, iskorištavajući tu pristranost, ženki prenosi informaciju bitnu u kontekstu reprodukcije. Kakva je narav te informacije? S tim pitanjem konačno dolazimo do teorije pokazatelja sposobnosti kao skupih signala koju Miller preferira u odnosu na druge opcije.

2.3. POKAZATELJI SPOSOBNOSTI KAO SKUPI SIGNALI

Miller upućuje na činjenicu da karakteristike specifične za pojedini spol mogu funkcionirati kao pokazatelji sposobnosti. Radi se o tjelesnim značajkama ili specifičnim ponašanjima koje je teško proizvesti. Takve tjelesne značajke ili oblici ponašanja prisutni su u većoj mjeri samo kod iznimno sposobnih jedinki. Zahvaljujući ekskluzivnosti, takav tip karakteristika postaje signal koji unutar neke vrste oglašava sposobnost jedinke, odnosno njezino dobro gensko nasljeđe, drugim jedinkama suprotnog spola. Paunov rep mogao bi biti skupi signal. Raskošni rep žarkih boja mogao bi signalizirati da je paun, zahvaljujući dobrim genima, relativno otporan na štetne učinke potkožnih i crijevnih parazita te dovoljno snažan i brz da, unatoč teškom teretu ukrasa poput repa, pobjegne predatorima.

Paunov rep nije naročito korisno sredstvo ako kao cilj definiramo preživljavanje. Taj pokazatelj sposobnosti iz perspektive borbe za opstanak predstavlja hendikep, a ne prednost. Evolucijski biolozi Amotz Zahavi i Avishag Zahavi smatrali su da je upravo ta činjenica razlog njegova postojanja (1997). Obilježja poput paunova repa

jednostavno su preskupa da bi se njima kitile manje sposobne jedinke. One svoju energiju moraju trošiti na puko preživljavanje, a ne mogu je rasipati na skupe tjelesne ukrase ili ekstravagantna ponašanja u kontekstu neizvjesnog udvaranja. Zato pokazatelji sposobnosti funkcioniraju kao pouzdani signali kvalitete genskog naslijeđa jedinke koja je njihov nositelj. Prema teoriji skupog signaliziranja ta vidljiva svojstva, koja pouzdano upućuju na bitna nevidljiva svojstva organizma, korisna su ženama prilikom odabira mužjaka s kojim će se pariti. Potomci koje ženka dobije s mužjakom kojeg je odabrala na temelju pokazatelja sposobnosti kao skupih signala naslijedit će njegove kvalitetne gene te samim time imati bolje izgleda za opstanak. Time će njezino roditeljsko ulaganje retroaktivno biti opravdano. Pokazatelji sposobnosti beskorisni su iz perspektive prirodne selekcije te upravo iz tog razloga oni mogu biti korisni iz perspektive seksualne selekcije.

Millerov distinktivni doprinos teoriji seksualne selekcije sačinjava hipoteza da u slučaju ljudske vrste mentalne sposobnosti – jezik, umjetničko stvaralaštvo, moral i kreativnost – funkcioniraju kao pokazatelji sposobnosti. Njegova upotreba teorije seksualne selekcije zasniva se na ideji da su te specifično ljudske mentalne sposobnosti evoluirale *prvenstveno* u svrhu signaliziranja kvalitete gena neke jedinke. Millerovo rezoniranje lako je slijediti. Specifično ljudske mentalne sposobnosti vrlo su kompleksne. Njihova je složenost rezultat međudjelovanja mnoštva različitih gena. To znači da su te sposobnosti u velikoj mjeri podložne štetnom utjecaju mutacija gena koji čine njihovu podlogu. Samo će oni pojedinci čija genska podloga nije došla pod udar mutacija moći razviti te sposobnosti u značajnoj mjeri i pred suprotnim spolom demonstrirati njihovu virtuoznu upotrebu. U tom smislu mentalne bi sposobnosti – jezična virtuoznost, umjetnička darovitost, moralno rasuđivanje i djelovanje te kreativnost u rješavanju problema – trebale nalikovati na paunov rep.

No specifično ljudske mentalne sposobnosti na jedan važan način nisu nalik na paunov um. Velik i urešen rep imaju samo paunovi, dok ljudi oba spola imaju podjednake mentalne sposobnosti. Miller tu činjenicu objašnjava ponajviše time što je u slučaju ljudske vrste na djelu uzajamni izbor partnera: „Oba spola su izbirljiva kada traže dugoročne partnere. Oba spola se natječu za seksualni status, oba spola se trude pokazati svoju privlačnost i inteligenciju...” (Miller 2021: 78).

Miller smatra da je ključni biološki događaj koji je doveo do stvaranja niza novih oblika socijalnog ponašanja bilo to što je ovulacija naših pretkinja prestala biti zamjetljiva našim precima. Činjenica da kod žena više nije bilo jasnih znakova razdoblja plodnosti, odnosno skrivanje ovulacije, oslabilo je vezu pojedinih spolnih činova i reprodukcije. Naši preci nisu mogli računati da će jednokratnim seksualnim činom s našim pretkinjama u pravom trenutku dobiti potomke, s obzirom na to da više nisu

mogli prepoznati pravi trenutak. Tako su stvoreni uvjeti za stvaranje dugoročnih veza koje, u kontekstu primata, „podrazumijeva[ju] barem nekoliko mjeseci redovitih spolnih odnosa” (*ibid.*: 79–80). Takvo sparivanje unutar ljudske socijalne dinamike pretpostavlja preuzimanje mnogih obveza u partnerskom odnosu te se odluku o partneru nije donosilo olako. Zbog toga su, za razliku od situacije u velikom broju drugih vrsta, žene i muškarci počeli pomno birati. Prilikom uspostave dugoročnih veza muški i ženski partneri nisu samo birali, već su progresivno postajali sve izbirljiviji, i to na temelju istih kriterija. Prema Millerovoj hipotezi, oni su procjenjivali jedni druge ne samo na temelju fizičkih karakteristika već i na temelju mentalnih sposobnosti. Muškarci i žene postajali su jednako izbirljivi prilikom sklapanja dugotrajnih partnerstava, iz kojih se rađala većina djece, što znači da su oba spola prolazila kroz seksualnu selekciju. To pak podrazumijeva da su se i njihove udvaračke, odnosno mentalne sposobnosti, trebale razviti u jednakoj mjeri. Tome treba dodati da su se mentalne sposobnosti za udvaranje u velikoj mjeri poklapale s mentalnim sposobnostima za procjenu udvaranja na temelju koje se djelomično vršio spolni izbor. Bez inteligencije je, da tezu ilustriramo na najočitijem primjeru, teško prepoznati koliko je netko drugi inteligentan. To bi također dijelom objasnilo zašto oba spola imaju podjednake mentalne sposobnosti.

Miller smatra da je evolucija u jednom trenutku usmjerila ljude prema stvaranju dugoročnih monogamnih veza, no da sklonost prema kratkoročnim vezama ili jedno-kratnim odnosima s drugim partnerima nije nestala, već je i dalje činila dio evolucijskog nasljeđa vrste. Posljedica takvih seksualnih izleta mogla je biti trudnoća. Veće roditeljsko ulaganje žena u odnosu na muškarce činjenica je koja jamči da će žene uvijek biti izbirljivije prilikom izbora partnera u odnosu na muškarce te da će muškarci uvijek biti motiviraniji za pokazivanje svojih sposobnosti pred njima:

U evolucijskoj psihologiji postoji mnogo dokaza da su muškarci i žene fizički, emocionalno i mentalno adaptirani za kratkotrajne veze i preljubničke avanture. Različiti troškovi i koristi koje takve avanture nameću, odnosno donose, muškarcima i ženama objašnjavaju većinu spolnih razlika u ljudskoj psihologiji. Konkretno, jači poticaj koji muškarce tjera da privuku veći broj partnerica javnim oglašavanjem fizičke i mentalne sposobnosti objašnjava zašto su muškarci u tolikoj mjeri jače motivirani za takve nastupe. (*ibid.*: 156)

Millerov je zaključak, u najsazetijoj formulaciji, sljedeći: spolovi su u pogledu mentalnih sposobnosti podjednaki, no muškarci su, općenito, motiviraniji za njihovu demonstraciju od žena.

3. KRITIKA MILLEROVE HIPOTEZE

Smatramo da Millerova teorija o selekcijskim pritiscima u razvoju ljudskih mentalnih sposobnosti, uključujući pripovijedanje i pripovjedno stvaralaštvo, nije točna. Postoje dobri razlozi za sumnjičavost prema tezi da su se prepoznatljivo ljudske intelektualne značajke razvile putem seksualne selekcije kao pokazatelji sposobnosti. S jedne strane, ne postoje dovoljno dobri empirijski dokazi koji bi govorili u prilog Millerovoj hipotezi i njezinim implikacijama, a s druge strane, čini se da možemo pronaći pregršt pojava koje je opovrgavaju.

3.1. NEPOSTOJANJE DOKAZA ZA MILLEROVU HIPOTEZU

Pokazatelji sposobnosti mogu biti važni u kontekstu izbora partnera samo ako oni doista upućuju na neku kvalitetu koja je nasljediva te koja može biti prenesena potomcima. Velika mana Millerova korištenja teorije skupog signaliziranja leži u tome što on ne definira što to točno mentalne sposobnosti signaliziraju. Miller ponekad tvrdi da jezična virtuoznost, umjetničko stvaralaštvo, moralno rasuđivanje i kreativno rješavanje signaliziraju opću inteligenciju (*ibid.*: 87, 238, 295, 300, 312). Pretpostavimo, bez dovođenja u pitanje opravdanosti te teze na ovome mjestu, da je ona potpuno istinita.¹⁴ Millerov se argument doima cirkularnim zato što je – po njegovoj teoriji – sama opća inteligencija evoluirala kao pokazatelj sposobnosti (*ibid.*: 311): pokazatelji sposobnosti su se, dakle, razvili da bi upućivali na inteligenciju koja se razvila kao pokazatelj sposobnosti. U okviru svoje hipoteze Miller ne smije reći da se inteligencija razvila zato što je povećavala izgled našim precima da prežive. Ta je tvrdnja vjerojatno istinita, ali on to ne bi smio reći ako time implicira da je povećanje izgleda za opstanak porijeklo i izvorna svrha inteligencije. Ta je hipoteza o razlozima evolucije inteligencije zapravo konkurentna Millerovoj hipotezi. Miller smatra da se inteligencija razvila primarno kako bi jedinke jednog spola prilikom udvaranja mogle s pomoću nje signalizirati kvalitetu svojih gena jedinkama suprotnog spola. To su srž i distinktivno obilježje njegove hipoteze. Mentalna sposobnost i fleksibilnost koja se razvila u tu svrhu kasnije je, naravno, mogla poslužiti opstanku i brojnim drugim svrhama.

¹⁴ Tvrdnja vjerojatno nije istinita. Miller tvrdi da bi umjetničko stvaralaštvo, u svim svojim modalitetima, trebalo signalizirati ljudsku kognitivnu sposobnost. Neuroznanstvenik Annirudh Patel, nasuprot njemu, demonstrira da barem u slučaju glazbe to nije točno. Prema recentnim neuroznanstvenim istraživanjima, čovjekova opća intelektualna sposobnost ni na koji se način ne može povezati s njegovim sluhom (Patel 2008: 369; 387–395). Rezultate Patelovih istraživanja, u kontekstu kritike Millerove hipoteze, sažima i komentira Žunković (2023: 104–105.)

Ako se Miller želi obraniti od optužbe za cirkularnost, onda mora biti eksplicitan u pogledu toga da specifično ljudske mentalne sposobnosti u krajnjoj liniji upućuju na opću fizičku sposobnost, specifične nasljedive fizičke karakteristike koje tu sposobnost omogućuju i gene koji su u podlozi tih karakteristika. No Miller to ne čini.¹⁵ Prvi razlog za sumnjičavost prema njegovoj hipotezi je, dakle, izostanak empirijskih dokaza koji bi joj govorili u prilog.

3.2. POSTOJANJE DOKAZA PROTIV MILLEROVE HIPOTEZE

Pokazatelji sposobnosti kao skupi signali u životinjskom svijetu oblikuju se sukladno određenim tendencijama: razvijaju se u potpunosti tijekom spolnog sazrijevanja organizma, njihov razvoj slabije napreduje kod organizama koji su u lošem fizičkom stanju te, kao što smo vidjeli na primjeru paunova repa, oni ne pridonose povećavanju izgleda za opstanak organizma, već vrlo često te izgled smanjuju. Ljudske mentalne sposobnosti koje Miller analizira – jezik, umjetničko stvaralaštvo, moralnost i kreativnost – ne uklapaju se u obrazac definiran ovim kriterijima. Razmotrimo svaki od kriterija zasebno.

3.2.1. POKAZATELJI SPOSOBNOSTI RAZVIJAJU SE U POTPUNOSTI NAKON SPOLNOG SAZRIJEVANJA ORGANIZMA

Mentalne sposobnosti koje Miller proglašava pokazateljima sposobnosti razvijaju se različitim tempom i, što je najvažnije, ne uvijek sukladno tempu koji bismo očekivali od pokazatelja sposobnosti. Uzmimo kao primjer jezik i pripovjedno stvaralaštvo.

Djeca usvajaju jezike znatno brže od odraslih ljudi. Ta sposobnost im je izuzetno korisna za usvajanje raznih drugih znanja i vještina te se čini da ona slabi s odrastanjem i približavanjem spolnoj zrelosti. Po načinu na koji se jezik razvija i njegovoj korisnosti u čovjekovoj ranoj dobi, on ne nalikuje na fizičke pokazatelje sposobnosti koje pronalazimo diljem životinjskog carstva. Pripovjedno stvaralaštvo korijene ima u djetinjstvu, a svoj zenit kao specifičan način korištenja jezika – za razliku od usvajanja jezika – doseže nakon spolnog sazrijevanja. No ne možemo reći da se taj vrhunac poklapa sa spolnom zrelošću jer se on čini neovisnim o njoj. Autorima pripovjednih tekstova zapravo treba puno vremena da se upoznaju s pripovjednom tradicijom u kojoj rade, da ovladaju pripovjednim tehnikama te da steknu potrebna životna iskustva kako bi mogli ispričati zanimljive priče. Ne možemo, dakle, nipošto sa sigurnošću

¹⁵ Miller navodi jednu studiju koja pokazuje da je inteligencija u dvadesetpostotnoj vezi sa simetrijom tijela koja je dokazani pokazatelj (fizičke) sposobnosti (Miller 2021: 311).

ustvrditi kako su jezik i pripovjedno stvaralaštvo mentalne značajke nalik na fizičke značajke, poput paunova repa, koje funkcioniraju kao pokazatelji sposobnosti.

3.2.2. POKAZATELJI SPOSOBNOSTI SLABIJE SE RAZVIJAJU U POJEDINACA ČIJE JE FIZIČKO STANJE LOŠE

Paun čiji geni nose puno mutacija ili onaj kojeg su napali paraziti, dakle jedinka koja je u lošem fizičkom stanju, neće imati velik i jarko obojen rep. No čovjekove mentalne sposobnosti ni po ovom kriteriju usporedbe nisu nalik na paunov rep. Razvoj se mozga kod djece u lošem fizičkom stanju ne žrtvuje u korist fizičkog razvoja. Naprotiv, postoje dokazi da se u slučajevima pretporođajne pothranjenosti u ljudskom organizmu aktivira niz kompenzacijskih fizioloških mehanizama koji žrtvuju opći razvoj kako bi se u uvjetima oskudice mozak mogao nastaviti razvijati (Giussani 2016: 1545–1556; Miller i dr. 2014: 5415–5438). Mozak nije, poput paunova repa, onaj dio organizma čiji se rast i razvoj prvi ograničava u nepovoljnim uvjetima.

Tezu o mentalnim sposobnostima kao pokazateljima sposobnosti dovodi u pitanje i mnoštvo anegdotalnih dokaza koji govore protiv nje. Povijest umjetnosti puna je genija koji su prema fizičkim mjerilima bili potpuno nesposobni. Prema Millerovoj hipotezi trebali bismo biti sumnjičavi, tvrdi Brian Boyd, zbog postojanja „slijepog Homera, kastriranog Farinellija, gluhog Beethovena, sifilitičnog Schuberta, maničnog Schumanna, epileptičnog Dostojevskog, neurotičnog Prousta i psihotične Woolf” (Boyd 2005: 158). James Roney na istom tragu tvrdi da „pokazatelji sposobnosti ne mogu biti opcionalni ako su oni pouzdani signali, stoga ove osobe ne bi smjele postojati kad bi visoka inteligencija bila indikator fizičke kvalitete” (Roney 2002).

Možemo zaključiti da opća inteligencija i specifični umjetnički talenti zasigurno nisu nalik na tradicionalne pokazatelje sposobnosti te da vjerojatno uopće nisu pokazatelji sposobnosti u biološkom smislu.

3.2.3. POKAZATELJI SPOSOBNOSTI OBIČNO NE PRIDONOSE POVEĆANJU IZGLEDA ZA OPSTANAK ORGANIZMA, VEĆ ONI TE IZGLEDE ČAK I SMANJUJU

Miller naglašava da pokazatelji sposobnosti ne povećavaju izgled pojedinih organizama da preživi, već da oni – zato što funkcioniraju po načelu hendikepa – te izgled čak i smanjuju. Paunov rep je velik, težak i nezgrapan te smanjuje njegove izgleda da pobjegne od predatora, premda očito ne u tolikoj mjeri da bi mu onemogućio opstanak do razdoblja razmnožavanja i prenošenja gena na potomstvo. Kreativnost, jezik i moralnost u tom pogledu nisu nalik na paunov rep. Kreativno rješavanje problema ko-

risno je pojedincu u perspektivi njegova opstanka. Jezik omogućuje ljudima usvajanje brojnih novih znanja i vještina koje im znatno podižu mogućnost opstanka. Moralnost je sposobnost koja osigurava suradnju međuovisnih pojedinaca tijekom njihova rada na postizanju zajedničkih ciljeva te tako značajno doprinosi izgledima svakog od njih za opstanak.¹⁶ Sve su te intelektualne sposobnosti danas korisne iz perspektive opstanka, te nije teško zamisliti da su evoluirale zato što su nekoć bile korisne, što se ne može reći za većinu fizičkih pokazatelja sposobnosti.

Na temelju primjene tih triju kriterija možemo zaključiti da ljudske intelektualne sposobnosti ne nalikuju na tradicionalne pokazatelje sposobnosti. Drugi razlog za sumnjičavost prema Millerovoj hipotezi su, dakle, pojave koje ju opovrgavaju ili barem čine upitnom.

4. KONCEPTUALNA MANJKAVOST I EMPIRIJSKA NEUTEMELJENOST MILLEROVE HIPOTEZE O RAZLOZIMA EVOLUCIJE PRIPOVJEDNOG STVARALAŠTVA

Miller tvrdi da se pripovjedno stvaralaštvo razvilo u kontekstu udvaranja radi privlačenja partnera. No, kako on s pravom primjećuje, to ne mora biti – te doista i nije – razlog zbog kojeg ljudi stvaraju pripovjedna djela. Ustvrditi suprotno značilo bi pomiješati evolucijsku funkciju i psihološku motivaciju. William James najbolje je izrazio razliku između ovih dvaju pojmova. Čovjek ne razmišlja o koristi dok jede:

On jede jer hrana ima dobar okus i to ga tjera da zatraži repete. Ako čovjeka upitate zašto želi jesti još hrane koja ima takav okus, on vam se neće diviti kao filozofu, već će vam se vjerojatno smijati onako kako se već smijemo budalama. (James 1950: 386)

Kad bi nas netko pitao zašto jedemo, rekli bismo da jedemo zato što smo gladni ili zato što hrana ima dobar okus. To je naša psihološka motivacija. Ne bismo rekli da jedemo zato što su nam potrebne hranjive tvari kako bismo opstali dovoljno dugo da se razmnožavamo ili prenesemo naše gene dalje. To je krajnja evolucijska funkcija.

¹⁶ Michael Tomasello pokušava dokazati da je ljudska kooperacija, odnosno njezina intenzifikacija, istovremeno dovela do razvoja novih oblika mišljenja karakterističnih samo za našu vrstu – pri čemu poseban naglasak stavlja na jezik kao kulturno postignuće – te do razvoja (pretpostavki) ljudske moralnosti.

Treba naglasiti da psihološka motivacija nije iluzija – odnosno skup motiva koje ljudi pogrešno pripisuju samima sebi, dok ih zapravo za djelovanje motivira nešto drugo – već stvarno postojeća psihološka dispozicija koja je oblikovana evolucijom. Ono što vrijedi za hranjenje trebalo bi vrijediti i za pripovijedanje. Miller tvrdi da ljudi stvaraju priče, kako činjenične tako i fiktionalne, zato što to uistinu žele:

Umjetnost ne mora imati veze sa seksom da bi poslužila svrsi privlačenja partnera (...). Kao što smo vidjeli na primjeru ptica vrtlarica, instinkt za ukrašavanje nastao kao rezultat seksualne selekcije ne mora imati motivacijsku ili emocionalnu vezu sa željom za parenjem koja je nastala kao rezultat seksualne selekcije. Onaj koji šepiranjem pokazuje što može ponuditi ne mora voditi računa o tome da lijepa predstava često vodi do uspješnog parenja. Evolucija to čini umjesto nas (Miller 2021: 228).

Pripovijedanje je ljudima najčešće cilj, a ne sredstvo za ostvarivanje nekoga drugog cilja. No ljudi koji su s iznimnim uspjehom slijedili taj cilj, barem prema Millerovoj hipotezi, imali su više partnerica i više potomaka koji su naslijedili sposobnosti i sklonosti svojih roditelja.¹⁷ Po Milleru je želja za pripovijedanjem ili motivacija za pripovijedanje tijekom evolucije ljudske vrste razvijena i rafinirana zahvaljujući seksualnoj selekciji kao jednoj varijanti evolucijskog procesa. Njegovu hipotezu, dakle, nije opravdano kritizirati kao redukcionističku. Ne možemo je diskreditirati time što ćemo s pravom ustvrditi da pripovjedači u pravilu ne pripovijedaju u svrhu vlastitoga seksualnog oglašavanja. No to ne znači da joj ne možemo uputiti mnoge druge prigovore. Predstaviti ćemo dvije glavne zamjerke Millerovoj hipotezi o svrsi razvoja pripovjednog stvaralaštva kod ljudi:

4.1. PREDVIĐANJA MILLEROVE HIPOTEZE NISU SUKLADNA ZBILJI

Millerova hipoteza tvrdi da se pripovijedanje razvilo u svrhu udvaranja te da će se, premda više ne služi jedino tome ni primarno tome, njime i dalje koristiti za tu svrhu. To u kontekstu naše vrste znači da bi spolno zreli muškarci trebali biti najmotiviraniji za pripovijedanje priča i samim time zastupljeniji kao pripovjedači. No ne trebamo

¹⁷ Miller ne prilaže nikakve podatke u vidu kvantitativnih istraživanja koja bi potvrdila njegovu hipotezu. Nju, koliko nam je poznato, još uvijek nitko nije testirao. No postoje dobri razlozi za sumnju u njezinu ispravnost. Naime, istraživanje provedeno na uzorku od 207 muških europskih skladatelja koji su živjeli u razdoblju od 14. do 20. stoljeća pokazalo je da su oni iza sebe ostavili znatno manje djece od europskog prosjeka (Fukui 2001). Problem s istraživanjem leži u tome što je ono, iz očiglednih razloga, moglo u obzir uzeti samo zakonitu djecu (Davies 2012: 2017).

provesti niz studija kako bismo ustvrdili da stvarnost proturječi Millerovim predviđanjima. Kao prvo, djeca su najmotiviraniji i najagilniji pripovjedači te recipijenti priča. Njihova strast za pripovijedanjem fikcionalnih priča, vrlo često u kontekstu igre pretvaranja, sasvim sigurno ne služi zavođenju ili udvaranju. Miller bi na našu primjebdu mogao odgovoriti da djeca možda počinju pripovijedati, no da pripovjedna sposobnost doseže vrhunac razvoja znatno kasnije, nakon spolnog sazrijevanja, te da su muškarci najmotiviraniji za njezino korištenje. Prvi je dio tvrdnje istinit, ali drugi je vrlo upitan.

Miller, kako smo već napomenuli, tvrdi da se muškarci i žene ne razlikuju po sposobnosti za pripovijedanje, već po motivaciji za upotrebu te sposobnosti. On tu tezu pokušava potvrditi pozivajući se na činjenicu da su tijekom većeg dijela povijesti književna djela stvarali uglavnom muškarci. No veća zastupljenost muškaraca kao pripovjednih stvaralaca tijekom povijesti ne mora imati nikakve veze s evolucijom psiholoških sposobnosti, motivacija i inklinacija. Socijalni uzrok poput patrijarhata puno je bolje objašnjenje za veći broj muškaraca kao profesionalnih pripovjedača od evolucijskog uzroka. Dva su razloga za to: sociološko objašnjenje s jedne strane objašnjava veći broj fenomena te, u usporedbi s evolucijskim objašnjenjem, generira bolje predikcije.

Sociološko objašnjenje predviđa da muškarci neće biti zastupljeniji samo u kontekstu pripovjednog stvaralaštva, već i u svim drugim aktivnostima pripadnim javnoj sferi. Dakle, ako se neko društvo konstituira kao patrijarhalno – te ograniči ženama pravo na izbor aktivnosti sukladan njihovim interesima – onda će muškarci dominirati u svim aktivnostima pripadnim javnoj sferi, a ne samo u pripovjednom stvaralaštvu. To je doista i bio slučaj. Evolucijsko objašnjenje izgleda loše kad ga usporedimo sa sociološkim objašnjenjem jer ono mora, kako bi objasnilo veću zastupljenost muškaraca, svaku aktivnost zasebno povezati sa seksualnom selekcijom što je krajnje neuvjerljivo. Pokažimo to na primjeru. Zastupnici evolucionističkog objašnjenja mogli bi, recimo, primijetiti da u našem društvu ima više liječnika nego liječnica. Potom bi, slijedeći logiku po kojoj su pristupili pripovjednom stvaralaštvu, mogli ustvrditi da su mlađi odrasli muškarci zbog udvaranja bili motiviraniji da češće postaju liječnici te predvidjeti da su oni uspješni među njima zato lakše dolazili do partnerica i imali više potomaka. Zaključak bi bio da zbog toga danas u populaciji, nakon mnogih generacija, ima puno više muškaraca od žena motiviranih za bavljenje medicinom te da zato u našem društvu ima više liječnika nego liječnica.¹⁸ Ta je teza neuvjerljiva

¹⁸ Miller bi mogao reći da su pripovjedno stvaralaštvo i medicina aktivnosti koje služe kao indikatori društvenog statusa, a da je visok društveni status privlačan suprotnom spolu. No ako to učini, onda će njegov argument biti cirkularan: ljudi koji su dobri pripovjedači privlačni su; pripovjedno je stvaralaštvo privlačno jer je indikator višega društvenog statusa; ljudi s višim društvenim statusom privlačni su; ljudi koji su dobri pripovjedači privlačni su jer je pripovjedno stvaralaštvo indikator privlačnosti.

otprilike onoliko koliko je neuvjerljivo ustvrditi da je veća motiviranost muškaraca za pripovjedno stvaralaštvo rezultirala činjenicom da je tijekom povijesti bilo više pripovjedača nego pripovjedačica i da su oni zbog toga za sobom ostavili više djela.

Predikcije sociološkog objašnjenja bolje su od predikcija evolucionističkog objašnjenja. Sociološko objašnjenje predviđa da će se sa slabljenjem patrijarhalnih normi povećavati broj žena u svim profesionalnim aktivnostima u kojima im je dotad bio ograničen pristup, uključujući pripovjedno stvaralaštvo. Evolucionističko objašnjenje predviđa da su žene inherentno manje motivirane za pripovjedno stvaralaštvo. Prema zastupnicima evolucionističkog objašnjenja, broj profesionalnih pripovjedačica ne bi se trebao izjednačiti s brojem pripovjedača, čak ni onda kada bi društvene barijere poput patrijarhalnih normi bile uklonjene. Kakvo je stanje u zbilji onkraj hipoteza? Žene su danas autorice više knjiga nego muškarci (Waldfogel 2023). U društvima koja patrijarhat prepoznaju kao problem, koja rade na suzbijanju rodne neravnopravnosti i koja otvaraju ženama prilike da slijede svoje interese ne nedostaje kvalitetnih, objavljivanih i nagrađivanih pripovjedačica, odnosno autorica fikcije. Muškarci i žene nisu samo jednako sposobni, već su i – koliko možemo procijeniti – otprilike jednako motivirani za pripovjedno stvaralaštvo. To je konzistentno s predviđanjima socioloških hipoteza, a protivno predviđanjima Millerove evolucionističke hipoteze.

4.2. MILLEROVA HIPOTEZA ISTOVREMENO OBJAŠNJAVA PREMALO TOGA I PREVIŠE TOGA

Millerova hipoteza o evolucijskom porijeklu pripovjednog stvaralaštva počiva na postuliranju veze između pripovjednog stvaralaštva i seksualnog oglašavanja. Da bi ta postavka bila opravdana, Miller bi morao dokazati da se pripovjedno stvaralaštvo pojavilo i razvilo kako bi oglasilo sposobnost pojedinca koji pripovijeda te dodatno demonstrirati da je pripovjedno stvaralaštvo učinkovitiji način oglašavanja sposobnosti pojedinca od raznih drugih praksi. No on podbacuje u oba ova zadatka.

Smatram da Miller ne uspijeva dokazati da se pripovijedanje razvilo u kontekstu udvaranja kako bi oglasilo sposobnost pripovjedača. Razlozima koje sam već naveo u drugom dijelu ovog teksta mogu pridodati još jedan. Često smo zainteresirani za pripovjedne tekstove u širem smislu – poput stripova, filmova ili televizijskih serija – kojima ne znamo autore te se taj podatak nikad i ne potrudimo saznati jer nas on pretjerano ili uopće ne zanima. To je rezultat činjenice da nas zanimaju priče, a ne (samo) njihovi autori. Dodajmo tome da često najviše zanimanja, pozornosti i divljenja u nama pobuđuju tekstovi autora koji su odavno umrli. Kad bi pripovjedno stvaralaštvo doista bilo razvijeno prvenstveno kao pokazatelj sposobnosti pripovjedača – kao što

Millerova teorija predviđa – tad bi naš interes za djela mrtvih klasika bio vrlo misteriozan i teško objašnjiv. Ako je književni tekst u krajnjoj liniji oglas njegova autora, onda je taj oglas u slučaju klasika istekao i ne bi nas trebao zanimati.¹⁹ No u našem zanimanju nema ništa misteriozno. Nas prvenstveno zanimaju priče, kao i način na koji su one ispriповijedane, a tek potom njihovi autori. O genuinom interesu ljudi za sam pripovjedni tekst u okviru zadanom ovakvim korištenjem teorije seksualne selekcije ne doznajemo ništa. Dakle, Millerova teorija objašnjava premalo toga.

Mnogo različitih vrsta ponašanja može biti iskorišteno u svrhu seksualnog natjecanja, no to ne znači da su se ta ponašanja razvila radi ispunjavanja te svrhe. Brian Boyd tvrdi

da se mužjaci mogu natjecati u bilo čemu, čak i oko toga tko može mokriti najdalje ili najjače podrignuti. S toliko potencijalnih načina da se pokažu na raspolaganju, muška sposobnost za natjecateljsko razmetanje ne može objasniti baš puno toga o biološki iznimnom ponašanju kao što je klesanje kipova ili sastavljanje epova. (Boyd 2010: 75)

Prema rezoniranju koje je Millera navelo na zaključak da je pripovijedanje razvijeno kao pokazatelj sposobnosti, mogli bismo ustvrditi da se bilo koji drevni tip aktivnosti koji zahtijeva vještinu – poput, recimo, kuhanja – izvorno razvio kao pokazatelj sposobnosti, odnosno kako bi poslužio kao diskriminacijski kriterij tijekom procesa udvaranja. Teza da smo kao vrsta počeli kuhati kako bismo se udvarali suprotnom spolu nije baš uvjerljiva. Vjerojatnije je da su naši preci počeli kuhati kako bi se, primjerice, riješili termolabilnih bakterija i parazita iz pokvarenog mesa ili radi nekoga drugog od niza zamislivih razloga. Na temelju istog rezoniranja možemo zaključiti da se vjerojatno ni pripovjedno stvaralaštvo nije razvilo radi seksualne selekcije. Millerova teorija na prvi pogled može objasniti previše toga, zbog čega riskira da u konačnici ne objasni ništa.

Moramo se na kraju još zapitati zašto bi evolucija razvila pripovjedno stvaralaštvo

¹⁹ Replika na ovu primjedbu bila bi da je u evolucijskom kontekstu priča bila neraskidivo povezana s pripovjedačem jer je usmeno pripovijedanje bilo jedini medij njezine transmisije. No naša mi se primjedba čini opravdanom. Miller, kako smo pokazali ranije, pristaje na ideju da je sa stajališta pripovjedača zanimanje za pripovijedanje priče cilj po sebi, a ne sredstvo za ostvarivanje nekoga drugog cilja. Tvrdimo da bi, zrcalno tome, on trebao pristati i na ideju da je priča sa stajališta slušatelja cilj po sebi, a ne sredstvo kojim se oni služe za ostvarenje nekoga drugog cilja, odnosno za procjenu pripovjedača kao partnera, suradnika ili prijatelja. Drugim riječima – Miller bi morao pristati na to da teorija treba objasniti ljudsko zanimanje za priče te bi trebao prestati imputirati ljudima (pretjeran) interes za pripovjedača (kazivača priče ili njezina autora).

za obavljanje funkcije koju već sasvim dobro obavljaju komparativno jednostavnije aktivnosti. Miller bi, kako primjećuje Stephen Davies,

vjerojatno morao smatrati da je umjetnost učinkovitiji oblik seksualnog oglašavanja od većine neumjetničkih ponašanja, uključujući demonstracije društvene kompetencije, inteligencije, šarma, sportskog umijeća, bogatstva, prestiža i statusa, kao i od očiglednih tjelesnih signala ljepote, plodnosti i zdravlja. (Davies 2012: 126)

No, kao i mnogi drugi aspekti Millerove teorije, to je u najboljem slučaju vrlo upitno, a u najgorem slučaju potpuno pogrešno.

5. ZAKLJUČAK

Pripovjedno stvaralaštvo jedna je od specifično ljudskih aktivnosti koje je teško objasniti u okviru evolucije putem prirodne selekcije za opstanak. Radi se o ponašanju koje izgleda beskorisno i rastrušeno iz perspektive preživljavanja kao biološkog imperativa organizma. Geoffrey Miller je zbog toga evoluciju pripovjednog stvaralaštva, s posebnim naglaskom na fikcionalno pripovijedanje, pokušao objasniti u okviru seksualne selekcije za razmnožavanje. Prema toj hipotezi, pripovjedno stvaralaštvo razvilo se zato što je pojedincima donosilo prednost u kontekstu udvaranja te je time poboljšavalo njihove izgleda za razmnožavanje koje, u okviru darvinističke paradigme, predstavlja drugi biološki imperativ organizma.

Miller virtuožnu upotrebu pripovjedne sposobnosti smatra pokazateljem sposobnosti koji funkcionira kao skupi signal. Pripovjedna sposobnost mentalna je značajka čije funkcioniranje ovisi o velikom broju gena, što znači da je jedinka sposobna za virtuožno pripovijedanje neopterećena štetnim mutacijama gena koje bi, u slučaju razmnožavanja, ona prenijela na potomstvo. Skupoća pripovjedne sposobnosti kao signala ogleda se u tome što, prema pretpostavci, jedinke čija genska podloga nosi previše mutacija ne mogu razviti pripovjednu sposobnost u znatnoj mjeri, odnosno ne mogu postati dobri stvaratelji priča ili njihovi kazivači. Prema Milleru, pripovjedna sposobnost funkcionirala je kao jedan od diskriminacijskih kriterija tijekom procesa udvaranja te su dobri pripovjedači i pripovjedačice, zahvaljujući svojoj sposobnosti, bili u prednosti nad svojim konkurentima. Time je ona postala značajka koju je seksualna selekcija odabrala, razvijala i rafinirala. Millerovu hipotezu kritizirali smo kako zbog manjka dokaza koji bi joj govorili u prilog, tako i, još i više, zbog postojanja

cijelog niza pojava koje je opovrgavaju. Primarna funkcija priča vjerojatno nije bila da služe kao oglasi kvaliteta svojih stvaratelja. Pripovjedno stvaralaštvo aktivnost je koja može biti iskorištena u svrhu seksualnog natjecanja – kao i mnogi drugi tipovi ponašanja – no Miller ne predstavlja dovoljno dobre razloge za vjerovanje da je ona evoluirala u tu svrhu.

LITERATURA

- BLOOM, Paul. 2010. *How Pleasure Works: The New Science of Why We Like What We Like*. London i New York: W. W. Norton & Company.
- BOYD, Brian. 2005. „Evolutionary Theories of Art”. *The Literary Animal: Evolution and the Nature of Narrative*. Ur. Jonathan Gottschall i David Sloan Wilson. Evanston: Northwestern University Press: 147–176.
- BOYD, Brian. 2010. *On the Origin of Stories: Evolution, Cognition and Fiction*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- DAVIES, Stephen. 2012. *The Artful Species: Aesthetics, Art, and Evolution*. Oxford: Oxford University Press.
- FUKUI, Hajime. 2001. „Is Music the Peacock’s Tail?”. *Human Behavior and Evolution Society Conference*, London.
- GIUSSANI, Dino. 2016. „The Fetal Brain Sparing Response to Hypoxia: Physiological Mechanisms”. *The Journal of Physiology* 594 (6): 1545–1556.
- JAMES, William. 1950. *The Principles of Psychology*. New York: Dover.
- JERIC, Ante. 2025. „Fikcija i imaginacija”. *Književna smotra* 215 (1): 79–101.
- MENNINGHAUS, Winfried. 2019. *Aesthetics after Darwin: the Multiple Origins and Functions of the Arts*. Brighton, MA: Academic Studies Press.
- MILLER, Geoffrey. 2007. „Mating Intelligence: Frequently Asked Questions”. *Mating Intelligence: Sex Relationships, and the Mind’s Reproductive System*. Ur. Glen Geher i Geoffrey Miller. Mahwah, NJ: Erlbaum: 367–393.
- MILLER, Geoffrey. 2021. *Razum i razmnožavanje: kako je izbor partnera oblikovao evoluciju ljudske naravi*. Zagreb: In.Tri.
- MILLER, Suzanne L., Petra S. HUPPI i Carina MALLARD. 2014. „The Consequences of Fetal Growth Restriction on Brain Structure and Neurodevelopmental Outcome”. *The Journal of Physiology* 592 (24): 5415–5438.
- PATEL, Annirudh. 2008. *Music, Language, and the Brain*. Oxford: Oxford University Press.
- RONEY, James R. 2002. „Likeable but Unlikely, a Review of the *Mating Mind* by Geoffrey Miller”. *Psychology* 13 (10): 1–5.
- WALDFOGEL, Joel. 2023. „The Welfare Effect of Gender-Inclusive Intellectual Property Creation: Evidence from Books”. *National Bureau of Economic Research (NBER)*. URL: <https://www.nber.org/papers/w30987> (15. 10. 2025.)
- ZAHAVI, Amotz i Avishag ZAHAVI. 1997. *The Handicap Principle: A Missing Piece of Darwin’s Puzzle*. Oxford: Oxford University Press.
- ŽUNKOVIČ, Igor. 2023. *Evolucija i književnost: književni darvinizam u procjepu znanosti o književnosti*. Zagreb: Ksenija Premur (vlastita naklada), Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

SEDUCTIVE STORYTELLING: GEOFFREY MILLER'S HYPOTHESIS ON THE ROLE OF SEXUAL SELECTION IN THE EVOLUTION OF NARRATIVE CREATIVITY

ANTE JERić

ABSTRACT

In this paper, I present and criticise Geoffrey Miller's hypothesis concerning the decisive role of sexual selection in the evolution of narrative creativity. The paper is structured in three parts. In the first part, I present the theory of sexual selection and outline the reasons why Miller applies it beyond its original biological domain. I examine Darwin's distinction between natural and sexual selection in more detail, showing how Miller reinterprets the latter as a process that shapes not only physical but also some mental characteristics of organisms. According to Miller, specifically human mental traits – such as language, artistic creation, morality, and creativity – evolved in the context of courtship as fitness indicators on the basis of which members of both sexes chose their partners for reproduction. In the second part, I show that these traits do not meet the criteria by which fitness indicators are usually recognised. Such indicators should develop fully only after sexual maturity, should be less developed in individuals whose general physical condition is poor, and, generally speaking, should not primarily contribute to the organism's chances of survival but might even reduce them. None of these conditions, however, can be said to apply to the mental abilities that Miller considers. In the third part, I critically reexamine and reject Miller's claim that narrative creativity evolved for the purpose of courtship. Narrative creation is an activity that can be used for sexual competition – just like many other types of behaviour – but Miller does not provide sufficiently strong reasons to believe that it evolved specifically for that purpose.

KEYWORDS:

costly signals, fitness indicators, Geoffrey Miller, literary Darwinism, sexual selection

CHARACTERISATION IN THE NOVEL *KNJIGA GORKOG PRIJEKORA* (*THE BOOK OF BITTER REPROACH*) BY IVAN ARALICA

MIRELA ŠUŠIĆ

University of Zadar, Croatia, Department of Croatian Studies
Trg kneza Višeslava 9, HR – 23000 Zadar
msusic@unizd.hr

UDK: 821.162.42.09Aralica, I.
DOI: 10.15291/csi.5083
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 20. 1. 2026.
Prihvaćen za tisak: 17. 2. 2026.

The constellation of history and literary fiction in the consciousness of the recipient is fundamentally determined by the author's skill in characterisation and in realising literary reality. The multiple literary affirmation of the Croatian writer Ivan Aralica, achieved through his historical novels, gains particular significance with his novel *Knjiga gorkog prijekora* (*The Book of Bitter Reproach*), which is the subject of this paper. Through reflection on his own historical knowledge of the city of Zadar and of one of the most valuable fourteenth-century Croatian monuments – the Chest of Saint Simeon, commissioned by Queen Elizabeta in honour of the local saint and for the purpose of strengthening the alliance between Zadar and the Hungarian crown – Aralica constructs the identities of his characters. The destruction of a city and the construction of the historical figure of Elizabeta Kotromanić through the literary character of a young girl fundamentally reflect Aralica's ability to portray the inner states of his heroes and heroines, regardless of the level of historical and semantic hierarchy to which they belong. An interpretation of Aralica's literary technique, most evident in his methods of characterisation and portrayal of social conditions, confirms the contemporary and original nature of his literary conception.

KEYWORDS:

Elizabeta Kotromanić, Ivan Aralica, literary character, "The Book of Bitter Reproach", Zadar

Authors are not charged for publication of papers by the journal. Authors retain the copyright to their paper and the right to publish without restrictions. Free of charge and without delay, users can read, download, copy, distribute, print, or search the material, provide links to it, as well as modify or use it in other legal ways with obligatory citation of the original source in accordance with the CC BY 4.0 licence.

1. INTRODUCTION

A fourteenth-century historical event, in which Venetians resolved to conquer the city of Zadar or destroy it, provided Ivan Aralica, a prominent contemporary Croatian writer, with the narrative framework for the novel *The Book of Bitter Reproach*, examined in this paper. The novel was published in 1994. In the novel, Aralica returns to the distant past of the Croatian people, poetically constructing and, on the basis of historical sources, reconstructing the early youth of Elizabeta Kotromanić, daughter of the Bosnian ban Stjepan II Kotromanić. Despite the historical subject matter which it presents and on which it is based, the language of the novel is modern, although the frequency of authorial commentary is saturated with universal statements; to this end, the writer also employs gnomic constructions in which age-old folk wisdom is expressed in a lapidary manner.

Detailed descriptions of historical events, the slowed development of the plot, and the depiction of events and the state of the city of Zadar present a meticulous spectrum of fact-based historical events and scenes through which the reader makes their way at a deliberately slow pace. Although this is an extensive historical reconstruction that is not easily navigable, the focus of this paper is not on the typologisation and theoretical categorisation of the novel, given that Aralica's historical novels have already been widely discussed, but rather on the specific literary procedure through which Aralica creates and develops literary characters in the novel *The Book of Bitter Reproach*.

This interpretation will show that the fourteenth-century tragic events in these regions, which Aralica incorporates into the fabric of the novel following meticulous archival research, should not be read exclusively through the lens of the wartime context in which the novel was written, as has frequently been the case in literary criticism. Rather, it will demonstrate why the novel constitutes an artistically successful work, especially in terms of its characterisation. It will be shown that the novel *The Book of Bitter Reproach* occupies a more significant position than that assigned to it by literary criticism, not only within Ivan Aralica's literary oeuvre but also within Croatian literature as a whole, and particularly within works that thematise the city of Zadar.

2. LITERARY CRITICISM OF ARALICA'S LITERARY OEUVRE

Ivan Aralica is an unquestionable classic of Croatian literature, a contemporary writer of enviable literary quality and quantity. This status has not been disputed even by the critics who, from the position of political opponents, responded to his literary

work with negative reviews and commentary.

The fact that Ivan Aralica has been the subject of writing by both leading and lesser-known figures in Croatian literary criticism is further demonstrated by the contribution of Hrvojka Mihanović-Salopek, which merits mention in any discussion of criticism devoted to his literary oeuvre. In two volumes of selected writings titled *Aralica in the Eyes of Literary Criticism*, Mihanović-Salopek compiled 125 representative literary reviews, critiques, afterwords, and essays by literary critics addressing Aralica's literary work. The authors of these texts include, among others, Ivo Frangeš, Miroslav Šicel, Cvjetko Milanja, Viktor Žmegač, Dubravko Jelčić, Krešimir Nemec, Luko Paljetak, Igor Mandić, Veselko Tenžera, Branimir Donat, Julijana Matanović, Velimir Visković, Ivan Bošković, and many others. This also shows that Ivan Aralica has not always been written about in accordance with the "rules of the profession," that is, in an argument-based, scientifically grounded, objective, and professionally rigorous manner. The literary oeuvre of one of the most prolific contemporary Croatian writers has also been the subject of numerous social polemics, political-ideological debates, and pamphlets. Nevertheless, it is beyond dispute that Ivan Aralica occupies an unquestioned position as a classic in all major histories of Croatian literature, a status that cannot be undermined even by occasionally tendentious or erroneous critiques. Thus, in his 1987 *History of Croatian Literature*, published jointly by Cankarjeva založba and the Publishing Institute of Matica hrvatska, Ivo Frangeš presents Aralica's prose in an affirmative light, justifiably placing him in a lineage that extends from Mirko Božić to Vojin Jelić, from Ivan Raos to Nikola Pulić and Jozo Laušić, that is, among writers of a region shaped by language as a distinctive and richly expressive cultural force. Frangeš highlights his historical novels, which, as he notes, "stirred both the reading public and the critics," and emphasises that Aralica is one of the greatest narrators we have ever had. In his 2003 *History of Croatian Literature*, Slobodan Prosperov Novak attributes to Aralica an obsession with politics and power, while Dubravko Jelčić, in his own *History of Croatian Literature*, emphasises Aralica's indisputable status as a classic of contemporary Croatian prose. In the third volume of his *History of the Croatian Novel from 1945 to 2000* (2003), Krešimir Nemec justifiably places Aralica alongside Šimunović, Božić, Kaleb, Desnica, and Laušić, while also situating him within the lineage of authors of historical novels or novels about history, alongside Fabrio, Šehović, Supek, and Ivanac. Nemec emphasises that, after a prolonged search for his true thematic domain, Aralica ultimately found his authentic voice in the genre of the epic, expansively structured historical novel. Since this work by Nemec constitutes a fundamental reference for the study of the development of the Croatian novelistic

tradition, it can be regarded as one of the more reliable accounts of Aralica's literary production.

However, although Ivan Aralica's literary work has generally been written about extensively and from various perspectives, and studied through different approaches and disciplines, the novel *The Book of Bitter Reproach* has received little scholarly attention. Apart from a few relevant contributions, cited later in this paper, it has remained almost entirely unexplored. One of the reasons may also be found in the earliest critical responses to this Aralica novel, which unjustly abstracted it from the corpus of Aralica's works considered worthy of scholarly study and thus, in a certain sense, "labelled" it. It is a fact that this novel constitutes a "dense" literary-historical and semantic field, which, once traversed, reveals an entire spectrum of complex layers that are highly potent in the sense of literary research.

3. LITERARY CRITIQUE OF THE NOVEL *THE BOOK OF BITTER REPROACH*

Unlike Aralica's other historical novels, *The Book of Bitter Reproach* has attracted the attention of only a few scholars, and even when it has been addressed, this has occurred primarily in the form of brief reviews or passing remarks, usually within broader studies of Ivan Aralica's literary oeuvre or of historiographic novels. Perhaps this is because the novel was unjustly compared with Aralica's earlier works or perhaps because it appeared at a time of social upheavals that were themselves shaping Croatian history. Thus, in one of his valuable contributions to literary scholarship, Krešimir Nemec, when examining the relationship between Ivan Aralica and the model of new historiographic fiction, states:

When reading successive parts of Aralica's epic fresco, the symptoms of fatigue and the mannerisation of the narrative model become easily noticeable. The chosen model of historiographic fiction became "worn out," gradually losing its freshness, which could be observed at all levels, from modes of meaning production, the narrative instance, and the insertion and modulation of ancillary stories, to the use of archaic lexis, the forced reliance on sententiousness, and meticulous description, and finally the creation of characters and the functioning of the actantial level, among others. These shortcomings would become particularly evident in the subsequent historical novels *Tajna sarmatskog orla*

(1989) and *Knjiga gorkog prijekora* (1994), with which Aralica no longer succeeded in matching the aesthetic achievements of the tetralogy. This was probably also the reason for the thematic shift and the search for new narrative solutions in the subsequent novels *Okvir za mržnju* (1987), *Majka Marija* (1992), and *Četverored* (1997) (Nemec 2020: 16).

Unlike Nemec, who is categorical in his evaluation of this novel, Ivan Bošković and Antun Pavešković offer an ambivalent but more concrete critical insight into the novel *The Book of Bitter Reproach*, while Ivica Matičević undertakes an analysis of the novel from an affirmatively oriented scholarly perspective.

On the one hand, Bošković emphasises that with this novel Aralica confirmed the strength of his writing and that the work once again realises the finest qualities of Aralica's style, such as skilful story construction, the ability to engage the reader through numerous digressions, and the universality of expression. On the other hand, he points out that "the book is burdened with gnomic statements and a didactic tone (voiced through Peregrin, Matafar, and the old duke Purča, as well as through the comments of the omniscient narrator), while its dynamics are weighed down by retarding descriptions of family ties and relationships among the European nobility (...)" (Bošković 2006: 137). Here, Bošković also refers to Aralica's inconclusive characterisation of the main female character, the girl Elizabeta.

Antun Pavešković will point out that:

A narrative voice that is simultaneously heterodiegetic and homodiegetic, personalised in the third person and impersonal in the first, precisely in its attempt to be literally everything, cannot function convincingly. That is, it can function where it is absent. However, as we have seen, the problem arises when such sections need to be integrated into the overall fabric of the narrative. For this reason, the structure of this otherwise not overly intricate plot appears unusually complex (Pavešković 1994: 754–755).

Addressing the structural level of literary analysis, Pavešković concludes that the novel is "too predictable in its outcomes, overly documented in its attempt to generate meaning, and insufficiently transparent to communicate its message to a collective of the scope with which it seeks to establish a dialogue" (Pavešković 1994: 755).

Aralica's skill in emphasising the political influence on both the past and the present, as well as his approach to characterisation, one that serves ethics more than the

structural coherence of the novel, finds particular expression in the novel *The Book of Bitter Reproach*, prompting Ivica Matičević to note the following:

Elizabeta's naive perspective, her lack of knowledge of reality and of the pernicious possibilities of political action, served as a living probe for determining the depth of political evil. At certain moments, she also appears as the voice of the author himself, conveying his ethical inquiries, especially when she questions the responsibility of those who ought to be responsible, those who deserve a critical gesture and a contemptuous gaze, for nothing else can be done with them... only bitter reproach as the sole punishment that the humiliated and deceived can direct at them. Politics is (...) the striving for personal power (...)
(Matičević 2013: 292).

Unlike the ambivalent views of these critics, who in *The Book of Bitter Reproach* pointed out not only certain "shortcomings" but also its aesthetic values, Nemec is unequivocal:

The same applies to the novel *The Book of Bitter Reproach* (1994), which situates the story of the life path and maturation of Elizabeta Kotromanić, the daughter of the Bosnian ban Stjepan, within the historical backdrop of the Venetian siege of Zadar (1345–1346). Once again, historiographic sources and chronicles are extensively cited, but the work is devoid of parabolic potential and of a universal, timeless projection of the concrete historical experience, and thus turns into little more than a sumptuous historical picture book and a retold chronicle (Nemec 2003: 286).

What literary criticism has in common when addressing this novel is the tendency to treat the Homeland War as a key to its interpretation; however, critics do not point to concrete reasons for such reading, and it appears that this approach is based primarily on the historical moment in which the novel was written. However, the meaning of this shared critical feature can be located in the category of universality as a modern-historical element through which Aralica articulates the essence of a story about history, precisely by unveiling contemporary scenes of life, especially those that were unfolding in Croatia at the time the novel was written. Through this approach, the author creates a modern-historical novel that simultaneously raises intellectual and emotional questions, offers moralistic responses, and at the same time achieves literary and aesthetic value.

4. ABOUT THE CHARACTERS IN THE NOVEL

As a potent element of the structure of a literary work, one that exists in a specific relationship with the reader's interpretive and overall experience, the literary character has always occupied a special place in literary studies; in this regard, Vladimir Biti also emphasises the following:

Views on the interpretation and naming of the literary character have changed over time, depending on its presentation within the historical cross-section of a genre, as well as on prevailing conceptions of literature in the broader scholarly sense, according to models that have elaborated notions of the human being, the subject, the individual, identity, and related concepts (Biti 1997: 204).

In his historical novels in general, and in this novel in particular, Ivan Aralica presents real historical figures alongside an entire array of fictional characters that conform to a realist paradigm. It is precisely the fictional characters, grounded in real persons and a historical paradigm, that reflect the ethical dimension of the "cycling" of history, which repeats itself because it mirrors human nature's failure to learn from its own mistakes. The central characters, however much power they may wield, are weak individuals through whom the author conveys the tragedy of the ordinary person and of a people who, regardless of the historical period to which they belong, find themselves in an atmosphere of an ever-present "some" authority—a paradox of their well-being: authority is difficult to live with, yet impossible to live without.

The protagonists of *The Book of Bitter Reproach* are seemingly presented as objects of historical events, "weak characters," and victims of unfolding circumstances. The author portrays them within everyday human life, with almost accentuated human flaws, yet does not deny them virtues.

A distinctive feature of the characterisation of Aralica's characters in this novel is also evident in his "rapidly sketched" figures, such as Marko, the son of Anđelo the goldsmith who minted coins for the ban, and Antal Forgách, who provoked Purča and was not left "unrepaid" for his insults, but took revenge on him with the ban's permission. Doroteja is the ban's second lawful wife and Elizabeta's stepmother, serving the characterisation of Stjepan and Elizabeta, as does Pavle Radišić, the ban's illegitimate son. Then there are Margarita, Ludovik's first wife; the Queen Mother; and Veronika, a prostitute—characters who, through Elizabeta's perception of them, sustain and shape Elizabeta's view of the world and of other people. The semantic potency of these characters is manifested through sketches of their identities, which primar-

ily serve the characterisation of Elizabeta. Culler distinguishes several determinants of identity: “with regard to birth, the rises and falls of characters, and the personal qualities that characters reveal in tragic moments of life. The most crucially defined identity is the one that results from the actions of characters, a product of their relationship to the world” (Culler 2001: 129–130). It is precisely through these secondary characters that Ivan Aralica affirms this final type of identity identified by Culler as a connotation of ethical relevance.

Particular semantic significance is conferred upon the characters of Elizabeta and Stjepan by the figures of Purča and Peregrin, through whom the author establishes a relationship of thesis and antithesis, similar to a duality that is reflected in the process of characterising Elizabeta and Stjepan.

Purča has been Stjepan’s trusted man since early youth—coarse, simple, and strong:

- Stipan – forgetting in his rage that he should address his childhood companion Stjepan Kotromanić by the title of ban – what are we going to do with this pumpkin seed?
- Do whatever you know how to do, just don’t cut off his head, don’t hang him and don’t drown him in the Danube. Purča, this battlefield is called a congress, after all (Aralica 1994: 34).¹

Unlike Purča, Peregrin’s role in the lives of Stjepan and Elizabeta serves an entirely different purpose and aim:

And thus he gained in Peregrin his second adviser, different from Purča Dabišić. While Purča instructed him in the wisdom of the people from which they came and of the land in which they lived – wisdom such as that of the bull’s hide and that of the sparrow that fell from the nest. Peregrin taught him about the wisdom and customs of the wider world, just as he instructed him on what votive gift he should bring to Zadar (Aralica 1994: 65).

Each of these characters is marked by the linguistic “non-homogeneity” characteristic of Aralica, since the novel is set in the fourteenth century, yet the language of these characters is almost equally classical and modern:

¹ All quotations from Ivan Aralica’s novel *The Book of Bitter Reproach* included in this study were translated from Croatian into English specifically for this paper by the translation agency SINONIM d.o.o., Podravlje (Osijek), Croatia.

What was happening there, not in the abysses of souls, but in the two royal tents, Elizabeta eagerly awaited the chance to see when her father told her to dress nicely and comb her hair; they would go to the royal tents so that she might meet the Queen Mother, her aunt, who had expressed a wish to see her sister's daughter. She would also meet her aunt's son, King Ludovik, his wife and some other nobles. Therefore, she was to be properly dressed and, her father implored her, to behave properly! And she would behave properly if she spoke as little as possible, if she did not open her mouth and display her foul tongue (Aralica 1994: 108).

Although the literary characters in this novel, as in most of Aralica's historical novels, function as a kind of allegory through which contemporary power, politics, and ideology are depicted, and thus carry a didactic connotation with elements of moralism, these characters, especially Elizabeta and Stjepan, also produce specific, individually emphasised flashes that simultaneously portray both weakness and strength. Through their characterisation, a distinctive feature of Aralica's literary method becomes apparent, one that lends a particular mark both to this novel and to his poetics.

5. ON THE SMALL, WISE, AND LOVELY WITCH

Aralica's Elizabeta Kotromanić is described as a "small, wise and lovely witch" (Aralica 1994: 70), a character of particular significance for the novel *The Book of Bitter Reproach*. The character of Elizabeta, the daughter of Stjepan II Kotromanić, is portrayed as an exceptionally spirited and dominant personality who, despite her young age, defies her own position, the historical moment, her father who embodies authority and loves her deeply, as well as the stereotype of "womanhood" of the time and patriarchy in general:

He loved her wholly as he had never loved anyone before. (...) Come – he would say to his daughter as if speaking to someone in misty distances – your father and your Stipan will deny you nothing. Come and do not sulk with me! – Elizabeta would laugh, spread her little arms and embrace him around the neck. Those arms of hers around his neck! God, Creator of heaven and earth, is there anything more beautiful in the world? (Aralica 1994: 48–49)

Although numerous women passed through Stjepan's life, two lawful wives, ten lovers, and others who offered themselves to him and "crossed his path," all of whom he loved in turn and whose number is beyond counting, not a single one ever cast a shadow over the importance and position Elizabeta held in Stjepan's heart and life:

– Whoever she may be, your Stipan will never leave you alone. You are his, and you are the only one. – He embraces her and spins her around in his arms, while the little girl cries out with joy. And so it went on, until, dizzy from the spinning, they fell together, still embraced, onto the bed (Aralica 1994: 57).

Throughout the novel, the author logically and psychologically convincingly grounds Elizabeta's self-awareness in her father's immense and unconditional love, as well as in a particular quality inherited from her mother.

The degree of defiance that the author attributes to the twelve-year-old girl Elizabeta is so pronounced that, on the one hand, she becomes an unconvincing character, as she "stands out" from the historical period, customs, and culture of life. Ivan Bošković also points this out, stating:

Despite all her qualities, it is difficult to escape the impression of Elizabeta's "overdimensioned" role; despite her royal origin, she assumes roles inappropriate to her age and experience, just as her desire to "grasp" the secret language of politics and her father's role within it appears unconvincing (Bošković 2006: 137).

On the other hand, in an allegorical sense, and when viewed through the lens of the historical affirmation of this queen remembered in popular memory and history, whose crown is still preserved today as one of the greatest and most valuable Zadar artworks in the Museum of Gold and Silver (SICU) in Zadar, this otherwise, in certain parts of the novel, "impossible" and unconvincing power of striving, action, and adaptation of reality to her own will acquires its connotation:

Several years after her mother's death, when her daughter was introduced at the new congress in Višegrad, it was seen that the mother had bestowed upon her daughter, along with her name, her own likeness. Heavy hair the color of wheat straw, the gait of a fawn, blueness in her eyes and the ability to be noticed yet never fully seen. Those who knew her well up to the age of twelve, when this story of bitter reproach begins, as her father and her stepmother knew her, also

knew that from her mother she had inherited possessiveness mixed with her mother's concealed frivolity (Aralica 1994: 46).

The author carefully gradates the structure of this female character's personality, from a small, spoiled and much beloved girl, conveying to the reader her historical power:

- You know everything, my little wise one! Still, this time you will not go with me. Purča says that women and odd numbers bring misfortune on a journey.
- Tell your Purča that I will come after you (Aralica 1994: 78).

to a strong female ruler whose will asserts itself in reality:

The delegation set out at dawn. When day broke, Doroteja found Elizabeta's bed empty. She raised alarm and sent guards to her uncle in Milodraž, instructing him to find her. Vladislav sent a pursuit along the road taken by the delegation. The next day the pursuers found Elizabeta near Vranduk, starving, filthy and frozen. She could not be persuaded to return. They had to bind her and transport her between them, for she scratched and bit everyone around her. To relieve Doroteja of worry, her uncle took her to Dreževica, to Duke Grgur Gojslavić, and ordered that guards watch her day and night. She did not escape, but in the two rooms where she was held she smashed everything that could be smashed and broke everything that was breakable. When there was nothing left around her to destroy, she began systematically, one scratch per day, to tear at her arms, legs and body. Only her face she spared. When the ban returned, he found her covered in wounds that were beginning to heal (Aralica 1994: 78).

The author constructs this unusually powerful female character by grounding her origins in what is historically known. Namely, various historical sources state that Elizabeta Kotromanić, the real historical figure, was described by her contemporaries as an effective and ruthless politician who did everything within her power to preserve her authority, that is, to secure the rule of her daughters: "Not only was she possessive, not only was she brazen and frivolous, but Elizabeta had also learned how to blackmail" (Aralica 1994: 80). The scene in which Elizabeta blackmails both Purča and her father, Ban Stjepan Kotromanić, occurs at the moment when Purča asks the ban to adopt Crnuga, who would later accompany and protect Elizabeta. Elizabeta,

aware of her influence over her father, initially urges him not to comply with Purča's request, only to then blackmail Purča: if Stjepan does grant his wish, Purča must persuade the others to allow her to accompany them to Bihać. Until the emergence of her emotional attachment to Zadar, and thus the beginning of her affirmative emotional development, Elizabeta's affirmation in the novel is consistently achieved precisely through her opposition to ethics and to the historical moment in which the events of the novel take place—she simply believes that “her destiny is the same as her will” (Aralica 1994: 99).

All the characters in the novel are confronted with political power that exceeds their personal capacities, including Stjepan himself, who is caught between Ludovik and Venetians—except for Elizabeta, who within the sphere of her lived world is the most powerful character, possessing an exceptional and, in novelistic terms, convincing ability to shape reality according to her own will. This remains the case until the very last pages of the novel, when she is finally subdued and reproached—bitterly. And this occurs because of the single affirmative emotion that the author grants her in the novel: her love for Zadar. For what she experienced as Zadar and with which she identified. Zadar was betrayed so that Stjepan's daughter Elizabeta might be secure and this was something she neither could nor should have known. Elizabeta loved Zadar. It is precisely through the emergence and development of this love for Zadar over the course of the narrative that the author builds her psychological credibility and renders her a literarily successful and convincing character:

What attracted Elizabeta in all this was not Križan's clumsy handling of weapons; she was drawn to the life of the *klapa*, a community she had not known. Watching them from the side as they mocked one another and competed among themselves, competition that did not produce inner division but inner strength, she, God knows how far removed from them and their lives, began to feel within herself as part of their community. Even if this was only the role of an observer, which they might or might not notice, since she was not the only one watching them. And as the entire decena was absorbed in Križan, dragging his son Dragotin behind him like his destiny, so she too, with her eyes and her feelings, became entangled in everything that this young man did, half male and half female (Aralica 1994: 180).

As such, a character animated and strengthened by emotion becomes the protector of the only “thing” in the novel that the reader learns Elizabeta truly loves—the city of Zadar. Everything else in the novel Elizabeta “merely” covets. It is precisely through

the paradox that this “only important” thing to which Elizabeta is devoted and of which she is the avowed protector cannot be protected, but is instead betrayed and sold for her own benefit, that this female character acquires a tragic dimension, one that resonates both with her historical way of life and with her death.

The author’s emotional attachment to the city of Zadar, its autochthonous culture, and the nation is deeply expressed through the construction of the character of Elizabeta, who represents the author’s imaginative vision of the care that ought to be shown towards the endangered ordinary person and the oppressed people. However, the author chooses a literary strategy that reflects the actual state of affairs as borne out by history, which in turn justifies both the presence and the abundance of universal statements in the novel, filled with stoicism and a critical stance towards folk wisdom concerning a distorted form of power that produces a society in defiance of the moral code:

- All of this is a great lesson, my Elizabeta! Two years ago you were a child, and now, after all this, you are a grown woman. When you collect yourself a little, with the knowledge you have received from your father, you will not perish in the distant world. You will be grateful to him more than you curse him today. Be reasonable, Elizabeta! Is he truly to blame for Zadar’s cruel fate? Would Zadar not have suffered the same even if the ban had not profited from its misfortune? You will live and see that holy deeds and holy people are rare. That holiness is more a matter of chance than the product of deliberate intention (Aralica 1994: 408).

6. ON THE POWERLESS MAN OF POWER

Ban Stjepan II Kotromanić, like Elizabeta Kotromanić, is a real historical figure, significant in history because Bosnia experienced its greatest territorial expansion during his reign.

This strong male character, who is unusually weak when it comes to his only daughter, is constructed by Aralica as a kind of anti-hero, or more precisely, as a paradoxical hero. As both ruler and father, he will sell a city for the happiness of his daughter, disregarding his given word and the fate of a people. He will sell Zadar for the money with which he will secure Elizabeta’s material safety and a good marriage. He is a great father, but a small man and a harmful ruler.

Stjepan Kotromanić, a powerless wielder of power within the broader network of

rulership in which he is entangled, is marked and connoted by the author at the very beginning of the novel in a way that anticipates his final characterisation at the novel's end, identifying him through the description "the offspring of the dark abysses of your soul" (Aralica 1994: 17). The father sells the very thing through which Elizabeta's existence is affirmed; he betrays Zadar for financial gain in order to secure her livelihood:

I wanted you to read them; that is why I left them there. Had you read them, you would have known for whose sake I had ended up in the litanies as a disciple of Belial. And you would have known that you have no right to call me that. Everyone else may call me so; you must not! You wanted me to do what I did. I had read that desire in your eyes. Do not try to defend yourself! Did you wish to find yourself where your mother came from? Did you wish to live near your cousin the king? I had seen all of this in your eyes and I had to do as you pleased. And was it I who then betrayed the people of Zadar? You betrayed them, Elizabeta! You! ... But time lies before you, my *Kujavka*! You will have the chance to erase me from the litanies as a disciple of Satan and to put me in there as a great benefactor (Aralica 1994: 408).

At the beginning of the novel, the seventeen-year-old Louis (*Ludovik*) I of Anjou, heir to the Croatian-Hungarian king Charles Robert, summons his vassal Stjepan II Kotromanić by letter to gather an army and join the royal forces in a campaign against Venetians. This letter, which serves the author as a motivating device that prompts Stjepan to reflection, decision, and action, is also instrumental to his characterisation, since from the very outset of the novel it clearly foregrounds political intrigues, betrayals, and espionage, phenomena neither unknown nor foreign to Stjepan, and very much present even in the fourteenth century given the high-level "circulation" of information:

Even before Ludovik had sent letters to his vassals, one of them to the one who held court in Sutjeska, probably while the Royal Council was still preparing the decision to launch the punitive campaign, news reached Venice of the danger posed by the young king who, in three years of rule, had shown that he made decisions swiftly, pursued their execution with full force, but also withdrew quickly if resistance to his will proved fierce. He withdrew only briefly. Once he had gathered strength again, he would fall upon his victims like a hawk upon a sparrow (Aralica 1994: 7).

Stjepan's generally affirmative attitude towards women in the novel renders him a convincing figure in the role of a father who unconditionally loves his daughter Elizabeta. Through Stjepan's positive disposition towards women, manifested in the novel in his consistently "courteous conduct" towards them and in affirmative relationships accompanied by the "generous gifts" he bestows, the author points to the ruler's gentle and fair character:

(...) In his forty-seven years, Stjepan Kotromanić had two lawful wives, one deceased and one still living, both of royal lineage, and ten noblewomen who, as he travelled through the land, whether to satisfy his passion or the hidden intentions of his family, would come out to meet him and embellish the pleasures of his journeys. Among these ten, the most prominent place was held by Luca Radišić. In addition to these twelve, he had still other women, whose number and names he could neither recall, who, uninvited and unknown, would run out before him on the road or linger along the paths around the court. In his willingness to embrace all who crossed his path, he did not distinguish himself from his subjects. Yet, truth be told, he never took any woman by force. He had neither the will nor the need to do so. He would gift each one and kiss her at parting, wishing each of them good fortune. It may be considered certain that the ban's courteous conduct and generous gifts, much talked about throughout small Bosnia, attracted and emboldened many women to come out to meet him and to slip into his bed at roadside inns (Aralica 1994: 23).

It is precisely through the necessary and abrupt shift in Stjepan's attitude towards that for which he is willing to give everything, his honour, his word, and his integrity, for the sake of his unconditionally beloved daughter Elizabeta that the author's skill in characterisation, as embodied in Stjepan, becomes evident. The paradoxical power(lessness) of his parental love, which he actively demonstrates through the act of betraying an entire city, is so great that he does not appeal to love or parental authority, but rather to the function of the "ban" and the power vested in that office. Thus, for the first time in the novel, on its final pages, Stjepan as a father issues an order to his spoiled, beloved, and adored daughter and causes her pain, for the sake of her personal good:

What do you need to know? Everything at Zadar went well, nothing unexpected, everything as had been foreseen. And you, my daughter, do not think of Zadar! Think instead of Višegrad, to which you will soon depart. You will go to

the place where I met your mother. And remember this: from now on, no more pestering about Zadar! Your father is the ban, you may do what no other woman can, but a ban's daughter, if her father is to remain ban, must not say to the ban: 'I will not.' (Aralica 1994: 375)

Unlike the character of Elizabeta Kotromanić, who as the protagonist embodies personal growth through generational destiny and experiences a personal "bitter reproach" of universal significance through an affirmative emotion, Stjepan II Kotromanić, as a literary character, does not assume responsibility for the pragmatism of his actions. By placing personal, individual interest—the well-being of his own child—above all statesmanlike and broader social interests, he becomes at once a "great" father and a "small" man:

- You lied to me, Stipan! And you are still lying to me – said Elizabeta, who in these two years had grown from a girl into a woman. – How could you do this, and how can you keep doing it, disciple of Belial?
- Lied? – the ban repeated and paused to reflect. – One could put it that way. Forgive me, I meant to say that Matafar might reproach me for such a thing. When I hear 'that lying ban' from his mouth, it sounds true to me, but when I hear the same from you, my *Kujavka*, it wounds me deeply and strikes me as a coarse untruth. As a lie about a lie! For I betrayed Matafar, and he has the right to call me both liar and traitor, but you do not. Not only have I not betrayed you, not only have I not lied to you, but I conceived and carried out this entire lie, this entire betrayal, in order to remain faithful to you, to fulfill the deathbed vow I gave to your mother, that I would return you to the place where I found her (Aralica 1994: 406–407).

Through the character of Stjepan and his actions, which are ambivalent in every sense, as he simultaneously betrays his daughter and remains faithful to her, the author imposes upon the recipient an almost philosophical framework of reflection, a dilemma concerning a "given value" that is (not) realised at the very moment when the presented historical facts are called into question, whether this concerns the fourteenth century in which the narrative is set or the period of the Homeland War during which this novelistic narrative was written:

(...) political and historical thematic preoccupation offers the reader an opportunity to interpret and compare the past with contemporary social events. Ac-

cordingly, novelistic narration in postmodernism does not represent a problem but rather a *given value* that is realised at the moment when the presented historical facts are called into question. This is, namely, fundamentally different from modernism, which resists an understanding of the past, viewing it as a *nightmare* (...) (Hutcheon 2002: 50).

Through such a complex literary procedure, in which the author intertwines novelistic narration, philosophical reflection on life, national consciousness, and history, most clearly manifested in the characterisation of Stjepan and in the portrayal of the state of society, Aralica's original and contemporary literary conception is affirmed.

7. CONCLUSION

The novel *The Book of Bitter Reproach* asserts itself through the richness of its poetic construction of history and historical reconstruction of real events, despite the density of its narrative texture, which repels as much as it attracts. Through historical facts combined with novelistic interpretation, Ivan Aralica reflects on and aesthetically successfully shapes the moral and ethical dilemmas of individuals and nations. The relativity of power and power wielders, of history, betrayal, surrender, and struggle is thereby connoted, and within the entire constellation of events and characters, the figure of the young girl Elizabeta Kotromanić, the daughter of the Bosnian ban Stjepan II Kotromanić, serves the author as a means of expressing his own relationship to the city of Zadar and to his people. Through the character of Ban Stjepan, Ivan Aralica abolishes the heroic role of the protagonist and places at the centre the tragic fate of a people brought about by the selfishness of an individual who is unwilling to sacrifice himself for the good of the oppressed community and instead does the very opposite—selling the people for his own benefit. The author places the immoral actions of individuals under an imperative precisely in order to strengthen a sense of awareness that collective solidarity forms national identity; however, he does so through the form of paradox and in a specific manner, which is why his literary procedure is validated as contemporary. Faithful to his own tendency to mitigate tragedy, Ivan Aralica concludes the novel with an ideological-ethical message and a universal statement of relativity, according to which, as he puts it, “noble deeds and glorious victories” are always somehow ours, while “villainies and defeats” are invariably someone else's.

Aralica bases and intertwines his literary fiction with the (con)text of history, drawing on the work “The Siege of Zadar”, which he believed—an opinion that was gen-

erally accepted at the time he was writing this novel, though no longer so—to have been authored by Nikola Matafar (Kurelac and Karbić 2007: 17–18). For this reason, Matafar also appears as one of the novel’s characters and is a figure who deserves separate and further literary-scholarly and historical investigation. However, when historical facts and critical judgments, some of which are ends in themselves, are abstracted from consideration, the novel *The Book of Bitter Reproach*, by virtue of its multilayered literary and scholarly potential, calls for further readings, reflection and study and, as such, deserves a significant place in literature rather than the rigid mold into which it has been confined.

The ability to construct the complex characters of Elizabeta and Stjepan through the prism of paradox, a dense veil of history, and a network of intrigues affirms Ivan Aralica as a writer who fundamentally realises Hans Robert Jauss’s concept of great aesthetic distance, as he significantly transcends the horizon of expectations. The bitter reproach foreshadowed in the opening pages of the novel achieves its semantic completeness on the final pages through a reproach addressed to the human spirit, embodied precisely in the act and choice of Elizabeta’s father, Stjepan, despite his office of a statesman and the responsibility that office entails. Through the paradox of Stjepan’s betrayal of Elizabeta—for Elizabeta’s sake—the author’s contemporaneity and timeless relevance are affirmed.

REFERENCES

- ARALICA, Ivan. 1994. *Knjiga gorkog prijekora*. Zagreb: Znanje.
- BITI, Vladimir. 1997. *Pojmovnik suvremene književne teorije*. Zagreb: Matica hrvatska.
- BOŠKOVIĆ, Ivan. 2006. „Evo opet pravog Aralice!” In: *Aralica u očima književne kritike: ogledi i recenzije pojedinih knjiga*, knj. 2, (ed.) Hrvojka Mihanović-Salopek: 134–137. Zagreb: Znanje.
- CULLER, Jonathan. 2001. *Književna teorija: vrlo kratak uvod*. Zagreb: AGM.
- FRANGEŠ, IVO. 1987. *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb–Ljubljana: Nakladni zavod Matice hrvatske; Cankarjeva založba.
- GLAVIČIĆ, Branimir and Vladimir VRATOVIĆ (eds). 2007. *Opsada Zadra = Obsidio Iadrensis: rukopis Veljka Gortana*. In collaboration with Damirom Karbićem, Miroslavom Kurelcem and Zoranom Ladićem. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- HUTCHEON, Linda. 2002. „Postmodernistički prikaz”. In: *Politika i etika pripovijedanja*, (ed.) Vladimir Biti: 33–60. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- JAUSS, Hans Robert. 1982. *Toward an Aesthetic of Reception*. Trans. Timothy Bahti. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- JELČIĆ, Dubravko. 1997. *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb: Naklada Pavičić.
- KURELAC, Miroslav and Damir KARBIĆ. 2007. „Uvod–Ljetopis Obsidionis Iadrensis libri duo, njegovo historiografsko i povijesno značenje”. In: *Obsidio Iadrensis / Opsada Zadra*, Branimir Glavičić and Vladimir Vratović (eds. in collaboration with Damir Karbić, Miroslav Kurelac and Zoran Ladić): 3–20. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- MATIČEVIĆ, Ivica. 2013. *Od estetike do ideologije: rasprave i ogledi o hrvatskoj književnosti*. Zagreb: Ex libris.
- MIHANOVIĆ-SALOPEK, Hrvojka (ed.). 2006. *Aralica u očima književne kritike: ogledi i recenzije pojedinih knjiga*. Knj. 1–2. Zagreb: Znanje.
- NEMEC, Krešimir. 2003. *Povijest hrvatskog romana od 1945. do 2000*. Zagreb: Školska knjiga.
- NEMEC, Krešimir. 2020. „Ivan Aralica i model nove historiografske fikcije”. *Zadarska smotra* 69 (1–3): 11–16.
- PAVEŠKOVIĆ, Antun. 1994. „Roman prijekora ili prijekor romana”. *Forum* 33 (9–10): 751–755.
- PROSPEROV NOVAK, Slobodan. 2003. *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb: Golden marketing–Tehnička knjiga.

KARAKTERIZACIJA LIKOVA U ROMANU *KNJIGA GORKOG PRIJEKORA* IVANA ARALICE

MIRELA ŠUŠIĆ

SAŽETAK

Konstelacija povijesti i književne fikcije u svijesti recipijenta u bitnome je određena autorovom umješnošću karakterizacije likova i realizacije književne stvarnosti. Višestruka književna afirmacija hrvatskog književnika Ivana Aralice realizirana njegovim povijesnim romanima, posebnu važnost zadobiva njegovim romanom *Knjiga gorkog prijekora* kojom se bavi ovaj rad. Aralica kroz refleksiju vlastitoga povijesnog znanja o gradu Zadru i o jednom od najvrjednijih hrvatskih spomenika 14. stoljeća, škrinji svetog Šimuna koju je kraljica Elizabeta naručila u čast lokalnom svecu i u svrhu osnaživanja saveza Zadra i ugarske krune, gradi identitete svojih likova. Destrukcija grada i konstrukcija povijesne ličnosti kraljice Elizabete Kotromanić kroz književni lik mlade djevojke u bitnome odražavaju Araličinu sposobnost prikazivanja stanja njegovih junaka i junakinja bez obzira na to kojem stupnju povijesne i značenjske hijerarhijske ljestvice pripadali. Interpretacijom Araličina književnog postupka, koji se ponajviše očituje načinima karakterizacije likova i prikazom stanja društva, ovjerava se Araličina suvremena, originalna književna koncepcija.

KLJUČNE RIJEČI:

književni lik, roman, Knjiga gorkog prijekora, Ivan Aralica, Zadar, Elizabeta Kotromanić

«СТИХИ О НЕИЗВЕСТНОМ СОЛДАТЕ» ОСИПА МАНДЕЛЬШТАМА: ОПЫТ МЕДЛЕННОГО ПРОЧТЕНИЯ

VASILIJ PAVLOVICH MOSKVIN

Volgogradskij gosudarstvennyj social'no-pedagogičeskij universitet
400005 Volgogradskaya oblast', g. Volgograd, prospekt im.
V. I. Lenina, dom 27, Rusija
vasily-ms@yandex.ru

UDK: 821.161.1.09Mandel'stam,
O. E.
DOI: 10.15291/csi.5079
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 30. 10. 2025.
Prihvaćen za tisak: 21. 12. 2025.

Цель статьи – пояснить несколько фрагментов одного из наиболее сложных для понимания произведений Осипа Мандельштама. Источниками неясности в художественном тексте, в частности, являются: 1) обильное использование переносов, зачастую лишённых контекстуальной поддержки, необходимой для однозначного истолкования (что характерно для символизма, технику которого применяли Александр Блок, Марина Цветаева, Осип Мандельштам); 2) опора на конситуацию, известную не всем адресатам либо нарочито завуалированную; 3) отягощённость не всегда опознаваемыми интертекстуальными ассоциациями и др. Для достижения поставленной цели разработана полиаспектная методика анализа тёмных мест, в инструментарий которой входят анализ горизонтального и вертикального контекста, конситуативное тестирование, приёмы трансформационного анализа и др.; на этой основе составлен ряд пояснений. Так, центральным образом данного текста, написанного в риторически возвышенном, торжественном стиле, является фантазмагорически гротескное изображение газовой атаки, символически сконцентрировавшее в себе ужасы войны. Контекстуальный анализ показал, что речь идёт об иприте, поскольку он вызывает: 1) появление язв, на месте которых впоследствии образуются рубцы, напоминающие следы от оспы: отсюда метафорический эпитет *оспенный*, отнесённый Осипом

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА:

образность, поэтика, семантический перенос, тёмные места

Autori zadržavaju autorska prava nad svojim radom i pravo na objavljivanje bez ograničenja. Korisnici smiju besplatno i bez odgode čitati, preuzimati, kopirati, distribuirati, tiskati, pretraživati ili stavljati poveznice na materijal te ga mijenjati ili koristiti na druge zakonite načine, uz obavezno citiranje izvornika, sukladno CC BY 4.0 licenci.

Мандельштамом к этому газу; 2) удушье: отсылку к данному факту содержит стих *И бороться за воздух прожиточный* ‘задышаться’. Принятая в научной литературе трактовка этого газа как фосгена сомнительна, так как фосген не оставляет на коже следов. Изображение атаки выполнено с применением техники острающего затемнения, поскольку: 1) прямая номинация физиологических явлений (таких, как язвы, удушье, рвота и т. п.) несовместима с высоким стилем повествования; 2) затемнение придаёт описанию профетический характер и эвристическую ценность. Следует полагать, что значимая для стихотворной речи необходимость поддержания стопного размера и производства нужной рифмы, накладывая существенные ограничения на выбор слов, влияя на их порядок, приводит к смысловым аномалиям и затемнению смысла, а тем самым – и к относительной (по сравнению с прозой) терпимости стихотворной речи: 1) смысловой инкогерентности; 2) определённой степени затемнённости как стилевой норме.

1. Введение

Указывая на сложность данного текста, Олег Лекманов отмечает, что «(...) это и камень Грааля, но и камень преткновения для исследователей творчества Мандельштама. Очень многие мандельштамоведы (...) принимались упоённо анализировать самое длинное и **самое тёмное** стихотворение поэта. Было сделано множество ценнейших наблюдений, (...) однако стихотворение (...) **продолжает оставаться загадочным и недопонятым**» (Лекманов 2013а: 255). В этих стихах Осипа Мандельштама (далее ОМ) есть ряд фрагментов, «смысл которых скорее угадывается, чем понимается» (Гаспаров 2001: 252). Такие фрагменты поддаются расшифровке при опоре:

- I. На словесный контекст. Термин *контекст* в его современном понимании восходит к учению Мартина Лютера. Одно из положений его доктрины легло в основу следующего постулата экзегезы: *Scriptura Sacra sui ipsius interpret* ‘Священное Писание интерпретируется **через себя**’¹, т. е. через контекст, в частности «широкий контекст (*totius contextus*)» как «ключ (*clavis*)» к тёмным местам текста, в связи с чем Маттиас Флациус, младший сподвижник Лютера, пишет: а) часть поддается осмыслению только с опорой на целое и наоборот: так, для толкования частей текста, каковыми являются переносные выражения и иные тёмные места (*loci obscuri*), «рассматриваются содержание и широкий контекст», т. е. целое; б) «сумма частей текста подчинена замыслу» (т. е. основной функции текста, ради которой он задуман), как тело – голове (Flacius 1567: 17, 23). Базисный принцип комментирования текста гласит: «**не выходить за пределы слов на странице**» (*to be loyal to the words on the page, to remain as faithful as possible to the words on the page*), нарушение данного принципа приводит «к полётам **буйной фантазии** (*wild speculation*)». С этой старинной традицией коррелирует современный принцип медленного чтения (*slow reading*) (Mikics 2013: 34–35), таксономически противопоставленного чтению быстрому (*quick read*), удалённому от специальных аналитических техник.

- II. На ситуативный контекст. Ещё Иоанн Златоуст указал на то, что при по-

¹ Cf. “Oportet (...) Scriptura (...), ut sit ipsa per sese certissima (...), sui ipsius interpret (...)” (Luther 1546: 100).

яснении тёмных мест текста предметом изучения должны стать факты (*ιστορίαι*), т. е. фоновая информация, в частности контекст ситуативный, исторический и др. Свои предписания Златоуст изложил в форме беседы учителя с учеником: «Что неясно <в тексте>, поведай мне! Изучи и проясни факты, чрез них о неясностях задайся вопросами»² (Chrysostomos 1838: 611). Соответственно, облигаторным аспектом анализа неясной номинации представляется её конситуативное тестирование.

III. На вертикальный контекст, роль которого играет прецедентный текст, выявляемый в процессе интертекстуального анализа.

Опора на указанные три типа контекста, принятые нами за основные точки зрения, или «позиции» (*τόποι*), с которых следует рассматривать тёмные места художественного произведения (особенно в случае его осложнённости семантическими переносами и стилистическими фигурами), не может быть успешной без обращения не только к контекстуальному, но и к другим методам и приёмам современного лингвистического анализа (IV), в частности трансформационного (а), позиционного (б), функционального (в) и др.

При этом, безусловно, возможны и иные, в частности более или менее уникальные аналитические топосы, учитывающие индивидуальные особенности автора: так, при расшифровке строк *И всегда одышкой болен // Фета жирный карандаш* (Мандельштам 2009с: 178), которые принадлежат поэту, как известно, владеющему немецким языком, можно предположить, что «внутренняя форма фамилии Фет (Foeth / Fett) послужила добавочной мотивировкой эпитета *жирный* в применении к фетовскому карандашу» (Ронен 2002: 37). В развитие этого тонкого наблюдения, открывшего продуктивный аналитический топос (см. ниже пункт 7), добавим, что, сменив установку с немецкого языка на латинский, можно с не малой степенью вероятности полагать, что под *карандашом* подразумевается *стиль* (ср. лат. *stilus* ‘острая палочка для письма’) Афанасия Фета, порою очень настойчиво нагнетающего (и тем самым *жирно* «подчёркивающего») одно и то же средство выразительности, напр. стихи в виде кратких (а значит, соответствующих учащённому дыханию, *одышке*) номинативных предложений, напр.: *Шёпот, робкое дыханье, // Трели соловья, // Серебро и колыханье // Сонного ручья* (Фет 1959: 211), что вызвало целый ряд комических стилизаций, близких к пародиям: а) *Холод, грязные селенья, // Лужи и туман,*

² Cf.: «Ποῖον ἀσαφές, εἰπέ μοι; οὐχὶ ἱστορίαι εἰσὶ; τὰ γὰρ σαφεῖ οἶδας, ἵνα περὶ τῶν ἀσαφῶν ἐρωτήσης».

// Крепостное разрушение, // Говор поселян (Минаев 1947: 63); б) Вечер. В комнате уютной // Кроткий полусвет. // И она, мой гость минутный... // Ласки и привет (Добролюбов 1969: 178) и др.

Есть случаи, требующие использования ряда приёмов. Рассмотрим с этой точки зрения, напр., следующие тёмные строки: *И месмерический уют* – явление // *Небесных прачек – тяжести улыбка* (Мандельштам 2009b: 109). С тем, чтобы пояснить их, следует: а) произвести трансформационный анализ (топос IVtransf.), демонстрирующий, что за субстантивом *тяжесть* стоит эпитет³, относящийся, судя по предтексту (топос Icont.), к уюту: *тяжесть* <утога> → *тяжёлый уют* (аналогично: *тяжесть чёрных кос* → *тяжёлые чёрные косы* и т. д.); б) анализируемое стихотворение написано в 1919 году, следовательно, необходимо узнать, как в начале XX в. выглядел уют, т. е. применить конситуативное тестирование (топос Icons.), которое показывает: горизонтально расположенная ручка крепилась за края скобой в форме полукруга к верхней части утюга (см.: Утюг... 2022), отсюда вывод: выражение *улыбка тяжести* метафорически означает ‘скобу утюга’ (Даль 1882b: 538).

2. Основная часть

Ниже каждому тёмному месту будут поставлены в соответствие: а) комментарий, а также (в случае необходимости) критический анализ альтернативных прочтений; б) аналитический метод или приём, использованный при расшифровке данного тёмного места (обозначены римскими цифрами с аббревиатурной конкретизацией, напр.: IVtransf. – трансформационный, IVpos. – позиционный и т. д.).

1. Следующий отрывок из 2-й редакции текста требует прочтения с позиций Icont. (см. пункты 1.1 и 1.2), Icons. (см. пункт 1.2), IVfunct. (см. пункт 1.1) и IVtransf. (см. пункт 1.2.4):

Там лежит **Ватерлоо** – поле новое,
Там от **битвы народов** светло (...)
Глубоко в черномраморной устрице

³ Замена прилагательного отадективным субстантивом известна как фигура отвлечения эпитета.

Аустерлица забыт огонёк,
Смертоносная ласточка шустрится,
Вязнет чумный Египта песок.

(Мандельштам 2009f: 501)

1.1. Речь идёт о битвах при Ватерлоо (1815), под Лейпцигом («битва народов», 1813) и при Аустерлице (1805), а также о Египетском походе (1798–1801) Наполеона. Омри Ронен констатирует «обратный хронологический порядок» в упоминании событий: 1815 → 1813 → 1805 → 1798–1801 (Ронен 2002: 101). Какой функции подчинена такая перестановка? Можно предположить, что эта последовательность продиктована ретроспективной рецепцией цепочки событий: если взгляд назад возможен не только в пространстве, но и (метафорически) во времени, то в этом случае за Ватерлоо (или, если развернуть метонимическую свёртку, за *битвой при Ватерлоо*) будет виднеться («светиться») Лейпциг, за Лейпцигом – Аустерлиц («огонёк Аустерлица»), за Аустерлицем – Египет («Египта песок»). Автор ставит себя в позицию визуального наблюдателя, отсюда ввод визуальных маркеров при каждом событии: *поле – светло – огонёк – ласточка, песок*.

Реверсивный порядок следования событий («Первая мировая война → войны эпохи Возрождения → войны эпохи Средневековья»), также, видимо, подчинённый метафоре «взгляда назад», находим и в последнем, окончательном варианте текста, ср.:

Хорошо умирает пехота,
И поёт хорошо хор ночной
Над улыбкой приплюснутой Швейка,
И над птичьим копьём Дон-Кихота,
И над рыцарской птичьей плюсной.

(Мандельштам 2009d: 230)

1.2. Выражением *черномраморная устрица* метафорически обозначена гробница Наполеона, находящаяся в соборе Дома инвалидов в Париже. По форме дугообразная верхняя её часть, украшенная завитками, действительно напоминает край раковины, но саркофаг выполнен из тёмно-красного кварцита, его постамент – из тёмно-зелёного.

1.2.1. Эта невязка была указана Омри Роненом как основание для следующего переосмысления: «Гробница в Доме Инвалидов, однако, из красного порфира,

а не чёрного мрамора. (...) здесь, по-видимому, имеется в виду космическая раковина звёздной ночи („воздушная могила“, „тара обаянья“); створки её – „оба неба с их тусклым огнём“» (Ронен 2002: 107). Трактовка представляется внеконтекстной, поскольку *забытый огонёк Аустерлица* в стихотворении ОМ связан (и ассоциируется) скорее с Наполеоном, чем с «космической раковиной звёздной ночи», а тем более с «воздушной могилой» (см. пункт 5) или с дескрипцией «оба неба с их тусклым огнём» (см. пункт 3).

1.2.2. Не принимая трактовку Омри Ронена как сомнительную, Владимир Мусатов предлагает такое пояснение: «Мандельштам мог просто не знать, из какого камня, чёрного или красного, был вытесан саркофаг. Но даже если бы и знал, то ему важен был именно чёрный цвет, дающий ассоциации со смертью и ночью» (Мусатов 2000: 532). Думается, однако, что даже ради нужной ассоциации ОМ не пошёл бы на фактическую неточность.

1.2.3. Олег Кен трактует невязку в пользу намёка на Льва Троцкого:

Выражение *черномраморная* позволяет предположить сконструированность прилагательного (а не его образование от чёрного мрамора⁴). Его могла образовать ассоциативная связь: черноморская – Чёрное море – Мраморное море – черномраморная. Сам образ устрицы подсказывает разгадку: устрица в Доме инвалидов нелепа, ей нужен морской берег. Мраморное море 30-х годов знаменито островом Принскипо, на несколько лет ставшим местом изгнания Троцкого. После славы и поражения он превращается в частное лицо, внушающее, однако, такой страх новым правителям в Европе, что они замыкают его на куске оторванной от мира суши. Важна этимология: Принскипо (Кизир Адалар) означало ‘Принцессы острова’ или, точнее, *Prince Islands* – Острова Государя. Принскипо образовывал естественную аналогию Эльбе или Святой Елене – культовым местам наполеоновского мифа (Кен 1996: 145).

Нельзя не заметить, что исходное звено («устрица в Доме инвалидов нелепа, ей нужен морской берег») этой остроумной логической цепочки основано на буквальном понимании метафоры *устрица*, а значит, содержит потерю тезиса.

1.2.4. Ключом к решению указанной проблемы представляется тот факт, что в русском языке эпитеты *тёмный* и *чёрный* регулярно применяются как синонимы, поэтому возможна следующая типовая субституция: *тёмная ночь* ↔ *чёрная*

⁴ Т. е. от производящего словосочетания *чёрный мрамор*. – В. М.

ночь, а тёмные очки (глаза, волосы, кожа, туча, небо, хлеб, шоколад и т. д.) именуются чёрными, ср.: *На другой день, – чёрный, тёмный, – мы вышли с Д. С. на улицу* (Гиппиус 2021: 320). В этой перспективе вполне естественны трактовки тёмного (тёмно-красного саркофага, тёмно-зелёного постамента) как чёрного, ср.: а) *Если смотреть вниз [с галереи собора. – В. М.], можно видеть углубление, где находится мраморный чёрный саркофаг с останками Наполеона I* (Петрова-Водкина 2008: 9); б) *Чёрный саркофаг Наполеона (...) самой своей архитектурой создаёт атмосферу торжественности* (Крлежа 2005: 187); в) *В середине бассейна чёрный мраморный гроб с останками императора* (Солоневич 2017: 257).

2. С позиций Icont. (см. пункт 2.1б) и Icons. (см. пункты 2.1а и 2.2) рассмотрим следующий спорный фрагмент в строфе 3:

Аравийское месиво, крошево,
Свет размотых в луч скоростей,
И своими **косыми** подошвами
Луч стоит на сетчатке моей.

(Мандельштам 2009d: 229)

2.1. По мысли Ирины Семенко, здесь имеют место «бытовая символика» скошенного каблука и «негативная характеристика зловещего (косого, косо падающего) света» (Семенко 1997: 96). Но: а) каблук на плоской «подошве» луча (видимо, от прожектора, так как действие происходит **ночью**) нет и по определению быть не может; б) характеристика ‘зловещий’ по отношению к «косо падающему свету» имеет скорее адгерентный и субъективный, чем ингерентный и объективный характер, т. е. вызвана влиянием предтекста.

2.2. Если сравнить световое пятно от луча с подошвой, а луч, развёртывая эту же семантическую метафору, – с ногой, то «подошва» по отношению к «ноге» составит прямой угол только при перпендикулярном их соотношении, во всех же остальных случаях «подошва» будет расположена по отношению к лучу под косым углом, т. е. *косо*.

2.3. С точки зрения пункта 2.2, трудно принять интерпретацию Юрия Левина, согласно которой эпитет *косыми* в двустиишии *И своими косыми подошвами // Луч стоит на сетчатке моей* – «(...) „обмолвка“, вместо *босыми*» (Левин 1979: 200). Михаил Гаспаров уточняет: «*Косыми подошвами* (...) – звуковая метафора вместо „босыми“ (...)» (Гаспаров 1996: 73). Думается, что здесь по указанной нами причине (см. пункт 2.2) нет ни звуковой метафоры (т. е. замены

по близкозвучию *босыми* → *косыми*), ни «обмолвки».

2.4. С точки зрения Пcons. свет (луч) представляет собой поток частиц, летящих со скоростью (299 792 458 м/с, в бытовом сознании – округлённо: 300000000 м/с), «звёздную пыль». На этой аксиоме в тексте ОМ основаны: а) метафоры *свет размолотых в луч скоростей, аравийское месиво, крошево, светопыльный*; б) насыщенное фигурами речи выражение: *Сквозь эфир, десятично-означенный // Свет размолотых в луч скоростей // Начинает число, опрозраченный // Светлой болью и молью нолей* (Мандельштам 2009f: 503). Вячеслав Иванов полагает, что *десятично-означенный* (в его цитате – без запятой перед этим прилагательным) представляет собой эпитет к слову *эфир* (Иванов 1990: 357). Но *десятично-означенными*⁵ могут быть только скорость света или же (в поэтической трактовке ОМ, основанной на смещении эпитета) *свет*. Неясность возникает по причине стихового переноса, разделившего определение (*десятично-означенный*) и определяемое (*свет*). *Светлой болью и молью нолей* – выражение, основанное на парехезе⁶; имеются в виду: а) резь (*боль*) в глазах от яркого *света* или луча прожектора; б) мельтешение восьми *нолей* (300000000), словно *моли*, перед глазами. В выражении *начинает число* видится метонимическая свёртка: ‘*начинает* полёт со скоростью, означенной *числом* 300000000’.

3. С позиции Icont. (см. пункты 3.1б, 3.4) и Пcons. (см. пункты 3.1а, 3.2 и 3.5) изучим начало строфы 6, которая содержит следующую оптическую дескрипцию, до сих пор не поддавшуюся однозначной дешифровке:

Ясность ясеновая, зоркость яворовая
Чуть-чуть красная мчится в свой дом,
Как бы обмороками затоваривая
Оба неба с их тусклым огнём.

(Мандельштам 2009d: 230)

3.1. Борис Гаспаров видит здесь «образ гибели лётчика» (Гаспаров 1993: 214); по мнению Олега Лекманова, «(...) речь идёт о том, как подбитый аэроплан „мчится“ к земле, к месту, где его изготовили („в свой дом“), „чуть-чуть“ красный от стыда за то, что был использован в военных целях» (Лекманов 2013а:

⁵ Имеется в виду десятичное число, т. е. число, представленное в десятичной системе счисления.

⁶ Парехеза – фигура сближения квазиомонимов, или минимальных пар, т. е. слов, различающихся фонетическим минимумом, в частности одним звуком: *Муж в Тверь – жена в дверь* (Поговорка).

262). Заметим: а) эпитету *красная* придаётся метонимический смысл ‘устыдившаяся’, между тем **военный** самолёт едва ли может стать красным от стыда (а не, к примеру, от лучей осветительной ракеты) «за то, что был использован в **военных** целях»; б) в контексте оптической дескрипции данный эпитет должен быть понят в прямом смысле; кроме того, опорное слово, при наличии которого было бы возможно метонимическое переосмысление этого эпитета, отсутствует. Данная трактовка представляется внеконтекстной.

3.2. Омри Ронен видит здесь «мотив возвращения погибшего или смертельно раненного в свой земной или небесный дом» (Ронен 2002: 115), но если считать, что «небесный дом» – это рай, то непонятно, как можно туда «возвратиться».

3.3. Существуют и иные внеконтекстные трактовки, в частности:

3.3.1. Как поэзии (хотя текст посвящён войне, а не поэзии):

И ясность и зоркость должны быть поняты как определения **поэзии**. Она ‘мчится в свой дом’, чуть-чуть красная под действием заката или крови (но пейзаж определённо сумеречный и близок к ночи), оттого ли, что окончен её труд (с окончанием дня), оттого ли, что действие её нарушено враждебными силами (Струве 1988: 266).

3.3.2. В научном (астрофизическом) смысле: «Мандельштамовские звезды „чуть-чуть красные“, потому что свидетельствуют о **разбегании галактики**» (Мусатов 2000: 541, ср. Ронен 2002: 110), однако этот смысл, также не находящий опоры в контексте, оказался бы доступен лишь узкому специалисту.

3.4. Двусмысленность не всегда может быть устранена средствами контекста; неустранимой следует считать выявленную римским ритором Фортунатианом (IV–V в.) *ambiguitas per deficientiam* – двусмысленность ввиду неполноты контекста (Fortunatianus 1863: 100), свойственную, напр., незамкнутой метафоре, в частности аллегории⁷; по аналогии может быть постулирована неясность *per deficientiam*. Неясность анализируемого отрывка обусловлена дефектностью контекстуальной опоры; с уверенностью можно констатировать лишь следующее:

⁷ Незамкнутой является метафора, лишённая контекстуальной опоры, ср. *нести крест страданий* (замкнутая метафора) и *покорно нести свой крест* (незамкнутая метафора). Аллегория представляет собой развёрнутую незамкнутую метафору, использованную в дидактической функции.

- 1) он содержит оптическую дескрипцию;
- 2) предтекст придаёт ей апокалиптический оттенок, здесь действительно можно увидеть и «пылающее небо Апокалипсиса» (Чагин 2021: 155);
- 3) субъект дескрипции олицетворён (*мчится в свой дом*), он делит небо надвое, ср.: «небо раскололось надвое» (Гаспаров 1996: 75);
- 4) олицетворение имеет реализованный характер⁸, что характерно для гротеска, реализация же олицетворения, порождая мотивы оживших предметов, переносит нас в мир ужасного: примеры – статуя в трагедии Александра Пушкина «Дон Жуан», портрет в повести Оскара Уайльда «Портрет Дориана Грея», тень в пьесе Евгения Шварца «Тень» и т. д.;
- 5) слова *ясень* (~ *ясный*) и *явор* ‘белый клён’⁹ коннотативно близки, в силу чего логично предположить: а) синонимичность номинаций *ясность ясенева* (*figura pseudoetymologica*) и *зоркость яворовая*; б) применение слова *зоркость* в смысле, близком к ‘ясность, прозрачность’, ср.: *Внутри него наступала ясная зоркость холодного осеннего дня* (Леонов 1928: 113), в народной речи: «ЗОРКАЯ ВОДА – чистая, прозрачная; зоркий лёд – гладкий, прозрачный осенний лёд» (Мурзаев 1984: 226).

3.5. Первоначальным толчком к созданию анализируемой оптической дескрипции мог стать луч прожектора (см.: Searchlights... 1942). Луч уподоблён босой ноге¹⁰ с *косыми подошвами*, прожектор – а) голове, излучающей свет: *Необутая, светоголовая*, // *Удаляющаяся за обзор // Мякоть света бескровно-кленовая // Хочет всем рассказать свой позор* (Мандельштам 2009f: 504); б) дому, в который мчится красноватый свет¹¹ прожектора: *Ясность ясенева, зоркость яворовая // Чуть-чуть красная мчится в свой дом* (Мандельштам 2009f: 504); возможна ассоциация на основе символики цвета: *чуть-чуть красные* – «омытые цветом войны, цветом крови и огня» (Чагин 2021: 158). Далее луч уподоблён по форме и цвету падающей звезде, прожектор – дому (см. строфу 6): *Если белые звёзды обратно // Чуть-чуть красные мчатся в свой дом?* (Мандельштам 2009d: 231). Гиперметрия первого и третьего стихов, придающая анализируемому четверостишию характер прозиметрии, иконична, поскольку замедляет речь и тем самым отвечает длине луча.

⁸ Приём реализации состоит в представлении фантастического (метафорического, гиперболического, аппликативного и т. п.) образа как реалии.

⁹ В раннем варианте: *Мякоть света бескровно-кленовая* (Мандельштам 2009f: 504).

¹⁰ Ср.: *Ногою необутой Полдневный луч меня ласкает* (Бурлюк 2002: 454).

¹¹ Ср.: *на них падал красноватый луч прожектора* (Андреев 1970: 103).

4. С позиций Icont. (см. пункт 4.3), II cons. (см. пункты 4.1, 4.4, 4.5) и IVpos. (см. пункт 4.2) прочтём два фрагмента строфы 3:

Неподкупное небо окопное,
Небо крупных оптовых смертей –
За тобой, от тебя, целокупное,
Я губами несусь в темноте –

За воронки, за насыпи, осыпи,
По которым он медлил и мглил, –
Развороченных – пасмурный, оспенный
И придымленный гений **могил**.

(Мандельштам 2009d: 229)

4.1. Речь идёт об иприте – *пасмурной мгле, медленно и приниженно*¹², т. е. низко, над самой землёй, ползущей по *насыпям, осыпям*, заполняющей *воронки* и *развороченные* <снарядами> *могилы* <убитых и здесь же похороненных солдат>. Иприт вызывает: а) покраснение кожи, затем появление пузырей, лопающихся и превращающихся в язвы, на месте которых впоследствии образуются рубцы, напоминающие следы от оспы, отсюда метафорический эпитет *оспенный*; б) удушье: «Пары иприта вызывают на коже нарывы, переходящие в язвы, воспаление глаз, рвоту и **удушьё**» (Зильберг 1950: 106), отсылку к данному факту находим в строфе 6: *И бороться за воздух прожиточный* (Мандельштам 2009d: 230) ‘задышаться’¹³. Трактовка этого газа как фосгена (Гаспаров 1996: 34; Ронен 2002: 112) едва ли приемлема, поскольку фосген следов на коже не оставляет.

4.2. Авторская перифраза иприта – *гений развороченных могил*¹⁴. Эпитет *развороченный* вынесен дистантной инверсией (как одним из инструментов ритмической вольности) далеко вперёд, поэтому его трудно опознать как составную часть данной перифразы, отсюда её вариант *гений могил* (Гаспаров 1996: 34),

¹² Ср.: *И приниженный гений могил* (Мандельштам 2009f: 501).

¹³ Думается, что увиденный в этом стихе Борисом Гаспаровым «образ коммунальной квартиры» (Гаспаров 1993: 225), конситуативно неуместен, а как советизм – анахроничен в применении к Первой мировой войне.

¹⁴ Слово *гений* (лат. *genius*) использовано в значении ‘дух, божество, покровитель’, ср. *гений чистой красоты*, в трактовке Михаила Гаспарова – *genius loci* ‘дух, покровитель места’ (Гаспаров 1996: 34).

неточный ввиду неполноты.

4.3. Существует трактовка перифразы *гений могил* как ‘Сталин’ (Гаспаров 1996: 74; Герштейн 1998: 336). Олег Кен, принимая смещённый метафорический эпитет *оспенный* буквально, на этой основе (а значит, с потерей тезиса) переосмысливает представленную ОМ конкретно-вещную картину в следующем абстрактном ракурсе:

В его [„гения могил“ – В. М.] лице совместились (...) клише „гениальная (выдающаяся) посредственность“ (Троцкий о Сталине) и „могильщик революции“. (...) „Могильщиком революции“ оказывался Сталин, но эпитет [точнее, перифраза – В. М.] *гений могил* (...) мог адресоваться не только ему, но и **приниженному** полководцу Троцкому. В **буквальном** смысле определение *оспенный* может быть отнесено (...) к Мирабо и Сталину. (...) Поэтому дополнительную важность приобретает созвучие *осыпь* – *оспенный* с „Осип-Иосиф“. (...) Наложение эпитетов – *пасмурный*, *оспенный*, *гений могил* – создаёт новый портрет Сталина (Кен 1996: 155).

Думается, однако, что в контексте описания газовой атаки номинации *пасмурный*, *оспенный* и *гений* <развороченных> *могил* логичнее было бы отнести к иприту.

4.4. Во время газовой атаки герой *несётся губами* (бежит) *за воздухом прожиточным* туда, где нет газа (*гения развороченных могил*), – т. е. за воронки, за насыпи, осыпи.

4.5. Купол неба находится не только над бегущим, но и за ним, и перед ним, отсюда уточнение: *За тобой, от тебя*.

5. Рассмотрим инициальный блок анализируемых стихов с позиций Icont. (см. пункты 5.1, 5.2, 5.4.1, 5.4.4, 5.6), Icons. (см. пункты 5.4.2 и 5.5), IIint. (пункты 5.3, 5.7) и IVtransf. (см. пункт 5.4.3):

<1>

Этот воздух пусть будет свидетелем,
Дальнобойное сердце его,
И в землянках, всеядный и деятельный,
Океан без окна – вещество.

<2>

До чего эти звёзды изветливы!
Все им нужно глядеть – для чего? –

В осуждение судьи и свидетеля,
В океан без окна, вещество...

<3>

Помнит дождь, неприветливый сеятель,
 Безыманная манна его,
 Как лесистые крестики метили
Океан или клин боевой. (...)

<5>

Научи меня, ласточка хилая,
 Разучившаяся летать¹⁵,
 Как мне с этой **воздушной** могилой
Без руля и крыла совладать.

<6>

И за Лермонтова Михаила
 Я отдам **тебе**¹⁶ строгий отчёт,
 Как горбатого учит могила
 И **воздушная яма** влечёт.

(Мандельштам 2009d: 228–229)

5.1. В этом развёрнутом описании газовой атаки контекст позволяет:

5.1.1. Считать словосочетание *без руля и крыла* несогласованным определением при имени сущ. *могилой*. Данная грамматическая связь не вполне очевидна, поскольку ослаблена стиховым членением: *Как мне с этой воздушной могилой // Без руля и крыла совладать*. Олег Лекманов предполагает: «перед нами (...) падающий самолёт и погибающий в нём лётчик» (Лекманов 2013б: 146), т. е. *воздушная могила без руля и крыла* – это самолёт. Но «полускрытое „я“» (ср.: *Как мне с этой воздушной могилой...*), т. е. герой повествования, «рядовой», обретающий в концовке «дар речи неизвестного **солдата**» (Левин 1979: 203): а) является солдатом, а не лётчиком; б) находится на земле, а не в воздухе. Слова ОМ «Я сам – неизвестный солдат» (Сарнов 2005: 389) отвечают мотиву «поверки **мертвецов**» (Левин 1979: 203), происходящей в концовке:

¹⁵ Если полагать, что стопа ямба после двух стоп анапеста (*Разучи|в|шаяся| летать*) изображает беспомощную хромоту, то ритмический сбой в данном стихе иконичен. – В. М.

¹⁶ Здесь видится продолжение обращения к умирающей ласточке. – В. М.

И звучит по рядам шепотком:
 – Я рождён в девяносто четвёртом,
 Я рождён в девяносто втором...
 И, в кулак зажимая истёртый¹⁷
 Год рожденья с гурьбой и гуртом,
 Я шепчу **обескровленным** ртом:
 – Я рождён в ночь с второго на третье
 Января в **девяносто одном**¹⁸
 Ненадёжном году (...).

(Мандельштам 2009d: 231)

Адъектив *одном* следует принять как общее звено поэтической зевгмы, связывающее дату (в функции порядкового имени числительного: *девяносто одном* ‘первом’) и её характеристику (в функции неопределённого местоимения: в *одном* ненадёжном ‘некотором’).

5.1.2. Понимать как близкие по смыслу следующие слова из «отчёта» <умирающей ласточке>, отданного стоящим на краю гибели поэтом-солдатом «за Лермонтова Михаила» – убитого поэта-солдата: а) *Как горбатого учит могила* ‘взяла и учит’; б) *И воздушная яма влечёт* ‘могила / смерть <таящаяся в отравленном воздухе> тянет к себе’. Ср.: «воздушная могила = воздушная яма» (Гаспаров 1996: 69); заметим: *яма*, напр., в следующем описании похорон, метонимически означает ‘могила’: *Вырыта заступом яма глубокая* (Никитин 1980: 276).

5.1.3. Трактовать как обозначающие иприт не только перифразу *гений развороченных могил* (см. пункт 4.2), но и выражения: а) *воздушная могила без руля и крыла*; б) *вещество* (как однословный коррелят терминологического словосочетания *отравляющее вещество* ‘яд’), ср.: *Яд Вердена, всеядный и деятельный* – // *Океан без окна – вещество* (Мандельштам 2009f: 500), в трактовке: *яд Вердена* – ‘отравляющие газы’ (Семенко 1997: 97); в) *океан без окна* <из которого можно было бы получить глоток свежего воздуха>.

5.1.4. Если полагать, что речь идёт об океане иприта (т. е. отравляющего вещества), то трудно принять трактовки: а) Ирины Семенко, которая видит в *океане без окна* «определение человека по Лейбницу как ‘монады, лишённой окна’» (Семенко 1997: 90); б) Бориса Гаспарова (Гаспаров 1993: 224), видящего в этом океане «монаду-землянку»; в) Алексея Чагина, видящего в «веществе»

¹⁷ Истёртый <как монета>, т. е. старый, незапамятный. – В. М.

¹⁸ Напомним: 1891 – год рождения ОМ. – В. М.

«человек[а] в землянке, который силою жестокой логики войны становится пупочным мясом (т. е. ‘веществом’))» (Чагин 2021: 153).

С обозначенной нами точки зрения (5.1) оказывается, что:

5.2. Поскольку в «„океане“» отравлены <все> его обитатели, то появляется ласточка, „разучившаяся летать“» (Мусатов 2000: 526), т. е. ‘отравленная, умирающая’. В этой перспективе: 1) отравленным кажется даже космос (см. строфу 2): а) *И висят городами украденными* (Мандельштам 2009d: 229), т. е. «как украденные космосом светящиеся города» (созвездия похожи на огни далёких городов); б) *Ядовитого холода ягодами // Растяжимых созвездий шатры* (Мандельштам 2009d: 229), т. е. «растянутых, как узорчатые шатры»; 2) получает объяснение «парадоксальный», «нетрадиционный (...)» образ хилой ласточки (вместо быстрой, оживлённой, весёлой летунии и певунии)» (Топоров 2004: 738); 3) воспринимаются как аллегорезис¹⁹ попытки разглядеть в ласточке, разучившейся летать: а) «символ „разучившейся поэзии“» (Семенко 1997: 104, ср. Чагин 2021: 154); б) тему «авиации, воздушной катастрофы, погибающего лётчика» (Мандельштам Н. 2019: 230–231).

5.3. Картина «химической войны» (Гаспаров 1996: 70) начинается с 1-й строфы. Существует мнение: «В начале стихотворения усилен лермонтовский образ воздушного океана (с прямой реминисценцией „Без руля и крыла“))» (Гаспаров 1996: 39, ср. Семенко 1997: 89–90; Ronen 1983: 81). Прецедентным для катренов 1–3 и 5 1-й строфы представляется следующий фрагмент поэмы «Демон»: *На воздушном океане, // Без руля и без ветрил, // Тихо плавают в тумане // Хоры стройные светил; // Средь полей необозримых // В небе ходят без следа // Облаков неуловимых // Волокнистые стада* (Лермонтов 1989: 15). Палимпсестный парафраз данной дескрипции основан на двух заменах:

- а) «воздушный океан, туман, облака → океан без души, <отравляющее> вещество», т. е. воздушная могила / яма;
- б) «без руля и без ветрил → без руля и крыла».

Вячеслав Иванов совершенно справедливо поясняет субституцию (б) метрическими целями: «Преображённая лермонтовская строка *без руля и без*

¹⁹ Аллегорезис – интерпретация выражения как содержащего метафору, в частности аллегория, ср.: *Вход с трагической надписью: // «Выхода нет»* (Слущкий 1989: 143); на мотив «Снесла курочка...»: *вот метафора сказочно точная: // его били-били – не разбили // дед и баба // (т. е. всякие объективные // социально-политические // и социокультурные // тяготы и лишения)* (Кибиров 2002: 21).

ветрил благодаря лексическому преобразованию *без руля и крыла* становится частью анапестического (а не хорейского, как у Лермонтова) построения» (Иванов 1990: 363). Ср.: *без руля и без ветрил* (хорей) → *без руля и без крыла* (хорей) → *без руля и крыла* (анапест). Замена «*ветрил* → *крыла*» устраняет и тематически паразитарные ассоциации с фразеологизмом (точнее, крылатыми словами, восходящими к этой поэме) *без руля и без ветрил* ‘без цели и плана’.

5.3.1. Едва ли связано с анализируемым текстом ОМ стихотворение Михаила Лермонтова «Воздушный корабль», поскольку у корабля, который *несётся на всех парусах*, по определению должны быть в наличии и руль, и ветрила (т. е. паруса); отсюда спорность тезиса: «в подтексте – „Воздушный корабль“ (‘воздушная могила’))» (Гаспаров 1996: 72).

5.4. Получают объяснение остро дискуссионные фрагменты:

5.4.1. *Дальнобойное сердце его* – т. е. *воздуха*, распространяющего: а) свои струи – повсеместно, подобно сердцу, гонящему кровь во все точки тела, включая и самые *дальние*; б) вместе со струями – <отравляющее> *вещество*: так же *далеко*, как *дальнобойное* орудие. Думается, что ОМ сравнил всепроникающие струи отравленного воздуха с заполняющими всё пространство тела струями крови, а радиус поражения посредством такой отравы – с мощностью *дальнобойного* орудия. Сомнение Виктора Григорьева относительно референции анафорического местоимения *его* в выражении *дальнобойное сердце его* (Григорьев 2000: 644) не имеет оснований: контекст однозначно относит данное местоимение к *воздуху-свидетелю*.

5.4.2. Мы видим в выражении *дальнобойное сердце* <отравленного воздуха> метафору, Михаил Гаспаров, вслед за Ириной Семенко, – метонимию, т. е. «перенос эпитета», полагая, что здесь «подразумеваются *дальнобойные орудия, пробивающие сердце*» (Гаспаров 1996: 68; ср. Семенко 1997: 98). Это понимание, близкое к буквальному, не вполне реалистично, ср.: «Толкование *дальнобойного сердца* как переноса эпитета (...) кажется столь же необязательным, как и стрельба по сердцам из тяжёлых орудий» (Кен 1996: 152), альтернативная трактовка: «Связь сердца с дальнобойной артиллерией может быть прямой: применение тяжёлой артиллерии со времени мировой войны стало неотъемлемой принадлежностью наступательной операции, *дальнобойное сердце* – это рвущееся вперёд сердце» (Кен 1996: 152). Однако: а) такая артиллерия применяется и в целях обороны; б) в анализируемом отрывке описана газовая атака, а не артобстрел.

5.4.3. Павел Успенский и Вероника Файнберг увидели в выражении *дально-*

бойное сердце «контаминацию коллокаций»: а) *дальнобойное орудие*; б) *бьющееся сердце*: «В то же время в *дальнобойном сердце* проступает семантика бьющегося сердца (из коллокации *сердце бьётся*)» (Успенский, Файнберг 2019: 175). Ср.: «„Дальнобойное сердце“ – перенос эпитета (понятно, что подразумеваются дальнобойные орудия, пробивающие сердце). Этот переносный план включает и план предметный – бьющегося человеческого сердца» (Семенко 1997: 98). Возможно, парафраз *дальнобойное орудие* → *дальнобойное сердце* был действительно поддержан деривационной ассоциацией *дальнобойное* ~ *бьющееся*.

5.4.4. Не находит поддержки в контексте следующая трактовка: «Но звёзды – не лермонтовские, не „хоры стройные“, а изветливые: они осуждают *судью-Бога*, допустившего войну, и *свидетеля* – всеядный воздух» (Гаспаров 1996: 68). Напомним: звёзды глядят *В осуждение судьи и свидетеля, // В океан без окна, вещество* (Мандельштам 2009d: 228). В тексте ОМ: а) Бог не упоминается; б) *свидетелем*, а затем *судьёй и свидетелем* назван отравленный воздух (*океан без окна, вещество*), т. е. именно отравленный воздух представлен и как *судья*, выносящий приговор, и как *свидетель* гибели людей.

Рассмотрим ещё несколько остро дискуссионных номинаций из этого же отрывка.

5.5. *Океан или клин боевой*. Согласно пояснению военных специалистов того времени, *боевой клин* представляет собой: 1) во флоте – боевой строй кораблей: «В голове первого клина находился флагманский корабль» (Ханзен 1938: 43); 2) в авиации – «боевой порядок звеньев и эскадрилий» (Агокас 1946: 36), т. е. *океан* движущегося смертоносного *вещества* метафорически уподоблен боевому порядку военных кораблей / самолётов; *лесистые крестики* <могил> *метили* <путь, которым проплыл> *океан или клин боевой*. С этой точки зрения приемлема одна из трактовок, предложенных Ириной Семенко, которая поясняет клин как «старинный боевой порядок» (Семенко 1997: 97).

5.5.1. Если номинации *клин боевой* и *океан* <отравленного воздуха> синонимичны, а соединяющий их союз *или* в значении ‘то есть’ является пояснительным, то внеконтекстными придётся считать следующие истолкования: а) «клин (надел) земли» (Семенко 1997: 97, ср. Гаспаров 1996: 69); б) «самолёты клином в небе» (Гаспаров 1996: 69), «вид новых боевых судов, плывущих по новому „океану“» (Гаспаров 1993: 227).

5.6. *Крестики*, трактуемые как: а) «значки леса на карте, кресты на могилах»; б) «самолёты клином в небе»; в) «шитьё по канве»; г) «помеченные на картах цели бомбардировок» (Гаспаров 1996: 69); д) «„лесистые крестики“ – это кре-

сты на могилах; „лесистые“ означает и то, что они деревянные, и то, что их много» (Семенко 1997: 97), что они «множатся» (Успенский, Файнберг 2019: 176). На наш взгляд, выражение *лесистые крестики*: 1) в плане содержания – подразумевает: а) *землю, поросшую лесом могильных крестов*; б) множество, символом которого является лес, ср. *лес нефтяных вышек, лес штыков*; 2) в плане формы – содержит фигуру смещения эпитета, ср.: *лесистая* <земля> ‘обильно поросшая лесом крестиков’ → *лесистые крестики* <покрывшие землю>.

5.7. *Помнит дождь, неприветливый сеятель, // – Безымянная манна его* (Мандельштам 2009d: 228): анафорическое местоимение *его* однозначно отсылает к имени существительному *дождь* и его образному корреляту (олицетворению) *сеятель*. Метафора *манна* <*дождя*>, основанная на уподоблении сеющихся мелких дождевых капель манной крупе, содержит привычную для христианского мира ассоциацию с *манной небесной*, восходящую к следующему прецедентному тексту:

Манна же была подобна кориандровому семени, видом как бдолах; народ ходил и собирал её, и молот в жерновах или толоч в ступе, и варил в котле, и делал из неё лепёшки; вкус же её подобен был вкусу лепёшек с елеем. И когда роса сходила на стан ночью, тогда сходила на него и манна (Числа, 11: 7–9).

В том, что эта интертекстуально отягощённая метафора дождя носит достаточно типовой характер, убеждают, напр., следующие выдержки: а) *А потом пошёл дождь // из манны, и снег // из манны* (Дериева 2005: 263); б) *Чего же вам, безумцы, нужно? // Того ль, чтоб дождик золотой, // Как манна, падал прямо с неба?* (Минаев 1871: 143).

5.7.1. С этой точки зрения: 1) приемлемо простое и реалистичное пояснение Ирины Семенко: «„Безымянная манна“ – несомненно, завуалированно подразумевается выражение ‘манна небесная’. Это с самого начала – не что иное, как метафора того, что сыплется сверху (снег, дождь)» (Семенко 1997: 91); 2) спорны некоторые трактовки, дипломатично вынесенные Михаилом Гаспаровым в примечания и оставленные им без критического анализа «хотя бы для того, чтобы посмотреть, какие из них не противоречат получающейся у нас картине („дополнения“), а какие противоречат („альтернативы“»)» (Гаспаров 1996: 67, 69), в частности: а) принадлежащая Виктору Живову: «*манна его* – от идеи Н. Федорова посредством взрывчатой военной техники производить дождь против го-

лода»²⁰ (Живов 1992: 420); б) принадлежащая Леониду Кацису: «в подтексте – Иоанн, 6, 49–51 „отцы ваши ели манну в пустыне и умерли; – Я хлеб живой, сшедший с небес“, откуда [? – В. М.] далее „свою голову ем“» (Кацис 1995: 169). В пояснении Виктора Живова видится буквальное и внеконтекстное восприятие метафоры ОМ *манна* <дождя>, в трактовке Леонида Кациса – буквальное и внеконтекстное истолкование слов Евангелия. Ср.:

Отцы ваши ели манну в пустыне и умерли; хлеб же, сходящий с небес, таков, что ядущий его не умрёт. **Я хлеб живой, сшедший с небес**; ядущий хлеб сей будет жить вовек; хлеб же, который Я дам, есть Плоть Моя, которую Я отдам за жизнь мира. **Тогда Иудеи стали спорить между собою, говоря: как Он может дать нам есть Плоть Свою?** Иисус же сказал им: истинно, истинно говорю вам: если не будете есть Плоти Сына Человеческого и пить Крови Его, то не будете иметь в себе жизни. Ядущий Мою Плоть и пьющий Мою Кровь имеет жизнь вечную, и Я воскрешу его в последний день. Ибо Плоть Моя истинно есть пища, и Кровь Моя истинно есть питье. Ядущий Мою Плоть и пьющий Мою Кровь пребывает во Мне, и Я в нём. Как послал Меня живой Отец, и Я живу Отцем, так и ядущий Меня жить будет Мною. Сей-то есть хлеб, сшедший с небес. Не так, как отцы ваши ели манну и умерли: ядущий хлеб сей **жить будет вовек** (Иоанн, 6: 49–58).

Речь в Евангелии от Иоанна идёт: а) о вкушении плоти *чужой*, а не собственной; б) о пище *духовной* (как условия *жизни вечной*), а не о пище материальной.

6. С позиций Icont. (см. пункты 6.2, 6.3) и IVtransf. (см. пункт 6.2.16) рассмотрим остро дискуссионное полустиише в следующем контексте:

Хорошо умирает пехота,
И поёт хорошо хор ночной (...)
И сознание своё затоваривая

²⁰ Имеется в виду книга русского религиозного философа-утописта Николая Фёдорова (1829–1903) «Философия общего дела» (ч. 1, 1906), в которой «в связи с голодом 1891 г. идёт речь о „великом значении открытия возможности посредством взрывчатых веществ, или вообще посредством всего, что употребляется на войне производить дождь“ и о „значении этого открытия, как средства избавления от голода и войны“» (Живов 1992: 420, ср. Федоров 2016: 6). – В. М.

Полуобморочным бытиём,
Я ль без выбора пью это варево,
Свою голову ем под огнём?

(Мандельштам 2009d: 230–231)

6.1. Речь явно идёт о смерти, отсюда такие расшифровки выражения *свою голову ем*: а) «самоедство» (Иванов 1990: 362); б) «самоубийство разума» (Гаспаров 1996: 41); в) «причащаюсь самому себе» (Гаспаров 1996: 76), однако эти расшифровки представляют собой скорее краткие пересказы, чем разъяснения сути и назначения данного сложного образа. Рассматривая смысл слова *варево*, Михаил Гаспаров предлагает следующие трактовки: а) «смертное *варево*»; б) «„**Варево**“ (...) у Мандельштама окрашено отрицательно (ср. **отвар** из ребячьих пупков в „Неправде“)» (Гаспаров 1996: 13, 41). Остаётся, однако, неясным, почему источником смерти является варево («смертное варево»), а не огонь неприятеля (ср.: *Я ль без выбора пью это варево, Свою голову ем под огнём?*).

6.2. Чтобы приблизиться к авторскому замыслу, обратим внимание на следующие факты: а) выражения *пью это варево* и *свою голову ем* расположены контактно, т. е. как синонимичные; б) местоимение *это* (варево) анафорически указывает на то, что в предтексте уже шла речь о данном референте. Таким референтом могут быть:

6.2.1. Содержимое черепа, о котором говорится в строфе 5, представляющей собою оду человеческому разуму:

Развивается череп от жизни
Во весь лоб — от виска до виска,
Чистотой своих швов он дразнит себя,
Понимающим куполом **яснится**,
Мыслью пенится, сам себе снится —
Чаша чаш и отчизна отчизне —
Звёздным рубчиком шитый чепец —
Чепчик счастья — Шекспира отец...

(Мандельштам 2009d: 230)

Если антецедентом выступает череп какместилище мысли, голова, то:

- а) в выражении *свою голову ем* речь идёт об этой же пенящейся мыслью голове (*чаше чаш*), но в ином ракурсе — как о голове, безжалостно уничтожа-

емой войною²¹, в этой связи подчеркнём, что выражения *пью это варево и свою голову ем* расположены в контексте описания боя (*хорошо умирает пехота и под огнём*);

- б) в выражении <чаша черепа> *мыслью пенится* имеет место метафора, основанная на уподоблении работы мысли кипению²². В этой связи возможна следующая развёртка этой метафоры: *голова* (разг. *котелок*) *варит* (исходное звено метафоры) → развёртка: *чаша черепа мыслью пенится* → *варево* (как результат работы мысли, мозга, головы, «котелка»).

6.2.2. Если антецедентом выступает <затоваренное> *сознание*, то второй рифмант в рифменной паре *затоваривая – варево* можно, через переосмысление по близкозвучию (т. е. через поэтическую этимологию, или звуковую метафору) считать: а) производным от *затоваривая* (*варево* ← *И сознание своё затоваривая* // *Полубоморочным бытием*); б) означающим ‘варево как результат работы полубоморочного («затоваренного») сознания’.

6.3. В любом случае выражение *пью это варево* (особенно на фоне строки *Свою голову ем под огнём*) воспринимается как реализованная метафора.

6.4. Из (6.2) и (6.3) следует, что в анализируемой строфе изображена смерть солдата – в фантасмагорически гротескном образе человека, пьющего варево мозга из чаши собственного черепа и тем самым съедающего свою голову; этот образ мог возникнуть в *затоваренном сознании, полубоморочном бытии* умирающего, отравленного ипритом солдата. Стилистически сходна образная структура картины Сальвадора Дали «Предчувствие гражданской войны» (1936), изображающая человекоподобное существо, разрывающее себя пополам. Общий смысл двух произведений искусства: ‘война – это самоубийство’.

7. С позиций Icons. (см. пункты 7.1a, 7.2) и IVtransf. (см. пункт 7.1б) рассмотрим двустигшие *Звёздным рубчиком шитый чепец – // Чепчик счастья – Шекспира отец...* (Мандельштам 2009d: 230). Существует следующее остроумное истолкование: «это явная – с сохранением падежных отношений! – калька с немецкого *Glückshaube* (*das Glück* ‘счастье’ + *die Haube* ‘чепчик’), обозначающего те фрагменты околоплодной оболочки, которые могут оставаться на головке, лице и верхней части туловища новорождённого и, согласно многочисленным поверьям, приносят счастье своему обладателю, а иногда и тем, кому удастся их заполучить» (Литвина, Успенский 2011: 74).

²¹ Сходный мотив: *На лбу высоком человечества // Войны холодные ладони* (Мандельштам 2009e: 303).

²² Ср.: *Но нетерпение – не скука: в нетерпении сердце замирает, мысли кипят* (Гончаров 1997: 6).

7.1. Остаётся, однако, неясным, как гладкая околоплодная оболочка может быть «звёздным рубчиком шита». Если же полагать, что в анализируемом контексте [*Мыслью пенится (...)* // *Чаша чаш (...)* – // *Звёздным рубчиком шитый чепец* – // *Чепчик счастья – Шекспира отец*] номинации *чаши чаш*, *чепец*, *чепчик счастья* и *Шекспира отец*, занимающие субъектную позицию при предикате *пенится*, кореферентны, то непонятно, как чепец, он же чепчик счастья (т. е. околоплодная оболочка), а не череп как вместилище (*чаши чаш*) разума и чувств, может стать «Шекспира отцом», т. е. отцом его творений²³.

7.2. Логичным представляется иное пояснение: между лобной и теменной, а также теменной и затылочной костями черепа находятся швы в виде зубчатых линий, в связи с чем конструкция черепа напоминает сшитый из лоскутов чепчик, ср.: «У черепа-чепчика – швы, „звёздный рубчик“» (Струве 1988: 265). С этой точки зрения метафорическое выражение *чепчик счастья* означает ‘хранилище / чаша счастья’, т. е. того состояния души, ради которого, по замыслу автора анализируемого текста, и предназначен человек.

8. С привлечением топосов *Icont.*, *Шint.* и *IVpos.* рассмотрим следующее вопросно-ответное единство, заключающее текст, а потому находящееся в сильной позиции:

Чуешь, **мачеха** звёздного табора,
Ночь, – **что будет сейчас и потом?** (...)
 – Я рождён в ночь с второго на третье
 Января в девяносто одном
 Ненадёжном году, и **столетья**
Окружают меня огнём.
 (Мандельштам 2009d: 231)

8.1. Согласно греческой мифологии, богиня ночи Никта (Нюкта, греч. *Nύξ*, род. *Nυκτός*) медленно едет по небу в своей колеснице; звёзды, **дети Зари (Эос)**, «бегут с небосклона при виде бога солнца <Гелиоса>, одна за другой **скрываются они в лоне тёмной ночи**» (Кун 1957: 68–69), т. е. если Эос – мать, то ночь – мачеха звёзд.

8.2. В орфической мифологии одна из трёх ипостасей (олицетворений, воплощений) Никты считалась прорицательницей, ср.:

²³ Заметим, что антропоним здесь явно представляет собой метонимическую свёртку, ср.: *Шекспир* → *творения Шекспира*.

Но недаром Ночь получила такие имена трёх своих <ипостасей>: Справедливость (*Δικαιοσύνην*), Умеренность (*Σωφροσύνην*) и Знание (*Ἐπιστήμην*), ибо это предание о трёх ночах (*Νυκτῶν*) восходит к самому Орфею. О первой он говорит, что она остаётся сама по себе, о третьей – что она произошла из себя, вторая же есть середина. Первая, как он заявляет, **может пророчествовать** (*μαντεύειν*), основываясь на знании; средняя является воздержанием, о ней он говорит с почтением; а третья, по его словам, родила Справедливость²⁴ (Kern 1922: 165).

Олицетворённая ночь трактуется как ‘прорицательница’ при опоре на контекст: а) вертикальный (как Никта-прорицательница); б) горизонтальный (как мачеха табора, т. е. цыганка-гадалка); более надёжной представляется опора (б), ввиду малой известности Никты как прорицательницы в русской культуре. Суть предсказания заключена в концовке: *и столетья // Окружают меня огнём*. Огонь (свет) бесконечных сражений, войн – и позади (см. пункт 1.1), и впереди человечества: *Весть летит светопыльной обновой: // – Я не Лейпциг, я не Ватерлоо, // Я не битва народов – я новое – // От меня будет свету светло...* (Мандельштам 2009f: 502), т. е. зловещий огонь (свет) виден поэту-пророку и при взгляде назад, и при взгляде вперёд; исхода нет, ужас войн будет длиться бесконечно. Нельзя не заметить частотность рифмы -ом (*дом – огнём, бытиём – огнём* и т. д.), которая лейтмотивным рефреном пронизывает 6-ю и 7-ю строфы стихотворения; рифменной парой *одном – огнём* и, соответственно, словоформой *огнём* завершается текст; повторы и сильная конечная позиция придают слову *огонь* статус ключевого²⁵. Огонь здесь – это либо луч фронтового прожектора, напоминающий гигантскую падающую комету, либо выстрелы (орудийные, пулемётные и др.). Получается, что столетия окружают повествователя именно этим, апокалиптическим огнём. Пессимистическая установка текста

²⁴ Cf. graece: «οὐ μὰτῆν δὲ οὐδὲ τὰ τρία ταῦτα ὀνόματα παρέλαβεν, αὐτὴν Δικαιοσύνην, αὐτὴν Σωφροσύνην, αὐτὴν Ἐπιστήμην. τριῶν γὰρ παραδεδομένων Νυκτῶν παρ’ Ὀρφεῖ, τῆς μὲν ἐν αὐτῷ μενούσης τῆς πρώτης, τῆς δὲ τρίτης ἔξω προελθούσης, τῆς δὲ μέσης τούτων, τὴν μὲν πρώτην **μαντεύειν** (...) φησὶν, ὃ ἐστὶ τῆς ἐπιστήμης, τὴν δὲ μέσην αἰδοίαν καλεῖ, ὃ ἐστὶ τῆς σωφροσύνης, τὴν δὲ τρίτην ἀποτίκειν φησὶ τὴν Δικαιοσύνην».

²⁵ Колон, укороченный за счёт мужской рифмы и терминальной стопы ямба после двух стоп анапеста (ср.: *Ненадѣ|жном году|, и столе|тья // Окружа|ют меня| огнѣм*) – иконически релевантный знак конца повествования, своего рода ритмическая точка (здесь наблюдаем градуальную колометрическую и стопную ритмовку). Подобным образом на последней странице старинных латиноязычных манускриптов строки постепенно сужаются в виде клина, повернутого остриём вниз, завершаясь словом *Vale* или *Finis*.

подчёркивается нисходящим (а значит, минорным) ритмом: а) дактилических и гипердактилических клаузул; б) дактилохореического размера, который, как известно, может возникать на основе анапеста при снятии атонирования с двусложных и полнозначных односложных слов в начале стиха, ср.: а) *Чуе|шь, ма|чеха звё|здного та|бора* → *Чуе|шь, ма|чеха| звё|здного| та|бора*; б) *Ночь, что бу|дет сей|час| и по|том?* → *Ночь, что| будет се|йчас и по|том?* и др.

3. Заключение

Проведённое исследование позволяет сделать следующие выводы:

1. Центральным образом стихотворения ОМ является фантазмагорически гротескное изображение газовой атаки как символа и квинтэссенции ужасов войны, выполненное с применением техники острающего затемнения, поскольку: 1) средства прямой номинации физиологических явлений (напр., таких следствий применения иприта, как конъюнктивит, нарывы и язвы на коже, удушье, кашель, тошнота, рвота, понос с кровью и др.) несовместимы с риторически возвышенным, торжественным стилем текста; 2) стилистически и семиотически значимая энигматичность придаёт описанию профетизм и эвристическую ценность. Так, Деметрий Фалерский, противопоставляя речь прикрытую и открытую, отмечает в этой связи: «Аллегория [здесь: метафора *in genere*, т. е. намёк на основе любого переноса – В. М.] представляет собою речь прикрытую, а всё, что заключает в себе тёмный намёк, возбуждает **гораздо больше ужаса** и всяких догадок среди разных <слушателей>. С другой стороны, **то, что выражено ясно и открыто, достойно лишь презрения**, подобно человеку без одежды»²⁶ (Φαληρεύς 1743: 74). Марк Фабий Квинтилиан приводит рассказ римского историка Тита Ливия о том, как один ритор учил своих подопечных затемнять смысл сказанного. Он повторял: *Σκότιζον!* ‘Затемняйте!’ *Unde illa scilicet egregia laudatio: Tanto melior; ne ego quidem intellexi!* ‘И лучшею похвалю было признание: *Великолепно! Даже я ничего не понял!*’ (Quintilianus 1854: 50 / VIII, 2: 18).

1.1. Стихи написаны в жанре пророчества, ср. в редакции 1: *Это зренье про- рока подошвами // Протоптало тропу в пустоте* (Мандельштам 2009f: 499), в

²⁶ Cf.: «νῦν δὲ ὥσπερ συγκαλύμματα τοῦ λόγου τῇ ἀλληγορίᾳ κέχρηται· πᾶν γὰρ τὸ ὑπονοούμενον φοβερώτερον, καὶ ἄλλος εἰκάζει ἄλλο τι· ὁ δὲ σαφὲς καὶ φανερόν, καταφρονεῖσθαι εἰκός, ὥσπερ τοὺς ἀποδεδυμένους».

варианте редакции 1: *Это зренье пророка смертей* (Мандельштам 2009f: 500). Пророк видит [*л*]*луч пропавших без вести вестей* (Мандельштам 2009f: 500), ср. в варианте редакции 1: *Миллионы убитых [задёшево] подошвами // Шелестят по сетчатке моей* (Мандельштам 2009f: 500); далее появляются уже незамкнутые метафоры *луч* и *свет* ‘пророческое озарение, предвидение’: *Луч стоит на сетчатке моей* (Мандельштам 2009d: 229), *Свет стоит на сетчатке моей* (Мандельштам 2009f: 501). Пророчество – речь *ex definitione* нарочито тёмная и неоднозначная, отсюда активное применение: 1) незамкнутых метафор (*океан без окна* ‘газ’ и др.); 2) архаизмов, напр., *обмолвка* в значении ‘извет, оговор, ябеда’, ср.: «*Обмолвить* кого, оговорить, очернить, оклеветать. *Обмолвь* м. обмолвка ж ошибка въ речи, въ словахъ» (Даль 1882а: 622); именно это значение, ныне напрочь забытое, поддерживается следующими контекстами: а) *И висят городами украденными, // Золотыми обмолвками, ябедами, // Ядовитого холода ягодами // Растяжимых созвездий шатры* (Мандельштам 2009d: 229); б) *До чего эти звёзды изветливы!* (Мандельштам 2009d: 228). Обозначенному нами жанру отвечает применение будущего профетического, напр.: 1) *Будут люди голодные, хилые // Убивать, холодать, голодать* (Мандельштам 2009d: 228); 2) *От меня будет свету светло...* (Мандельштам 2009f: 502), здесь мысль оформлена антанаклазой²⁷: *от меня будет всему белому свету (миру) светло*, имеется в виду *мировая война*, ср. укр. *світова війна*; в) *Ночь, – что будет сейчас и потом?* (Мандельштам 2009d: 231).

1.2. Если рассматривать текст ОМ с точки зрения формальной логики, то он представляет собой развёрнутую энтимему с имплицитным тезисом, о содержании которого можно лишь строить более или менее правдоподобные догадки. На наш взгляд, общая философская идея текста может быть сформулирована следующим образом: «Ужас войн будет длиться бесконечно, исхода нет». ОМ был чужд какому бы то ни было дидактизму: *Ни о чём не нужно говорить, Ничему не следует учить* (Мандельштам 2009а: 47); следовательно, едва ли в его стихотворении содержится призыв или агитация: 1) пацифистская: «По дороге мы заходили на почту и отправляли стихи в редакции московских журналов. Ответ пришёл только один раз – на „Неизвестного солдата“. Редакция „Знамени“ сообщала, что войны бывают справедливые и несправедливые и что **пацифизм** сам по себе не достоин одобрения» (Мандельштам Н. 1989: 171); 2) милитаристская: «Направление движения мысли, прослеживаемое в стихотворении,

²⁷ Антанаклаза – фигура повтора языковой единицы (слова, корневой морфемы) в разных значениях, ср. *свет* ‘белый свет, вселенная’ и *свет* ‘лучистая энергия’.

– от картины всеобщей гибели до **идеи революционной войны** против войн: от апокалипсиса к **агитке**» (Гаспаров 1996: 65).

2. Типовыми источниками спорных толкований выступают: 1) буквальное прочтение переносных выражений (см., напр., пункты 1.2.3, 4.3, 5.4.2, 5.7.1); 2) внеконтекстные трактовки (см., напр., пункты 1.2.1, 3.1, 3.3, 5.5.1), т. е. утверждения, не находящие более или менее надёжной опоры в ближайшем либо широком контексте, а также в конситуации, стоящей за анализируемым текстом, и тем самым обретающие гипотетический характер.

2.1. Сомнительными, в частности ввиду внеконтекстного характера, бывают трактовки, опирающиеся на топоним *Шинт*. (см., напр., пункты 5.3.1 и 5.7.1), в связи с чем Павел Успенский и Вероника Файнберг (как нам представляется, не без основания) призывают эксплуатировать данный топоним с академической осторожностью: «Так вышло, что в постсоветском мандельштамоведении интертекстуальные построения стали доминировать, почти вытеснив семантические штудии. (...) В результате Мандельштам превратился в великого шифровальщика русской и европейской поэзии, тексты которого переливаются подтекстами, как цветами радуги» (Успенский, Файнберг 2024: 10).

3. Заметным источником смысловых аномалий в стихотворной речи следует считать необходимость поддержания стопного размера и производства нужной рифмы, что: 1) накладывает существенные ограничения на выбор слов и во многом определяет их порядок, зачастую подчинённый непредсказуемым прихотям ритмической вольности; 2) приводит: а) к затемнению смысла (см. пункты 2.4 и 4.2); б) к относительной (по сравнению с прозой) терпимости стихотворной речи к смысловой инкогерентности.

Источники

- АНДРЕЕВ, Александр. 1970. *Исповедь моего поколения*. Москва: Московский рабочий. [ANDREEV, Aleksandr. 1970. *Ispoved' moego pokoleniya*. Moskva: Moskovskij rabochij.]
- БУРЛЮК, Давид. 2002. «В твоих руках мой день спадает...». В кн.: Бурлюк Д. *Стихотворения*. Москва: Академический проект: 454. [BURLYUK, David. 2002. «V tvoih rukah moj den' spadaet...». V kn.: Burlyuk D. *Stihotvoreniya*. Moskva: Akademicheskij proekt: 454.]
- ГИППИУС, Зинаида Н. 2021. *Дневники. Воспоминания*. Москва: Юрайт. [GIPPIUS, Zinaida N. 2021. *Dnevniky. Vospominaniya*. Moskva: Yurajt.]
- ГОНЧАРОВ, Иван А. 1997. «Два случая из морской жизни». В кн.: Гончаров И. А. *Полное собрание сочинений и писем в 20 томах*. Т. 3. Москва: Наука: 5–25. [GONCHAROV, Ivan A. 1997. «Dva sluchaya iz morskoj zhizni». V kn.: Goncharov I. A. *Polnoe sobranie sochinenij i pisem v 20 tomah*. Т. 3. Moskva: Nauka: 5–25.]
- ДЕРИЕВА, Регина. 2005. «А потом пошёл дождь...». В кн.: Дериева Р. *Собрание дорог. В 2 томах*. Т. 1. Санкт-Петербург: Алетея: 263. [DERIEVA, Regina. 2005. «A potom poshel dozhd'...». V kn.: Derieva R. *Sobranie dorog. V 2 tomah*. Т. 1. Sankt-Peterburg: Aleteja: 263.]
- ДОБРОЛЮБОВ, Николай А. 1969. «Первая любовь». В кн.: Добролюбов Н. А. *Полное собрание стихотворений*. Ленинград: Советский писатель: 178–179. [DOBROLYUBOV, Nikolaj A. 1969. «Pervaya lyubov'». V kn.: Dobrolyubov N. A. *Polnoe sobranie stihotvorenij*. Leningrad: Sovetskij pisatel': 178–179.]
- КИБИРОВ, Тимур. 2002. «Шалтай-Болтай». В кн.: Кибиров Т. *Шалтай-Болтай. Свободные стихи*. Санкт-Петербург: Пушкинский фонд: 21. [KIBIROV, Timur. 2002. «Shaltaj-Boltaj». V kn.: Kibirov T. *Shaltaj-Boltaj. Svobodnye stihi*. Sankt-Peterburg: Pushkinskij fond: 21.]
- КРЛЕЖА, Мирослав. 2005. *Поездка в Россию. 1925: Путевые очерки*. Перев. с хорватского Н. Вагаповой. Москва: Гелеос. [KRLEZHA, Miroslav. 2005. *Poezdka v Rossiю. 1925: Putevye ocherki*. Perv. s horvatskogo N. Vagapovoj. Moskva: Geleos.]
- КУН, Николай А. 1957. «Ночь, Луна, Заря и Солнце». В кн.: Кун Н. А. *Легенды и мифы Древней Греции*. Изд. 4. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР: 68–69. [KUN, Nikolaj A. 1957. «Noch', Luna, Zarya i Solnce». V kn.: Kun N. A. *Legendy i mify Drevnej Grecii*. Izd. 4. Moskva: Gosudarstvennoe uchebno-pedagogicheskoe izdatel'stvo Ministerstva prosveshcheniya RSFSR: 68–69.]

- ЛЕОНОВ, Леонид. *Вор*. Москва, Ленинград: Госиздат. 1928. [LEONOV, Leonid. *Vor*. Moskva, Leningrad: Gosizdat. 1928.]
- ЛЕРМОНТОВ, Михаил Ю. 1989. «Демон». В кн.: Лермонтов М. Ю. *Полное собрание стихотворений в 2 томах*. Т. 2. Ленинград: Советский писатель: 436–468. [LERMONTOV, Mihail Yu. 1989. «Demon». V kn.: Lermontov M. Yu. *Polnoe sobranie stihotvorenij v 2 tomah*. Т. 2. Leningrad: Sovetskij pisatel': 436–468.]
- МАНДЕЛЬШТАМ, Осип. 2009а. «Ни о чем не нужно говорить...». В кн.: Мандельштам О. *Полное собрание сочинений и писем в 3 томах*. Т. 1. Москва: Прогресс-Плеяда: 47. [MANDEL'SHTAM, Osip. 2009a. «Ni o chem ne nuzhno govorit'...». V kn.: Mandel'shtam O. *Polnoe sobranie sochinenij i pisem v 3 tomah*. Т. 1. Moskva: Progress-Pleyada: 47.]
- МАНДЕЛЬШТАМ, Осип. 2009b. «Феодосия». В кн.: Мандельштам О. *Полное собрание сочинений и писем в 3 томах*. Т. 1. Москва: Прогресс-Плеяда: 108–109. [MANDEL'SHTAM, Osip. 2009b. «Feodosiya». V kn.: Mandel'shtam O. *Polnoe sobranie sochinenij i pisem v 3 tomah*. Т. 1. Moskva: Progress-Pleyada: 108–109.]
- МАНДЕЛЬШТАМ, Осип. 2009с. «Дайте Тютчеву стрекозу...». В кн.: Мандельштам О. *Полное собрание сочинений и писем в 3 томах*. Т. 1. Москва: Прогресс-Плеяда: 178. [MANDEL'SHTAM, Osip. 2009c. «Dajte Tyutchevu strekozu...». V kn.: Mandel'shtam O. *Polnoe sobranie sochinenij i pisem v 3 tomah*. Т. 1. Moskva: Progress-Pleyada: 178.]
- МАНДЕЛЬШТАМ, Осип. 2009d. «Стихи о неизвестном солдате». В кн.: Мандельштам О. *Полное собрание сочинений и писем в 3 томах*. Т. 1. Москва: Прогресс-Плеяда: 228–231. [MANDEL'SHTAM, Osip. 2009d. «Stihi o neizvestnom soldate». V kn.: Mandel'shtam O. *Polnoe sobranie sochinenij i pisem v 3 tomah*. Т. 1. Moskva: Progress-Pleyada: 228–231.]
- МАНДЕЛЬШТАМ, Осип. 2009е. «А небо будущим беременно...». В кн.: Мандельштам О. *Полное собрание сочинений и писем в 3 томах*. Т. 1. Москва: Прогресс-Плеяда: 302–303. [MANDEL'SHTAM, Osip. 2009e. «A nebo budushchim beremanno...». V kn.: Mandel'shtam O. *Polnoe sobranie sochinenij i pisem v 3 tomah*. Т. 1. Moskva: Progress-Pleyada: 302–303.]
- МАНДЕЛЬШТАМ, Осип. 2009f. «Другие редакции». В кн.: Мандельштам О. Э. *Полное собрание сочинений и писем в 3 томах*. Т. 1. Москва: Прогресс-Плеяда: 437–516. [MANDEL'SHTAM, Osip. 2009f. «Drugie redakcii». V kn.: Mandel'shtam O. E. *Polnoe sobranie sochinenij i pisem v 3 tomah*. Т. 1. Moskva: Progress-Pleyada: 437–516.]
- МИНАЕВ, Дмитрий Д. 1947. «Холод, грязные селенья...». В кн.: Минаев Д. Д. *Собрание стихотворений*. Ленинград: Советский писатель: 63. [MINAEV,

- Dmitrij D. 1947. «Holod, gryaznye selen'ya...». V kn.: Minaev D. D. *Sobranie stihotvorenij*. Leningrad: Sovetskij pisatel': 63.]
- МИНАЕВ, Дмитрий Д. 1871. «Насущный вопрос». В кн.: Минаев Д. Д. *На перепутье*. Санкт-Петербург: Издание Б. Н. Плотникова: 142–143. [MINAEV, Dmitrij D. 1871. «Nasushchnyj vopros». V kn.: Minaev D. D. *Na pereput'e*. Sankt-Peterburg: Izdanie B. N. Plotnikova: 142–143.]
- НИКИТИН, Иван С. 1980. «Вырыта заступом яма глубокая...». В кн.: Никитин И. С. *Сочинения*. Москва: Художественная литература: 276. [NIKITIN, Ivan S. 1980. «Vyryta zastupom yama glubokaya...». V kn.: Nikitin I. S. *Sochineniya*. Moskva: Hudozhestvennaya literatura: 276.]
- ПЕТРОВА-ВОДКИНА, Мария Ф. 2008. *Мой великий русский муж...* Саратов: Саратовский государственный художественный музей. [PETROVA-VODKINA, Mariya F. 2008. *Moj velikij russkij muzh...* Saratov: Saratovskij gosudarstvennyj hudozhestvennyj muzej.]
- СЛУЦКИЙ, Борис. 1989. «Дальний автобус». В кн.: Слуцкий Б. *Годовая стрелка*. Москва: Советский писатель: 143. [SLUCKIJ, Boris. 1989. «Dal'nij avtobus». V kn.: Sluckij B. *Godovaya strelka*. Moskva: Sovetskij pisatel': 143.]
- СОЛОНЕВИЧ, Борис Л. 2017. *Заговор красного Бонапарта*. Москва – Берлин: Директ-Медиа. [SOLONEVICH, Boris L. 2017. *Zagovor krasnogo Bonaparta*. Moskva – Berlin: Direkt-Media.]
- ФЕТ, Афанасий А. 1959. «Шёпот, робкое дыханье...». В кн.: Фет А. А. *Полное собрание стихотворений*. Ленинград: Советский писатель: С. 211. [FET, Afanasij A. 1959. «Shepot, robkoe dyhan'e...». V kn.: Fet A. A. *Polnoe sobranie stihotvorenij*. Leningrad: Sovetskij pisatel': S. 211.]

ЛИТЕРАТУРА

- АГОКАС, Евгений В. 1946. *Основы вооружения самолётов*. Москва: Оборонгиз. [AGOKAS, Evgenij V. 1946. *Osnovy vooruzheniya samoletov*. Moskva: Oborongiz.]
- ГАСПАРОВ, Борис М. 1993. «Смерть в воздухе (к интерпретации „Стихов о неизвестном солдате“»». В кн.: Гаспаров Б. М. *Литературные лейтмотивы*. Москва: Наука: 213–240. [GASPAROV, Boris M. 1993. «Smert' v vozduhe (k interpretacii „Stihov o neizvestnom soldate“»». V kn.: Gasparov B. M. *Literaturnye lejtmotivy*. Moskva: Nauka: 213–240.]
- ГАСПАРОВ, Михаил Л. 2001. «Осип Мандельштам: три его поэтики». В кн.: Гаспаров М. Л. *О русской поэзии*. Санкт-Петербург: Азбука: 193–259. [GASPAROV, Mihail L. 2001. «Osip Mandel'shtam: tri ego poetiki». V kn.: Gasparov M. L. *O russkoj poezii*. Sankt-Peterburg: Azbuka: 193–259.]
- ГАСПАРОВ, Михаил Л. 1996. «„Стихи о неизвестном солдате“: апокалипсис и / или агитка?». В кн.: Гаспаров М. Л. *О. Мандельштам. Гражданская лирика 1937 г.* Москва: РГГУ: 6–77. [GASPAROV, Mihail L. 1996. «„Stihi o neizvestnom soldate“: apokalipsis i / ili agitka?». V kn.: Gasparov M. L. *O. Mandel'shtam. Grazhdanskaya lirika 1937 g.* Moskva: RGGU: 6–77.]
- ГЕРШТЕЙН, Эмма Г. 1998. *Мемуары*. Санкт-Петербург: Инапресс. [GERSHTEIN, Emma G. 1998. *Memuary*. Sankt-Peterburg: Inapress.]
- ГРИГОРЬЕВ, Виктор П. 2000. *Будетлянин*. Москва: Языки русской культуры. [GRIGOR'EV, Viktor P. 2000. *Budetlyanin*. Moskva: Yazyki russkoj kul'tury.]
- ДАЛЬ, Владимир И. 1882а. *Толковый словарь живого великорусского языка*. Т. 2. Санкт-Петербург – Москва: Издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа. [DAL', Vladimir I. 1882. *Tolkovyj slovar' zhivogo velikorusskogo yazyka*. T. 2. Sankt-Peterburg – Moskva: Izdanie knigoprodavca-tipografa M. O. Vol'fa.]
- ДАЛЬ, Владимир И. 1882б. *Толковый словарь живого великорусского языка*. Т. 4. Санкт-Петербург – Москва: Издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа. [DAL', Vladimir I. 1882. *Tolkovyj slovar' zhivogo velikorusskogo yazyka*. T. 4. Sankt-Peterburg – Moskva: Izdanie knigoprodavca-tipografa M. O. Vol'fa.]
- ЖИВОВ, Виктор М. 1992. «Космологические утопии в восприятии большевистской революции и антикосмологические мотивы в русской поэзии 1920–1930-х гг. („Стихи о неизвестном солдате“ О. Мандельштама)». В кн.: *Сборник статей к 70-летию Ю. М. Лотмана*. Тарту: Тартуский университет: 411–433. [ZHIVOV, Viktor M. 1992. «Kosmologicheskie utopii v vospriyatii bol'shevistskoj revolyucii i antikosmologicheskie motivy v russkoj poezii 1920–1930-h gg. („Stihi o neizvestnom soldate“ O. Mandel'shtama)». V kn.: *Sbornik statej k 70-letiyu Yu.*

- M. Lotmana*. Tartu: Tartuskij universitet: 411–433.]
- ЗИЛЬБЕРГ, Исаак Г. 1950. *Неорганическая химия*. Москва: Медгиз. [ZIL'BERG, Isaak G. 1950. *Neorganicheskaya himiya*. Moskva: Medgiz.]
- ИВАНОВ, Вячеслав В. 1990. «„Стихи о неизвестном солдате“ в контексте мировой поэзии». В кн.: *Жизнь и творчество О. Мандельштама*. Воронеж: Издательство Воронежского университета: 356–366. [IVANOV, Vyacheslav V. 1990. «„Stihi o neizvestnom soldate“ v kontekste mirovoj poezii». V kn.: *Zhizn' i tvorchestvo O. Mandel'shtama*. Voronezh: Izdatel'stvo Voronezhskogo universiteta: 356–366.]
- КАЦИС, Леонид Ф. 1995. «И. В. Гете и Р. Штейнер в поэтическом диалоге А. Белый – О. Мандельштам». *Литературное обозрение* 4/5: 168–178. [KACIS, Leonid F. 1995. «I. V. Gete i R. Shtejner v poeticheskom dialoge A. Belyj – O. Mandel'shtam». *Literaturnoe obozrenie* 4/5: 168–178.]
- КЕН, Олег Н. 1996. «Нелогичный третий раздел. „Стихи о неизвестном солдате“ и ожидания эпохи». *Russian Studies* 2 (4): 141–171. [KEN, Oleg N. 1996. «Nelogichnyj tretij razdel. „Stihi o neizvestnom soldate“ i ozhidaniya epohi». *Russian Studies* 2 (4): 141–171.]
- ЛЕВИН, Юрий. 1979. «Заметки о поэзии О. Мандельштама тридцатых годов, II („Стихи о неизвестном солдате“»». *Slavica Hierosolymitana* 4: 185–213. [LEVIN, Yurij. 1979. «Zametki o poezii O. Mandel'shtama tridcatyh godov, II („Stihi o neizvestnom soldate“»». *Slavica Hierosolymitana* 4: 185–213.]
- ЛЕКМАНОВ, Олег А. 2013а. «„Стихи о неизвестном солдате“ О. Мандельштама: опыт прочтения». В кн.: *Русская публицистика и периодика эпохи Первой мировой войны: политика и поэтика*. Москва: Институт мировой литературы: 255–265. [LEKMANOV, Oleg A. 2013a. «„Stihi o neizvestnom soldate“ O. Mandel'shtama: opyt prochteniya». V kn.: *Russkaya publicistika i periodika epohi Pervoj mirovoj vojny: politika i poetika*. Moskva: Institut mirovoj literatury: 255–265.]
- ЛЕКМАНОВ, Олег А. 2013б. «Опыт быстрого чтения. „Стихи о неизвестном солдате“ О. Мандельштама». *Новый мир* 8: 144–149. [LEKMANOV, Oleg A. 2013b. «Opyt bystrogo chteniya. „Stihi o neizvestnom soldate“ O. Mandel'shtama». *Novyj mir* 8: 144–149.]
- ЛИТВИНА, Анастасия, УСПЕНСКИЙ, Федор. 2011. «Чепчик счастья. К интерпретации одного образа в „Стихах о неизвестном солдате“ Осипа Мандельштама». *Toronto Slavic Quarterly* 35: 69–88. [LITVINA, Anastasiya, USPENSKIJ, Fedor. 2011. «Chepchik schast'ya. K interpretacii odnogo obraza v „Stihah o neizvestnom soldate“ Osipa Mandel'shtama». *Toronto Slavic Quarterly* 35: 69–88.]
- МАНДЕЛЬШТАМ, Надежда Я. 2019. *Воспоминания*. Кн. 3. Москва-Берлин: Ди-

- рект-Медиа. [MANDEL'SHTAM, Nadezhda Ya. 2019. *Vospominaniya*. Kn. 3. Moskva-Berlin: Direkt-Media.]
- МАНДЕЛЬШТАМ, Надежда Я. 1989. *Воспоминания*. Москва: Книга. [MANDEL'SHTAM, Nadezhda Ya. 1989. *Vospominaniya*. Moskva: Kniga.]
- МУРЗАЕВ, Эдуард М. 1984. *Словарь народных географических терминов*. Москва: Мысль. [MURZAEV, Eduard M. 1984. *Slovar' narodnyh geograficheskikh terminov*. Moskva: Mysl'.]
- МУСАТОВ, Владимир. 2000. *Лирика О. Мандельштама*. Киев: Ника-Центр. [MUSATOV, Vladimir. 2000. *Lirika O. Mandel'shtama*. Kiev: Nika-Centr.]
- РОНЕН, Омри. 2002. *Поэтика О. Мандельштама*. Санкт-Петербург: Гиперион. [RONEN, Omri. 2002. *Poetika O. Mandel'shtama*. Sankt-Peterburg: Giperion.]
- САРНОВ, Бенедикт. 2005. *Заложник вечности: случай Мандельштама*. Москва: Аграф. [SARNOV, Benedikt. 2005. *Zalozhnik vechnosti: sluchaj Mandel'shtama*. Moskva: Agraf.]
- СЕМЕНКО, Ирина М. 1997. *Поэтика позднего Мандельштама*. Москва: Ваш Выбор ЦИРЗ. [SEMENKO, Irina M. 1997. *Poetika pozdnego Mandel'shtama*. Moskva: Vash Vybor CIRZ.]
- СТРУВЕ, Никита О. 1988. *Мандельштам*. London: Overseas Publ. [STRUVE, Nikita O. 1988. *Mandel'shtam*. London: Overseas Publ.]
- ТОПОРОВ, Владимир Н. 2004. «К исследованию анаграмматических структур». В кн.: Топоров В. Н. *Исследования по этимологии и семантике*. Т. 1. Москва: Языки славянской культуры: 708–755. [TOPOROV, Vladimir N. 2004. «K issledovaniyu anagrammaticheskikh struktur». V kn.: Toporov V. N. *Issledovaniya po etimologii i semantike*. T. 1. Moskva: Yazyki slavyanskoj kul'tury: 708–755.]
- УСПЕНСКИЙ, Павел Ф., ФАЙНБЕРГ, Вероника В. 2024. *К русской речи: Идиоматика и семантика поэтического языка О. Мандельштама*. 2-е изд. Москва: Новое литературное обозрение. [USPENSKIJ, Pavel F., FAJNBERG, Veronika V. 2024. *K russkoj rechi: Idiomatika i semantika poeticheskogo yazyka O. Mandel'shtama*. 2-e izd. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie.]
- УСПЕНСКИЙ, Павел Ф., ФАЙНБЕРГ, Вероника В. «Интуитивно понятный текст? Языковая поэтика „Стихов о неизвестном солдате“ О. Мандельштама». *Новый мир* 2019. 3: 173–192. [USPENSKIJ, Pavel F., FAJNBERG, Veronika V. «Intuitivno ponyatnyj tekst? Yazykovaya poetika „Stihov o neizvestnom soldate“ O. Mandel'shtama». *Novyj mir* 2019. 3: 173–192.]
- УТЮГ 2024: *Утюг: от древности до наших дней* URL: <https://dzen.ru/a/YzGZnCEIcD68Te6O> (28. 10. 2025). [Utyug 2024: *Utyug: ot drevnosti do nashih dnei* URL: <https://dzen.ru/a/YzGZnCEIcD68Te6O> (28. 10. 2025).]

- ФЕДОРОВ, Николай Ф. 2016. *Философия общего дела*. Москва: Юрайт. [FEDOROV, Nikolaj F. 2016. *Filosofiya obshchego dela*. Moskva: Yurajt.]
- ХАНЗЕН, Давид. 1938. «О морской тактике». *Военный зарубежник* 1: 35–53. [HANZEN, David. 1938. «O morskoy taktike». *Voennyj zarubezhnik* 1: 35–53.]
- ЧАГИН, Алексей И. 2021. «„Дальнобойное сердце“ поэта (О. Мандельштам. „Стихи о неизвестном солдате“»». *Studia Litterarum* 6 (2): 144–163. [CHAGIN, Aleksej I. 2021. «„Dal’nobojnoe serdce“ poeta (O. Mandel’shtam. „Stihi o neizvestnom soldate“»». *Studia Litterarum* 6 (2): 144–163.]
- CHRYSOSTOMOS, Johannes. 1838. «In Epistolam secundam ad Thessalonicenses commentaries». *Opera omnia*. T. 11. Parisii: Apud Gaume fratres: 590–631.
- ΦΑΛΗΡΕΥΣ, Δημήτριος. 1743. *Περὶ ἐρμηνείας*. Glasgae: Ex Officina R. Foulis.
- FLACIUS, Matthias. 1567. *Clavis Scripturae*. Vol. 2. Basilea: Per Paulum Quecum.
- FORTUNATIANUS, Consultus. 1863. «Artis rhetoricae libri III». *Rhetores Latini minores*. Lipsiae: In aedibus B. G. Teubneri: 79–134.
- KERN, Otto. 1922. *Orphicorum fragmenta*. Berolini: Apud Weidmannos.
- LUTHER, Martin. 1546. «Assertio omnium articulorum per Bullam Leonis X». *Omnia opera*. T. 2. Witebergae: Per Iohannem Lufft: 99–120.
- MIKICS, David. 2013. *Slow reading in a hurried age*. Cambridge: Harvard Univ. Press.
- RONEN, Omry. 1983. *An approach to Mandel’štam*. Jerusalem: Magnes Press.
- Searchlights pierce the night sky during an air-raid practice on Gibraltar*, 20. 11. 1942
URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Searchlights_pierce_the_night_sky_during_an_air-raid_practice_on_Gibraltar,_20_November_1942._GM1852.jpg (28. 10. 2025)

«VERSES ON THE UNKNOWN SOLDIER» BY OSIP MANDELSTAM: SLOW READING EXPERIENCE

VASILIJ PAVLOVICH MOSKVIN

ABSTRACT

The purpose of the article is to explain several fragments of one of the most difficult to understand works by Osip Mandelstam. The sources of obscurity in the literary text, in particular, are: 1) the abundant use of semantic transfers, often lacking the contextual support necessary for unambiguous interpretation (as is typical of symbolism employed by Aleksandr Blok, Marina Tsvetaeva, and Osip Mandelstam); 2) reliance on a consituation that is not known to all addressees or is deliberately veiled; 3) the presence of intertextual associations that are not always recognisable. To achieve the set purpose, a multidimensional methodology for analysing dark places has been developed, including a toolkit that comprises analysis of horizontal and vertical context, consituative testing, and techniques of transformational analysis. On this basis, a number of explanations have been compiled. Thus, the central image of this text, written in a rhetorically sublime, solemn style, is a phantasmagorically grotesque image of a gas attack, symbolically concentrating the horrors of war. Contextual analysis has shown that the substance in question is mustard gas, since it causes: 1) the formation of ulcers, which later form scars resembling smallpox marks—hence the metaphorical epithet *ospennyj* “smallpox” attributed by Osip Mandelstam to this gas; 2) suffocation, referenced in the verse *I borot'sya za vozdukh prozhitochnyj* “suffocate”. The interpretation of this gas as phosgene accepted in the scientific literature is questionable, since phosgene does not leave traces on the skin. The image of the attack is made using the technique of deliberate darkening, since: 1) the direct nomination of physiological phenomena (such as ulcers, suffocation, vomiting, etc.) is incompatible with a high style of narration; 2) darkening gives the description a prophetic character and heuristic value. It should be assumed that the need to maintain the metrical structure and produce the desired rhyme, which is significant for poetic speech, imposes significant restrictions on the choice of words, affecting their order, leads to semantic anomalies and obscuration of meaning, and thereby to relative (compared with prose) tolerance of poetic speech: 1) to semantic incoherence; 2) to a certain degree of obscurity as a stylistic norm.

KEYWORDS:

poetics, imagery, semantic transfer, loci obscuri

„PJESMA O NEZNANOM VOJNIKU” OSIPA MANDELJŠTAMA:
ISKUSTVO SPOROG ČITANJA

VASILIJ PAVLOVICH MOSKVIN

SAŽETAK

Cilj je članka objasniti nekoliko fragmenata jednog od najtežih za razumijevanje djela Osipa Mandeljštama. Izvori su nejasnoća u književnom tekstu, među ostalim: 1) obilna upotreba semantičkih transfera, često lišenih kontekstualne potpore potrebne za jednoznačno tumačenje (što je tipično za simbolizam, čijom su se tehnikom koristili Aleksandar Blok, Marina Cvetajeva, Osip Mandeljštam); 2) oslanjanje na konsituaciju, koja nije poznata svim adresatima ili je namjerno prikrivena; 3) opterećenje često neprepoznatljivim intertekstualnim asocijacijama itd. Kako bi se postigao ovaj cilj, razvijena je poliaspektna metoda analize tamnih mjesta, čiji alati uključuju analizu vodoravnog i okomitog konteksta, konsituativno testiranje, tehnike transformacijske analize itd.; na temelju toga sastavljena su brojna objašnjenja. Tako je središnja slika Mandeljštamova teksta, napisana u retorički uzvišenome, svečanom stilu, fantazmagorički groteskna slika plinskog napada, u kojoj su simbolički koncentrirane strahote rata. Kontekstualna analiza pokazala je da govorimo o iperitu koji uzrokuje: 1) pojavu čireva, na čijim se mjestima naknadno stvaraju ožiljci koji podsjećaju na tragove malih boginja: otuda metaforički epitet malih boginja, koji je Osip Mandeljštam pripisao tom plinu; 2) gušenje: referencu na tu činjenicu sadrži stih *I boriti se za životni zrak* ‘gušiti se’. Prihvaćena interpretacija tog plina kao fozgena, u znanstvenoj literaturi sporna jer fozgen ne ostavlja tragove na koži. Slika napada izvedena je tehnikom očudujućeg zatamnjenja jer: 1) izravna nominacija fizioloških pojava (poput čireva, gušenja, povraćanja itd.) nije kompatibilna s visokim stilom pripovijedanja; 2) zatamnjenje daje opisu profetički karakter i heurističku vrijednost. Treba pretpostaviti da potreba za održavanjem metričke sheme i proizvodnjom potrebne rime, koja je važna za pjesnički govor, namećući značajna ograničenja u izboru riječi, utječući na njihov redoslijed, dovodi do semantičkih anomalija i zatamnjenja smisla, a time i do relativne (u usporedbi s prozom) tolerancije pjesničkog govora: 1) semantičke inkogrencije; 2) određenog stupnja zatamnjenja kao stilske norme.

KLJUČNE RIJEČI:

slikovitost, poetika, semantički prijenos, tamna mjesta

| **Prikazi / Reviews** |

NOVI UVID U STRUKTURU BOSANSKOG JEZIKA

Elma Durmišević: *Univerbacija u bosanskom jeziku*. Biblioteka Bosnistika. Monografije, knjiga 26. Sarajevo: Slavistički komitet, 2023. 234 str. ISBN: 978-9958-648-30-4

UDK: 821.163.4

DOI: 10.15291/csi.5082

Jezična konstelacija u Bosni i Hercegovini vrlo je specifična. Tri jezika – bosanski, hrvatski i srpski – službeni su jezici u državi. U ovoj se monografiji autorica Elma Durmišević iz više razloga usredotočuje na bosanski jezik. Može se reći da su istraživanja tog jezika do sada dala vrlo zanimljive rezultate. Postoje brojni povijesni dokumenti koji se mogu analizirati iz lingvističke i kulturno-povijesne perspektive, što se jasno vidi u doprinosu Ismeta Ovčine, Mehmeda Kardaša i Muamere Smajić (2021) ili u temeljnoj monografiji Senahida Halilovića (2023). Nadalje, postoje neki elementi koji su karakteristični za jezičnu upotrebu bosanskog jezika i eksplicitno se razlikuju od hrvatskog ili srpskog. Razlike među pojedinim varijantama štokavskoga jezičnog područja sustavno su dokumentirane u brojnim studijama (vidi, na primjer, Čirgić 2008; Karavdić 2017; Dudás 2021; Karavdić 2022 i brojni drugi autori). Međutim, ono na što su do sada bila nešto manje usmjerena istraživanja ciljano je istraživanje jezičnih komponenti koje se odnose na bosanski jezik i eksplicitno uključuju bosanske izvore u istraživanje.

Ovom monografijom lingvistica Elma Durmišević s Univerziteta u Sarajevu predstavlja temeljitu studiju koja se sastoji od 11 poglavlja. Durmišević je autorica stručnih radova iz oblasti akademskih istraživanja bosanskog jezika. Doprinijela je organizaciji i provedbi brojnih konferencija. Primjerice, u svibnju 2025. bila je glavna organizatorica *Četvrtog bosanskohercegovačkoga slavističkog kongresa*, jednog od središnjih filoloških događaja u zemlji. Sudionici kongresa došli su iz različitih zemalja, što je Elmi Durmišević omogućilo profilirati slavistiku svog sveučilišta na međunarodnoj razini. Bavi se sinkronijskom lingvistikom i stilistikom, što, u najširem smislu, obuhvaća i temu ove monografije (više podataka o autorici na samom kraju, str. 233).

Nakon kratkog predgovora (str. 9–10) slijede uvodne napomene. One uključuju opće informacije o načinima tvorbe riječi, korpusu i metodologiji rada (poglavlje 1, str. 11–28). Korpus se sastoji od pisanih i usmenih izvora prikupljenih iz aktualnih

bosanskih rječnika i s mrežnih platformi (str. 25). Sljedeće poglavlje pruža detaljniju raspravu o univerbaciji. Počinje davanjem temeljitog pregleda stručne literature o toj temi. Autorica se također koristi upitnicima i opisuje važnost univerbacije u bosanskom jeziku.

Elma Durmišević definira univerbaciju kao bilo koji proces skraćivanja višedijelnih jezičnih jedinica. To je često nužno iz razloga jezične ekonomičnosti (str. 29). Kako bi utvrdila koji se trendovi trenutačno mogu prepoznati u bosanskom jeziku u vezi s procesima univerbacije, autorica je provela anonimne ankete. Cilj nije bio razlikovati točne od netočnih odgovora, već u konačnici odgovoriti na pitanje kako se leksikološke inovacije mogu empirijski mjeriti (str. 37). Pregled trenutačnog stanja istraživanja bosanskog jezika vrlo je relevantan jer je do sada provedeno ograničeno istraživanje na ovu temu. Iz tog razloga uključena su i djela hrvatskih i srpskih autora, dok se u raspravi često koristi opsežnim djelima o leksikologiji bosanskog jezika (na primjer, fundamentalni rječnik Senada Halilovića, Ismaila Palića i Amele Šehović iz 2010. godine).

Sljedi najvažnija korist koju će čitatelj dobiti od ove knjige. Treće poglavlje predstavlja temeljitu i uredno pripremljenu analizu procesa univerbacije u suvremenome bosanskom jeziku. Ta analiza uključuje leme iz rječnika, kao i unose s mrežnih foruma, *online* novina i empirijska opažanja. Predstavljen je cijeli popis sufikasa (str. 60–61), kojima se prvenstveno koristi za tvorbu novih imenica univerbacijom. Moglo bi se pomisliti da su ta pitanja sveobuhvatno opisana i da je važnost sufiksa za univerbaciju navedena u brojnim gramatikama, ali to nije slučaj jer čitanje otkriva da autorica navodi mnoge primjere koji prethodno nisu dokumentirani. Nadalje, ti primjeri često pripadaju različitim stilovima. Stoga nisu svi dio standardnog jezika, već služe različitim razinama usmene ili pisane komunikacije. Posljedično, različiti su diskursi ili teme odvojeni jedni od drugih i pokazuje se koji su sufiksi posebno relevantni za njih. Pogledajmo primjere tvorene sufiksom *-ac* koji mogu označavati ljude. Durmišević navodi brojne dokaze za to, poput *olimpijac* za osobu koja sudjeluje na Olimpijskim igrama ili *profesionalac* za profesionalnog sportaša ili nekoga tko se specijalizirao za neku određenu aktivnost (str. 92).

Među ispitanim riječima nalazimo neologizme koji u konačnici pokazuju da univerbacija istovremeno predstavlja proširenje rječnika. Često se odnose na nove pojave koje se događaju u svijetu. To je slučaj s primjerom *minimalac* (str. 103–104) – termin koji se među ostalim odnosi minimalnu plaću. U stručnoj literaturi ta je riječ ili opisana kao leksički inventar žargona ili nedostaje u rječnicima (npr. Halilović, Palić i Šehović 2010). Sljedeći taj uzorak, zabilježeni su najvažniji uzorci univerbacije. Posebno je zanimljiv primjer *švicarac* koji se odnosi na švicarski franak. Autor ističe da je ovo jedini slučaj u kojem se naziv valute tvori na taj način (str. 109).

Svakako bi bilo zanimljivo spomenuti etimologiju u jednom ili drugom trenutku. Tako se vidi da su sufiksi poput *-ada* ili *-ijada* sve više utemeljeni na stranom rječniku (*gimnazijada*, *balkanijada*, *univerzijada* i dr.), iako se navode i domaći primjeri (*roštiljada* i dr., str. 120–122). Slično se može primijetiti i za druge sufikse (usp. *-ija* kao *majstorija* ili *ramazainja*, str. 178–179 i *-luk* kao *privatluk*, str. 197).

Na kraju je knjige zaključak (poglavlje IV) koji sažima najvažnije rezultate i metodologiju rada. Raspravlja se i o stilskom označavanju brojnih primjera, gdje se pisani i govoreni jezik ponekad znatno razlikuju (str. 203). Slijedi sažetak (poglavlje V, str. 204–205), engleski i ruski sažetak (poglavlja VI–VII). Osim toga, tu je i sveobuhvatan bibliografski popis koji uključuje primarne izvore i dodatnu literaturu (poglavlje VIII). Rječnik univerba (poglavlje IX), imenski indeks (poglavlje X) i predmetni indeks (poglavlje XI) na kraju knjige posebno su korisni jer čitatelju znatno olakšavaju snalaženje, s obzirom na to da se, u najširem smislu, radi o analizi leksičkih jedinica, koja često zahtijeva orijentaciju na temelju ključnih riječi. Stoga je stvaranje odgovarajućih indeksa razumno i dobro izvedeno.

Sve u svemu, ostaje da kažemo da držimo u rukama knjigu koja fundamentalno istražuje univerbizacijske tendencije. Elma Durmišević nesumnjivo je doprinijela stvaranju detaljnog opisa suvremenoga bosanskog jezika. Zahvaljujući njoj, sada je dostupna monografija koja je i deskriptivna i ilustrativna. Veliko je obogaćenje proučavati sveobuhvatnu monografiju i tako ponovno procijeniti konceptualnu specifičnost bosanskog jezika. Stoga se iskreno nadamo da će ova knjiga biti široko distribuirana i da će se o njezinu sadržaju intenzivno raspravljati.

LITERATURA

- ČIRGIĆ, Adnan. 2008. „Fonetsko-fonološke razlike između crnogorskoga i srpskog jezika”. *Lingua Montenegrina* 1 (1): 171–189.
- DUDÁS, Előd. 2021. „Južnoslovenski standardni jezici u istorijskom i savremenom kontekstu”. *Lingua Montenegrina* 27 (1): 3–19.
- HALILOVIĆ, Senahid, Ismail PALIĆ i Amela ŠEHOVIĆ. 2010. *Rječnik bosanskoga jezika*. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu.
- HALILOVIĆ, Senahid. 2023. *Bosanskohercegovački govori krajem XIX stoleća*. Biblioteka Bosnistika. Monografije, knjiga 25. Sarajevo, Mostar: Slavistički komitet, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke.
- KARAVDIĆ, Zenaida. 2017. „Kako prepoznati bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski standardni jezik?” *BOSNIACA. Journal of the National and University Library of Bosnia and Herzegovina* 22: 34–46.
- KARAVDIĆ, Zenaida. 2022. „Silazni akcent izvan početnog sloga u bosanskom jeziku – utjecaj sufiksa”. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik* 48 (1): 105–132.
- OVČINA, Ismet, Mehmed KARDAS i Muamera SMAJIĆ. 2021. „Poljičke isprave – čuvanje, zaštita i prezentacija dokumenata iz arhiva Poljičke republike pisanih bosančicom. Poljica Documents – Protection and Presentation of Documents from the Archive of the Poljica Republic Written in Bosančica”. *BOSNIACA. Journal of the National and University Library of Bosnia and Herzegovina* 26: 72–80.

Martin Henzelmann

